

Doc.

PRINCIPIILE FUNDAMENTALE ALE ISTORIEI

DE

A. D. XENOPOL

Profesor la Universitatea din Iași

*Membru al Academiei Române și al Societății Istorice din Paris
Președintele Societății științifice și literare din Iași.*

IAȘI

Tipografia H. GOLDNER Str. Primăriei.

—
1900.

Ediția franceză a acestei lucrări, apărută la Paris în anul trecut 1899 sub titlul *Les Principes fondamentaux de l'histoire* (Ernest Leroux, éditeur) a fost prezentată la Academia științelor morale și politice din Paris cu un raport făcut de dl. Emile Boutroux membru al acelei Academii din care extragem următorul loc :

„Intinsă și foarte feliurită, erudiția d-lui Xenopol pune publicul francez în cunoștința unor teorii, mai ales germane, rău cunoscute la noi. Dl. Xenopol se arată în adevăr cunoscător în ale filosofiei după cum e și un maestru în istorie. Și teoriile d-sale care lasă de sigur nedeslegate mai multe greutăți, atacă în adincul ei chinuitoarea și mult interesanta problemă a existenței unor legi în domeniul acțiunii libere. Opera sa e în adevăr în stare de a îmbogăți filosofia și a provoca gândirea adâncită a istoricului asupra caracterului propriu al menirii sale“.

D. Ioan Bohl membru al Academiei belgiene a făcut acelei Academii un raport în care cetim :

că „*Principiile fundamentale* sunt o carte plină de idei nou, acărora mari merite se pot aprețui chiar cînd le expunem în un scurt rezumat“. Apoi urmează o foarte cuprinzătoare analiză a ideii de căpitenie a cărței.

Scrierea d-lui Xenopol i-a mai fost cerută de D. Luigi Luzzati, fost ministru și membru al Academiei dei Lyncei din Roma, spre a fi prezentată acelei Academii ; prezentarea s-a făcut ; dar raportul încă nu a apărut.

Dintre recenzionile din reviste și ziare, cităm un loc din acea scrisă de dl. Ernest Seillière în *Journal des Débats* din Paris, numărul din 9 Noemvrie 1899 :

„Intr-un cuvînt se va găsi rezumată, clasată și apreciată în aceste pagini substanțiale, toată lucrarea spiritului francez și german, asupra teoriei științelor istorice, în cursul acestor din urmă ani. Se va vedea această lucrare complectată prin o doctrină personală și prin concluzii originale, și se va admira măestria cu care un străin, prieten al Franței, mănește limba noastră în subiecte abstracte, subiecte care adesea îngreuiază și încurcă această mînuire chiar pentru compatrioții noștri“.

No. 12-148

PRINCIPIILE FUNDAMENTALE

65999

Tablet

ALE ISTORIEI

Formulele lui

anului de pînă
autorul

DE

A. D. XENOPOL

Profesor la Universitatea din Iași

Membru al Academiei Romîne și al Societății Istorice din Paris

Președintele Societății științifice și literare din Iași.

642926

IAȘI

Tipografia H. GOLDNER Str. Primăriei.

1900.

Principiile Fundamentale ale Istoriei

Inainte cuvintare

Scriind această carte, nu am avut în cuget a alcătui o filosofie a istoriei, nici nu am căutat a tăl-cui trecutul dintr-un punct de vedere oare-care. Lu-crarea noastră urmărește cu totul o altă țintă de-cît cea de a da o explicare împrejurărilor prin care s-a strecurat neamul omenesc. Vroim numai să cercetăm și să întemeiem principiile pe care se razimă cunoștința trecutului, să dovedim caracte-rul cu desăvîrșire științific al acestei cunoștinți și să apărăm istoria în protiva invinuirilor ce i se a-duc din toate părțile; într-un cuvint, vroim să con-stituim *știința istoriei*.

Intr'adevăr, în expunerea trecutului omenesc, tre-buie deosebit practica de teorie, deosebire care se face și în sfera artelor, spre pildă pentru arhitec-tură și muzică, iar în cea a chestiunilor econo-

mice, pentru agricultură. Aceste ramuri ale activității omenești înfățișază o parte practică, prin care ele dau naștere produselor lor și o parte teoretică care cuprinde principiile ce le slujesc de temelie. Tot așa e și în istorie. Practica acestei discipline constă în expunerea trecutului, așa cum el reiese din faptele constatate; teoria va cerceta fundamentele acestei cunoștinți. Istoricii care au expus trecutul popoarelor, au făcut istorie în chip practic, aplicând în mod neconștiut principiile pe care se răzâmau cercetările lor. Ei au făcut ca și agricultorii care au cultivat pământul, timp de veacuri întregi, luându-și îndreptare de la experiență, fără a-și da samă despre adevărurile științifice pe care se întemeiază îndeletnicirea lor. Ei nu se deosebesc de arhitecți care și ei au ridicat vremuri îndelungate clădiri, pe deplin în concordanță cu legile cumpenirei, fără ca aceste legi să le fi fost cunoscute în chip teoretic, nici de muzicanți care aplicară regulele armoniei, cu mult înainte ca principiile acesteia să fi fost stabilite.

Cu timpul făclia științei veni să lumineze procedurile practice, și tot așa se petrecură lucrurile și cu istoria. De abia în zilele noastre a început să se cerceteze, într'un chip mai serios, principiile pe care se razimă cunoștința trecutului și să se întemeieze o teorie a istoriei.

Și cu toate acestea, — lucru ce se va părea poate straniu la întâia privire — nu istoricii duseră grija principiilor disciplinei lor; căci precum ie aminte *Gervinus*: „istoricului îi place tot atât de puțin a

cugeta asupra chipului său de procedare, ca și artistului ; și totuși prea firesc lucru este de a-și da samă de ținta urmărită, și nu s-ar putea sta o clipă la îndoială pentru a recunoaște, că nu se poate ajunge la ceva temeinic în artă nici în știință, fără a căuta lămuriri asupra chipului lor de a lucra¹. Această neîngrijire este foarte dăunătoare propășirii istoriei. Cei mai mari istorici practici nu-și dau samă de ținta pe care o urmăresc în studiile lor. Nu vrom să aducem alt exemplu decât pe acel al vestitului Leopold Ranke care, în cele 50 de volume de istorie pragmatică ce au eșit din rodnica lui până, a fost adus mai adese-orî a caracteriza îndeletnicirea căreia el se devotase. Nu este totuși cu puțință de aflat cu limpezime ce concepție își făcea el despre istorie, scopul ce ea l-ar urmări și ce ar tinde să stabilească, după cum o recunoaște unul din învățăceii săi cei mai credincioși, D. *Ottokar Lorenz*. D-sa spune : „Se poate admite cu siguranță că Ranke căuta, în dosul fenomenelor vieții istorice, ceva care aducea cu concepțiile filosofice asupra ei. Acel ce străbate adese orî din scrierile lui și mai în tot-deauna prin aceleași cuvinte : direcție generalizatoare, înlănțuire a totului, conținut spiritual al fenomenelor istorice, dezvoltare obștească obiectivă, lucrare a ideilor, deosebire între știința istoriei universale și cea a perioadelor speciale. Cine nu-și aduce aminte a fi întâlnit de mii de orî atari rostiri sau asemenea lor, în scrierile lui Ranke ? Dar ce vra să spună prin ele, iată o în-

1. *Grundriss der Historik*, Leipzig. 1837, p. 13.

trebare de cercetat, căci nu este de loc ușor de a pătrunde adevărata sa gândire ".² Tot așa stau lucrurile cu toți ceilalți istorici: lipsa de principii care să îndrepteze cercetările face cel mai mare rău științei. Tărîmurile pe care ea ar trebui să le cultivate sunt adese ori neingrijite; o mulțime de întrebări care ar putea să fie lăsate la o parte, sunt studiate cu mare cheltuială de muncă ce ar putea aduce mai multe roade, dacă ar fi întrebuintată aiurea.

Mai multe glasuri cumpenitoare s-au ridicat spre a deplînge această stare de anarhie, în care se găsește istoria. *Droysen*, după ce recunoaște „că nu s-ar putea tăgădui partea pe care studiile istorice au luat-o în mișcarea intelectuală a vremurilor în care trăim, adaugă că dacă se cercetează titlurile lor științifice, raporturile lor cu celelalte sfere ale cunoștințelor omenești, dacă ele sunt întrebate asupra fundamentelor procedurilor lor, asupra închegării împreună a mijloacelor lor, asupra țintei pe care o urmăresc, ele nu sunt în stare să deie asupra acestor puncte, un răspuns deplin și mulțamitor. Cu toată seriozitatea și adîncimea pe care unii din confracții noștri le au pus în studiile lor, știința noastră nu și-a stabilit încă teoria și sistemul ei, și pentru moment atîta numai se proclamă, că ea nu este numai o știință ci încă și o artă, și poate chiar — cel puțin dacă judecăm după părerea obștească —

2. *Leopold von Ranke, Die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*, Berlin, 1891, p. 52.

mai curînd o artă de cît o știință“.³ D. *Ottokar Lorenz* mărturisește de asemenea că „nu posedăm astăzi nici principii fundamentale, nici îndreptare recunoscută în istorie“⁴, și D. *Bernheim* care, în lucrarea D-sale, se îndeletnicește în deosebiri cu metoda istorică, este silit să convină că „de și nici o altă știință nu se bucură de favoarea de care se bucură istoria, nu este — lucru straniu în vremile noastre — nici o altă știință în care părerile asupra miezului și a țintelor sale să fie așa de deosebite ca într-a noastră“.⁵ Tot așa susține și măestrul filolog *Herrmann Paul*, că „până acuma metodele întrebunțate de către cercetările istorice au fost aflate mai mult prin instinct, decît prin cugetare asupra firei întime a fenomenelor“.⁶

O așa stare de lucruri a avut de urmare că istoria și-a văzut metoda și principiile formulate de alți cugetători de cît de istorici însuși, și anume de naturaliști și de filosofi. Astfeliu luă naștere ideea cea cu desăvîrșire rătăcită, de a aplica istoriei principiile de cercetare întrebunțate în științele naturale; și s'au aflat istorici care, fără să pătrundă lucrurile cu deamăruntul, s-au grăbit a îmbrățișa astfeliu de vederi. Așa văzură lumina niște teorii istorice care, din fericire, sunt cu desăvîrșire neaplicabile, căci dacă ele ar putea fi puse în practică, ar duce la o sigură nimicire știința trecutului.

3. *Die Erhebung der Geschichte zum Range einer Wissenschaft in al său Grundriss der Historik*, Leipzig, 1875, p. 44.

4. *Die Geschichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben*, Berlin, 1886, p. 5.

5. *Geschichtsauffassung und Geschichtsphilosophie*, Göttingen, 1880, p. 1.

6. *Principien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, p. 6.

Iată starea cea tristă în care se află, în vremile noastre știința teoretică a istoriei. Este neaparat de a relua această problemă, de a o studia în ea însăși, fără a fi abătut din cale, nici de principiile filosofice, nici mai ales de izbinzile științelor naturale care se cred singure în stare de a oglindi adevărul. De și ne deosebim, în fond, în ceea ce privește concepția științei trecutului, de mai toți acei ce s-au îndeleticit cu ea mai înainte, părerile lor au fost pretutindeni luate în bagare de samă, fie pentru a le respinge, fie pentru a le îmbrățișa, acolo unde ele nu au părut a fi atins adevărul. În vremile noastre nu se mai poate cugeta într'un chip singuratic. Munca științifică a luat un caracter colectiv; descoperirea adevărului nu mai este păstrată numai pentru câte-va naturi privilegiate; ea este produsul silinței numeroșilor învățați care, cu toții împreună și ajutându-se unii pe alții, contribuie a o face să strălucească înaintea ochilor omenirei. Știința s-a democratizat, pentru a zice ast-feliu, ca și toate celelalte forme ale vieții. În timpul nostru nu se mai pot scoate adevăruri numai din singura sa minte și a se mai întemeia numai pe propriile sale cercetări. Trebuie numai de cit cunoscut ceea ce au cugetat, ceea ce au descoperit ceilalți cercetători, în fie care din ramurile cunoștințelor omenestii. Dar îngrămădirea lucrărilor în fie care cîmp de studii face foarte grea și aproape cu neputință o cunoștință deplină a tot ce s'a scris asupra unei materii. Cu toate silințele date, se poate tot-deauna întâmpla ca o gândire, scormonită de un autor, să rămână ne-

cunoscută. Și totuși această gândire ar fi putut arunca o lumină foarte vie asupra obiectului pe care-l răsfrînge. Cercetătorul zilelor noastre va fi totdeauna pus între Charybda și Scylla. El va sta în cumpănă saŭ de a rămînea necomplect și de a nu ajunge cu deplinătate ținta ce și-o propune — descoperirea adevărului — saŭ de a se prăbuși sub povoaara prea grea a cunoștințelor adunate de timpuri. În această primejdie se poate găsi chiar și acela ce a întreprins a trata o materie ce nu este decît la începuturile ei; căci și în acest caz cîmpul răscolit de gândirea omenească este așa de întins!

CAPUL I

Fenomenele coexistente și fenomenele succesive

Raportul fenomenelor către spațiu și timp.—Spațiul și timpul sunt cele două mari forme în care vin să se așeze toate faptele universului; forme reale și existente, percepute și abstrase din realitate de către mintea noastră, și nu numai niște categorii a priori ale cugetului nostru, cum le dă Kant. Rațiunea noastră nu este de cît răsfrîngerea rațiunii universale a lucrurilor. Spațiul se întinde în afară de noi și timpul curge neatârnat de noi. Fără această concepție fundamentală, istoria nu ar fi de cît o urenă fantasmagorie.

Faptele pe care percepția le aduce la a noastră cunoștință sunt, potrivit cu aceste două mari forme, care învălesc universul, și ele de două soiuri: faptele coexistente care cuprind pozițiuni în spațiu și fapte succesive care se desvoltă în timp.

Nu trebuie să credem că aceste două soiuri de fapte atîrnă fie-care numai de modul său de percepere, și că el nu stă în nici o legătură cu celălalt. Faptele coexistente nu aparțin numai spațiului, nici cele succesive numai timpului. Relația acestor două clase de fapte, cu formele în care ele se arată, este mai complicată.

Mai întâi nici un fapt al universului nu poate fi perceput prin una singură din aceste forme și absolut fără nici o legătură cu cealaltă. Fenomenele de spațiu au nevoie de un oare-care timp spre a se produce și acele de timp au și ele trebuința de spațiu spre a se putea desfășura, căci precum zice *Schopenhauer*: „cu tot fluxul vecinic al timpului, substanța adecă materia este permanentă, și cu toată înțepenirea nemișcată a spațiului, stările materiei se schimbă“.¹

Faptele, percepute ca existînd alătura unele de altele, constituie faptele coexistente. Privite în desfășurarea lor în decursul timpului, ele constituie faptele succesive: Un fapt nu poate fi coexistent sau succesiv de cit în raport cu un altul. Coexistența și succesiunea sunt relațiuni stabilite între fapte, prin mijlocirea marilor forme ale spațiului și timpului. Pentru scurtare, vom înșamna prin *fapte coexistente*, acele ce se află în relații de coexistență și prin *fapte succesive*, acele ce se află în relații de succesiune.

Raportul de coexistență poate fi ușor perceput, cînd e vorba de fenomene materiale, căci materia cere numai decît ideia spațiului și nu poate fi gîndită fără ea. Dar se poate oare vorbi de fapte coexistente, cînd e vorba de fenomene curat intelectuale? *Bain* ie cu acest prilej aminte, că „spiritul, de și nu poate da naștere unor propozițiuni de contiguitate, posedă facultăți care i sunt inerente. Noi susținem că în spirit coexistă simțimintele, voințele, gîndirea și privim aceste facultăți, nu ca despărțite prin loc, ci ca unite în a lor manifestare“.² Faptele coexistente intelectuale cuprind, pentru a zice ast-feliu, spații ideale în mintea noastră. Dar pentru istorie, chestiunea faptelor coexistente intelectu-

1. *Quadruple principe de la raison suffisante*, traduction Cantacuzène, Paris, 1884, p. 42.

2. *Logique*, traduction Compayré, I, p. 189.

ale se pune alt-feliu. Vom vedea mai la vale că istoria nu se îndeletnicește de cît cu faptele sociale, adecă cu acele fapte care sunt comune la un grup mai mare sau mai mic de oameni.³ Faptele intelectuale de acest felii sunt coexistente chiar în afară, pentru că ele cuprind în acelaș timp mai mulți crieri deosebiți. Așă sunt: limbile, religiile, sistemele filosofice, scoalele artistice și literare. Vor fi deci privity, ca fapte coexistente, toate acele fapte materiale sau intelectuale care se vor întinde pe un spațiu oare care.

Dar în ce legătură se află faptele coexistente cu timpul? Constatăm mai întâi, că fie-care fapt coexistent are nevoie de oare-care timp pentru a fi perceput, din pricină că mintea noastră nu poate percepe și mai ales rosti noțiunile decît una după alta. Dar aici nu poate fi vorba de această relațiune subiectivă. Trebuie stabilit în ce relațiune se află timpul, într'un chip *obiectiv*, cu faptele coexistente, adecă în ce înțăles intervenirea timpului este ea trebuitoare pentru a face cu putință coexistența?

Sunt fapte care nu aũ de loc nevoie de timp pentru a exista, nici ca fapte individuale nici ca fapte sociale. Ast-feliu sunt relațiile între linii și numere,⁴ raporturile între noțiuni, legile logice și psihologice. *Steinthal* ie cu cuvînt aminte, în ce privește pe aceste din urmă, că „libertatea și propășirea lipsesc în psihologie; de aceia și timpul nu joacă nici un rol în concepția psihologică“, și D.

3. A se vedea mai jos capul IX, *Materialul istoriei*, § *Fapte istorice*. În o lucrare ca a noastră care expune un sistem de gîndiri, se va întimpla adese ori că ne vom întemeia pe noțiuni, a căroră înțeles nu va fi stabilit decît mai tãrziu.

4. După Schopenhauer, *Le Monde comme Volonté et Représentation*, traduction Cantacuzène, Bucarest, 1888. I. p. 86, numerile ar deriva din ideea timpului. Noi credem cu Lange, *Die Grundlegung der mathematischen Psychologie*, Duisburg, 1835, p. 35, că numerile derivă din spațiu, ca în deobște toate raporturile matematice. Laggrond, *L'univers, la force et la vie*, Paris 1884, p. 15, zice de asemenea că „odată cu spațiul vin să se impună adevărurile numerilor și ale geometriei.“

Herrmann Paul adaugă „că psihologia este o știință de legi care nu se îndeletnicește de cât cu compararea fenomenelor singulare, fără a se preocupa de raportul lor de timp între ele, și ea nu caută în schimbarea acestor fenomene de cât ceea ce rămîne tot-deauna statornic și permanent”.⁵ Pentru toate aceste fenomene, forma timpului nu este trebuincioasă de cât spre a lor percepțiune. În ele însuși aceste raporturi de curată coexistență sunt neatîrnate de orî ce ideie de timp.

Dar timpul poate fi amestecat mai adînc în existența oare-căror fenomene, fără ca chiar aceasta a lor existență să atirne de el. Cu alte cuvinte, s-ar putea face abstracțiune de timp, fără ca producerea fenomenelor să devină cu neputință de gîndit. Așa sunt numeroasele fenomene ale naturii fizice care cu toatele cer o măsură de timp pentru a se îndeplini, fără ca totuși acest răstimp să fie absolut trebuincios producerii lor. Astfelîu fulgerul, tunetul și trăsnetul sunt efectele electricității condensate în nouri, efect ce nu se poate manifesta de cât în timp, dar care nu atîrnă de el.

Timpul în sfîrșit poate deveni un element neapărat manifestărei faptelor, fără ca totuși ele să înceteze din această pricină de a rămînea tot fapte coexistente. Învîrtirea pămîntului în jurul osiei sale și revoluțiunea sa în jurul soarelui alcătuesc niște mișcări care se îndeplinesc în spațiū ; dar aceste mișcări nu se pot produce fără ca timpul trebuincios îndeplinirii lor să se scurgă. Este neaparat de a lămuri limpede rolul timpului în existența acestei de pe urmă clase de fenomene. Cu toate că învîrtirea pămîntului în jurul osiei sale se îndeplinește în 24 de oare și translația lui în jurul soarelui într-un an, nu aceste răstimpuri determină strămută-

5. Lazarus und Steinthal, *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie* în a lor *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, I, 1860, p. 16; Herrman Paul, *Principien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, p. 2.

rile planetei noastre. Aceste sunt produsul unor puteri coexistente care lucrează asupra pământului într-un chip neîntrerupt și provoacă mișcările lui care să reproduc neconținut de la începutul vremurilor și vor urma înainte a se reproduce și în al viitorului nesfârșit. Timpul întrebuițat pentru îndeplinirea acestor mișcări poate să nu fie ținut în samă, de vreme ce ele să reproduc neconținut, și deci fenomenele de mișcare pe care le înfățișază pământul, de și au nevoie de timp pentru a se îndeplini, nu sunt produsul lui. Repetirea învârtirii pământului nu este o succesiune de fenomene; din protivă, ea nu este de cît unul și același fenomen repetat la nesfârșite. Timpul pe care pământul îl pune pentru a o îndeplini este trebuincios manifestării, și nici cum producției ei.

Am văzut că timpul intervine într-un chip tot mai înșamnat în existența unor fenomene, și cu toate aceste, noi considerăm toate aceste fenomene drept coexistente și nu drept succesive. *Pricina e că timpul nu modifică pe nici unul din aceste fenomene, că toate, fie că ele să produc în spațiu într'un chip simultaneu, fie unul după altul, ele rămân cu toatele neschimbate.* Adevărurile matematice, deducțiile logice, legile psihologice, acele ale chimiei, ale fizicii au fost tot-deauna aceleași. Timpul nu pune asupra lor în lucrare nici o înrîurire modificatoare; ele sunt totdeauna ceea ce au fost, și nu se poate găsi nici o deosebire de principiu între niște fapte care se produc în același fel alături unul de altul și acele care să reproduc, iarăși într'un chip identic, unul după altul.

Intervenirea timpului *ca element modificador* în existența fenomenelor dă naștere fenomenelor succesive. Indată ce un fapt coexistent să modifică în cursul timpului, el dă naștere unei succesiuni. Orî ce fapt succesiv a început prin a fi coexistent; dar nu orî ce fapt coexistent dă naștere la succesiuni.

Numai acele o fac care să modifice în curgerea vremei. Adevărurile matematice, legile logiceii sau ale psihologiei, învătirea și revoluțiunea pămîntului, legile chimice, fizice și biologice rămîn vecinic aceleași. Nu poate fi propășire de cît în cunoștința, nu în esența lor. Ele au fost, sunt și vor fi totdeauna aceleași; ele existau cînd spiritul omenesc nu le descoperise încă, și ar exista chiar dacă acest spirit s-ar stinge în cursul veacurilor. Această clasă de fapte coexistente nu poate da naștere la succesiuni obiective. Ele pot provoca, în spiritul ce le percepe, o succesiune subiectivă, o propășire în a lor cunoștință. Există o istorie a logiceii, a matematicilor, a fiziceii, a chimieii, a astronomieii; cunoștințele privitoare la aceste deosebite clase de fenomene au propășit în cursul timpului; dar fenomenele însăși au rămas neschimbate.

Dar acest univers care repetă neconținut aceleași procedări, este supus lucrării transformătoare a timpului și își schimbă formele fără încetare. Aceste schimbări începute la obârșia lucrurilor, adevărate în infinit, nu pot fi stabilite de cît într'un chip ipotetic pentru geneza lumilor. Pentru a găsi istoria trebuie a se cobori pe pămînt, unde ea începe a se arăta într'un chip văzut, și la neamul omenesc, unde ea se desfășură în toată a ei măreție.

Pămîntul posedă istoria sa, căci și el s-a transformat cu încetul pînă să ajungă la forma lui de astăzi. Timpul a determinat această transformare și acțiunea forțelor transformătoare a fost pusă în lucrare în curgerea lui. A trebuit să treacă milioane de ani, pentru ca radierea pămîntului aprins cătră răcire s'a îndeplinit pe un spațiu, deci ca un fapt coexistent cu altele; dar acest fapt s'a schimbat neconținut sub lucrarea timpului. Pentru ca pămîntul să ajungă la forma ce o are astăzi, a trebuit ca timpul să intervină. Modificările încercate de coaja

pământului să avut nevoie de timp pentru a se putea îndeplini, iar spațiul n-a oferit de cît puțința dezvoltării, întocmai precum în translația pământului în jurul soarelui, spațiul este agentul de căpitanie a fenomenului, pe cînd timpul nu dă acestui din urmă de cît puțința de a se manifesta. Coexistența poate deci să deie naștere succesiunii, *cînd este supusă lucrării continue a unei puteri transformatoare, în decursul timpului.*

Acțiunea întreruptă, dar repetată, a aceleiași puteri de caracter coexistent, poate iarăși da naștere succesiunii, *cînd ea se întrupează într'un rezultat statornic.* Repetiția în cursul timpului nu produce de cît fapte coexistente, cînd ea se pierde fără nici o urmă a lucrării sale, cînd ea nu se întrupează în nici un rezultat. Exemplu: învîrtirea pământului în jurul osiei sale sau revoluțiunea lui în prejurul soarelui, urcatul și coborîtul neconținut al fluxului și refluxului, schimbările atmosferice. Dar îndată ce repetiția se întrupează într'un rezultat, îndată ce dă naștere unei formațiuni, aceasta ie caracterul unei serii succesive, ca una ce este rezultatul urmelor lăsate de faptele coexistente repetate în timp. Straturile care compun această formațiune vor sămăna cu atît mai mult unele cu altele, cu cît formațiunea va aparține materiei; ele se vor deosebi tot mai mult, cu cît formațiunea se va apropia de domeniul spiritului, trecînd întîi prin materia insufletită, apoi prin elementul neconștiutului intelectual. În formațiunile datorite vieții conștiute, caracterul succesiv se va rosti din ce în ce mai mult, adecă faptele care compun seria vor fi tot mai deosebite unele de altele.

Astfelîu revărsările Nilului, fapte coexistente repetate în timp, dau naștere, prin depunerile pe care le lasă la gura fluviului, la formațiunea succesivă a Deltelor sale. Deosebirile care se rostesc tot mai tare prin repețirea lor între indivizii vii, conduc la for-

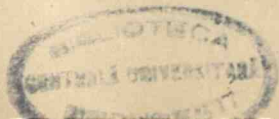
mașiunea nouelor specii. Aceleași înriuriri, repetate cu oare care variațiuni, contribuie a forma caracterul popoarelor, a modifica formele limbei. Repetiția bătăliilor în cursul unui război, cu toate că deosebite între ele, conduc la unul și același rezultat, izbinda saū înfrîngerea.

Cu toate că, mai ales în formațiunile mai primitive, deosebirea faptelor coexistente repetate ar putea fi lasată la o parte, atîta de mică este ea adese ori, nu este tot astfeliu cu urmele pe care această repetiție le intipărește în formațiunile în care ele se intrupează și care suprapunindu-se și hultuindu-se una pe alta, fac să reiasă această deosebire neconținut îngrămădită. Acțiunea uniformă și asămănătoare a faptelor coexistente are de rezultat de a intipări urme deosebite și neasămătoare în formațiunile succesive la care dă naștere a lor repetiție. Astfeliu formațiunea speciilor animale este datorită repetiției acelorași fenomene, cărora sunt expuse ființele vii. Aceste fenomene, de și identice saū foarte puțin deosebite, lasă întipări statornice în organismul acestor ființi, intipări care cu timpul le prefac în organisme cu totul deosebite. Pentru ca această transformățiune să se poată face, este de nevoie ca deosebirea să se rostească la fie ce pas, de și adese ori într-un chip nesimțit. Adunarea acestor transformățiuni succesive produce ca rezultat prefacerea speciei. Dar această prefacere este datorită acțiunei aproape uniforme a repetiției acelorași fenomene. *Videm deci cum repetiția acelorași fapte coexistente poate da naștere la niște formațiuni succesive.*

Să află însă un mare număr de fapte coexistente care se schimbă cu timpul, nu prin înriurirea repetată a aceleiași acțiuni, ci prin acea a altor fapte cu care vin în atingere. Aici succesiunea se desface încă și mai mult de coexistență; ea ie un mers propriu, predominant asupra faptelor care o compun. Fie care din aceste fapte va putea fi studiat

142926
 în relațiile lui de coexistență; dar dacă e pus în legătură cu faptele care vin să-l modifice, și dacă modificarea lui și rezultatul la care ea ajunge alcătuiesc obiectul cercetărilor, el va dobîndi caracterul unui fapt succesiv, de oare ce contribuie a da naștere unei serii succesive. Astfelîu sistemul învătăturilor unei țări va înfățișa minței noastre, dacă îl considerăm cum *este* la un moment dat, un număr de fapte coexistente; dar sistemul *a devenit* ceea ce este, în urma unei desvoltări mai mult sau mai puțin lungi, și această desvoltare care s'a prelungit pînă în momentul cînd ea devine obiectul studiului nostru, își ține cursul și după aceea; ba îl urmează chiar sub ochii noștri și pe cînd îl studiem, căci fie care clipă a duratei modifică a lui constituțiune. Legile care ocîrmuesc pe un popor, primate într'un moment oare care, alcătuiesc obiectul unei cunoștinți de caracter coexistent; dar aceste legi sunt productul unei lungi desvoltări anterioare pe care ele o urmăresc și mai târziu. Budgetul unui stat va constitui un fapt coexistent, starea veniturilor și a cheltuelilor într-un moment dat. Dar dacă se studiază desvoltarea averei publice pentru un răstimp oare care, budgetul fie căruî an va constitui un fapt succesiv. Tot așa va fi cu orî ce alt element al vieței unui popor. Toate constituie în ele însuși fapte coexistente; dar îndată ce sunt considerate din punctul de vedere al desvoltărei, ele devin fapte succesive.

Se întîmplă une orî că desvoltarea se sleiește și pare a se opri pentru cît va timp; apoi deodată se văd instituțiunile iarăși topindu-se și reîncepînd a curge de a lungul timpului. Astfelîu fu ocîrmuirea absolută a Franței, în rostirea ei desăvârșită sub Ludovic al XIV-lea și Ludovic al XV-lea, ocîrmuire ce părea o formă în care societatea franceză se împietrise pentru totdeauna, și care cu toate aceste fu rîpită deodată de puternicul curent al revoluției

franceze. Catolicismul care părea merit a domni asupra spiritelor la nesfârșite, reîncepu o nouă desfășurare istorică, zguduit prin lovitura pe care i-o dădu Reforma, și așa mai departe.

Coexistența poate deci să se schimbe în fie ce moment în succesiune; dar ea poate fi restabilită din nou. oprind succesiunea, cel puțin în mintea noastră, și cercetînd coexistența pe care ea se desfășură. S-ar putea rosti acest adevăr și prin axioma următoare, formulată de D. *Osvald Orth*, că „istoria este statistica în mișcare, pe cînd statistica este istoria care se oprește“,⁶ numai cît să se înțaleagă sub termenul de statistică, descrierea deplină a stărei unei societăți.

Relațiunea continuă a acestor două forme ale existenței produce întrețesărea nedescurcată a faptelor vieții sociale; aceasta se îmbogățește neconținut cu curente noue care devin din ce în ce mai greu de urmărit. Dar dacă faptele coexistenței și acele ale succesiunii sunt strînse unul cătră altul, pentru a alcătui țesătura vieții sociale, nu este mai puțin adevărat că fie care fir își păstrează existența deosebită și că el poate fi deslipit de celelalte cu care se atinge și studiat deosebit, în toată întinderea sa, în lung sau în curmeziș. E adevărat că, dacă se scoate numai urzala țesăturii, chipurile desemnului vor pierde din a lor vioiciune; iar dacă să iea numai bătătura, ele vor deveni cu totul confuze. Pentru ca desemnul să apară în toată a lui putere, se cere ca urzală și bătătura să nu alcătuiască de cît un singur tot. Nu este mai puțin adevărat că spre a înțalege, cum acest desemn a putut fi compus, prin încrucișarea firelor, este de trebuință de a despărți urzala de bătătura și de a studia firele neatirnat unele de altele. Fie care grupă de fire, mai mult sau mai puțin întinsă, ne va da explicarea unei părți

6. *Versuch einer Theorie des historischen Wissens*, Rostok, 1879. p. 17.

din desemnul ce cuprinde întreaga țăsătură : studiul bătăturii este acel al stărilor coexistente ; acel al urzălei este obiectul istoriei.

Rezultă din analiza făcută de noi până aici, încă un alt adevăr foarte însamnat, anume că nu se poate atribui coexistența în spațiu numai fenomenelor materiei, pe cînd schimbările care intervin în timp n'ar aparține decît fenomenelor spiritului. Acest pretins contrast este o eroare destul de răspîdită, împărtășită de un număr îndestul de mare de scriitori eminenți. Vom raporta formulele unora din ei : *Lazarus și Steinthal* susțin că „ceea ce deosebește natura de spirit, este că cea dintăi trăiește în curentul strict mecanic și în cercul organic al unor mișcări îndreptate de legi. Aceste curenți se repetă neconținut și nimic nou nu se produce. Spiritul din contra trăiește într'o succesiune continuă de plămuirii, din care una se razimă pe cealaltă, dar asămănă cu ea, înfașozază ceva nou, arată o propășire“.⁷ *Carrau* zice deasemenea că „toată seria fenomenelor psihologice să desfășură în durată“.⁸ După acești autori nu s-ar afla fenomene psihologice coexistente. D. *Otto Henne am Rhyn* susține de altă parte că „natura constă numai în lucruri corporale, pe cînd istoria este opera spiritului“⁹. Nu ar exista decî, după D-sa, o desvoltare, o istorie *lato sensu* a materiei. *Droysen* începe prin cuvintele următore studiul său asupra naturei istoriei : „natura și istoria sunt concepțiunile cele mai întinse în care spiritul își înfașozază lumea fenomenelor și el le despărtește ast-feliu conform cu ideile de spațiu și de timp“.¹⁰ Printre autorii franceji, vom aduce pe unul din cei mai noi, D. *Gustave Belot* care împărtășește aceleași

7. *Einleitende Gedanken* (vezi mai sus nota 5), p. 15.

8. *Etudes sur la théorie de l'évolution*, Paris, 1879, p. 41.

9. *Culturgeschichte im Lichte des Fortschrittes*, p. 13.

10. *Grundriss der Historik*, p. 2.

videri greșite. El zice: „cît timp noi privim natura exterioară, ea ne pare *natură făcută*, fixă și supusă unor legi permanente și nestrămutate. Cînd privim lucrurile omenești, avem intipărirea că această nouă natură este într'o vecinică prefacere; noi o vedem ca o *natură ce se face*, cu neputința de cuprins și de sleit în formule nemișcate“. ¹¹ *Natură făcută* a D-lui Gustave Belot a devenit astfel, în urma unei serii de transformățiuni. Cît despre natura omenească, nici ea nu este în curgere necontenită; și ea prezintă o parte *făcută*, fixă și neschimbată. D. *Georges Winter* sprijină aceeași părere, anume că „științele naturii au de obiect de a ne face să înțelegem lumea firească, prin cunoștința legilor ei; menirea istoriei este de a ne face să pricepem, prin geneza ei, lumea spirituală și morală“; ¹² ca și cînd științele naturale nu s-ar îndeletnici și cu geneza naturii materiale, iar acele ale spiritului nu ar da naștere de cît istoriei, și nu și unor științe de legi ale fenomenelor. D. *Herrmann Paul* critică cu multă dreptate toate aceste idei. El zice că „acești autori găsesc ca deosebire între natură și spirit, că cea dintâi s'ar mișca vecinic în cercul legilor sale, fie care din mișcările ei păstrîndu-și caracterul său particular și nefăcînd de cît a reproduce ceea ce a fost în totdeauna, pe cînd spiritul ar trăi într'un șir de plăzmuiri înlănțuite unele de altele și ar arata o propășire. Această deosebire, urmează înainte D. Paul, în forma generală ce-î este dată, e fără îndoială nepotrivită. Și natura, cel puțin aceea de caracter organic, se mișcă într'un șir de plăzmuiri înlănțuite unele de altele; și ea înfătoșază o propășire. De altă parte, spiritul se mișcă și el în orbite trase de legi, reproducînd fără încetare aceleași procedări fundamentale. Se z-

11. Stuart Mill, *La logique des sciences morales* (Logique, ch. VI) Traduction nouvelle par Gustave Belot, Paris, 1897, p. XXXV.

12. *Geschichte und Politik* in *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft und Politik*, 1889, p. 174.

mestecă două antiteze deosebite care trebuie să fie despărțite cu îngrijire ; de o parte acea care există între natură și spirit ; de alta acea care se află între domnia legilor și dezvoltarea istorică".¹³

Intr'adevăr, nu este greu de observat, că spiritul ca și materia înfățișază fenomene coexistente și că materia, la rindul ei, a înfățișat schimbări în timp, chiar dacă aceste schimbări sunt de abia simțite în vremile noastre. Studiul naturii materiale nu este deplin, dacă nu este făcut și din punctul de vedere al dezvoltării sale, precum în geologie, în paleontologie, în succesiunea ființelor pe suprafața globului. Pe de altă parte, precum am însemnat-o mai sus, studiul spiritului înfățișază de asemenea un mare număr de fapte coexistente : în psihologie, logică, matematică, drept, economie politică, etc. D. *Hinneberg* observă deci cu temei, că „s'a obișnuit a se păstra termenul de istorie pentru omenirea singură ; dar această restrângere datează din timpul când se credea că trebuie să se admită o prăpastie adincă între om și rămășița naturii".¹⁴ Inșă, tocmai această prăpastie a fost umplută prin studiul istoric al naturii, și D. *Iodl* are mare dreptate când zice, că „putința de aplicat concepțiile moderne ale naturii la istorie, se razimă mai ales pe împrejurarea că cea dintâi a devenit și ea o teorie a dezvoltării, și că această noțiune care altă dată alcătuia punctul de despărțire a acestor două domenii, le leagă astăzi ca o punte"¹⁵. Fenomenele naturii materiale ca și acele ale spiritului înfățișază între ele două feluri de relațiuni : acele de coexistență, reală în spațiu sau ideală în minte, și acele care ocîrmuiesc prefacerile lor în timp. Potrivit cu acest adevăr netăgăduit, se găsesc autori

13. *Principien der Sprachgeschichte*, p. 11. nota.

14. *Die philosophischen Grundlagen der Geschichtswissenschaft in Historische Zeitschrift* a lui Sybel, vol. 63, 1889, p. 22.

15. *Die Culturgeschichtsschreibung, ihre Entwicklung und ihr Problem*, Halle, 1878, p. 80.

care recunosc existența a două soiuri de științe istorice : științele istorice ale naturii și acele ale civilizației, adică ale minții¹⁶.

Trebue observat cu toate aceste că pentru fenomenele care să schimbă în timp, această schimbare este cu atîta mai încetă cu cît fenomenele au un caracter mai material și că ea devine cu atîta mai repede, cu cit aceste din urmă se apropie de minte. Astfeliu fenomenele astronomice sunt foarte puțin expuse la schimbări în cursul vremilor. Ele se repetă totdeauna în același chip, din timpuri mai vechi de cît arătarea omului pe pămînt, și nu s-ar putea zice dacă omenirea, cît timp va exista, va putea observa o schimbare în constituțiunea și starea lumilor. Iată pentru ce istoria acestor fenomene nu există mai de loc. Fenomenele geologice alcătuiesc un lung șir de transformățiuni ce se îndeplinesc însă cu o foarte mare încetineală.¹⁷ Tot așa e și cu evoluțiunea formelor animale care a ajuns cu omul la apogeul ei, dar care în timpurile geologice a înfățișat un șir de schimbări de mare însămnătate.

De îndată ce trecem de la fenomenele succesive ale materiei la acele ale spiritului, facultatea de transformățiune sporește. Formele datorite vieții neconstiute ale spiritului care ating mai de aproape materia, se transformă mai încet ; așa sunt acele ale limbii, ale stării economice și ale instituțiunilor care cresc pe acest tărîm. Cu atît mai repede se modifică formele vieții constiute, acele care sunt datorite mișcării spiritului propriu zis.

16. Herrmann Paul, l. c., p. 7.

17. După Pichot, *Cosmographie élémentaire*, p. 135, în 12,000 de ani steaua polară nu va mai fi α a carului mic, ci Wega sau α a Lirei — Draper, *Histoire du développement intellectuel de l'Europe*, Paris, 1887, I, p. 66: „Depuis l'époque tertiaire, les deux tiers de l'Europe se sont redressés au dessus des mers: les côtes de la Norvège se sont exhausées de 200 mètres ; les Alpes de 300 ; les Appenins de 400 mètres. — Em. Vauchez, *La Terre*, Paris, 1893, I, p. 32: „Si quelques points de la Terre nous semblent stables, c'est que notre vie trop courte, ne nous donne pas le temps de les voir se modifier.“

Coexistență și succesiune — Fenomenele considerate ca coexistente în spațiu real sau ideal, sunt cu totul altele, cînd le privim din punctul de vedere al transformărilor pe care timpul le face să încerce—din punctul de vedere al succesiunii—și este de mare nevoie, pentru lămurita înțelegere a tot ce are să urmeze, de a stabili cel puțin puntele fundamentale ce caracterizază această deosebire. Lucrul este cu atît mai de trebuință, cu cît vom avea prilejul de a ne convinge, *ca ceea ce a împedecat până acuma pe toți cugetătorii de a-și da o samă lamurită despre natura științei istorice, este numai amestecul ce s-a făcut înotdeauna între faptele coexistente și faptele succesive.* Aceste două feluri cu totul deosebite de a privi fenomenele, n-au fost nici odată despărțite cu precizie, de unde au izvorit încercări de a aplica științelor istorice, principiile care domnesc în acele ale coexistenței. Atare încercări trebuiau să rămîna absolut neroditoare, fiind dată disparitatea totală a celor două concepțiuni, asemălate fără nici un temei. Deosebirea odată bine stabilită, va arunca o lumină cu totul nouă asupra domeniului științei întregi și va hotări și științelor istorice locul pe care trebuie să-l ocupe în ierarhia cunoștințelor omenești.

Faptele coexistente, adică faptele întru cît sunt considerate ca întinzîndu-se în sinul spațiului, sunt totdeauna aceleași pentru fiecare fel de deosebit de fenomene; ele se asemănă în orî ce caz mult mai mult de cît se deosebesc, și aceasta, fără a lua în privire dacă timpul este sau nu neaparat spre a se putea ele manifesta. Aceste fapte se repetă neconținut, repetiția putîndu-se face într-un chip simultaneu, fără ca timpul să joace un rol apreciabil în a lor producțiune, sau în cursul timpului, prin mișcări totdeauna identice. Noi privim toate aceste fapte drept *coexistente*, chiar în cazul cînd repetiția nu se face într-un chip simultaneu, pe mai multe puncte ale spațiului și fără nici o legătură cu timpul, adică atunci

cînd ea să îndeplinește prin fapte care se urmează în cursul timpului. O bucată de lemn va pluti pe apă la Paris, la Constantinopole, la Pekin, la antipode; ea a plutit în același chip pe timpul Romanilor, a Grecilor, a Egiptenilor și va pluti de sigur tot așa și în viitor. O piatră cade cu o repejune inițială cunoscută în secunda întâi, și repejunea căderii ei sporește în raport cu patratul secundelor percorse; o altă piatră va cădea în același chip pe toată suprafața pămîntului, cu o mică deosebire către poli, din pricina turtirei planetei noastre către îmbele ei capete. Ea a căzut și va cădea în același feliu în toate epocele. Tot așa se va întîmpla cu toate fenomenele naturii fizice. Și fapte care aparțin inteligenței vor fi supuse aceleiași regularități. Pretutindene sporirea ofertei va micșura prețul mărfurilor, iar aceea a cererii îl va urca; pretutindenea împărțirea muncii va avea de efect a produce mai bine și mai iute; pretutindenea și în toate timpurile desvoltării omenești regulele silogismului sau legile psihologiei vor avea aceeași valoare. Toate aceste fapte coexistente pe un spațiu real, sau îmbinate în mintea noastră, vor fi percepute de ea, neatîrnate de timpul, în care cu toate acestea este nevoită să le cuprindă. Dar chiar pentru repețirile fenomenelor coexistente care se produc unul după altul, elementul timpului, de și neapărat pentru a lor manifestare, nu este tot astfel pentru a lor producțiune; căci ce înșămnatate se poate oare da timpului, în învîrtirea pămîntului în jurul osiei sale, sau în revoluțiunea sa în jurul soarelui? Repețirea continuă a aceluiaș fenomen, cu toate că această repețire sepetrece în timp, răpește acestui din urmă ori ce învîrtire asupra producțiunii fenomenului, în tocmai ca și în cazul plutirii unei despicăături de lemn sau în acel al căderii unei pietre. Nu este altă deosebire între repețirea simultaneă și repețirea în cursul timpului (ne oprim cu deadinsul de a întrebuița termi-

nul de repetiție succesivă), de cît împrejurarea că în cazul d-intăi repetiția se face într'un chip paralel iar în al doilea după oaltă. Să luăm un alt exemplu în lumea inteligenței: Chinezii sunt un popor staționar care totuși trăiește și al căruia viață se scurge în timp. Cu toate aceste, toate faptele intelectuale ale acestui popor sunt fapte coexistente, fiind că de mai multe veacuri ele sunt tot aceleași și se repetă aproape fără schimbare. Intr-adevăr, cum o zice prea bine *Steinthal*: „o viață oare care poate fi spirituală pentru că constă într-o mișcare de elemente spirituale; dar această viață nu va înfățișa nimic istoric, dacă această mișcare nu arată, ca și existența naturei, de cît un cerc închis, o vecinică reîntoarcere a acelorași fenomene, și nu valoarea neconținut înaltă a activității intelectuale“.¹⁸

Intrebuițăm deci termenul de *coexistent* într-un înțeles mai întins de cît acel ce i se dă îndeobicei. El se aplică, după noi, *la toate faptele care se repetă neconținut fără schimbări de apăruiț, fie că această repetiție se face în spațiu într-un chip simultaneu, fie ca ea se petrece în timp, un fapt după altul, sau chiar sub îmbele forme deodată*. Lucrul de căpitenie este ca faptele să rămînă totdeauna aceleași, ca ele să nu se schimbe în modul lor de producțiune saũ, mai nimerit, ca variațiunile pe care ele pot să le înfățișeze să nu aibă nici o însămnatate.

Faptele privite ca succesive, din potrivă arată pentru fie care ordin particular de fenomene, neconținute schimbări în cursul timpului. Ele nu se asemănă nici odată cu deplinătate, și deosebirea ce le desparte va fi totdeauna elementul caracteristic. Dacă această deosebire între faptele care se succedă în timp, nu ar exista și dacă aceleași fapte s'ar reproduce fără încetare, ideea chiar de succesiune ar fi

18. *Geschichte und Psychologie*, Berlin, 1864, p. 32. Steinthal ar fi trebuit să adaugă cuvîntului natură calificativul de coexistentă; dar am văzut mai sus (nota 7) concepția sa greșită despre dualismul între natură și spirit.

înlăturată și nu am avea în locu-î de cit repețirea, decî fapte coexistente. Noțiunea de succesiune, într-un șir oare care de fapte, cere numai decît o continuă deosebire, pusă în lumină tocmai prin înlăturirea care le leagă în succesiune. Să luăm ca exemple, succesiunea bătăliilor în decursul unui război, sau cea a artiștilor unei școli, sau însfîrșit aceea a unor descoperiri matematice. În fie-care din aceste serii, faptele care o constituie sunt deosebite. Fie care bătălie va folosi unuia din cei doi luptători; ea va face ca dușmanul să înainteze, sau să deie îndărăpt. Artiștii care alcătuiesc o școală vor face-o să propășască sau să decadă, după talentul fiecărui din ei și înrîuririle la care ei vor fi expuși. Descoperirile științifice, pentru a constitui o serie istorică vor trebui numai de cît să fie deosebite; altfelîu ele nu ar mai fi descoperiri noue, ci numai repețirea unor fapte anterioare. Faptele succesive ale uneia și aceleiași serii vor fi decî totdeauna neasămănătoare; dar chiar în cazul cînd ele înfățișază oare care analogie, ea va fi pururea de o mai mică însemnatate de cît elementele despărțitoare.

Totdeauna s'a făcut o deosebire între aceste două feluri de fenomene; dar ea a fost mărginită după noi, la un punct de vedere prea răstrîns, și el trebuie lărgit, dacă vroim să ne dăm pe deplin samă de aceea deosebire. Logicienii opun de obicei coexistența cauzalității, și recunosc astfelîu acesteî din urmă un caracter succesiv, *pentru că cauzalitatea s'ar manifesta totdeauna în timp*. Chestiunea producțiunei cauzeî în timp nu este cu toate aceste nesupusă îndoieleî. De aceia și videm tocmai pe cugetătorii care o susțin cu mai multă putere, siliți de a face oare care restrîngerî, sau chiar de a se contrazice în această privire. Astfelîu *Stuart Mill* recunoaște că „une ori un efect poate începe simultaneu cu cauza lui“, și *Schopenhauer* admite undeva că „egalitatea laturilor este

cauza egalității unghiurilor“, fapte care nu se urmează nici de cât în timp, pe cînd aiurea el susține tocmai din protivă, și la întrebarea ce-și pune dacă egalitatea unghiurilor este cauza aceleia a laturilor, el răspunde printr-un *nu absolut*, fiind că, zice el, „nu e vorba aici de nici o schimbare în timp, prin urmare de nici un efect care ar trebui să aibă o cauză“.¹⁹ Noi credem că relațiunea de cauză la efect nu trebuie numai de cât să se urmeze în cursul timpului, și că există cauze simultanee cu efectele lor. O astfel de relațiune se recunoaște dintr-un alt criterium, anume din a ei *nerăsturnare*. Avem un raport de cauză la efect, neatîrnat de intervenirea timpului, de cîte ori acest raport nu poate fi răsturnat, așa că aceea ce era cauză se devină efect și vice-versa. Ca exemplu, să aducem cazul reprodus mai sus al adevărului geometric al egalității unghiurilor care corespunde cu cea a laturilor. Nici unul din aceste două adevăruri nu este cauza celuilalt, nu din pricina aratăată de Schopenhauer, că nu ar fi vorba de nici o schimbare în timp, dară din aceea că raportul între aceste două adevăruri poate fi pe deplin răsturnat, fie care din ele putînd fi privit ca rezultanta celuilalt. Din protivă, gravitațiunea este fără îndoială cauza revoluțiunei pămîntului sau cel puțin unul din elementele acestei cauze, nu pentru că ar preceda-o în timp, ceea ce nu este, dară fiind că relațiunea între aceste două fenomene nu se poate nici într-un chip resturna.

Cauza nu lucrează decî totdeauna în timp. După cum o definește *Mill*: „ea nu este de cât împreunarea hotărîtă de fenomene care realizîndu-se, un alt fenomen începe sau iea naștere numai de cât. Nu e de nici o samă, dacă efectul cade împreună în timp cu

¹⁹ Mill, *Logique*, I, p. 186 — Schopenhauer, *Quadruple principe de la raison suffisante*, p. 35 comparat cu *Le Monde comme volonté et comme représentation*, I, p. 125.

ultima din aceste condițiuni sau o urmează îndată ; în orî ce caz el nu-î merge înainte“.²⁰

Dar chiar cînd s-ar admite că ar lucra cauzalitatea în timp, este oare aceasta un temeiū pentru a considera ca fenomene succesive toate acele care sunt explicate prin cauze nerăsturnabile și a nu se admite drept coexistente de cît „fenomenele sincronice ale legilor numerilor și ale celor ale spațiului, cu alte cuvinte acele de întindere și de figură“, cum o susține *Stuart Mill*,²¹ sau trebuie sprijinit cu *Bain* că „coexistența nu ar fi de cît contiguitatea în spațiu și inherența în acelaș subiect?“.²² Noi nu credem că trebuie restrînsă numai la aceste cazuri noțiunea de coexistență. Imprejurarea că explicația unui fenomen se găsește într-un alt fenomen prin un raport nerăsturnabil, nu e îndestulătoare, după noi, spre a da naștere unei succesiuni ; mai întăi fiind că, după cum am văzut-o, nerăsturnabilitatea nu este numai decît condiționată prin timp, apoi fiind că, chiar atunci cînd cauza se manifestează în timp, ea slujește la explicarea în timp a singurului fenomen cu care ea este pusă în legătură, fără ca totuși să se stabilească, prin aceasta, o relație de succesiune între fenomenul explicat și alte fenomene. De aceea nu ne putem împăca cu părerea lui *Mill* care privește ca „o uniformitate de succesiune, legea că un corp mișcat în jurul unui centru de forță descrie arii proporționale cu timpul“.²³ Ideia de *uniformitate de succesiune* este cu neputință de conceput, succesiunea nefiind nici odată alcătuită din uniformități, ci totdeauna din deosebiri. Legea citată de *Mill* nu constituie de cît vecinica reproducere a aceleiași mișcări, deci o *repetiție coexistentă care să îndeplinește în timp*. Tot așa e cu aplicarea pe care *Mill* o face cu această lege la

20. *Logique*, trad. Peysse, I, p. 386.

21. *Ibidem*, p. 365.

22. *Logique*, trad. Compayré, I, p. 153.

23. *Logique*, I, p. 363.

revoluțiunea pământului în jurul soarelui, eroare pe care am însămnat-o mai sus. Din aceeași pricină nu putem admite calificarea de uniformități de succesiune dată de Mill legilor psihologice, precum legei asociațiunii ideilor, sau celei a memoriei.²⁴ Incuviințăm din protivă felul de a vedea a D-lui *Herrman Paul* și al lui *Steinthal* care concep psihologia ca o știință de legi, cu totul neatârnată de elementul timpului, precum am văzut-o în locurile din acești autori reproduse mai sus (p. 12).

Pentru noi succesiunea nu există de cât acolo unde fenomenele să urmăresc în cursul timpului într-un chip neasămănător.

Această deosebire stabilită de noi între faptele coexistente care se asemăna împreună și nu pot de cât să se repete, și faptele succesive care, pentru a exista, trebuie să fie neasămănătoare, constituie piatra de unghiu a tuturor desvoltarilor ce au să se întîlnească mai la vale.

Urmările pe care le vom trage din această deosebire vor fi din cele mai însămnate. Nu va fi fără folos de a le enumera chiar de pe acuma :

I. Deosebirea enunțată ne va sluji a stabili că istoria nu este o știință particulară, ci un mod de concepție a lumii, modul succesiv, în opoziție cu modul coexistent. Ea va întări adevărul că este absolut neîndreptățit de a stabili o deosebire fundamentală între regnul naturei și acel al spiritului, fără a lua în același timp în privire o alta tot atât de însămnată : cea între faptele coexistente și faptele succesive ale acestor două regnuri.

II. Ea ne va călăuzi în determinarea caracterului științific al istoriei, pentru care nu se pot cere aceleași condițiuni ca pentru științele faptelor coexistente.

III. Ea ne va face să înțelegem adevăratul sens ce trebuie alipit de noțiunea evoluțiunii care nu ar

24. *Logique des sciences morales*, trad. Belot, Paris, 1897, p. 40.

exista, dacă faptele nu ar face de cît să se repete neconținut.

IV. Ea va pune în deplină lumină temeiul pentru care faptele istoriei nu pot fi supuse unor legi analoge cu acele care ocîrmuiesc faptele coexistente, și pentru ce ele constituie regularități de un cu totul alt caracter care sunt tot deauna unice și nici odată universale, ca legile coexistenței.

V. Urmarea neaparată a neputinței de a formula legi generale de *producțiune* a faptelor succesive, va fi neputința, tot atît de absolută, de a prevedea faptele viitoare ele însăși, și istoria sau sociologia dinamică va trebui să se mulțumească cu întrevederea direcțiunii pe care aceste fapte, *necunoscute în ele însăși*, o vor lua în viitor.

VI. În sfîrșit ea ne va sluji pentru a stabili adevărata metoadă, particulară istoriei, pe care ne vom încerca s-o determinăm.

Ni să pare că numai enunțarea urmărilor care decurg din deosebirea stabilită între faptele coexistente și faptele succesive pune însemnătatea ei în deplină lumină. Demonstrarea principiilor formulate de noi va alcătui obiectul acestui studiu.

Științele istorice. — Din ceea ce am expus pînă aici urmează că este cu totul nepotrivit de a face din istorie o știință particulară, în felul fizicei, chimiei, biologiei, sau psihologiei, precum o fac toate clasificările științelor. Astfelii *Bentham*²⁵ și *Ampère*²⁶ pun istoria în clasa științelor etnologice, împreună cu arheologia și cu cronologia, din care ei fac o știință a parte. *Auguste Comte* și *Herbert Spencer* caracterizază istoria ca o știință asemenea cu fiziologia. *Schopenhauer* o așază pîntre științele de motive, paralel cu etica, psihologia, jurisprudența.²⁷ *Lazarus* și

25. *De dignitate et augmento scientiarum*. lib. II. cap. I.

26. *Essai sur la philosophie des sciences*, Paris, 1834.

27. *Le Monde comme volonté*, II, p. 188.

Steinthal împărțesc științele naturale în descriptive, precum botanica, mineralogia, astronomia și geologia, și în raționale, precum fizica, chimia, fiziologia, matematicile(1). Alături de aceste clase ale științelor naturale, ei pun altele, ale științelor spiritului. Printre aceste din urmă, istoria ar corespunde, după ei, științelor naturale descriptive, și pentru a-i găsi o știință rațională corespunzătoare, trebuie creată una nouă: psihologia popoarelor (*Völkerpsychologie*).²⁸

Toate aceste clasificări sunt eronate în ceea ce privește locul pe care ele îl dau istoriei. Această din urmă nu constituie o știință specială, coordonată altora, ci un mod general de concepție a fenomenelor, atât ale naturii cât și ale spiritului, și anume a fenomenelor care *devin*, și nu a fenomenelor care *sunt*.

Știința universală se va împărți deci în două ramuri: cea dintâi va cuprinde științele fenomenelor asupra cărora timpul nu pune în lucrare nici un soi de înriurire: *fenomenele coexistente*; a doua, științele care vor avea de obiect fenomenele supuse înriuririi transformătoare a timpului: *fenomenele succesive*. Vom înșămna științele de întâia categorie cu termenul de *științi teoretice* sau cu *D. Herrmann Paul*: *științi de legi*, păstrînd pentru categoria a doua numele de *științi istorice*.²⁹

Această împărțire trebuie să fie combinată cu o alta, privitoare la izvorul din care iesă faptele, atât coexistente cât și succesive: materia și spiritul. De și între materia vie și spiritul în deosebire este o trecere aproape nesimțită, fiind însă vorba de cea mai înaltă rostire a spiritului, acel cu care omul e înzăstrat, acest spirit este cu totul deosebit de materia vie pe care el să hultuește. Această combinație a două împărțiri, cu două ramuri, dă ca rezultat patru grupe de științi, din care două de caracter teoretic, pentru

28 *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie* (citată mai sus nota 5) p. 19.

29 *Prinzipien der Sprachgeschichte*, p. 13. „*Gesetzwissenschaften und Geschichtswissenschaften*“.

coexistență, și două de caracter istoric, pentru succesiune :

<i>Științi teoretice</i> (fen. coexistente)	}	a) <i>Ale materiei</i> : fizica, chimia, astronomia, biologia, etc.
		b) <i>Ale spiritului</i> : psihologia, logica, economia politică, dreptul, sociologia statică, etc.

<i>Științi istorice</i> (fen. succesive)	}	c) <i>Ale materiei</i> : geologia, paleontologia, teoria descendenței.
		d) <i>Ale spiritului</i> : istoria în toate ale ei ramificări.

Marea clasă a științelor istorice poate fi sub-împărțită încă dintr'un alt punct de vedere. Vom avea mai întâi științele care se rapoartă la însuși fenomenele ce se desvoltă și se transformă cu timpul. Așa geologia expune istoria pământului, paleontologia pe aceea a organismelor acum dispărute, teoria descendenței arată succesiunea ființelor pe suprafața globului, istoria politică transformățiunile intervenite în viața statelor ; aceea a literaturii va expune schimbările pe care aceste forme ale activității omenești le vor încerca în cursul veacurilor. Această grupă de cunoștinți succesive va constitui clasa *științelor istorice reale*.

A doua clasă de științi despre faptele succesive expune desvoltarea *cunoștințelor* referitoare la oare care domenii de fapte care ele însăși rămân neschimbate și nu se prefac cu timpul, cel puțin în raport cu existența noastră pămîntească. În acest caz, obiectul cunoștinței fiind fix, ceea ce poate să se modifice, este numai modul cum mintea își da samă, cum ea înțălege faptele. Astfelii fenomenele astronomice nu s'au schimbat de la trezirea conștiinței omenești ; modul însă de a le înțălege și de a le tălcui a propășit neconținut ; există deci o istorie a științei astronomice. Tot așa e cu fizica, mineralogia,

chimia, botanica, etc., a căror fond nu s'a schimbat de cînd omul a început a lua cunoștință de el, pe cînd ideile noastre privitoare la fenomenele studiate de aceste ramuri de studii, mai întăi s'a înbogățit fără încetare, apoi s'a prefăcut de a totului tot, printr-o propășire mai mult sau mai puțin repede. Se va afla deci o istorie a științei fizice, a științei chimice, o istorie a botanicei, a zoologiei, a fiziologiei. Dar științele istorice reale vor putea la rîndul lor să fie tratate istoricește (ca și științele ce se rapoartă la faptele coexistente) adică relativ la schimbarea ideilor noastre asupra naturei fenomenelor. Se poate astfel expune o istorie a teoriilor geologice și paleontologice, o istorie a ideilor asupra teoriei descendenței, în sfârșit o istorie a concepțiunilor istorice³⁰. Această clasă de științi istorice care expun succesiunea ideilor noastre despre fenomene, ar putea fi numită, în opoziție cu clasa științelor istorice reale, *științi istorice ideale*.

Noi credem că o clasificare rațională a științelor ar trebui să se întemeieze pe deosebirea fundamentală stabilită de noi, între științele *teoretice* (sau *de legi*) și științele *istorice* care se subîmpart la rîndul lor, în științi teoretice și în științi istorice ale *materiei* și ale *spiritului*. Științele istorice se mai subîmpart în științi istorice *reale* și în științi istorice *ideale*. Dară noi nu am atins această chestiune de clasificare, decît pentru a dovedi susținerea noastră, că istoria nu ar constitui o știință particulară și unică, ci unul din cele două moduri de concepțiuni ale lumii, modul succesiv în fața modului coexistent.

Lipsa acestei concepțiuni adevărate a istoriei a împedat în tot deauna de a-și da pe deplin samă

30. Așa D. Robert Flint a expus, într-un volum, *Istoria filosofiei istoriei în Franția* (traducere franceză, Paris 1878) și într-un altul, *Istoria filosofiei istoriei în Germania* (trad. franc. Paris, 1878) și D. Wegele a scris un volum asupra *Istoriei istoriografiei*, *Geschichte der deutschen Historiografie*, München und Leipzig, 1885.

de rolul ce ea este chemată a juca în sistemul cunoștințelor omenești. Tot deauna s-a văzut că domeniul istoriei este foarte întins ; că el cuprinde mai toate ramurile de cunoștință (care pot fi tratate din două puncte de vedere : acel al coexistenței și acel al succesiunii). Dar nu s-a luat sama, că această întindere a istoriei vine de la chipul de a privi fenomenele ; că deci ea nu constituie o știință specială, ci un caracter comun la o întreagă clasă de științe³¹. Fenomenele universului, întinzându-se pe un spațiu și desfășurându-se în timp, modul lor de percepțiune nu poate să se subtragă de la acest dualism care își are temeiul său de a fi în constituția însuși a universului, nu zicem cu Kant, a minții noastre, fiind că noi credem, precum am spus-o mai sus, că rațiunea omenească nu este de cât răsfrîngerea rațiunii universale (p. 9).

Istoria se îndeletnicește cu toate lucrurile care devin ceea ce sunt, prin cursul timpului ; ea atinge toate fenomenele universului, acele de natură materială ca și acele de caracter intelectual. În zilele noastre, acest chip de a privi lucrurile a luat o întindere extraordinară, și istoria intervine în explicarea a o mulțime de fapte care fără ea ar rămînea nedeplină ; aceste sunt faptele care se desvoltă în timp. Dar numai la aceste trebuie restrînsă maxima lui *Comte* : „că o concepțiune nu poate fi înțeleasă de cât prin istoria ei“. Nu trebuie să dăm acestei maxime înțelesul prea obștesc pe care *Comte* pare a-i atribui, căci explicațiunea istorică nu ar sluji de sigur la ni-

31. D. Bernheim in *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, Leipzig, 1894, p. 116, conține istoria tot ca o știință particulară. El zice : „Vielleicht fragt mancher, wenn er sich den gewaltigen Umfang unserer Wissenschaft vergegenwärtigt, mit erschrockenem Zweifel : ist es denn möglich das alles zu beherrschen ? Kann das überhaupt als Aufgabe einer Wissenschaft bezeichnet werden ? Darauf wäre zu antworten ; Es giebt auch sonst wenige Wissenschaften die von einem Einzelnen beherrscht werden können, etc“. Adevăratul răspuns nu este acel dat de D. Bernheim, ci înțelegerea istoriei ca al doilea mod de concepție a lumii, acel succesiv.

mic în concepțiunea adevărurilor matematice, sau în cea a legilor fizice, chimice, biologice, logice, sau psihologice. De aceea și în zilele noastre, toate noțiunile care afundă rădăcinile lor în timp, sunt supuse la cercetări istorice. În afară de obiectele de studiu ale istoriei propriu zise, nici o teorie nu este expusă, nici o lege nu este motivată, nici un proces nu este pledat, fără o introducere istorică care arată cum concepțiunea a luat naștere, cum ea s-a introdus, fie în lumea faptelor, fie în cea a ideilor.

Semnul cel mai caracteristic al veacului ce se sfârșește este această direcțiune dată spiritului, este această tendință de a strețăia faptele și ideile de a lungul, în sensul succesiunii lor.

Înainte de a intra în studiul elementelor care concurg a da naștere succesiunii istorice, trebuie hotărât o chestiune care trece înaintea tuturor celorlalte, aceea care se rapoartă la caracterul științific al istoriei, caracter care i-a fost adese ori tăgăduit.

CAPUL II

Caracterul științific al istoriei

Intimpinări contra caracterului științific al istoriei. — Este greu de a-și da samă de eroarea în care au căzut toți cugetătorii, amestecînd modul de manifestare al faptelor coexistente cu acel al faptelor succesive. Pentru cei mai mulți dintre ei, cele dintâi par singure a exista, și ei necunosc sau trec sub tăcere pe cele de al doilea. Ast-feliu *Stuart Mill* nu admite altă explicație de cît aceea care dă cauza unui fenomen sub forma unei legi de coexistență. El zice într-adevăr, „că un fapt particular este explicat cînd i se arată cauza, *adecă cînd se stabilește legea de cauzățiune din care face parte acel fapt, ca un caz*“¹. *Bain* definește știința drept cunoștința celui mai înalt grad de generalizare. Faptele succesive ale istoriei, neputînd fi supuse acestei operațiuni, *Bain* le lasă mai cu totul afară din cercetările sale asu-

1. *Logique*, trad. Peysse, I, p. 551.

pra logiceii științelor². *Schopenhauer*, plecînd de la același principiu, tîgăduiește chiar cu deadinsul istoriei caracterul de știință. „Îi lipsește, zice el, caracterul fundamental al orî căreii științi, anume subordonarea faptelor cunoscute, în locul căreia ea nu poate da de cît coordonarea lor. In istorie deci nu se află un sistem, precum se află în orî ce altă știință. Ea este o cunoștință și nu o știință; căci nicăirea ea nu cunoaște particularul prin general; ea este silită să apuce deadreptul faptul individual. Științele, fiind sisteme de noțiuni generale, nu tratează de cît de genuri; istoria tot-deauna de lucruri individuale“³. Insfîrșit D. *Seignobos*, într-o lucrare de tot nouă, emite îndoielî asupra caracterului științific al disciplinei care alcătuește obiectul îndeletnicirilor sale. El spune, „că în expunerea lui, preciziunea a fost mai greii de-ajuns. Istoria este o știință încă atît de rudimentară, dacă chiar fără bataie de joc ea poate fi numită o știință, că ea nu-și are încă vocabularul ei tîhnic“⁴.

Înainte de a demonstra falșitatea principiului pus de cătră marele pesimist german și împărtășit de atîția alți cugetători, că știința nu ar fi de cît o sistemă de noțiuni generale, să începem prin a observa, că *Schopenhauer* nu-și dădea samă de imputarea pe care o făcea istoriei; căci altfelii, care ar fi înțalesul susținerii sale, că istoria nu ar putea da subordonarea faptelor, ci numai coordonarea lor? Dacă istoria ne ar da coordonarea faptelor, aceasta ar conținea de la sine și subordonarea lor, de oare ce coordonarea mai multor noțiuni nu poate să iee ființă, de cît întru cît aceste noțiuni sunt subordonate unei noțiuni mai generale. Dar istoria nu se înde-

2. *Logique*, trad. Compayré, II, p. 326.

3. *Le Monde comme volonté et représentation*, trad. Cantacuzène, II, p. 664.

4. *Histoire politique de l'Europe contemporaine*, Paris, 1897, p. X.

letnicește nici cu coordonarea, nici cu subordona-
rea faptelor; ea expune succesiunea lor, ceea ce este
cu totul altă ceva, după cum vom vedea-o în curînd.

Alți cugetători cred din protivă că istoria ar pu-
tea fi constituită ca știință, prin mijlocirea genera-
lităților, și că dacă aceasta nu s-a făcut până acuma,
vina este a aceluia ce s-a îndeletnicit cu ea, iar nu
a materiei însăși.

Condorcet își pusese întrebarea, încă din veacul
trecut: „dacă omul poate prezice cu o deplină si-
guranță fenomenele ale căror legi le cunoaște, pen-
tru ce ar privi el ca o întreprindere chimerică, a-
ceea de a schița, cu o apropiere oare care de adevăr,
tabloul soartei viitoare a neamului omenesc, după
rezultatele istoriei sale“⁵? Dacă însă *Condorcet* nu
vorbește de cît de apropiere de adevăr, *Auguste Comte*
este mult mai pozitiv, cînd zice că „fenomenele so-
ciale sunt numai decît supuse unor adevărate legi
naturale, primitoare de o regulată prevedere științifi-
că“⁶. Invățăcelul lui *Comte*, istoricul englez *Henry*
Thomas Buckle, fără a pomeni prin nici un cuvînt
de silințele făcute în aceeași direcțiune de strălucitul
său înainte-mergător, își propune de a ridica, el
cel întâi, istoria la rangul de știință. El zice că „se
admite în deobște nevoia generalizării în toate ce-
lelalte cîmpuri însemnate de studii, și se fac acuma
silinți nobile spre a eși din faptele particulare, în
scopul de a descoperi legile ce ocirmuesc aceste
fapte. Dar istoricii sunt așa de departe de a urma
acest exemplu, că printre ei o idee stranie pare a
predomni, ideea că tot ce ei au de făcut este de a
povesti evenimentele, căroră, cînd e prilej, pot să
le mai deie viață prin cugetări morale sau politice
ce pot fi folositoare.“ *Buckle* este deci de părere „că

5. *Esquisse d'un tableau historique du progrès de l'esprit humain*, Paris,
1794, Nouvelle édition, 1866, p. 37.

6. *Philosophie positive*, 1836, IV, 1, p. 317.

istoria înfățișază acea privilește plină de încurcătură și de anarhie care este firească unui subiect a căruia legi sunt necunoscute și a căruia temelie nici nu este încă pusă“. În urma acestor considerații, Buckle își propune „de a îndeplini pentru istoria omului, ceva echivalent sau cel puțin analog cu ceea ce a fost făcut de alți cercetători pentru deosebitele ramuri ale științelor naturale“⁷. D. *Bourdeau* spune și d-sa, că „istoria nu va fi primită a trece între științi, de cât când va fi făcut, ca și ele, dovada că este în stare a se întemeia pe legi“⁸. D. *Benjamin Kidd* constată, că „cu tot progresul îndeplinit în vremele din urmă în Germania și în Anglia, generalizările în chip de legi lipsesc mai cu totul în cunoștințele istorice“⁹. D. *Lavollée* dă de asemenea, drept menire istoriei, „de a se ridica de la particular la general, de la fenomen, la legea universală. Filosofia istoriei desface din țesătura istoriei ceea ce este stăruitor de ceea ce este trecător, ce este necesar de ce e întâmplător, ceea ce este pretutindene de cea ce se întâmplă une-orî, într-un cuvînt legea sub fenomen“¹⁰. Și aceiași ideie, fără termenul de lege, neîntrebuințat încă pe vremile sale, se găsește încă în *Wilhelm de Humboldt* care și el zice, „că expozițiunea istorică este descoperirea necesarului și înlăturarea întâmplătorului“¹¹. D. *Lacombe* însfirșit sprijine aceleași păreri. El susține „că nu s-ar putea încerca constituirea istoriei-științe de cât impușinînd numărul grămezei urieșe de fenomene adunate în minte și legîndu-le împreună, iar această legătură nu poate fi de cât o generalizare științifică. Știința constă după d-sa în două operații: stabilirea asemănărilor și cercetarea cauzelor. Ca exemplu izbitor al tărîmului

7. *Histoire de la civilisation en Angleterre*, trad. Baillot, Paris, 1865, I, p. 8, 11.

8. *L'Histoire et les historiens*, Paris, p. 328.

9. *Evolution sociale*, trad. Le Monnier, Paris, 1896, p. 27.

10. *La Morale dans l'histoire*, Paris, 1892, p. 303 și 370.

11. *Gesammelte Werke*, I, p. 8.

pe care d-sa înțelege să așaze istoria, ne aduce a-sămănarea căderii corpurilor care nu devine un adevăr, de cât când se descopere legătura care o alipește de un fenomen mai general, atracțiunea universală. „Din contra zice d-sa, a ști că cutare corp, turnul unei catedrale, a căzut, sfărâmînd mai multe case, aceasta nu e știință, ci numai o noțiune, o cunoștință a realității“. Incheiere: „trebuie a se reforma istoria, sau ea nu va ajunge nici odată a constitui o știință“. De aceea și D. Lacombe propune de a înlătura din istorie, pe cât se poate, studiul evenimentelor și de a se ținea numai de acel al așazemintelor, ca unele ce sunt mai în stare a fi supuse unor generalizări științifice¹².

Credem că toți acești autori greșesc calea, pe temei că ei amestecă faptele coexistente cu acele de caracter succesiv. Istoria într-adevăr nu caută legile generale de producție a mai multor fapte simultanee, ci succesiunea *pe o singură linie* a faptelor care se înlănțuiesc în cursul timpului. Cum e însă cu putință să se generalizeze fapte care se urmează, care se desvoltă unele în urma celorlalte? O generalizațiune de fapte, în tocmai ca și una de reprezentări, cere a-sămănarea elementelor întrunite într-o noțiune comună. Dar cum să se găsească această a-sămănare între niște fapte succesive care constitue desvoltarea, progresul, și care prin urmare nu pot rămînea aceleași? A vroi ca științele istorice să reducă explicările lor la niște legi, de felul acelor care ocîrmuesc faptele coexistente, vrea să zică a necunoaște pe deplin caracterul acestor științi care nu au de scop de a stabili relațiuni de a-sămănare și de coexistență, ci relațiuni de deosebire și de succesiune.

Intimpinările formulate într-acest chip contra ca-

12. *De l'histoire considérée comme science*, Paris, 1895, Prefață și Cap. I.

racterului științific al istoriei, sunt tot atât de puțin întemeiate, pe cât e și mijlocul propus, generalizarea, pentru a ridica această disciplină la rangul de știință.

Definiție greșită a științei. — Cum se procedează spre a se tăgădui istoriei caracterul unei științe? Se formulează definiția cunoștinței științifice, după elementele înfățișate numai de o parte a cunoștințelor omenești, științele așa numite naturale, și apoi se tăgăduiește istoriei caracterul științific, pentru că nu intră în prea răstrînsă definiție că s-a găsit cu cale a se da termenului de știință — chip de procedare de sigur foarte puțin logic. D. Dilthey zice deci cu mare cuvînt, „că pozitivistiî formulează noțiunea de știință după concepțiunile trezite în minte prin în-deletnicirea cu științele naturale, și hotărăsc apoi, după această formulă, disciplinile intelectuale cărora se poate încuviința rangul și numele de știință. Așa s-au găsit autori care, plecînd de la o noțiune arbitrară a cunoștinței, au tăgăduit, cu o mărginită mîndrie, istoriei, ast-feliu cum a fost tratată de scriitori măestri, caracterul unei științe”¹³.

Definiția cea mai obicinuită a științei este aceea formulată de cugetătorii citați mai sus, că adevărul științific constă într-un sistem de adevăruri generale sau, mai bine zis, universale¹⁴.

Întăiul element al acestei definiții este exact. Știința urmărește descoperirea și stabilirea adevărului. Acesta este singurul ei scop, singurul ei temeiu de a fi. Toți cugetătorii tuturor timpurilor sunt într-un gînd asupra acestui punct. La întrebarea ce este

13. *Einleitung in den Geisteswissenschaften*, Berlin, 1883, I, p. 6.

14. Pentru adevărurile abstracte ale științelor, întrebunțăm mai bine termenul de *universal* de cît acel de *general*. Acest din urmă este pastrat pentru noțiuni mai cuprinzătoare de cît cele singulare, dar care nu posedă totuși un caracter universal. De aceea vom vorbi de adevăruri sau de noțiuni individuale de și de caracter general. După terminologie adoptată de noi, singularul este *opus generalu' nŕ*, iar individualu', *universalulu'*.

adevărul, nu se poate da un răspuns mai mulțămitor, de cît că adevărul este corespondența cu realitatea și cu rațiunea¹⁵.

Dar cunoștința adevărului, prin el însuși, nu ajunge spre a constitui știința. Practica vieții învață pe om o mulțime de adevăruri, fără ca această corespondență cu faptele sale cu rațiunea să constituie ceea ce s-a învoit a se numi știință. Dacă deci ori-ce știință tinde a poseda adevărul, nu se pot întoarce termenii și spune că ori ce adevăr posedat de mintea omenească constituie o cunoștință științifică. Știința cere deci un al doilea element, pentru a exista. Am văzut mai sus, că definiția adusă acolo pune acest element în puțința universalizării.

Să cercetăm dacă într-adevăr acesta este elementul cel nou care, adaus cătră adevăr, constituie știința; căci dacă această definiție este exactă, dacă știința nu poate exista fără adevăruri universale, atunci istoria care nu se alcătuește de cît din adevăruri de caracter individual, chiar cînd ele au o formă generală, nu mai poate intra în noțiunea de știință, și autorii care i tăgăduesc acest caracter, au dreptate.

Dar înainte de a intra în această desbatere, trebuie început prin a stabili că istoria nu trătează de cît despre adevăruri individuale, părere care ar putea sămăna neîntemeietă la prima vedere. Să începem prin a aduce cîteva autorități în sprijinul ei.

D. *Bernheim* zice că, „istoria nu se ocupă de cît de cunoștința unui singur obiect, care poate fi sau un fenomen singular, o personalitate, un grup de evenimente, un stat sau un popor, o epocă întregă — toate aceste obiecte ale cercetării sale nu constituie, în sinul desvoltării generale, de cît elemente individuale“¹⁶. D. *Gabriel Tarde* privește de asemenea

¹⁵ Bain, *Logique*, trad. C. mpayré I. p. 31, nu adaugă definițiunei adevărului și corespondența cu rațiunea.

¹⁶ *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, p. 8.

„faptele istorice ca esențial individuale“¹⁷. D. *Carol Menger* adaugă, că „ceea ce deosebește științele sociale istorice de științele teoretice de același felii este contrastul între cunoștința individualului și a generalului (mai bine universalului) în fenomenele vieții omenestii“¹⁸, observație pe atât de dreaptă pe cât și de adincă care stabilește adevărata deosebire între științele spiritului, asămănătoare aceleia care există între științele materiei, din care unele și altele pot fi sau de natură teoretică, sau de natură istorică. Căci într-adevăr, în ce se deosebește bună oară, fenomenul social universal (pentru omenire) al diviziunii muncii sau acel al ofertei și al cererii, de fenomenul natural, universal și el, al refracțiunii luminii? Științele istorice din protivă și anume nu numai acele ale spiritului ci și acele ale materiei, se îndeletnicesc numai cu relațiuni individuale, adecă cu de acele stabilite între fapte singulare sau generale care nu se produc de cât o singură dată în cursul timpului. *Lazarus* susține de asemenea că „istoria nu se îndeletnicește nici odată cu generalități (universale), ci numai cu fapte concrete, individuale“¹⁹. *Schopenhauer* care constată aceiași însușire a istoriei, o ține de rău din această pricină, precum am văzut-o în locul adus mai sus (p. 37). Mergînd încă mai departe, D. *Lacombe* nu se teme de a susținea, că „individualul nu este în stare a deveni o cauză“²⁰, care afirmare, dacă ar fi întemeietă, ar înlătura în cea mai mare a ei parte, cauzalitatea din istorie.

Caracterul istoriei, de a lega tot-deauna între ele fapte individuale, există chiar în cazul cînd ea generalizează faptele, după cum a luat-o în samă d.

17. *Logique sociale*, Paris, 1894, p. 27.

18. *Untersuchungen über die Methode in den Sozialwissenschaften*, p. 6, nota 3.

19. *Über die Ideen in der Geschichte in Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, III, 1865, p. 407.

20. *L'histoire considérée comme science*, p. 12.

Bernheim în locul adus mai sus, bună oară cînd se studiază faptele și cauzele mării și ale decăderii Romanilor, acele ale mării revoluțiunii franceze, ale stabilirei regimului feudal, ale cruciatelor, ale emancipării comunelor, ale Reformei, ale întinderii puterii arabe, etc. etc.; — toate aceste chestiuni posedă, în ceea ce privește fenomenele și cauzele lor, un caracter general; dar aceste *generalizări limitate* ale istoriei sunt cu totul deosebite de *generalizarile universale* ale fizicei, chimiei, fiziologiei și ale sociologiei statice (economie politică, drept, etnografie, etc.). Aceste din urmă posedă mai întâi un caracter universal în privirea spațiului²¹, cel puțin pentru pămînt și pentru neamul omenesc, și sunt absolut fără hotare în timp. Faptele istorice din protivă nu au valoare decît pentru o parte anumită a omenirii, și nu există de cît pentru un timp oare-care. Ele sunt deci circumscrise și ca spațiu și ca timp. Faptele istorice generale sunt cu totul deosebite de acele de caracter universal ale naturii, precum presiunea licvidelor, acea a gazurilor, tensiunea aburilor, căderea corpurilor, — fapte care se întîlnesc pe suprafața întregă a pămîntului, și care se subtrag absolut de la orî ce acțiune a timpului.

Generalitățile istoriei nu sunt deci de cît niște generalități mărginite, prin urmare tot adevăruri individuale. Cum o spune foarte bine *Lazarus*: „în istorie, singularul este opus totalității; în știință, generalului (universalului)”²². Istoria, ne legînd între ele de cît noțiuni individuale, nu poate încăpea în definiția științei, dacă această definiție a fost bine dată, ca un sistem de noțiuni generale, adecă universale.

21. Vom vedea la Capitolul VIII, § *Legile de cauzatiune*, că sunt adevăruri individuale și în științele teoretice ale naturii, lucru la care nu se gîndesc de loc acei care susțin că științele sunt niște sisteme de adevăruri universale.

22. *Über die Ideen in der Geschichte*, (mai sus, nota 19), p. 408: „In der Geschichte ist der Gegensatz gegen das Einzelne die Gesamtheit; in der Wissenschaft ist es das Allgemeine.“

Să cercetăm însă acuma această definiție, spre a vedea dacă ea corespunde cu adevărul. Ne vom convinge că ea este pe de o parte prea largă și pe de alta prea îngustă :

Ea este întâi prea largă, căci cuprinde și adevărurile practice care sunt cu totul deosebite de cele științifice. Există anume un număr însemnat de adevăruri, învățate din experiența vieții, și care posedă un caracter de tot universal. Toți oamenii cunosc regularitatea schimbărei anotimpurilor, cea a zilei și a nopții, după deosebitele regiuni ale globului ; agricultorii cunosc condițiile în care vegetația poate să se desvolte ; pietrarii chipul cum trebuie să urmeze pentru a ridica trainice clădiri ; ferarii modul cum se poate lucra ferul, și așa mai departe. Toți acești indivizi pun în lucrare, în fie ce clipă, adevăruri universale care le-au fost învățate prin experiență ; dar aceste adevăruri, orî cît ar fi ele de universale, nu posedă de loc un caracter științific. Ele constituie cunoștinți practice care sunt tocmai opusul cunoștințelor științifice. Definiția științei ca un sistem de adevăruri universale este deci prea largă, de oare ce cuprinde și pe acele de caracter practic care nu constituie știința.

Dar această definiție este în același timp și prea îngustă, pentru că exclude din conținutul ei o clasă întreagă de științi, și anume de științi de ale naturii, pe care cu toate acestea ea ar trebui să le cuprindă în totalitatea lor, de vreme ce a fost dată tocmai spre a caracteriza aceste științi. Această definiție nu poate acoperi și *științele istorice ale naturii*, adecă acele care se îndeletnicesc cu dezvoltarea ei ; căci aceste științi înfățișază și ele relațiuni individuale. Fenomenele dezvoltării naturii nu se produc și ele de cît o singură dată în cursul veacurilor, și nu se mai repetă nici cînd. Formațiunile geologice pot posedă un caracter universal pe globul nostru ; cauzele care le produc, deasemene. Legătura între aceste cauze universale și efectele lor,

iarăși universale, are tot-deauna un caracter individual: *cauză și efect nu se produc de cît o singură dată în decursul timpului*. Stîncele eruptive, gneisul, mica, cărbunele de pămînt, crida și toate celelalte formațiuni geologice, plîntele și animalele dispărute, nu s-au produs de cît o singură dată în istoria pămîntului și nu se vor mai reproduce în veci. *Pentru faptele succesive, chiar în cazul cînd este vorba de cauze și de fenomene universale în privirea spațiului, legătura care se stabilește între cauză și efect rămîne totdeauna individuală în privirea timpului*. Singura deosebire care există între faptele succesive ale materiei și acele ale spiritului stă în înprejurarea, că cele dintăi pot fi universale în privirea spațiului (pămîntesc) și să aibă drept cauze fenomene și ele universale în privirea spațiului, pe cînd faptele succesive ale spiritului sunt totdeauna restrînse ca întindere. În privirea însă a modului de înlănțuire, aceste două clase de fenomene se asemănă pe deplin. *Relațiunea de cauza și efect este tot-deauna individuală; ea nu se produce de cît o singură dată în cursul veacurilor*. Iată pentru ce nu este exact de a opune cu totul istoria pămîntului, celei a omenirei, și de a zice cu D. *Ottokar Lorenz*, că „nu s-ar putea trata istoria statelor ca aceea a scoarței pămîntului, fiind că cea dintăi ar atîrna de hotărîri individuale, pe cînd fenomenele naturei ar asculta de legi de o valoare generală (universală)“²³. Fenomenele geologice ascultă într-adevăr de cauze universale; dar modul de acțiune a acestor cauze, conexiunea între cauze și efecte se face absolut în același chip ca și între faptele succesive ale spiritului; ea lucrează tot-deauna în chip individual, adecă nu se produce de cît o singură dată, și nici cînd nu se mai repetă.

Spiritul poate decî concepe trei felii de îndepliniri ale fenomenelor universului:

23. *Die Aufgaben der Geschichtswissenschaft*, p. 138.

I. Acel al legilor de coexistență ale faptelor fizice sau intelectuale care dau naștere la fenomene universale în spațiu (universul sau pământul) sau în sinul neamului omenesc, și care nu sunt supuse acțiunii timpului.

II. Acel al seriilor de succesiune ale materiei care înfățișază fapte și cauze universale în spațiul pământesc, dar individuale în timp.

III. În sfârșit acel al faptelor succesive intelectuale care, chiar când îmbracă o formă generală, posedă în totdeauna un caracter individual, fiind totdeauna restrinse în spațiu ca și în timp.

Dacă vream să aplicăm acuma definiția științei, ca sistem de adevăruri universale, acestor trei clase de fenomene, percepute de spirit, vom găsi că ea nu se potrivește pe deplin de cât cu grupul cel dintâi, acel al faptelor coexistente ale materiei și ale spiritului. Ea nu poate fi aplicată la cunoștința faptelor succesive ale spiritului care nu constau de cât din noțiuni individuale (de caracter general). *Dar ea nu se poate întinde nici la cunoștința faptelor succesive materiale care sunt legate între ele tot prin o causalitate individuală.*

Definiția științei, ca sistem de adevăruri universale, este deci și prea îngustă, întru cât ea exclude din al său conținut o parte din științele naturale ele însăși, acele care tratează despre desvoltarea naturii. Această definiție, fiind același timp și prea largă și prea îngustă, nu este deci aceea care convine noțiunii de știință.

Să încercăm a găsi adevăratul caracter al cunoștinței științifice.

Adevărata natură a științei. — Noi credem că ceea ce deosebește un adevăr științific de un adevăr practic nu este de loc universalitatea lui, ci împrejurarea că cel întâi e *dovedit*, pe când cel al doilea nu. *Bain* a zis-o cu temeiul, că „omul neștiutor este

expus a afirma, fără a lua grijă de a adevări afirmările lui. Din protivă, omul de știință, nu numai că se va folosi de procedurile obștești de descoperire, dar va întrebuința un sistem special de instrumente, o împreunare de mijloace, pentru a verifica ale sale cunoștinți²⁴. Știința nu tinde la altă ceva, de cât la stabilirea unor adevăruri nediscutabile, și un adevăr nu dobîndește acest caracter, de cât în măsura cu care s-a făcut dovada existenței lui. Iată pentru ce se admit în științi și adevăruri probabile, adecă ipoteze, niște adevăruri ce nu sunt dovedite pe deplin, dar la acăror dovedire se sperează că se va putea ajunge. Un adevăr practic este acela ce e primit în urma rezultatelor sale, dar acăruia existență nu este dovedită. Un astfelu de adevăr este *crezut*, dar nu *demonstrat*. Astfelu aritmetica practică învață regule pentru socotitul numerelor; aceste regule sunt primite ca adevărate, fără ca spiritul să-și deie samă de argumentele pe care ele să întemeiază. Aritmetica rațională, științifică, dă temeiurile pe care să razimă aceste regule, aduce dovada exactității, demonștră adevărul lor. Terminul de *știință* (în limba germană *Wissenschaft*, în cea engleză *Knowledge*) arată condiția anumită a acestei forme a cunoștinței, și D. *Adolf Rhombert* spune cu drept cuvînt că „ceea ce este probabil poate fi *crezut*; nu se poate *ști* de cât ceea ce este sigur“²⁵.

Spre a putea dovedi, este de nevoie a recurge la o lucrare particulară și ea cunoștinței științifice; trebuie izolate elementele, din care se alcătuște un fenomen. „Fie care știință experimentală, zice D. *Herrmann Paul*, se ridică la o exactitate cu atîta mări mare, cu cât îi stă prin putință de a considera, în fenomenele cu care se îndeletnicește, acțiunea factorilor (singulari, într-un chip izolat. În aceasta stă

24. *Logique*, trad. Compayré, I, p. 33.

25. *Die Erhebung der Geschichte zum Range einer Wissenschaft*, Wien, 1883, p. 12.

deosebirea specifică a cunoștinței științifice, de cunoștința poporană²⁶. Noi credem că această condiție a cunoștinței științifice este comună tuturor științelor, și nu numai celor de caracter experimental, de care vorbește D. Paul. Astfeliu în matematici, dovada unei operații, a unei teoreme, se obține totdeauna, descompunând adevărul în elementele ce-l alcătuiesc.

Se înțelege că și știința poate să se înșăle, și să admită ca dovedite adevăruri care nu o sunt. Știința nu poate fi constituită decît cu ideile existente la o epocă oare care, și se poate ca suma acestor idei să fie neîndestulătoare, spre a pătrunde în adevăratul miez al lucrurilor. Iată pentru ce se întîmplă une ori, că ceea ce se credea adevărat și dovedit, să se găsească greșit; bună oară, sistemul lui Ptolemeu care era admis ca un adevăr științific, înainte ca să vină Copernic să-l răstoarne. Aceasta nu vrea să zică, că ori ce adevăr ar fi expus a fi răspins mai târziu; căci, în acest caz, nimic nu ar fi sigur și cunoștința științifică ar lipsi cu totul, ne fiind nici odată stăpîna pe adevăr. Există din protivă o mulțime de adevăruri pe deplin dovedite, și care nu vor putea fi nici odată răsturnate, prin descoperirile viitoare; așa e sistemul solar, astfeliu precum a fost stabilit, prin lucrările astronomilor moderni.

Nu trebuie amestecată dovada unui adevăr cu a lui explicare. Este drept că cunoștința deplină a unui adevăr nu este cu desăvîrșire pătrunsă de spirit, decît cînd acest din urmă posedă și rațiunea lui suficientă. Dar trebuie deosebită convingerea despre existența unui adevăr, de mulțumirea minții care izvoarește din cunoștința cauzei. Spiritul poate să fie pe deplin sigur de un lucru, fără a-l putea explica și *Cogito ergo sum* al lui Descartes este exemplul cel mai izbitor. E pe deplin sigur că se gîndește și

26. *Principien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, p. 19.

prin urmare că se există ; dar nu se cunoaște cauza gândirei, nici a existenței. Se pot oare tăgădui adevărurile că oare care minerale cristalizază în oare care forme geometrice, că corpurile chimice se combină între ele în proporțiuni matematicește hotărâte, că aliajurile sunt mai vârtoase de cât compozanții lor, că telefonul transmite sunete multiple printr-un singur șir de vibrațiuni, etc. etc., — și totuș, explicarea tuturor acestor adevăruri, a căror existență este pe deplin dovedită, nu a fost încă aflată și adese ori nici chiar încercată.

Dacă elementul care trebuie să se adaugă la adevăr, spre a constitui știința, este dovada, se vede îndată cum cîmpul științei ie o mult mai mare întindere, de vreme ce un adevăr — fie el universal în totul ca în fenomenele coexistente, sau universal numai în parte ca în fenomenele succesive ale materiei, sau chiar individual, de caracter singular sau general, ca în domeniul istoriei — îndată ce el este dovedit, acel adevăr capătă un caracter științific.

Dacă deci s-ar putea tăgădui istoriei caracterul de știință, aceasta nu s-ar putea face, decât în cazul cînd ea nu ar fi în stare să-și dovedească adevărurile care o constituie, căci precum o zice D. *Rhombert*: „cît timp istoricul nu va putea stabili de cît probabilitatea și nu certitudinea, ca naturalistul și matematicul, istoria nu va constitui o știință“²⁷.

Trebuie încă observat că sub termenul de adevăr, nu se pot înțalege de cât concepțiuni curat intelectuale, iar nu întipăririi primite prin simțuri care pot fi temelia pe care se ridică adevărurile, dar nu constituie prin ele însăși adevăruri propriu zise. Aceste percepțiuni intuitive nu au de loc nevoia de a fi demonstrate, și nu constituie deci nici adevăruri practice, nici adevăruri științifice, ci elementele pe care se razimă unele și altele. Nu este deci exact, cum

27. *Die Erhebung der Geschichte zum Range einer Wissenschaft*, p 5.

o face D. Lacombe, de a opune noțiunea saū cunoștința realității, cunoștinței științifice saū universale²⁸. Adevărul științific nu este deosebit de cunoștința realității, de oare ce în multe cazuri el se razimă pe ea (inducțiunea). Opusul cunoștinței științifice, saū dovedite, e cunoștința practică, saū poporană care nu caută după dovezi.

Istoria spiritului omenesc va fi deci o știință, dacă ea va putea dovedi existența adevărilor generale saū chiar singulare din care ea se alcătuește.

Să cercetăm acest punct fundamental.

Stabilirea faptelor istorice. — Dacă intimpinarea ridicată în protiva caracterului științific al istoriei, din pricina lipsei de adevăruri universale de care ea ar suferi, nu poate nici într-un chip să pună în îndoială acest caracter, altfeliiu staū lucrurile cu o altă întimpinare ce a fost adusă și ea în protiva acestei discipline; puțina siguranță a faptelor ce ea pretinde a constata. Dacă această din urmă imputare ar fi întemeietă, istoria nu ar putea nici odată năzui la titlul de știință, știința ne fiind altă ceva de cît adevărul înzăstrat cu dovezi, adevărul demonstrat. Dacă însă faptele istorice sunt tot deauna supuse controversei, atunci ea nu este în stare de a le dovedi într-un chip neîndoelnic, și deci ea nu poate fi clasată pîntre cunoștințele științifice.

Să cercetăm această de a doua întimpinare—singura serioază—în protiva caracterului științific al istoriei, începînd prin a reproduce chipul cum o formulează filosoful german *Schopenhauer*. El zice că „în știință, ceea ce este sigur e particularul și individualul, pentru că se naște din percepțiunea nemijlocită, pe cînd adevărurile generale sunt abstrase de pe ele, și pot mai cu ușurință să fi admis ceva din greșală. În istorie staū lucrurile tocmai pe dos :

28 *De l'histoire considérée comme science*, p. 2.

aici e mai sigur ceea ce e mai general, bună oară perioadele de timp, succesiunile regilor, revoluțiunile, războaiele și tratatele de pace; din protivă amăruntul întîmplărilor și a lor înlănțuire sunt mai nehotărîte și o devin cu atît mai mult cu cît se specifică mai tare. De aceea istoria este cu atît mai interesantă cu cît e mai specială; dar ea devine în același timp mai puțin vrednică de credință și se apropie în toate privirile de roman“. Aiurea Schopenhauer adaugă „că în istorie este totdeauna mai mult falș de cît adevăr“²⁹. Istoricii constată și ei aceeași împrejurare, cu toate că nu fac din ea o imputare istoriei. D. *Lavisse* zice că „generalul în istorie este mai sigur de cît particularul, orî cît de paradoxală s-ar părea această susținere. Este mai ușor de a nu se înșăla asupra unei țări întregi, decît asupra unei persoane. Vederea care se pierde în huceag, îmbrătoșază întinderile; orizoanele cele mai cuprinzătoare sunt cele mai curate“³⁰. D. *Bernheim* observă și el că „trăsăturile principale ale evenimentelor sunt statornicite într-un chip neîndoelnic și rămîn cîștigate pentru știință“³¹.

Această deosebire între științele istorice și acele teoretice, cît privește stabilirea adevărului faptelor ce le alcătuiesc, este firească și neaparată. Ea este urmarea deosebirei dintre aceste fapte însăși: acele coexistente și acele succesive. În științele teoretice, legile, adecă faptele generale, nu pot fi extrase din cele singulare, decît cînd aceste din urmă sunt pe deplin și preciz stabilite. Legile adecă faptele generale ale coexistenței sunt *esența* faptelor singulare, esență care nu poate fi pătrunsă, decît dacă faptele singulare, din care e scoasă, sunt pe deplin cunoscute. În succesiune, faptele mai întinse există și pot fi con-

29. *Le Monde comme volonté*, II, p. 66 et I, p. 392.

30. *Vue générale de l'histoire politique de l'Europe*, Paris, 1894, p. VI.

31. *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, p. 136.

statate, neatfirnat de elementele mai amărunte care slujesc spre a le da naștere. Faptele cele mari ale istoriei sunt *rezultatul* faptelor mai mici care se leagă unele de altele, și un rezultat poate fi tot deauna constat, cu toate că nu se cunoaște ceea ce l-a produs. Astfeliu legea presiunii licvidelor n-a putut fi stabilită, decît măsurînd cu precizie un număr oare care de cazuri de presiune speciale, din care s-a indus faptul general, legea. Din protivă, se poate foarte bine constata despărțenia lui Henric al VIII-lea, de și nu se poate ști în chip preciz, dacă răsghîndirea regelui în privirea căsătoriei ce-l unea cu rudenia sa, Caterina de Aragon, luase naștere în mintea lui înaintea iubirei sale pentru Ana de Boleyn, și numai în urma morței de a rîndul a copiilor săi, sau după ce el cunoscuse acea frumuseță de la curtea sa. Stabilirea și înlănțuirea faptelor mari ale istoriei nu atîrnă de stabilirea și înlănțuirea evenimentelor mai mici care le dă naștere, și nu este neaparat de cunoscut amăruntul, pentru a dobîndi vederile generale. Astfeliu, s-ar putea prea bine stabili existența și succesiunea răsboaelor celui d-intăiu imperiu francez, precum și rezultatul la care ele conduseră, cu toate că nu s-ar cunoaște șirul exact al faptelor care dădu naștere fie căruia din ele în deosebî. Dărăpănarea imperiului roman, întemeierea statelor barbare, predominarea aceluî al Francilor și supunerea celorlalte organisme politice autorității sale, înlocuirea familiei Merovingienilor prin aceea a Carolingienilor, luptele între urmașii lui Carol cel Mare, descompunerea statului său în mai multe regate, etc., sunt tot atîtea fapte netăgăduite care constitue marea serie istorică a desvoltărei Apusului, și această serie ar sta în picioare, chiar cînd seriile compozante care dau naștere acestor fapte nu ar fi cunoscute, sau ar fi o numai în parte. Propășirea cunoștințelor istorice tinde a face să pătrundă lumina în stabilirea și înlănțuirea amărunțimelor, adecă a seriilor compozante

care, prin rezultatele lor, dau naștere seriilor mai cuprinzătoare. Dar, o spunem încă o dată, această cunoștință a amărunchimilor nu este o condiție de existență pentru știința istorică. Ea nu este decât o condiție de desăvârșire a ei, pe când științele teoretice nu-și pot întemeia concepțiunile lor generale, decât pe cunoștința deplină a amărunchimilor.

Dar este netăgăduit că faptele istoriei sunt mai greu de stabilit decât acele de natură coexistentă. Firea cunoștinței istorice dă samă de această greutate. Faptele pe care se întemeiază cunoștința trecutului nu sunt de natură intuitivă, ca acele pe care se razimă științele teoretice — și aceasta pentru întreg domeniul științelor istorice, împreună cu acele ale naturii materiale. Faptele trecute nu mai există ca acțiuni; ele trebuie reconstituite prin mijlocirea rămășițelor existenței lor. Aceste rămășiți sunt singure percepute într-un chip intuitiv; de exemplu: aflarea de scoici pe vârful munților, cărbunele de pământ în adâncimile globului, așazarea și stratiificarea rocilor, pentru geologie; întipăririle lăsate în roce de deosebitele organisme, scheletele de animale în stare fosilă, pentru paleontologie; concordanța între organismele trăitoare, confirmată prin ramășițele lăsate în straturile pămîntești, succesiunea arătării ființelor organizate, pentru dezvoltarea formelor vii; instrumentele primitive, Kjökkenmöddingurile, rămășițele de locuinți lacustre, pentru omul preistoric; așazămintele popoarelor sălbatice de astăzi, urmele lăsate de cătră limbii și îndeobște de viața societăților primitive în civilizația noastră de azi, pentru partea neconstituită a istoriei; în sfârșit inscripțiunile, monumentele și deosebitele documente scrise, pentru istoria propriu zisă — iată singurele elemente pe care spiritul poate să le perceapă într-un chip intuitiv și care trebuie să-și slujască la reconstituirea faptelor trecute.

Aceste din urmă nu pot fi ele însăși stabilite de cît prin mijlocul inferenței, adică a inducțiunii individuale³². „Cunoștința noastră intuitivă, zice foarte bine *Bain*, este mărginită la timpul de față, și, prin urmare, cunoștința trecutului și a viitorului nu poate fi de cît mijlocită“³³. Dară din faptul că o cunoștință nu poate fi dobîndită de cît într-un chip oare care, urmează că trebuie să ne lepădăm de ea, și să spunem că tot ce nu se cunoaște pe calea intuitivă se găsește în afară de condițiile științei? *Schopenhauer* pare chiar a imputa istoriei propria ei esență, căci el zice că „toate științele, fără excepție, vorbesc de ceea ce se află totdeauna, pe cînd istoria povestește ceea ce a fost o singură dată și nu va mai fi nici cînd“. Inșă nu numai istoria omenirii se găsește în acest caz, ci încă și aceea a pămîntului și aceea a organizmelor și *Schopenhauer* nu spune dacă el tăgăduiește caracterul științific și disciplinelor acestor din urmă. Cum se poate oare pretinde să se arunce afară din domeniul cunoștinței întregul trecut, și să țăr murim știința nu mai la momentul de față? Cum să circumscriem această cunoștință numai la elementul spațiului, și se lăsăm la o parte pe acel al duratei? Spiritul nu poate face altfeliu de cît a-și îndrepta curiozitatea lui firească care îl împinge a cerceta totul, și asupra desvoltărei universului, în timp. Această din urmă dobîndire de cunoștință nu se poate face de cît într-un chip anumit. Ea trebuie să se mulțamească de a fi mijlocită. Oare înșamnă aceasta că o altfeliu de cunoștință nu poate nici odată să ajungă la adevăr? Dacă ar fi așa, atunci ori și ce știință ar fi cu neputință, căci și generalitățile coexistentei sunt produsul unor operațiuni logice — inducțiunea și deducțiunea — și aș și ele un caracter mijlocit. Ceea ce este nemijlocit, e intuițiunea rea-

32. Asupra inferenței, baza metodelor istorice, a se vedea cel de pe urmă capitol: *Metoda în istorie*.

33. *Logique*, I, p. 47.

lităței, intuițiune care slujește științei ca temelie, fără a o constitui în ea însăși. Este adevărat că, în științele coexistenței, numai adevărurile culese de pe fapte au un caracter mijlocit, pe cînd în istorie adevăruri și fapte au acest caracter, de oare ce faptele însăși trebuie reconstituite din rămășițele ce ele ne au lasat. Științele istorice vor stabili faptele ce le slujesc de temelie cu mai multă greutate de cît științele teoretice; dar atîta tot. Ele pot să ajungă la adevăr tot așa de bine ca și aceste din urmă.

Înțelegerea fenomenelor istorice. — Precum am observat-o mai sus, spiritul nu este pe deplin satisfăcut, decît atunci cînd el poate uni explicarea adevărilor, decî arătarea cauzelor lor, cu statornicirea lor sigură, prin mijlocirea dovezilor. Numai în acest caz se poate vorbi de știință deplină, dincolo de care inteligența omenească nu poate năzui la nimic mai mult. Fără îndoială că tot mai rămîne ceva necunoscut: anume rațiunea de pe urmă, cauza finală a lucrurilor. Dar această cunoștință, cel puțin cum ne învață experiența veacurilor, nu pare a putea fi ajunsă de spiritul omenesc, și el trebuie să se mulțamească de a prinde cel puțin rațiunea suficientă cea mai apropiată a fenomenelor. Cunoștința deplină a unui fenomen este decî dobîndită, omeneste vorbind, cînd el este perceput de spirit în realitatea lui, și cînd îi cunoaștem rațiunea suficientă, pînă la hotarele puse de cauzele finale. D. Menger zice cu cuvînt că „scopul cercetărilor științifice nu este numai cunoștința, ci încă și înțelegerea fenomenelor. Noi cunoaștem fenomenele, cînd dobîndim în mintea noastră icoana lor intelectuală; le înțelegem atunci, cînd posedăm cauzele manifestării lor și a feliului lor de a fi particular, adică cauza existenței lor și a feliului lor de a exista”³⁴. *Fonse-*

34. *Untersuchungen über die Methode in den Socialwissenschaften*, p. 14.

grives rostește aceeași idee, cînd zice că „noi nu putem, îndată ce vroom a cunoaște lucrurile, să nu ne întrebăm cine le-a făcut. Cunoștința noastră nu este deplină, dacă cunoaștem numai miezul lor; trebuie să cunoaștem încă ceea ce le face să fie“³⁵. *Stuart Mill* pune de asemenea explicarea fenomenelor în descoperirea cauzelor lor³⁶. Aceeași idee este formulată de *Schopenhauer*, cînd zice că „întrebarea pentru ce este izvorul întregii științe, căci nimic nu este fără temei de a fi“, și aiurea el adaugă că „miezul științei constă în înlănțuirea cunoștințelor pe baza întrebării pentru ce, înlănțuire ce ar deosebi știința de simplă înșirare a cunoștințelor“³⁷. *D. Funk-Brentano* spune și D-sa că „gîndirea nu propășește de cît prin descoperirea cauzelor“³⁸. *Lazarus și Steinthal* stabilesc o deosebire între științele curat descriptive și științele explicative ale fenomenelor. Ei susțin că „numai cînd descrierea astrelor devine mecanica cerească, cînd geografia și geologia ajung la geognosie, cînd zoologia și botanica se înalță la fiziologie sau la doctrina evoluțiunii, numai atunci se poate vorbi de adevăratele științe“³⁹. *D. Arnold Guyot* dă ca rațiune acestei deosebiri, că „a descrie fără a te urca la cauze sau a te cobori la urmări, este a face tot atît de puțin știință, ca și cînd ai povesti, curat și fără adaus, un fapt la care ai fost martur“⁴⁰. *D. Lilienfeld* dă ca țintă științei în deobște „descoperirea raportului cauzal al fenomenelor“⁴¹, și *D. Dilthey* socotește că „treaba științelor naturale este analiza înlănțuirii cauzale a lumii materiale“⁴².

35. *La causalité efficiente*, Paris, 1893, p. 43

36. *Logique*, I, p. 313.

37. *Quadruple racine de la raison suffisante*, p. 6 și 241.

38. *La civilisation et ses lois*, Paris, 1876, p. 111.

39. *Über die Ideen in der Geschichte in Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, III, 1865, p. 410.

40. *Geographie physique comparée*, Paris, 1888, p. 26.

41. *Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft*, 2-ter Theil, *Die sozialen Gesetze*, Mitau, 1875, p. 87.

42. *Einleitung in den Geisteswissenschaften*, Berlin, 1883, p. 19

Tot așa și D. *Boutroux* zice că „știința s-ar fi născut în ziua cînd omul a conceput existența unor cauze și efecte firești, adică a unor raporturi neschimbate între lucrurile date; în ziua în care, în loc de a întreba care e puterea supra-firească care produce fenomenele, fie care pentru el, și pentru ce ea le produce, el a întrebat care este fenomenul naturii de care atîrna acel ce trebuie explicat“⁴³. Această idee, că știința în deosebire, și științele naturale în deosebi, au de scop stabilirea cauzelor, este primită mai de toată lumea. Noi o regăsim în tot domeniul științei și la reprezentanții tuturor părților ei. Bună oră, *Hugo Schuhardt*, vorbind de legile graiului, zice că „rigoarea nu poate fi căutată în stabilirea unor legi mai riguroase, ci în observația riguroasă a legii fără de care nu există știință și care pe de altă parte este îndestulătoare prin ea însuși pentru ori ce știință, legea cauzalității“⁴⁴. Până și în scrierile socialiștilor găsim același chip de a vedea; „Care este miezul științei în adevăratul întăles al cuvîntului, se întrebă D. *Krause*? Cunoștința cauzei și a efectului, și orînduirea întregului material al experienței în jurul acestor două puncturi unghiulare, în științele naturii ca și în acelea ale minții omeștii“⁴⁵.

Dacă deosebirea stabilită de D. Carol Menger între cunoștința și înțelegerea fenomenelor este unul din adevărurile cele mai de samă, cînd vra cineva să dobîndească o idee *deplină* de noțiunea de știință, nu se poate de loc sprijini părerea că această din urmă să nu iee ființă de cît prin cunoștința cauzelor, cum o susțin toți autorii pe care i-am enumerat și care nu sunt de cît o parte din acei care împărtășesc acest chip greșit de concepere a științei.

43. *De la contingence des lois de la nature*, Paris, 1895, p. 22.

44. *Über die Lautgesetze*, Berlin, 1885, p. 32.

45. *Die Entwicklung der Geschichtsauffassung bis auf Karl Marx*, Berlin, 1895, p. 40.

Această eroare este tot atîta de răspîndită ca și caracterizarea științelor cugetărei ca științi ale succesiunii.

Știința nu este într-adevăr deplină de cît atunci cînd poate da și cauzele fenomenelor, și multe cercetări sunt îndreptate în această parte; dar cunoștința științifică în deobște, și mai cu deosebire aceea care se referă la natura materială, nu atîrnă numai decît de această împrejurare. Științele naturale nu se îndeletnicesc de obicei cu cauzele fenomenelor; ele studiază numai *cum* se petrec lucrurile, fără a se întreba și *pentru ce* ele se petrec astfel. Se află chiar învațați precum *Claude Bernard* și filosofi ca *Auguste Comte* care vroesc să restrîngă cunoștința științifică la modul *cum* se petrec lucrurile, fără a adăugi și explicarea *pentru ce*. Dacă astronomia a ajuns, mulțămîta lui *Newton*, a explica revoluțiunea planetelor în jurul soarelui prin cauza gravitațiunii, fizica, chimia, biologia sunt încă departe de a fi găsit explicarea fenomenelor, pe care ele de altfel le cunosc foarte bine și le formulează într-un chip general, prin legi.

Autorii pe care i-am citat se înșală deci, cînd atribuie tuturor științelor menirea de a-și explica fenomenele pe care le înregistrează. Dacă această condiție ar fi neapărată pentru existența științelor, puținora dintre ele li s-ar cuveni acest nume.

O știință există prin singura putință de a *constata* și de a *demonstra* adevărul, adică de a aduce spiritului *cunoștința sigură* a realității. Explicarea pare un lux, pe care unele științi pot să și-l dea, sau care nu poate fi ajuns de cît pentru oare care fenomene; dar nu se poate face din ea condiția neapărată a orî cărei cunoștinți științifice. Să aducem cîteva exemple: Telefonul și fonograful sunt obiecte de cunoștință fizică din cele mai lămurite. Condițiile funcționării lor sunt pe deplin cunoscute. Teoria, adică explicarea lor este însă departe de a fi dată. Nu s-a

explicat cum o singură serie de vibrațiuni, precum este cea transmisă de telefon sau înscrisă de fonograf, poate reproduce mai multe sunete de odată, precum ascultarea unei orchestre care întovărășeste glasuri, și în mijlocul căreia se mai aud și aplausele privitorilor⁴⁶. Tot așa e cu o gramadă nenumărată de alte fenomene, a căror explicare n-a putut fi găsită, și cele mai de multe ori nici n-a fost încercată. Astfelii sunt cauzele cristalizării deosebite a mineralelor, acele care ar explica afinitățile chimice, cauza căldurei vecinice a soarelui, cea pentru care apa crește în volum când îngheață, cea a mișcării îndărapt a sateliților lui Uranus și Neptun, cea care ar da samă despre vârtoșia aliajelor, mai mare de cît cea a metalelor ce le compun, etc. etc.

Științele coexistenței se mulțămesc, cele mai adese ori, să înregistreze adevărurile din domeniul lor și să le demonstreze prin dovezi netăgăduite; ele dau minței, asupra acestor adevăruri, *cunoștința* deplină și întregă; cît despre *explicare*, ea este dată numai cît întâmplător și numai pentru unele din fenomene. Nu se poate pretinde, drept condiție neaparată a existenței științelor teoretice, explicarea causală a faptelor. Ținta de căpetenie urmărită de ele este de a descoperi chipul obștesc de manifestare a fenomenelor; cît despre taina nașterii lor, aceste științe nu se îngrijesc numai de cît. În acest sens trebuie îndreptată sprijinirea prea absolută a autorilor citați mai sus, că științele în deobște ar avea de scop explicarea causală a fenomenelor.

Dar chiar în cazul cînd științele coexistenței ar explica fenomenele, a căror mod de manifestare ele

46 D. William Henri Preece în cartea sa asupra *telefonului* (Traducerea lui Floren, Paris. 1891, p. 8) întrevide această greutate. fără însă a și da de ea pe deplin samă. El spune: „la forme des ondes sonores est très compliquée et c'est chose *merveilleuse* qu'elles puisse être reproduite par le téléphone“. Mai jos, p. 39, acest fizician adaugă: „Bref, les actions et réactions en jeu dans le téléphone sont moins simples qu'on ne le pensait d'abord, et la théorie de cet admirable instrument est loin d'être fixée définitivement“.

Îl cunosc, cauzele cărora aceste fenomene sunt atribuite ating foarte de aproape aceea ce nu se poate cunoaște, cauzele de pe urmă, ale căror înțelegere stă mai presus de priceperea noastră. Într-adevăr, mințea care admite gravitațiunea, dilatațiunea sau condensațiunea drept cauze lămuritoare ale fenomenelor, nu poate da nici o explicare acestor cauze însăși. De aceea științele care nu au nevoie de cunoștința cauzelor, precum optica, știința fenomenelor electrice, chimia, sunt acele ce propășesc în chipul cel mai surprinzător. Ele se mulțămesc a înregistra modul îndeplinirii fenomenelor; cît despre cauze, ele le înlocuiesc cele mai adese ori prin ipoteze, sau nici nu se mai gîndesc la ele. Aceste științi cunosc doară că, în această privire, se vor lovi în curînd de necunoscut, de taina existenței, taină care crește în proporție cu sporirea sumei adevărurilor dobîndite asupra modului de manifestare a fenomenelor. Este înviderat că cu cît vom cunoaște mai mult modul cum fenomenele se manifestează, cu cît numărul fenomenelor cunoscute se va adăugi, cu atîta mai grea va deveni taina care ascunde cauzele producătoare. Științele teoretice care par menite a repurta mari izbînzî în cîmpul manifestărei fenomenelor, sunt mult mai puțin roditoare cînd vroesc că deee samă despre cauzele care le dau naștere. D. Brunetière greșește deci, cînd dă de vină științei că nu a lucrat spre a lumina taina ce ne încunjură⁴⁷. Aceasta în-samnă a cere de la știință ceva cu care ea nu se îndeletnicește de cît într-un chip indirect și fără mare sortî de izbîndă.

Dacă însă științele faptelor coexistente nu prea pot pătrunde în cauzele fenomenelor, cu totul altfelu stau lucrurile cu acele ale faptelor succesive care au tocmai drept atribut de căpitenie, descoperirea cauzelor. Faptele succesive sunt, în elementul lor obștesc.

47. *Revue des deux Mondes*, 1895.

unele cauza productivă a celorlalte ; fie-care din ele este efectul unui antecedent și cauza unui consecvent. Șirul cauzalității este mult mai întins ; în-lănțuirea de cauze și de efecte poate fi urmărită pînă la originea neamului omenesc, și prin urmare pînă la acea a lumii, sau cel puțin a vieții. Urcîndu-se la nesfîrșit, cauza de pe urmă poate fi lăsată la o parte, și explicarea cauzală a fenomenelor poate fi privită ca deplină și desăvîrșită. Se aducem cîteva exemple, pentru a pune mai bine în lumină deosebirea rolului jucat de cauzalitate, în faptele coexistente și în acele de caracter succesiv.

Dacă se întrebă care este cauza rouei, se va obține ca răspuns, că ea provine din condensarea a-burilor de apă, conținute în atmosferă, cînd ei se ating cu corpurile răcite de nopțile senine. O a doua întrebare, pentru ce corpurile se răcesc în nopțile senine, va capata drept răspuns, că pămîntul radiază căldura absorbită în timpul zilei către spațiurile cerești. O a treia întrebare, care este la rîndul ei cauza acestei radieri, va conduce la al treilea răspuns, că temperaturile au tendința de a se echilibra ; dar acest răspuns va fi cel de pe urmă, și nu se poate trece dincolo de el. Tot așa ar sta lucrurile în științele teoretice intelectuale. Să luăm ca exemplu legea (fenomen general) ofertei și a cererii. Pentru ce sporirea ofertei face oare se scadă prețurile ? Pentru că ea provoacă o concurență între vînzători care, vroidnd să se desfacă de mărfurile lor, le oferă pe prețuri tot mai joase. Pentru ce oferă ei mărfurile pe prețuri reduse ? Pentru că știu că vor afla mai ușor cumpărători. Pentru ce se cumpără mai curînd lucrurile mai eftine ? Pentru că se pot procura mai multe desfătări, și în sfârșit care este cauza tendinței omului a-și face viața mai ușoară și mai fericită ? Ultimul răspuns, peste care nu se mai poate trece, este că așa o cere interesul conservării individuale. Științele faptelor coexistente fizice și inte-

lectuale istovesc foarte curînd conexiunea cauzală a fenomenelor, și spiritul se oprește înaintea marelui punct de întrebare ce se găsește la fundul tuturor concepțiilor omenești. *In domeniul coexistenței, necunoscutul încunjură de foarte aproape cunoscutul.*

Cu totul altfeliu stau lucrurile în științele succesiunii. Să ne întrebăm bună-oară cum se face ca Regele Carol I din dinastia Hohenzollernilor să domnească în România? Vom găsi cauza acestui fapt în cererea unei dinastii străine, formulată cînd cu reorganizarea principatelor romîne, în urma tratatului de Paris din 1856. Pentru ce divanurile ad-hoc rostiră o ast-feliu de dorință? Se va găsi cauza în nestatornicia domniilor indigene care făcea țării un rău nespus, prin neconținută schimbare a capului statului. Cauza acestei nestatornicii va fi găsită, la rîndul ei, în sistemul electiv-ereditar de urmare la tronurile romîne, sistem care dădea fie căreia odrasle a familiei domnitoare, mai tîrziu chiar unor străini, dreptul de a parveni la tron, dacă erau aleși de boieri. Cum se explică acumă introducerea acestui sistem de urmare la tron în țările romîne? Prin faptul că aceste țări au fost organizate în state, printr-o emigrațiune a Romînilor din regatul Ungariei, unde atare sistem predomină în acele timpuri. Dar cum se face ca principatele Moldovei și a Munteniei să fi fost întemeiate prin niște emigranți din regatul unguresc? Pricina e că Romîni fiind de altă rasă și de altă religie de cît stăpîniilor lor, nu mai puteau suferi prigonirile cu care erau împovorați. Dar cum se explică înaprejura că Romîni locuia în regatul unguresc? Răspunsul va fi că Romanii cucerise Dacia, asupra căreia Ungurii veniră mai tîrziu să împlinte a lor stăpînire. Cum ajunsese însă Romanii pînă la Dunărea? Aici se pune un nou șir de întrebări și de răspunsuri care vor ținti la întinderea puterii romane, la originea Romei, la imigrarea Latinilor în Italia, la despărțirea popoarelor de rasă

arică, la leagănul Arilor, la monogeneza saŭ la plurigeneza neamului omenesc, la originea lui, și așa înainte pînă la originea vieții, adică la nesfârșite.

Tot așa ar fi cu ori ce fapt omenesc de caracter general, precum războiul de o Sută'da ani care se urcă și el, prin rivalitatea raselor latină și anglo-saxonă, la cucerirea Galiei de către Romani, deci la întinderea acestor din urmă; absolutismul lui Ludovic XIV prin care se reurcă la feudalismu și la tradiția statului roman, deci iarăși la întinderea Romanilor; Revoluția franceză care își are cauza în acest absolutismu, și așa mai departe.

Pentru faptele de obîrșie individuală saŭ datorite întîmplărei, cauzalitatea se oprește, pentru elementul personal saŭ neașteptat, la personalitatea saŭ la împrejurarea care a dat naștere faptului de care e vorba. Trebuie însă să luăm aminte că ori ce fapt individual, ne devenind istoric de cît prin legătura sa cu faptele mai generale, explicarea însuși a faptelor individuale se urcă, prin partea lor generală, tot la nesfârșit. Așa, expediția lui Napoleon I în Rusia nu poate fi înțeleasă nici fără personalitatea lui, nici fără frigul cel aspru din 1812; dar aceste elemente nu ar explica prin ele însăși nimic, fără fondul revoluției franceze pe care ele se desfac. Prin această parte, expediția lui Napoleon în Rusia se urcă la originea societăților. *Intr-un cuvînt, ori ce explicare cauzală istorică se urcă la infinit*⁴⁸. Intrebarea după cauza finală poate deci fi lasată la o parte, întru cît ea este repurtată la infinit, și explicarea cauzală poate, în istorie, fi privită ca deplină și desăvîrșită.

Cauzalitatea în istorie mai are încă un alt caracter, pentru înțelegerea căruia trebuie să ne referim la împărțirea făcută mai sus, privitoare la izvorul de care decurg faptele universului (p. 31).

48. Pentru întrebarea însămnată a cauzalității vezi Cap. I și Cap. VIII § *Legile de cauzățune*. Pentru natura faptelor individuale ale istoriei, vezi Cap. IX.

Științele spiritului, atât acele de caracter coexistent cât și acele de caracter succesiv, se deosebesc de științele materiei în deobște, prin împrejurarea că percepțiunea fenomenelor din sfera lor este mai adâncă și mai înțaleasă. Faptele studiate de științele spiritului, aparținând însuși organului de percepțiune a acestor fapte, e ușor de înțales că relațiunile între faptele intelectuale să fie mai limpede pătrunse decât relațiunile între fenomenele exterioare. Pe când spiritul nu apucă fenomenele materiei, atât acele coexistente cât și acele succesive, decât prin partea lor de dinafară, faptele spiritului, coexistente și succesive, vor fi percepute de acest din urmă într-un chip îndoit, prin îmbele lor fețe, cea din afară și cea din lăuntru. „Legile fizice, ie aminte D. *Fouillée*, sunt mai radicale decât legile fizice, pentru că ele se rapoartă la apetițiune, iar apetițiunea este, pentru filosof, un temei mai adînc explicativ de cât formulele mecanice; este o deschidere asupra lăuntrului ființelor și nu numai cât asupra părței lor de dinafară”⁴⁹, și D. *Gabriel Tarde* îndeplinește gîndirea lui *Fouillée*, cînd zice că „în materie socială sunt date la îndămnă, printr-un privilegiu excepțional, cauzele adevărate, actele individuale din care faptele sunt făcute, ceea ce este cu totul ascuns privirilor noastre, în orî ce altă materie”⁵⁰. Așa, bunăoară, cînd se atribuie formarea rouei răcirii corpurilor, în urma radierei căldurei, explicarea, cu toate că e generală, lasă mult de dorit, în ceea ce privește înțalegerea deplină a fenomenului. Spiritul nu pătrunde cauza lui directă. Cînd, din protivă, se află cauza răsboaelor ruso-turce, în tendința Rușilor de a pune mîna pe strîmtorile Mărei Negre, explicarea faptelor fiind dată printr-un simțimînt omenesc, a căruia putere suntem în starea a o aprețui pe deplin ea este atât de completă

49. *L'évolutionisme des idées forces*, Paris, 1890, p. X.

50. *Les lois de l'imitation*, Paris, 1890, p. 2.

pe cît se poate, și nu se încapă ca mintea omenească să ceară mai mult.

Dacă deci eonsiderăm grupurile de științi stabilite mai sus (p. 32), sub raportul apucării posesiunii fenomenelor lor de către minte, vom găsi:

I. *Că științele fenomenelor coexistente ale materiei* sunt mai în stare să stabilească conformitatea cu realitatea; dar că stabilirea cauzelor lor se oprește foarte aproape și nu pătrunde de a dreptul în a lor miez.

II. *Că științele fenomenelor coexistente ale spiritului* stabilesc potrivirea cu realitatea într-un chip mai tot atît de sigur ca și acele ale faptelor coexistente ale materiei; că explicarea cauzală a fenomenelor lor este iarăși mărginită ca întindere, dar fiind pătrunsă de adreptul de minte, este adîncă și limpede.

III. *Că științele fenomenelor succesive ale materiei* sunt mai puțin în stare a reconstitui faptele reale; cîmpul cauzalității, de și este foarte întins, înțelegerea este restrînsă la exteriorul fenomenelor.

IV. *Ca însfîrșit științele fenomenelor succesive ale spiritului* stabilesc cu mai multă greutate conformitatea cu realitatea; dar că domeniul cauzalității este foarte întins și că această cauzalitate este direct percepută de inteligență.

Acolo unde, în științele teoretice ca și în acele istorice, vine să se adaugă, către cunoștința sigură a realității, explicațiunea cauzală a fenomenelor, spiritul omenesc a dobîndit cel mai înalt grad de stăpînire intelectuală pe aceste fenomene, și el nu poate să năzuiască mai departe, căci ar fi să vree să depășască hotarele însamnate lui de natură. Așa, bunăoară, în fenomenul fizic coexistent al căderii corpurilor, știința a ajuns ultimile sale hotare, cînd, către formula matematică a modalității căderii, ea a adaus explicarea cauzală prin puterea gravitațiunei. Tot așa și în științele istorice, spre pildă cu faptul cruciatelor. Acest eveniment este stabilit, în totalitatea lui, într-un chip neîndoelnic, și cauzele lui sunt

de asemenea pe deplin lămurite. Spiritul nu măi poate pretinde altă ceva, afară doară de a face să pătrundă aceeași certitudine, în privirea faptelor și a cauzelor, și în amăruntul evenimentelor. În trăsăturile lor obștești, cunoștința științifică a acestor două fapte este atît de deplină pe cît se poate pretinde.

Nu este de găsit nici o superioritate nici uneia din aceste clase de științi asupra celeilalte, fiind că dacă una din ele întrece pe cealaltă într-o privire, ea îi stă îndărăpt în alta. Cu toate aceste, pentru marile fapte ale istoriei, superioritatea cunoștinței lor științifice, față cu cea a faptelor coexistente ale naturii, este inviderată. Conformitatea lor cu realitatea este tot atît de sigură ca și cea a faptelor coexistente materiale; iar cît despre explicarea lor cauzală, ea este fără îndoială superioară acelei a faptelor naturii.

Deci, departe de a găsi că istoria nu ar poseda caracterul unei științi, sunt destul de numeroase cazurile (toate faptele mari ale vieții societăților) unde acest caracter este măi rostit de cît în științele așa numite naturale care pretind, cu toate aceste, a fi singure în stare de a da la lumină adevărul.

Intimpinare trasă din echivalența între cauză și efect. — Să cercetăm o altă intimpinare ce se aduce în protiva caracterului științific al istoriei. Leibnitz și Newton au stabilit amîndoi principiul, că între cauză și efect este nu numai proporționalitate, ci chiar echivalență; deci că efectul trebuie să corespundă în intensitate la cauza ce l-a produs. S-a întîmpinat că în istorie acest principiu nu ar fi regăsit, fiind că adesa ori marile fapte istorice au fost produsul unor cauze neînsămnate; bunăoară lipsa decopii a lui Carol al II-lea care aduce războiul de succesiune al Spaniei; nașterea unui copil din adoua căsătorie a lui Carol Pleșuvul care provoacă luptele între coboritorii săi; patima lui Henric al VIII-le pentru Ana de Bo-

leyn care aduce despărțirea Angliei de biserica papală; moartea Elisabetei de Rusia care scapă Prusia de ruină, în războiul de Șapte ani, etc.

Maî întâi, legea lui Leibnitz și Newton nu este aplicabilă, drept vorbind, de cît relațiunilor între fenomenele domeniului neorganic. Numai în acest domeniu reacțiunea este egală cu acțiunea, și încă acest principiu ar putea fi desbătut. În domeniul însă al vieții, una din formele cauzalității la fenomenele vitale, excitațiunea, poate provoca efecte mai puternice de cît cauza care le-a produs; de exemplu o impunsătură poate provoca tetanosul. În domeniul faptelor spiritului, motivele care hotărăsc acțiunile nu mai corespund nici ele în chip exact cu efectele. Reacțiunea nu mai este egală cu acțiunea, și intensitatea efectului nu mai are un mers potrivit intensității cauzei. Maî mult încă, se poate întâmpla că printr-o întărire a cauzei, efectul să se schimbe în sens contrar din ceea ce era la început⁵¹. Istoria care expune înlănțuirea faptelor omenești, le leagă între ele prin cauzalitate, sub forma de motive, și este deci prea firesc ca efectele să nu corespundă tot-deauna în intensitate cu cauzele ce le produc.

Cu toate aceste, nu trebuie exagerată disproporția care pare adese-orî a se afla între cauze și efecte în istorie. Această disproporție nu este, în cele mai multe cazuri, de cît aparentă. Dacă motivele care hotărăsc faptele istorice, citate mai sus, ni se par, la prima vedere, de puțină însemnătate, față cu efectele cărora ele dădură naștere, această disproporție dispăre, dacă se ia în bagare de samă feliul organizării statelor, predominant în timpul cînd aceste fapte s-au petrecut, organizare care dădea individualităților ce se aflau în fruntea lor o așa de mare înrîurire asupra soartei lor. Dacă lipsa de copii a lui Carol al II-lea dă naștere răsboiului de succesiune spaniol, izvor de

51. Schopenhauer, *Quadruple principe de la raison suffisante*, p. 68.

atîtea nenorociri pentru popoarele ce luară parte la el, aceasta s-a întîmplat din pricină că lipsa de moștenitori a regelui Spaniei deslănțui poftele regelui Franței și ale Imperatorului german, stăpînitori absoluți care, putînd dispune, după placul lor, de soarta popoarelor peste care domniau, le împinseră a se sfișia între ele, pentru interese curat dinastice. Este inviderat că, în sistemul de astăzi al organizării politice europene, un astfelîu de răsboi ar fi peste putință. Dacă Henric al VIII-lea de Anglia desface de catolicismu biserica țarei sale, spre a se putea despărți de Caterina de Aragon și a lua de soție pe Ana de Boleyn, aceasta s-a făcut, pentru că autoritatea lui absolută punea în mîinile sale însăși conștiința supușilor săi, și așa mai departe. Vorbele D-lui *Mougeolle* „că o cauză care va distruge cu totul viața unui om, nu va exercita aproape nici o acțiune asupra societății“⁵², nu pot fi aplicate la toate epocile istoriei. Pentru timpurile de absolutism, în care viața întregă a poporului atîrnă de placul stăpînului său, vorbele d-lui *Mougeolle* nu sunt adevărate decît pentru muritorii de rînd. Indată ce individualitatea a depășit nivelul obicinuit, indată ce ea este într-o legătură mai strînsă cu izvorul puterii absolute, o întîmplare în viața sa poate exercita o contra-lovitură asupra societății din care face parte. Soarta acestei societăți, și prin urmare cea a dezvoltării ei, va fi puternic înrîurită prin niște cauze în aparență neînsemnate care hotăresc soarta indivizilor. Disproporțiunea între cauze și efecte este decî foarte firească în istorie: mai întăi, pentru că aceste cauze, în însușirea lor de motive, pot avea asupra hotărîrilor individuale o acțiune mult mai puternică de cum s-ar putea aștepta; apoi pentru că această excitațiune psihică individuală, astfelîu sporită, este străpurtată asupra societății, prin legătura în care individualitatea se află cu dînsa.

52. *Problèmes de l'histoire*, Paris 1884, p. 11.

În sfârșit, să mai notăm încă și adunarea cauzelor mai mici care pot, prin a lor întrunire, să producă puternice efecte, și aceasta în istorie pe cât și în domeniul naturii. Astfeliu sunt cauzele revoluției franceze, acele ale reformei, acele ale războiului de 30 de ani, și, în faptele fizice, năruirea unui munte, în urma infiltrării înceată dar neconținută a apelor; microbii unei boale care, înmulțiți la nesfârșitele, pot ucide un organism, ceea ce nici unul din ei nu ar putea face singur.

Teoria d-lui Roberty. — Pentru a sfârși, să mai amintim părerea d-lui Roberty care, de și e originală, nu este mai puțin falsă. Acest autor tăgăduiește dintr-un alt punct de vedere, titlul de știință, istoriei. „Nici istoria, nici statistica nu constituie, după el, științi în adevăratul înțeles al cuvîntului, și ele nu vor putea deveni nici odată niște științi sau niște părți, niște subdiviziuni oare care ale unei științi. Aceste discipline sociale sunt mijloace de studii și de descoperire, moduri de cercetare, adecă metode care pot fi aplicate de toate părțile și de toate diviziunile științei sociale. Aceste două metode, critica istorică și metoda statistică nu sunt, decît forme particulare ale descrierii, de minune potrivite caracterului materialelor pe care ele le prelucrează. Istoria poate fi definită: descrierea în timp sau descrierea însușirilor de succesiune (filiațiune, evoluțiune); iar statistica: descrierea în spațiu sau descrierea însușirilor de coexistență. Intr-adevăr ce este statistica de nu clasificarea prin descompunere, și ce este istoria altă ceva decît clasificarea antecedenților și a consecvenților? Cine însă zice clasificare, zice descriere“⁵³.

D-l Roberty nu face de cât a repeta amestecul obicinuit și împărtășit pînă azi de mai toți cuge-

53. *Sociologie*, Paris, 1886, p. 116.

tătorii, între faptele coexistente și faptele succesive, de și s-ar părea că el le deosebește. Dacă nu, cum ar putea vorbi de o clasificare a faptelor succesive? Clasificarea nu poate sta fără generalizare, subordonare și coordonare; dar cum pot fi generalizate, subordonate și coordonate fapte care se urmează? Apoi o metodă (deducțiune, inducțiune, observațiune, experiență) slujește spre a stabili ori ce soiuri de adevăruri; ea este un instrument intelectual pentru a ajunge la descoperirea adevărului; dar o metodă nu este nici odată un sistem de adevăruri însuși. Istoria însă este tocmai așa ceva. Ea expune o serie de adevăruri privitoare la fapte; ea expune în-lănțuirea trecutului. În loc de a fi o metodă, ea întrebuițază însăși unele metode, pentru a stabili adevărurile ei.

CAPUL III.

Părerî greşite asupra scopului istoriei

Istoria și patriotismul. — După ce am arătat ce este istoria, să cuvîne se cercetăm ceea ce ea nu este și ceea ce nu trebuie să fie.

Am stabilit că istoria poate pe deplin năzui la rolul și la titlul de știință, întru cît ea urmărește aceeași țință ca și celelalte științi, descoperirea adevărului și explicarea lui cauzală. Am văzut, în acelaș timp, că stabilirea adevărului este mai grea în faptele succesive de cît în acele coexistente, din pricină că faptele care sunt de căderea istoriei nu mai ființază, și că ele trebuie reconstituite prin mijlocirea rămășiților trecutului.

Cătră această greutate se mai adaugă, pentru faptele succesive ale minței, împrejurarea că ele fiind, la urma urmelor, lucrarea conștiinței omenești, aceasta are adese orî interes a ascunde adevăratul lor caracter. Datoria istoricului trebuie să fie de a se sili

prin toate mijloacele, ca să desfacă adevărul din nouri vroiți sau nevroiți care-l încunjură. Ori-ce lucrare care nu respectă acest principiu cu toată asprimea, nu poate pretinde la titlul de istorie. Noi știm că disciplina noastră este mai ales expusă acestui neajuns, și tocmai pretenția teoriilor interesate de a trece drept adevărate, au aruncat neîncrederea în valoarea științifică a istoriei.

Dar nu cu această greutate cugetăm noi să ne îndeletnicim aice. Acea pe care vroim s-o atingem este mult mai înșămnată. Anume istoria, chiar când ar fi în stăpînirea adevărului, trebuie oare să-l arăte în toată a lui cruzime, și nu trebuie ia, în oare-care împrejurări, să cruțe simțimîntul poporan, pe care adevărul gol l-ar putea răni; cu alte cuvinte istoria nu trebuie oare să țină socoteală de patriotismu? Nu este de datoria ei de a împlîndi expunerea faptelor care ar putea să-l jighească, și din protivă să umfle pe acele ce ar putea să-i deie viață?

Istoria expune faptele omenestî, și expunerea ei poate avea înrîurire asupra vremei de față, prin însușirea atît de rostită a omului pentru imitațiune. Cetirea istoriei poate insufla puternici simțiminte; ea poate pune în lucrare o fermecare, prin exemplul faptelor mari îndeplinite de străbunî, precum poate pe de altă parte lîncezi spiritul, prin descrierea mizeriilor și înjosirilor neamului omenesc. Nu fără cuvînt purta Alexandru cel Mare tot-deauna cu el Iliada lui Omer. Iată pentru ce historiografia mai veche urmărea ca țintă, acea de a sluji de exemplu timpului de față, și pentru a o ajunge, ea jărtfea bucuros adevărul tendinței moralizatoare. Ea vroia, cum zice un cronicar român: „să rămîie cunoscute rodului omenesc lucrurile bunilor și a răilor, a vrednicilor și a nevrednicilor, ale legiuitorilor împărați și ale tiranilor, ca pe cei buni și vrednici să-i laudăm și să-i bine-cuvîntăm, și pe cei răi și cruzi să-i ocărîm

și rău să-î pomenim ; așisderea că rălele să gonim și să fugim, iar bunele să îmbrătoșăm și să urmăm“¹.

Nu se poate cu totul răspinge acest rol de a doua mîină al istoriei ; dară pentru ca ea să-l îndeplinească, nu e cîtuși de puțin nevoie de a se atinge adevărul. Dacă pilde frumoase, fapte mari, jertfe neintresate pentru binele obștesc îî cad sub condeiu, cine ar putea muștra pe istoricul ce le ar pune în deplină lumină ? Dară asemenea exemple nu pot lucra asupra sufletului, decît dacă sînt pe deplin dovedite. Vremile noastre, în care spiritul științific este dispus a nu primi nimic pe cuvînt, ci numai pe dovezi, nu va da nici o crezare vorbelor late ; ele nu se vor închina decît înaintea elocvenței convingătoare a faptelor. Noi credem că istoria va aduce mult mai multe slujbe, chiar pentru ridicarea morală a unui popor, dacă ea nu va reproduce decît curatul adevăr, fără să-l mai potrivească cu interesele momentului. Un popor are tot-deauna nevoie de a-și cunoaște lămurit trecutul, dacă vra să-și deie samă despre starea sa de față, și să găsească sensul în care el trebuie să-și îndrepte silințele în viitor. Nu i s-ar face o slujbă, cînd i s-ar ascunde cauza adevărată a înfrîngerilor sale, a încetinelei propășirei sale, a dăreii îndărăpt a industriei saũ a artelor sale, și nu prin arătarea trecutului saũ în o falsă lumină ar putea fi el învățat asupra nevoilor pe care le are în timpul de față, saũ a primejdiilor care-l amenință în viitor. Starea prezentă este ceva real, și asupra acesteia realități este de lucrat, dacă ea nu ar fi priincioasă unei stări a poporului. Pentru ca îndreptarea să se poată face, trebuie cunoscute cauzele reale ale stărei bolnăvicioase, și prin urmare seria exactă a stărilor ce au precedat-o. Numai prin cunoștința decî exactă a istoriei sale, prin expunerea adevărului a-

¹. Anonim citat în A. D. Xenopol, *Istoria Romînilor din Dacia Traiană*, IV, 1891. p. 635.

supra trecutului său, va putea un popor să găsească mijlocul de a învinge greutăţile ce le va întâlni în cale. Cum o spune prea bine *Fustel de Coulanges* „este tot-deauna primejdios de a confunda patriotismul care este o virtute, cu istoria care este o ştiinţă“². Tot ce se poate învoi istoricului, este de a colora mai mult prin stil oare-care evenimente, pentru a înalţa moralul poporului, făcându-le să pătrundă mai adânc în cugetul său.

Invăţatură pentru prezent. — Pe lângă ţinta moralizatoare, în care se vedea miezul istoriei, ea mai trebuia să slujască a învaţa pe popoare şi pe neamul omenesc, prin pildele ce conţine, chipul de a se conduce în situaţiile încurcate ale vieţii curgătoare. Ea trebuia să conţină un repertoriu de fapte, în care s-ar putea tot-deauna afla învăţătura ce ar fi de nevoie în împrejurările de faţă.

Şi această idee conţine o parte de adevăr, dar într-un alt înţeles decît acel ce a fost în deobşteie primit pînă astăzi. Faptele istoriei se schimbă neconţinut; deşi par a se repeta, ele sînt tot-deauna altele. Este acelaşi fond omenesc, dar sub o formă neconţinut deosebită. Este deci inviderat că nu se pot aplica aşa de a dreptul, unui fapt prezent, principiile de purtare împrumutate de la faptele analoage de mai înainte. Ce am zice oare despre un general care, într-o bătălie, ar vra să păstreze orînduirile luate de el într-o bătălie precedentă? Condiţiunile luptei fiind deosebite, el trebuie să schimbe, potrivit lor, planul său de atac sau de apărare. Tot aşa e şi în istorie. Faptele nu se repetă nici-odată într-un chip identic. Sînt faptele vechi, plus ceva nou: $A+x$, în care tocmai x joacă rolul cel mai însemnat: In ce sens istoria poate ea să devină *magistra vitae* a

2. Nedit, reproduc de D. Guiraud în studiul său asupra marelui istoric, *Revue des deux Mondes*, 1896, Martie, p. 78.

lui Cicero ? Noi credem că poate desluși pe oameni asupra două puncte însemnate : întâi, arătându-le mijloacele de a îndrepta greșelele făcute ; al doilea, îndrumându-i pe direcțiunea în care ei trebuie să-și îndrepte silințele în viitor.

În ceea ce privește punctul d-întâi, trebuie luat aminte că, pentru a se feri de a recădea în greșelele trecute, nu este destul de a lua cunoștință despre neajunsurile pe care le înfățișază organizarea socială care le a adus ; trebuie — și acesta este lucrul de căpitenie — potrivită această cunoștință cu vremile în care trăim, trebuie îndreptată organizarea socială după cerințele epocii noastre, și nu numai a se mărgini la îndreptarea neajunsurilor organizării, așa precum ia se află în trecut. Dacă vroim să urmăm o linie de purtare care a produs bune rezultate pînă atunci, va trebui s-o modificăm neconținut în sensul și după cerințele propășirii realizate, iar nu să ne mulțumim de a aplica principiile care ne-au făcut să ajungem la rezultatul obținut.

Aceste considerațiuni conduc de la sine la al doilea punct, prin care istoria ne poate sluji la îndreptarea purtării noastre în viitor. Vom vedea că istoria arată, prin mijlocirea seriilor istorice, direcțiunea pe care o ieș succesionele de evenimente, și în cōtro ele tind în vremurile viitoare. Puterile care lucrează asupra dezvoltării sînt la sfîrșit neoprite, și silințele conștiate ale omenirii nu pot decît să grăbească împlinirea rezultatelor cătră care ele duc, cînd aceste silinți sînt îndreptate în sensul acțiunei acestor puteri, sau să o întîrzie, cînd lucrează în sens protivnic. Interesul păstrării ființei sale împingînd pe om a căuta cea mai mare cîtîme de fericire cu putință pe acest pămînt, și a prelungi cît să poate mai mult toate condițiile care slujesc spre a o chezășlui, istoria va putea sluji a ajunge această țintă, prin mijlocul aratat mai sus, adecă favorizînd evoluțiunea cătră bine și întîrziînd, pe cît să va putea

face, pe acea ce tinde cătră rău. Dar spre a cunoaşte direcţiunea acestei evoluţiuni, trebuie descoperite liniile ei în trecut, Iată în ce înţeles istoria poate deveni un izvor de învăţătură pentru prezent.

Dar folosul de căpitenie ce se poate trage din studiul istoriei, pentru timpul în care trăim, este acela care rezultă din înţelegerea acestui din urmă. Numai trecutul poate să ne desluşască vremile de faţă³.

Istoria-cenzură. — Dacă istoria nu este un repertoriu de fapte care să slujască la îndreptarea prezentului, acest din urmă are el oare drept menire de a juca faţă cu trecutul rolul de cenzor, de a încuviinţa sau a descuviinţa faptele ce nu mai sînt, de a găsi că cutare eveniment nu ar fi căzut să să întîmple, de a arăta bucurie pentru un soi de fapte ce s-ar fi împlinit şi părerî de rău pentru altul ce nu ar fi izbutit; într-un cuvînt istoricul are el dreptul de a se rîdica în judecator al trecutului, şi istoria are ea drept menire şi de a critica trecutul, sau numai aceea de a-l întălege?

Se ştie că tocmai în această direcţie s-a dezvoltat elocvenţa istorică ce pune, în zugrăvirea caracterelor şi în declamările morale şi utilitare, ţinta de căpitenie a istoriei. Tratată din puncturi de vedere deosebite, prin spirite stăpînite de prejudiciă poli-tice sau împărtăşind deosebite credinţi religioase, istoria deveni cîmpul pe care se purtau, sub masca trecutului, luptele prezentului.

Istoria-ştiinţă care urmăreşte ca scop adevărul asupra trecutului, nu trebuie să mai calce pe această cale.

Şi mai întăi, în ce priveşte zugrăvirea caracterelor, trebuie deosebite, la indivizi ca şi la popoare, două elemente deosebite: fondul firesc şi caracterul istoric, născut din lucrarea evenimentelor asupra acestui fond neperitor. Dar pe cînd fie-ce popor are

3. Mai mult asupra acestor întrebări, vezi la Capitolul VIII, *Legile sociologice*, § *Prevedere şi prezicere*.

un fond organic și psihic ne strămutat, la indivizi în deobștie acest din urmă este mult mai puțin rostit. Numai prin excepție se întîlnesc indivizi înzestrați cu un caracter originar statornic și neschimbat. Cei mai mulți sunt firî neutre, ușor de frămîntat, și își formează caracterul sub îmboldirea evenimentelor. Caracterul personajelor istorice fiind lucrarea timpuluî, se înțelege că el trebuie să se schimbe cu acest din urmă. De aici urmează că schițarea unuî caracter va putea adesea orî să iasă greșită, afară doară cînd personajul de care e vorba a trăit scurt timp; căci dacă viața luî a fost mai lungă, ceea ce se întîmplă de obicei, zugrăvirea dintr-o singură trăsătură a caracteruluî individual nu va corespunde nici odată realității pe care ea vra s-o reproducă. Caracterul istoric, adecă acel format prin timp la individ ca și la popor, este productul reacțiunei provocate de evenimente în firea organică și psihologică a ființei de care e vorba; el este tot-deauna productul devoltării. Afară de cazurile extra-ordinare, individul nu mai este la sfîrșitul vieței sale ceea ce era la început. Vom aduce un singur exemplu, acel al luî Tiberiu, prea bine analizat de cătră *Beulé*, și care dovedește cu prisosință că ființa monstruoasă care a fost Tiberiuul însulei Caprea, este un product mai curînd al împrejurărilor, decît al plecărilor înăscute. „Tiberiu era un om ca și noi, mai bine înzestrat decît noi. Acest coborîtor al străluciților Claudiî, dacă ar fi trăit într-un timp liniștit și într-o țară liberă, ar fi fost reținut, foarte folositor și prin urmare fericit; ar fi lasat poate o glorie curată ca cei mai mulți din strămoșii săi. El s-a născut însă și a crescut într-un mediū nesănătos, încunjurat de cele mai rele exemple, supus molipsirei atotputernicieî; el a cunoscut toate relele, toate nelegiuirile, toate patimile; el a trecut prin înjosire, frică, desnădăjduire, robia vroită, surgun, înainte ca o năprasnică învârtitură a noroculuî să-l arunce pe tron, înjosit și enervat,

în mijloeul primejdiilor, trădărilor, lingușirilor, prepusurilor, așa că el suferi, timp de aproape jumătate de veac, o demoralizare înceată care l-a degradat, coborât mai pre jos de dobitoc și condus la turbare și la nebunie⁴. Din protivă un caracter ca acel al lui Napoleon, se arată chiar din cea dintâi clipă pe deplin format. Evenementele îi dau drept cadru lumea; dar el nu ar fi fost altul, nici în cele mai modeste condițiuni de viață.

Iată pentru ce, afără numai doară pentru firile cu totul excepționale, nu se va putea schița nici odată dintr-un singur condei caracterul personajelor istoriei. A o face atunci când personajul intră în scenă, este a apuca înainte desvoltarea sa de mai târziu; a-l rezuma la sfârșitul vieții sale, este a pune împreună fapte despărțite prin timp și neasemănătoare între ele. Expunerea caracterului, pentru a fi adevărată, trebuie să fie făcută amăsurat cu a lui formațiune. Ea trebuie să plece de la fondul omenesc, ori-cît de sters ne-ar apărea în momentul când intră în scenă, și să desvolte una câte una particularitățile pe care jocul vieții îl face să le deprindă.

Acesta este chipul urmat de *Leopold Ranke* cu personalitățile istoriei. D. *Ottokar Lorenz*, în studiul său asupra marelui istoric german, ne zice în această privire: „ceea ce este caracteristic în felul cum Ranke aprețuește oamenii, este împărțirea însușirilor lor. nevoința de a-i privi în întregul lor, ca ceva care ar exista odată pentru tot-deauna. În acest chip, Ranke pune în locul unei judecăți asupra personalității, aprețuirea motivelor care le hotăresc purtarea“⁵.

Să trecem la judecarea evenimentelor și a personalităților. Se înțelege de la sine că se vor putea tot-deauna face reflexiuni de caracter moral, când se vor întilni fapte sau oameni care pot să le motiveze. Ast-

4. *Tibère ou l'héritage d'Auguste*. Paris, 1870, p. 353.

5. *Leopold Ranke, die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*, Berlin, 1891, p. 134.

feliu este greu de trecut, fără a o însemna, peste purtarea minunată a generalului lui Traian, Longinus, înșelat și prins de Decebal. Acesta trimisese răspuns lui Traian, că dacă nu ar părăsi cucerirea Daciei, Longinus ar peri în cele mai grele cazne. Traian care-și iubea mult prietenul, era pus, prin violența regelui dac, într-o poziție destul de grea, trebuind să jertfească sau prietenia, sau interesul statului. Longinus, pentru a scoate pe stăpînul său din încurcătură, luă otravă. Această faptă, de o mărime morală cu desăvîrșire înaltă, nu poate lasa rece pe istoric. Din potrivă cum să nu te răscolî, în numele omeniei, contra făcliilor vii ale lui Neron, și în numele moralei contra măritișului Mariei Stuart cu ucigătorul barbatului ei? De aceea și Ranke, istoricul cel mai liniștit al vremilor noastre, nu lipsește de a califica uciderea lui Henric al III-lea de „acțiune îngrozitoare, rod al fanatizmului selbatic și întunecos“⁶. Dar aceste apretețuri morale nu mai alcătuesc, ca înainte, fondul chiar al istoriei, scopul scrierei ei. Cum o spune cu dreptul D. *Ottokar Lorenz*, vorbind despre istoricul moralizator Schlosser: „istoricii mai tineri nu vor putea decît da din umere, văzînd pedantismul moral care vroia să întrebuițeze aparatul complicat al istoriei, pentru a deschide mintea asupra unor lucruri, precum politica sau viața statului, care se pot învăța mult mai ușor în dreptul natural și filosofic“⁷.

Dar morala nu este singura care împărtășește acest caracter de judecată obștească și foarte puțin supus desbaterei. Tot așa e cu o idee care îi este foarte vecină, aceea de drept, de dreptate. Istoricul va putea totdeauna apretețui evenimentele din punctul de vedere al dreptății. În sfîrșit el va trebui să mai cerceteze și pe acel al propășirii, de-oare-ce este

6. *Französische Geschichte*, II, p. 237.

7. *Die Geschichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben*, Berlin, 1886, p. 70.

chemat a expune evoluţiunea spiritului omenesc şi a-şi da samă, dacă epoca pe care o studiază sau fapta pe care vra s-o înţelegă, face parte dintr-un val ce înaintează sau dintr-unul ce dă îndărăpt.

Dacă apreţuirea poate fi făcută din aceste trei puncte de vedere, moral, juridic şi progresiv, aceasta are loc pentru că ea are un caracter obştesc şi pentru că toată lumea nu poate judeca lucrurile, din aceste puncte de vedere, decît în acelaşi chip, sau cu foarte uşoare deosebiri în părerî ⁸.

Nu este tot astfel, îndată ce apreţuirea pleacă dintr-un punct de vedere personal care îşi are izvorul în convingerile politice, sociale, economice sau religioase ale autorului. Judecăţile pe care istoricul le va rosti asupra trecutului, după caracterul său personal, nu vor mai avea cuprinderea obştească a judecăţilor morale, juridice şi progresive. Ele vor fi rostirea unor părerî individuale, sau în orî-ce caz ale celor ale unei clase a societăţii. Este decî cu totul firesc ca alte individualităţi, şi mai cu samă alte clase sociale, să nu le împărtăşască. Tot atît de nepotrivite sunt reflexiunile pe care unii istorici găsesc de cuviinţă a le face asupra mersului pe care istoria ar fi trebuit să-l iee şi părerile de rău asupra aceluia pe care l-a apucat. Ce însemnă bunăoară declamările lui *Beulé* asupra lipsei de voinţă a poporului roman, de a pune mîna iarăşi pe libertate, cînd cu moartea lui August, şi ce înţeles se poate da cuvintelor următoare? „Cît de fără scuză este poporul roman înaintea urmaşilor ca şi înaintea lui însuşi, de a nu fi apucat prilejul pe care Pronia i-l dădea cu aşa uşurinţă; căci el putea redeveni stăpînul soartei sale, fără rescoală, fără silnicie, fără înfrîngerea vre-unei

8. Admitem decî în totul întinderea pe care d. Guiraud (*L'oeuvre de Fus-tel de Coulanges* în *Revue des deux Mondes*, Martie 1896, p. 81) vroeşte să o dee rolului istoricului. Numai cit îngrădirea pe care de Coulanges o pune istoricului că ar trebui să-şi interzică orî ce apreţuire personală, rămîne tot întregă.

legăturî, fără jertfă, într-un chip cinstit și la lumina zilei“⁹! Poporul roman avea cu toate acestea o scuză minunată pentru a nu îndeplini dorințele lui Beulé, anume nu era în stare să o facă. Precum autorul o recunoaște singur: „acest popor era dat plăcerilor și lenevirei; o sută de zile de sărbători și de jocuri pe an erau întâia lui nevoie; pîne neciștigată prin muncă, și împărțire de hrană, cu și fără de cale, erau a doua lui cerință. Cînd nelucrarea este regina unei turme de oameni, ea alungă ori-ce virtute politică. Acela singur îi este stăpîn care o hrănește și o desfată, care o desmeardă și o ninerește“¹⁰. Dacă însă poporul roman nu mai era decît o gramadă compusă din robi liberați, vîntură-țară străini, cum vra oare Beulé ca el să fi întins mîna pentru a reapeca libertatea pe care Pronia i-o oferea, și ce înțeles pot avea în acest caz vaicărările lui? Este învederat că asemenea apucături nu fac să înainteze cu nici un pas adevărul istoric.

Această întrebare, dacă istoricul trebuie să-și iee voia de a cenzura trecutul, este cu atît mai însemnată, că s-ar părea, prin tăgăduirea acestui drept, a să răpi istoricului ori-ce înrîurire asupra timpului de față. Vom observa asupra acestei împrejurări, că nu judecățile personale ale istoricului, chiar cînd i s-ar părea cele mai bine întemeiate, hotăresc pe acele ale publicului, ci numai cît succesiunea faptelor pe care acele judecăți sunt răzamate. Judecățile pe care istoricul le rostește asupra faptelor trecute pot fi cît de puternic formulate și de elocvent exprimate. Printr-un efect de reacțiune firească, acei care împărțasesc alte convingeri, în loc de a primi judecățile autorului, se vor rîdica cu putere în contra acestei siluirî a părerilor, prejudecăților sau intereselor lor, și vor căuta a răsturna judecățile emise.

9. *Tibère ou l'héritage d'Auguste*, p. 22.

10. *Ibidem*, p. 13.

Istoria, ast-feliu tratată, va lua caracterul unei lucrări de partid, în locul aceluî al unei lucrări ştiinţifice. Dacă din protivă, istoricul lasă să vorbească faptele, dacă le restabileşte în adevarata lor fire şi dacă expune adevăratele lor cauze, răzămîndu-se tot-deauna pe dovezi temeinice şi încheetoare, logica realităţii va convinge mult mai mult pe cetitori, de cum ar putea să o facă pledcarea cea mai elocventă. Chiar acei care ar împărtăşi părerî protivnice, nu vor putea face astfeliu decît să primească urmările fatale care decurg din faptele expuse; iar acei ce nu ar fi îndestul de sinceri spre a o mărturisi, nu vor fi mai puţin zguduîţi în lăuntru minţii lor.

Nu vroim să aducem, în sprijinul celor spuse, decît un singur exemplu, dar acela cu greutate, fiind vorba de *Henri Taine*. Acest scriitor eminent care a expus, cu o îmbelşugare de amănunţimi într-adevăr uimitoare, istoria revoluţiei franceze, în loc de a semărgini, în această materie atît de întinsă şi de adîncă prin ea însăşi, a lăsa să vorbească cu autoritatea ei netăgăduită, logica faptelor, găseşte de cuviinţă a critica marele eveniment ce expune, şi vra să *dovească că revoluţia era de prisos*; că nu era nevoie de alte reforme, decît de acele concesate de bună voie prin caietele nobilimei şi ale clerului, precum şi prin declaraţia regelui. „Era îndestulător, zice Taine, căci toate nevoile reale erau mulţumite“. Aceasta a lui afirmare este urmată de un şir de consideraţii, menite a dovedi că „tot singele vărsat, toate grozăviile revoluţiei erau absolut de prisos, că nu sã putea preface starea societăţii de azi pînă mîni; că un sistem nou de aşezăminte nu funcţionează decît prin un sistem nou de obiceiuri, şi că a se decreta un sistem nou de obiceiuri, este a vroi să zideşti o casă veche. Aceasta este totuşi lucrarea întreprinsă de revoluţionari, cînd ei resping propunerile regelui, reformele mărginite, transformaţiunile gradate. După ei, dreptul şi datoria lor este de a reface societatea din

cap pînă în picioare ; așa o poruncește rațiunea pură care a descoperit drepturile omului și condițiunile contractului social¹¹.

Taine nu expune numai istoria revoluției franceze ; el îi face procesul. De aceea și întreaga sa lucrare se resimte de această concepțiune falsă a istoriei. Taine a vroit să judece revoluția și să o osîndească. El a trebuit să-și îndrepte cercetările mai ales în sensul descoperirii dovezilor de care avea nevoie, spre a-și ajunge ținta. „Rezultatele la care aceste cercetări au ajuns ar putea, cum o zice D. Monod, să fie primite de toate mințile necopleșite de prejudecăți revoluționare ; dar aceasta cu trei condiții : 1) dacă Taine ar fi aratat deosebirea între ideile constituanților și urmările trase din ele ; 2) dacă Taine ar fi lămurit ca crimele Iacobinilor au fost rezultatul, nu numai al unor idei false, dar și al unei situații exterioare și interioare violente care înnebunea mințile ; 3) în sfîrșit dacă Taine ar fi stabilit oare-care restricțiuni și oare-care nuanțe¹². D. Monod revine asupra întrebării, în necrologul consacrat de el marelui scriitor. În acea lucrare, D. Monod constată cu părere de rău, că „Taine părăsise seninătatea determinismului său filosofic ; că el nu să mulțamește de a descrie și de a analiza, ci judecă și să necăjește. În loc de a arata numai, în căderea vechiului regim, în silniciile revoluției, în gloria și tirania imperiului, o succesiune de fapte neaparate și neînlăturabile, Taine vorbește de greșeli, de rătăciră, de crime¹³. Nu vroom să cercetăm motivele care au împins pe Taine a se îndepărta, în ultima sa lucrare, de spiritul într-adevăr științific care se regăsește în toate scrierile sale anterioare și a înfrînge el însuși principiul care îl călăuzise pînă atunci : „că știința nu proscie nici nu iartă ;

11. *Les origines de la France contemporaine, L'Anarchie*, p. 181.

12. *Revue historique*, XXVII, p. 130.

13. *Ibidem*, LIX, p. 117.

ea constată și explică¹⁴. Ne vom mulțămii a stabili că, cu toată munca cea urieșă depusă în *Originile Franței contimpurane*, Taine nu a dat o istorie a acelei epoci, ci o lucrare de partid. Pentru ce? Pentru că, în loc de a căuta înlănțuirea neaparată a faptelor ce studia, el și-a pus în gînd să le judece și să le ocărască, ca și cînd faptele ar fi putut fi altfelî de cum au fost; pentru că a părăsit adevăratul tărîm al istoriei.

Este drept că această înlănțuire succesivă nu este nici-odată fatală și neapărată *a priori*. În istorie cauza fiind cunoscută, efectul nu o urmează în tot-deauna, și numai după ce acest efect s-a produs, el se arată ca urmarea neaparată a cauzei. Este singurul neaparat, pentru că între mai multe efecte cu puțință, este singurul ce s-a realizat. Evenimentele istorice nu devin fatale și nerevocabile decît după a lor îndeplinire. *Ceea ce s-a întîmplat, trebuia să se întîmple, fiind că s-a întîmplat*, iată gîndirea fundamentală a istoriei. Acest fatalism, de și nu poate fi hotărît de mai înainte, nu este mai puțin nerevocabil după a lui împlinire, decît îndeplinirea legilor fatale ale lumii coexistente. De aceia nici nu înțelegem noi folosul raționamentelor asupra ceea ce s-ar fi putut întîmpla în istorie. D. *Tarde* are asupra acestei întrebări o întreagă teorie, și D. *Lacombe* găsește că ar fi de mare folos a-și exercita mintea în construcțiunea unor istorii ipotetice¹⁵. Noi credem din protivă că ori-ce speculațiune asupra ceea ce ar fi putut adveni, este o muncă zădarnică, de-oare-ce știința nu este decît reproducerea realității, iar realitatea istorică nu există în chip virtual, ci numai cît după a ei îndeplinire. „Nimica nu să poate schimba din ceea

14. *Philosophie de l'art*, Paris, 1865, p. 21.

15. G. *Tarde Logique sociale*, p. 159. *Lacombe, De l'histoire considerée comme science*, p. 63. Incercarea cea mai stranie de reconstituire a unei istorii posibile a fost făcută de D. *Renouvier* în cartea sa *Uchronie, esquisse historique du développement de la civilisation européenne tel qu'il n'a pas été, tel qu'il aurait pu être*, Paris, 1876.

ce a fost odată“ zice cu drept cuvînt D. *André Le-fèvre*¹⁶. S-ar putea, la urma urmelor, da puţină însemnătate reflexiunelor pe care istoricii le fac asupra evenimentelor; numai aceste evenimente să fie stabilite cum să cuvine şi legătura lor cauzală pusă în lumină. Trebuie însă luat aminte, că un autor ce întreprinde lucrarea lui, cu gîndul de a critica şi cenzura, va fi împins fără voia lui a se interesa mai cu deosebire de faptele ce-i dau dreptate şi a negrijii pe celelalte. Tocmai aceasta s-a întîmplat lui Taine care a lăsat la o parte primejdiile interioare şi exterioare ce ameninţau revoluţia şi „înebu-neau spiritele“, primejdiî care explică de minune cum de revoluţia franceză ajunse, de la apoteoza libertăţii, la o groaznică căsăpire.

A se abţinea de a judeca evenimentele, iată singurul mijloc de a fi nepărtinitor, fiind că în acest caz nepărtinirea se impune. Indată ce faptele sînt judecate, silinţele cele mai serioaze pentru a păstra nepărtinirea devin cu totul zădarnice. Nu se poate desface cineva de însăşi a lui personalitate care e un compus din elemente ce aparţin unui timp anumit. Fie-care om va împărtăşi oare-care idei, oare-care credinţi care fac parte întregitoare din personalitatea sa intelectuală, şi de care el nu poate să se desbrace nici într-un chip. Ori-ce istoric care va întreprinde să judece evenimentele, le va judeca în feliul lui, adecă după individualitatea lui particulară. Dar acest element individual exclude tocmai caracterul ştiinţific.

În protiva tezei pe care o susţinem, un număr destul de însemnat de autori pretinde că rolul cel mai nobil pe care istoricul îl are de îndeplinit este acela de judecător al trecutului şi de Mentor al prezentului. Spre pildă, D. *Lavolée* susţine „că istoria, prin judecata ei, aduce omenirei slujbele cele mai de preţ; că trebuie numai decît ca istoricul să poată judeca

16. *L'homme à travers les âges*, Paris, 1880, p. 119.

cu nepărtinire și autoritate; că el trebuie să facă acest lucru, pentru a ușura conștiința neamului omenesc, pentru a înfricoșa și pedepsi pe vinovat, pentru a da încredere, ușurare și satisfacțiune celui apăsător; că este drept și neaparat ca, la un moment dat, în fața răului biruitor, a mișeliei ce să resfață, a crimei prostește adorată sau înalțată prin nebunia poporului, istoricul să poată, în numele principiilor pe care consimțimîntul veacurilor le-au consfințit sub numele de filosofie a istoriei, să se rădăce în fața mulțimei rătăcite și să opună judecăței ei, propria sa judecată¹⁷. D. *Caro* adaugă în același sens: „istoria zice el, nu are nici datoria de a ierta nici dreptul de a uita. Ea nu are clienți, ea este judecător suprem: ea nu se lasă a fi nici înduioșată, nici înfricoșată, nici coruptă. Ceia ce ea a judecat este bine judecat; ceea ce ea a vestejit este bine vestejit; sentința ei este fără de apel¹⁸. D. *Maxime Dolfus* urmează mai departe pe același ton: „istoricul obișnuit a nu păși decît sprijinit pe fapte, pe deplin luminate de rațiune, se teme de a pune istoria în slujba ciuzilor și a urilor de partid, și dacă el nu-și interzice asprimea, el nu crede nici că trebuie să excludă dreptatea. El osîndește, dar el ține să înțeleagă, și înțelegînd mai mult, el osîndește mai puțin. Mai curînd judecător decît învinuitor, istoricul admite, în felul juraților, împrejurări ușurătoare care pot micșura răspunderile¹⁹. Nu am mai sfîrși dacă am vroi să reproducem părerile tuturor acelor care atribue istoricului rolul, în destul de ridicol, de judecător al veacurilor.

Nu trebuie amestecate tendințele de a judeca, de a cenzura faptele, ca judecățile logice, sau trase din experiență, cărora acele fapte trebuie supuse. Pentru a pune în lucrare această operație, va fi adese

17. *La morale dans l'histoire*, Paris, 1892, p. 230.

18. *Réponse au discours de réception de Maxime Ducamp*, *Ibidem*.

19. *Considérations sur l'histoire*, Paris, 1871, p. 3.

orî de nevoie a recurge la principii generale care explică izbutirea sau neizbutirea oare căror evenimente. Aceste principii însă trebuie să aibă, ca și cele ale moralei, ale dreptului și ale propășirei, o valoare obștească. Astfeliu cînd Ranke, pentru a explica nenorocirile cărora se expuseră Hughenoții, prin apropierea lor de partidul curței, le aplică principiul obștesc, tras din experiență, că nici un lucru nu poate fi mai primejdios pentru un partid, decît de a se lega cu altul de părerî protivnice, — el nu face decît potrivește o maximă de înțelepciune universală cazului singuratic pe care-l are înaintea ochilor.

Istoricul va putea decîi aprețui evenimentele, însă numai din puncte de vedere cu totul obștești, potrivit cu regulile logice, cu principiile dreptului și cu adevărurile dobîndite de știință și de experiența lucrurilor omenești. Poate să fie une orî greu de tras o linie de despărțire precisă, între judecățile de acest fel și cele de caracter individual. În toate cazurile de îndoială, trebuie oprită orî-ce judecată. A judeca decî cît mai puțin din toate punctele de vedere, a expune adevărul și a-l explica prin stabilirea cauzelor, iată ținta pe care istoria trebuie să o urmărească în vremile noastre. De sigur însă că D. *Hellwald* merge prea departe, cînd vrea să excludă din istorie pînă și aprețuirea morală a evenimentelor, și crede că motivarea causală nu numai că explică, dar încă și îndreptățește faptele istoriei²⁰; căci după cum ie foarte bine aminte D. *Richard Mayr*: „este departe de la lucrul motivat cauzalicește la ceea ce-i rațional, drept și bun, și principiul lui Hegel, că tot ce e real este și rațional, este el însuși departe de a fi rațional“²¹.

Cu cît faptele sunt mai proaspete, cu atîta ele sunt într-o legătură mai strînsă cu ideile noastre, cu atîta tendință de a face pe judecătorul se va rosti

²⁰ *Die Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung*, 1875, p. 10.

²¹ *Die philosophische Geschichtsauffassung der Neuzeit*, p. 40.

în mintea istoricului. Iată pentru ce s-ar părea că istoria contimporană este mai greu de tratat, fiind că asupra faptelor ei, ar fi mai anevoie a se păstra răceala și nepărtenirea cuvenită. Intr-adevăr că istoria timpurilor noastre este mai greu de reprodus; aceasta însă din altă pricină, anume din aceea că noi suntem prea aproape de evenimente, spre a putea deosebi înțelesul și mersul lor; apoi fiind că toate izvoarele din care ea ar putea fi scoasă nu pot fi întrebuințate: pentru că toate documentele care trebuie să o lumineze nu sunt încă cunoscute. Cît despre nepărtenire, nu înțelegem pentru ce ar fi mai greu de păstrat, decît cu Faraonii, *dacă să urmează curat numai strînsa înlanțuire a faptelor*. Nu se va putea fi decît nepărținitor, îndată ce se va abține de la orî ce cenzură. D. Pirenne crede că „feliul de a concepe istoria este impus istoricului prin timpul său; că pe cînd propășirea științelor este neîncetată, istoria ascultă de un feliu de lege de vecinica reîncepere. Fie care epocă reface istoria ei, o transpune oare cum într-un ton mai potrivit cu dînsa. Istoricul este stăpînit, fără a lui știință, de ideile religioase, filosofice politice care umblă în jurul lui”²². Dar tocmai, spre a deslega pe istoric de aceste puteri neconștiate, cerem noi ca el să se abțină de la orî ce judecată personală. Istoria a ascultat într-adevăr de o vecinică reîncepere, cît timp ea n-a fost decît o producere literară care trebuia să răsfrîngă în al ei sin mediul care o încunjura. Indată ce ea îmbracă caracterul unei științe, prin aceasta însăși ea să desprinde din orî-ce înriurare a mediului — la care adevărul nu este supus, după cum vom vedea-o mai jos. (Capitolul VI. Puterile ajutătoare ale evoluției. Acțiunea mediului intelectual).

Istoria decî trebuie să-și interzică absolut orî ce

22. *Une polémique historique en Allemagne* în *Revue historique*, Mai-Iunie 1897, p. 51.

judecată personală asupra faptelor trecutului. Adevărul istoric nu reşede decît în reproducerea realităţii faptelor trecute, pe cît şi în acea a cauzelor lor, *şi nu în părerile personale pe care le putem avea asupra acestei realităţi*. Această părere individuală este un element cu totul în afară de înlănţuirea cauzală a faptelor, singurul obiect al istoriei. Ce s-ar zice oare de un fizician sau de un chimist care s-ar apuca de certat trăsnetul, sau materiile otrăvitoare, pentru că ele pot face rău omului ? Toate legile naturale au o valoare egală înaintea adevărului, pentru că toate slujesc a explica natura ; toate seriile fenomenelor succesive au de asemenea aceeaşi valoare, pentru că conţin explicarea trecutului. Faptele care constituie istoria sunt desbătute, criticate în timpul cît ele se îndeplinesc ; personajele care le introduc în realitatea lucrurilor sunt adesa orî batjocorite, hulite, calomniate sau încarcate de laude de cătră diferitele partizî ce luptă pentru traiu. Nu într-un chip blînd şi liniştit se depune materialul istoriei în arhivele trecutului. Fie care urmă este adesa orî în-sămnată prin sîngele sau prin lacrimile cuiva. Este viaţa care se descarcă puţin cîte puţin de a ei povară şi o culcă în mormîntul morţilor. Feliul cum istoria se produce este asemenea marelor frămîntări ce dădură naştere depozitelor ce alcătuesc munţii şi cîmpiile noastre. În mările clocotitoare, stîncele erau zmicurate, sfărmate, reduse în pulbere ; încetul cu încetul marea se liniştea şi depunea pe fundul ei năsipul cel subţire care alcătueşte straturile de azi. Tot aşa e şi în istorie. Timpurile de faţă cu patimele lor, cu interesele lor momentane, ascuţite unele contra altora prin lupta pentru traiu, împing pe oameni a se rupe între dînşii, a se uri, a se destruge unii pe alţii. Dar faptele se îndeplinesc într-un chip sau în altul ; ciuzile sunt uitate ; interesele se împacă cu noua întocmire a lucrurilor, şi moartea vine să toarne balsamul ei mîngăitor pe ranele încă

deschise. Depozitul istoric începe a se forma ; stratul său va fi în curînd destul de puternic, pentru a aşaza pe el istoria. Se înţalege că dacă rolul partizelor politice, al sectelor religioase, al scoalelor literare sau artistice, samănă cu elementele pe care natura le deslănţueşte din sinul ei, pentru a hrăni frământările pămîntului, acel al istoricului nu va avea nici un motiv de a se împărtăşi la aceste lupte, a căror desfăşurare el o expune, precum nici geologul nu se poate interesa altfeliu la fenomenele scoarţei pămînteşti, decît spre a cunoaşte fazele prin care au trecut. Istoricul nu se deosebeşte de geolog decît prin împrejurarea că fenomenele, pe care el este chemat a le expune, sunt lucrarea omenirii, a căreia zbucimări alcătuesc istoria.

Se poate, trebuie chiar, a se combate, pentru ceea ce se crede a fi adevărul, cît timp curenţii încă nu s-au stratificat în trecut, cît timp aceşti curenţi alcătuesc fapte coexistente ; dar îndată ce, prin a lor izbîndă, ei au devenit factori ai istoriei, ori ce părere de rău ca şi ori ce încuviinţare devin zadarnice şi fără scop. Cele mai elocvente desfăşurări de cuvinte nu vor face să dispară faptele îndeplinite, „căci nimic nu poate fi schimbat din ceea ce a fost odată“²³.

Această fatalitate a posteriori a faptelor istorice răpeşte ori ce folos judecăţilor pe care am pute să le rostim asupra lor. Înţalegerea faptelor trecute poate chiar să aibă o mult mai adîncă înriurire asupra viitorului, decît declamările cele mai guralive. Fiind în stăpînirea cauzelor faptelor îndeplinite, vom putea, ţinînd socoteală de evoluţiune, recunoaşte mai uşor ceea ce trebuie făcut, pentru a se feri de greşeli. Ideile dobîndite pe tărîmul istoriei vor deveni îmboldirile purtării noastre. Pe de altă parte direcţiunile pe care seriile de fapte le au luat, vor de-

23. André Lefèvre, *L'homme à travers les âges*, Paris 1890, p. 119.

termina pe oamenii zilei a face să precumpenească acele ce li se vor părea mai vrednice de a fi susținute, pe cînd alții vor da sprijinul lor seriilor o-puse. Altfeliu se va desfășura marea luptă a căruia rezultat va fi izbînda ideilor și a faptelor cu viață asupra acelora lipsite de ea. Puterile istoriei vor rosti totdeauna verdictul lor asupra silințelor individuale, pînă ce noue zdruncinări vor pune iarăși în chestiune chipul cum se va desfășura evoluțiunea.

Puterile care plăsmuesc istoria vor lua neaparat parte la toate pîrpețile luptei pentru traiu; dar expunerea rezultatului ce va eși din această luptă va trebui să fie cu totul deslipită de toate interesele, de toate sîmțimintele, de toate patimile ce i vor fi dat naștere.

Credem deci că rolul Nemezisei istorice a trăit, și că el trebuie să fie înlocuit prin făclia adevărului care trebuie să lumineze, tot mai adînc, prăpăstiile trecutului.

Istoria descriptivă. — Ne rămîne de înlăturat încă o ultimă concepție rătăcită asupra scopului istoriei. O școală destul de răspîndită cu puțin timp în urmă, și care poartă, după direcțiunea pe care o reprezintă, numele de școală descriptivă, pune scopul istoriei în descrierea trecutului, și tot talentul istoricului ar consta, după această școală, în a face să reînvie în mintea cetitorului figurile și scenele dispărute. Spre a ajunge această țintă, se dă închipuirii un rol mult mai mare decît acel ce ea trebuie să-l aibă în această sferă a concepțiunelor intelectuale. După școala descriptivă, istoria ar avea drept scop reconstituirea pe întreg a trecutului, acolo unde materialele există; iar cînd se întîmplă ca ele să lipsească, iscodirea trebuie să îndeplinească lipsa de documente. Figurile trebuie să reînvie; scenele să se reproducă cu coloritul lor particular. Trebuie să se audă mișcîndu-se societățile descrise; personajele

trebuie să vorbească limba și să execute mișcărilor, să se poarte în sfârșit precum o făceau în viața reală. Descrierea unei bătălii trebuie să o facă să treacă pe dinaintea noastră, cu tot încunjurul ei de sânge și de fum: trebuie auzit zinghenitul armelor, țipetele răniților, horcăitul celor ce mor. Istoria într-un cuvînt, ar avea de scop a face să renască corpul trecutului, pentru ochii și urechile prezentului, și nu acela de a cerceta motivele lăuntrice care făceau pe oameni să lucreze. După cum spune *Michelet* „istoria trebuie să fie o *reînviere*“²⁴.

Să băgăm mai întăi de samă că o reproducere deplină și credincioasă a faptelor trecute, prin mijlocirea ideilor, este cu neputință, pentru temeiul că spiritul nu poate da nici odată exacta descriere a unui corp. Ideile nefiind percepute decît succesiv, coexistența nu poate nici cînd să fie pe deplin reprodusă prin acest mijloc. Să se încerce bunăoară a se reproduce, printr-o descriere, tabloul Madonei Sixtine sau statua Venerei de Milo.

În al doilea loc, o descriere nu poate avea alt efect decît de a trezi, în spiritul cetitorului, noțiunile ce el le posedă asupra lucrurilor descrise. Tabloul schițat de scriitor se va răsfrînge în mintea cetitorului, după elementele pe care acest din urmă le va posedea. În locul icoanelor obiective ale trecutului, pe care istoricul are de scop de a le deștepta în conștiința aceloră cătră care se adresează, el nu va putea, în cazul cel mai bun, decît chema în ea icoane subiective. Decî ținta urmărită de istoria discriptivă, de a face se reînvie trecutul în mintea cetitorilor, nu va putea fi nici odată ajunsă.

Dar în vremile noastre, nici nu sunt de nevoie sforțările spiritului spre a reconstitui trecutul, în privirea corpului său. „Mulțumită propășirilor gravurei pe lemn și a celorlalte industrii artistice, precum fo-

24. Prefața la *Histoire de France*.

tografia, heliogravura, fotocromia, a devenit cu puţinţă a se realiza, într-un chip material, formula lui Michelet, figurînd, alături cu textul, omul, zidirea, arma, moneda, costumul, obiectul ce trebuie să înfăţoşat. Dacă reînvierea nu este în carte, ea să îndeplineşte în mintea cetitorului, sub ochii săi²⁵.

Dar această reînviere a corpului trecutului, ori prin ce mijloc ar fi ia realizată, este ea îndestulătoare? Oare cunoştinţa lucrurilor moarte este aceea ce constituie istoria? Această din urmă este compusă din fapte şi mişcări, şi este de nevoie a se cunoaşte adevăratul caracter al acestor fenomene trecătoare. Corpul poate fi de mare folos, pentru reconstituirea fondului fizic, în care faptul istoric era întrupat. Dar corpul nu este totul. Obiectele corporale, pe care istoria le a sămănat în cale, nū sunt decît rămăşiţele trecutului care pot să ne ajute a reafila faptul intelectual, constituit elementului istoric.

Istoria are decî de scop descoperirea adevărului asupra faptelor trecute şi a înlănţuirii lor cauzale. Ţinta pe care o urmăreşte o aşază decî între ştiinţi, şi arta nu poate interveni în a ei constituire, decît pentru a face mai atrăgătoare şi mai uşoare de pătruns adevărurile pe care ea le proclamă. Aceasta însă se potriveşte la toate celelalte ştiinţi; căci nu stă nici odată rău adevărului de a se înfăţoşa sub o formă frumoasă.

Principiile fundamentale care slujesc de temelie istoriei vor fi decî acele ale unei discipline ştiinţifice, ale unei îndeletniciri intelectuale care urmăreşte descoperirea adevărului.

Aceste principii sunt :

I. *Factorii statornici ai istoriei* care preşad la dezvoltarea deosebitelor grupe din care se compune omenirea;

25. André Lefèvre, *L'homme à travers les âges*, p. 148.

II. *Puterile istoriei* care determină această dezvoltare ;

III. *Materialul istoriei*, asupra căruia puterile lucrează, și

IV. *Seriile istorice*, rezultatul acțiunii puterilor asupra materialului istoric.

CAPUL IV.

Factorii statornicii aī istoriei

Istoria omenirei se desfășurā pe un spațiu, prin mijlocirea popoarelor care alcătuiesc grupuri mai mult sau mai puțin întinse. Mersul ei va fi deci supus înriurirei pe care aceste două feluri de fapte coexistente o vor pune în lucrare asupra dezvoltării. Spiritul care dă naștere fenomenelor istorice va fi condiționat în întregul lui prin aceste două înșămnate elemente: *al mediului* adică al naturii și al așezării geografice în sinul căreia poporul este chemat a viețui, și *al rasei*, sau al complexiunii organice și psihice a indivizilor care alcătuiesc grupul omenesc. Mediul va înlesni înflorirea oare căror facultăți, a oare căror aplecări, precum va putea și pune o stavilă altora, prin niște piedeci mai mult sau mai puțin greu de învins. Rasa va înzestra poporul cu oare care înaripare de idei, de simțiminte, de vroinți. Dacă spiritul poate lupta împotriva naturii încunjurătoare pentru a o stăpini și a o face să slujască trebuințelor omului; pentru a învinge, cel puțin pînă la un

oare care punct, piedicele pe care ea le opune întinderii sale, el nu poate încerca nimic împotriva rasei care tocmai i-a măsurat gradul de putere intelectuală de care el dispune în lupta sa împotriva naturii. Deci pe când spiritul poate stăpâni mediul, cel puțin în oare care hotare, el va fi tot-deauna cu desăvârșire stăpânit de rasă. În ambele cazuri, acțiunea pe care acești doi factori o pun în lucrare asupra dezvoltării este statornică și pururea aceeași. Această acțiune va avea, pentru mediu, efectul de a da mișcării succesive a faptelor istoriei o direcțiune statornică; pentru rasă, de a determina caracterul acestei mișcări și de a înșămna hotarele pînă unde ea poate ajunge. Să luăm de pe acum aminte, că mediul exterior, singurul cu care ne îndeletnicim aici, nu pune în lucrare nici o acțiune *modificatoare* asupra dezvoltării, și că tot rolul său, care cu toate acestea e din cele mai înșămnate, se mărginește la o acțiune *îndreptătoare*, pusă în lucrare, într-un chip statornic, asupra dezvoltării unui grup omenesc¹.

Rasa. — Mai mulți autori cred că ideea de rasă n-a fost iscodită decît pentru a înlocui o explicațiune serioasă, și că deosebirile originare de rasă nu sunt decît curate ipoteze.

Argumentele prin care se caută a se tăgădui înrîurirea rasei nu sunt însă de susținut. Așa D. Lacombe, urmînd în totul părerile istoricului englez *Henri Thomas Buckle*, întîmpină că dacă există genii speciale pentru fie-care rasă, aceste însușiri înăscute ar trebui să se arăte neatîrnat de ori ce condiție; căci zice el, „dacă oare care condiții fac ca geniul să nu apară și îl nimicesc, altele fac ca el să se arăte întru cît-va, iar altele să se arăte cu strălucire, to-

¹ Compară Lamprecht, *Was ist Kulturgeschichte in Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. I. 1896, p. 111: „Diese Faktoren (rasa și mediul) sind nun im Allgemeinen konstant; sie lassen sich mithin auch als Bedingungen des historischen Lebens bezeichnen“.

tul se petrece ca și cînd geniul nu ar fi nimic, iar condițiile totul. Atunci pentru ce această presupunere a geniului“²? Răspunsul e foarte ușor: pentru că condițiile pot face totul, afară de geniul însuși care alcătuește *colțul* al căruia desvoltare este favorizată sau împiedecată de acele condiții. *Lazarus și Steinthal* ieū aminte cu multă dreptate, că „decăderea națiunilor, sub același ceriū care a văzut propășirea lor, dovedește că această propășire nu atîrnă numai de condițiile în care națiunile trăesc, și că spiritul prin el însuși joacă, în această privire, un rol anumit și însămnat“³. Dar observațiunea dovedește de a dreptul că rasele inferioare, chiar cînd sunt puse în condițiile cele mai priincioase, sunt departe de a da ființă propășirei într-un chip de o potrivă cu rasele superioare. D. *Benjamin Kidd* zice, că „în Statele-Unite, Negrii aū fost emancipați; ei votează cu toți cetățenii, s-aū îmbogățit și s-aū luminat; cu toate aceste, ei aū remas inferiori oamenilor de altă culoare; ei sunt tot deauna într-o stare de subordonare, cu toate arătările libertăței, față cu rasa albă, în sinul căreia trăiesc“⁴.

D. *Lacombe* adaoage, că „geniul rasei ar trebui să se arăte, încă de cînd întăia generație ajunge la o vrîstă coaptă. Nu ar trebui să fie, în istoria unui popor, nici trepte de desvoltare, nici, ceea ce merge de obiceiū împreună cu acele trepte, propășire, și tot așa de puțin și decădere“. Ca și cum am zice, că seva care pătrunde în plîntă trebuie s-o facă să producă de îndată sămînța, fără a trece prin mijlocirea mugurilor, a frunzelor, a florilor și a fructelor. D. *Lacombe* crede că Chinejii așăzați în mediul în care aū trăit Grecii, ar fi dat naștere aceleiași civilizații, și că Franția impoporată cu Negrii ar înfă-

2. *De l'histoire considerée comme science*, p. 309. Comp. Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, trad. Baillot, I, 1860, p. 12.

3. *Einleitende Gedanken* (citat mai sus, cap. I nota 5), p. 12.

4. *Evolution sociale*, trad. Le Monnier, Paris, 1896, p. 49.

țoșa astăzi în tocmai același grad de cultură! Noi nu putem videa, în astfelu de susțineri, decît răsuciri ale gîndirei. Și cu toate aceste D. Lacombe însuși, fără a videa contrazicerea izbitoare în care se pune cu propria sa teorie, recunoaște, că „orî ce om privit într-un chip anumit este singur în feluul său, și că dacă străiniî nu aû pe Molière, noi nu avem decît unul“⁵. Ce este însă un individ, decît o rasă individualizată, iar rasa ce este ea alta decît o individualitate generalizată? Cum se poate susține în același timp, existența unei complexiuni particulare a spirituluî în fie-care individ și a o răspinge pentru popoare? D. Lacombe nu va putea de sigur tăgădui că fie ce rasă de cîni, fie ce varietate chiar, posedă însușiri deosebite; că prepelicariî, guzganariî, ogariî, cîniî ciobănești nu se deosebesc, în aplecările lor, din pricina mediuluî în care trăiesc, ci numai din pricina complexiunei lor organice particulare. Pentru ce însă am tăgădui oamenilor, a căror organismu e mult mai complicat, mult mai în stare de a da naștere unor compuși deosebiți, ceea ce nu se poate necunoaște pentru animale? D. *Mougeolle*, alt protivnic al ideeî rasei, amestecă pe această din urmă cu caracterul istoric al popoarelor (amestec de care ne vom ocupa mai la vale), fiind că el aduce ca exemplu al schimbărei caracteruluî raselor, împrejurarea, că „Jidoviî, în țara lor, se dedaû aproape numai cit agriculturêi, pe cînd în Europa modernă ei se țin mai toți de negoțu auruluî“.

Rasele însă, orî cît de nereductibil ar fi elementul lor, pot să se schimbe prin proceduri organice, precum încrucișarea. Iată bunăoară pricina pentru care poporul grec de astăzi a încetat de a mai produce eroi de la Termopile și geniile care luminară veacul luî Pericle. D. *Mougeolle* susține că „nici oamenii, nici rasele nu sunt temeiul de pe urmă

5. *De l'histoire considerée comme science*, p. 313 și 326.

al evenimentelor ; că este ceva mai departe, și că acel ceva este mediul“ ⁶.

Nu este nici o îndoială că rasele omenești, în tot-mai ca și deosebitele specii animale, sunt pentru o parte, produsul înriuririi mediului din afară. Dar această înriurire care în vremile noastre, a încetat de a mai lucra ca putere transformătoare, a produs în decursul evoluțiunei, organisme particulare care au devenit neschimbătoare, tocmai prin statornicirea mediului din afară. D. Mougeolle recunoaște el însuși, că „popoarele prefac religiile lor, potrivit dogmele și disciplina lor temperamentului cu care sunt înzăstrate“. Dacă însă popoarele posedă temperamente particulare, aceasta înșamnă că ele se deosebesc unele de altele prin întocmirea minței lor, prin complexiunea organică a indivizilor care le compun, într-un cuvânt prin rasa lor.

Videm deci că autorii care se silesc a tăgădui înviderarea, existența deosebitelor rase omenești, sunt nevoiți să se contrazică, recunoscînd prin fapte ceea ce tăgăduesc prin vorbe. Ni să pare că *Taine* spune cu mult mai mare cuvînt, că „ceea ce se numește rasă, sunt aplecările înăscute și moștenite pe care omul le aduce cu el la lumină și care de obicei se împreunează cu deosebiri înșămnate în temperament și în întocmirea trupului. Acesta este cel d-intăi și cel mai bogat izvor al puterilor stăpîne din care decurg evenimentele istorice“ ⁷. Tot așa definește rasa D. *Brunetière*, ca „elementul nereductibil între toate, acela care despărțește omenirea în familii deosebite, ultimul termin al analizei literare, filologice, limbistice și psihologice, dincolo de care nu mai este decît șovăire și întunec“ ⁸. La urma urmelor trebuie să ne hotărîm a nu pretinde să înțălegem toate lucruri-

6. *Les problèmes de l'histoire*. Paris, 1885, p. 247, 244, 264.

7. *Histoire de la littérature anglaise*, I, p. XXIII.

8. *De l'évolution des genres dans la littérature*, Paris, 1894, p. 242.

rire. Natura înfătoșază netăgăduit o parte necunoscută, ultimul temei al existenței.

Rasele omenestii nu se află cu toate aceste, decît într-un chip excepțional și în reprezentanții lor cei mai de jos, ca ferite de orî ce amestec. Popoarele istorice, din protivă, provin mai toate din împleticiri mai mult sau mai puțin rostite între deosebitele rase sau sub-rase omenestii. Popoarele nu alcătuiesc rase firești, ci mai curînd compuși „formați în vremile istorice prin întîmplările cuceririlor, ale migrațiunilor sau ale schimbărilor politice“⁹. Dar chiar în aceste produse măestrite ale întîmplărei istorice, elementul de temelie și deosebitor rămîne în tot-dea-una acel fiziologic, complexiunea organică, reconstituit din nou la fie care popor prin combinările elementelor care i-a dat naștere. Această complexiune organică tradusă în manifestări intelectuale și înrîurită prin acțiunea evenimentelor, produce ceea ce se numește *caracterul național*. Acest din urmă se rostește tot mai puternic, cu cît poporul își prelungește viața, fiind că manifestările, la început pornite de la sine, se întorc în obiceiuri și ieși o trăinicie din ce în ce mai mare.

Nu se poate tăgădui înrîurirea rasei asupra întocmirii mintale a popoarelor, din pricina împrejurărei, că „popoarele de care ar putea fi vorba în această întrebare, adecă acele europene, aparțin toate uneia și aceleiași rase, cea arică“, precum o susține D. *Büdinge*¹⁰. Nu numai rasele principale înfătoșază deosebiri organice și prin urmare deosebiri fiziologice și psihologice, dar încă și subîmpărțirile lor și cu atît mai mult deosebitele lor amestecuri.

Aceste aplecări sau însușiri organice și psihice în-născute explică pe de o parte înălțimea pînă unde

9. Gustave le Bon, *Lois psychologiques du développement des peuples*, Paris, 1895 p. 4.

10. *Über Nationalität* în *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, III, 1865, p. 105.

se va ridica o civilizație, de alta caracterul pe care îl va înfățișa. Așa Chinejii, de rasă galbănă, s-au oprit în a lor dezvoltare care pentru a zice astfel s-a osificat. Să face multă vorbă, zice D. *Gustave le Bon*, despre propășirea realizată în zile noastre de Japoneji. Ne temem mult că această propășire să nu fie decît un lustru care va putea ușor dispărea. Japoneji se țin de rasa galbănă, și nu se pot deosebi mult de Chineji, în ceea ce privește puțința de a se civiliza¹¹. Caracterul deosebit al civilizației germane, franceze, engleze, italiene, americane, se explică, în partea sa nereductibilă, numai prin elementul rasei.

Dacă cîți-va autori își dau silinți a tăgădui adevărul, ne vroind să recunoască înriurirea rasei asupra dezvoltării popoarelor, autorul pe care l-am citat, D. *Gustave le Bon*, face să atîrne cu totul de ea această dezvoltare. Ne vom îndeletnici mai pe larg cu teoriile d-sale, căci ele ne vor da prilejul de a limpezi mai multe întrebări însemnate privitoare la rasă.

După d-l le Bon, „caracterele morale și intelectuale ale unui popor reprezintă tot trecutul său, moștenirea tuturor străbunilor săi. Morții au creat, veac cu veac, ideile noastre, simțimintele noastre și prin urmare toate imboldirile purtării noastre. Impreunarea de idei, de simțiminte pe care toți indivizii unei aceeași țări o aduc cînd se nasc, alcătuiește sufletul rasei“. Autorul adaugă, pentru a-și lămuri mai bine gîndirea, că „constituția mintală a unui popor nu cere, ca creațiunea unei specii animale, acele vrste geologice, ale căror durată nesfîrșită întrece toate calculele noastre. Ea cere totuși un timp în destul de lung. Pentru a crea un popor ca cel francez, și aceasta încă într-un grad destul de slab, au trebuit mai mult de 10 veacuri“ (p. 9, 12, 13). În aceste locuri și în multe altele, autorul atribuie formarea rasei săi a caracte-

11. *Lois psychologiques* citate, p. 33.

rului (termini ce sunt întrebuințați fără alegere, unul pentru altul, de d-l le Bon), sau a constituției mintale a popoarelor, influenței împrejurărilor, evenimentelor, decî istoriei grupurilor omenești; și cu toate aceste d-l le Bon scrie cartea sa tocmai pentru a dovedi contrarul. El revine în mai multe rînduri asupra ideei sale favorite, că „evoluția (adecă istoria) derivă din caracterele morale și intelectuale ale raselor; că sufletul raselor ocîrmuește în realitate toată evoluția unui popor; că toată viața lui decurge din constituirea lui mintală, tot atît de nestrămutată ca și caracterele sale anatomice; că acest caracter este stîncă neschimbătoare pe care valul trebuie să o bată zi cu zi, în timp de veacuri, înainte pe a ajunge a-î rotunzi macar conturnurile; el este echivalentul elementului nereductibil al speciei; aripioara peștelui pliscul paserei, dintele carnivorului“ (p. 3, 5, 12, 30). Dar dacă domnul le Bon susține pe de o parte că evoluția, adecă istoria, este produsul caracterului și pe de altă parte că acesta este produsul morților, al generațiilor anterioare, decî al istoriei, nouă ni să pare că ambele idei nu pot sta împreună, întru cît conțin susțineri contrazicătoare.

Această contrazicere nu-și are temeiul într-o nebăgare de samă a d-lui le Bon. Ia trebuia să fie adusă, în chip fatal, prin amestecul pe care autorul îl face între două noțiuni cu totul deosebite, dar pe care limba obicînită le însamnă prin unul și același termen, acel de *caracter*. El confundă caracterul, sau mai bine zis, *fondul* rasei, constituit prin însușirile anatomice, fiziologice și psihologice ale indivizilor care compun deosebitele grupe omenești, cu *caracterul istoric* al popoarelor, născut din reacțiunea trezită prin evenimente în fondul organic primitiv. Pe cînd cel dintăi, fondul rasei, este într-adevăr nereductibil și nu se schimbă decît sub lucrarea unor cauze și ele organice, caracterul istoric se formează în cursul vremurilor și anume în niște răsîmpuri

care nu aŭ de loc nevoie de a ajunge imensitatea vîstelor geologice. Cea întăi aruncătură de ochi asupra popoarelor, ne arată ușor existența acestor două elemente deosebite, a căror combinare constituie ceia ce iarăși să numește caracterul unui popor. Astfeliŭ la Evrei, fineța spiritului este o însușire naturală organică, atîrnătoare de constituirea crierului lor, pe cînd predispunerea lor actuală pentru afacerile bănești, le a fost impusă prin condițiile în care ei aŭ trăit măi pînă la pragul epoei noastre. Dacă Englejiŭ posedă singele rece și seriozitatea ca însușiri firești, îndreptarea practică a spiritului lor, care constituie caracterul lor principal ca popor, este datorită aplicărei vieței lor la negoț; dar această aplicare nu este măi veche de 600 de anî. Caracterul poporului francez era fără îndoială cu totul altul pe vremele cruciatelor de cum este astăzi. Și cu toate aceste fondul rasei galice, spiritul său vesel, mușcător, satiric, gîndirea sa limpede și precisă, aŭ rămas aceleași în toate timpurile istoriei sale.

D-l le Bon confundînd fără alegere aceste două elemente, cu totul deosebite, ale constituției mintale a unui popor, și însemnînd prin același termin cînd pe unul cînd pe celalalt, cînd însuși rezultatul combinărei lor, nu putea face altfeliiŭ decît să se contrazică în tot decursul scrierei sale. Iată pentru ce, bună oară, el susține într-un loc că „cruciarea este singurul mijloc fără greș ce posedăm pentru a transforma, într-un chip fîndamental, caracterul unui popor, ereditatea fiind singură destul de puternică pentru a lupta contra eredităței; că cruciarea este elementul fîndamental în formarea rasei“ (p. 46) — loc ce să raportează invederat la fondul organic al raselor omenești. Aiurea însă autorul amestecă rasele cu clasele desvoltate în popoare prin istoria lor. După ce a căutat să stabilească că o prăpastie mintală desparte rasele între ele, în rase primitive, inferioare, mijlocii și superioare, împărțire care se rapoartă invederat la fondul organic ome-

nesc, d-l le Bon încheie „că nu este nevoie de a merge la adevărații sălbateci pentru a găsi *rasele inferioare și primitive*, întru-sît straturile cele mai joase ale societății europene sînt omoloage cu ființele primitive“ (p. 26). Staturile de jos ale poporului francez sau englez constituie deci, după d-l le Bon, rase primitive. Dar între aceste straturi și straturile superioare nu există nici o prăpastie mintală, întru cît cele din urmă recrutează adese ori în rîndurile celor dintăi spiritele lor mai de samă.

Rasele sînt într-adevăr nereductibile ca și aripioara peștelui, pliscul paserei sau dintele carnivorului; dar ele nu sînt nici de cum produse istorice, sînt niște formațiuni organice, create tocmai în timpul epocelor geologice, prin lucrarea atot puternică a mediului exterior asupra organismului omenesc. Caracterul istoric al popoarelor este, din protivă, un produs al reacțiunii evenimentelor asupra fondului animal organic. Acest caracter se schimbă adese-ori în decursul timpului.

Dar d-l le Bon mai dă terminului de caracter un al treilea înțeles care nu mai este nici acel al fondului rasei, nici acel al caracterului istoric. Domnia sa îl descrie însuși ca „alcătuirea în proporțiuni deosebite a diverselor elemente pe care psihologia le cuprinde astăzi de obicei sub numele de simțimente: stăruința, energia, puterea de a se stăpîni și moralitatea, sinteză de simțimente destul de complexă“ (p. 28). Iată un înțeles cu totul altul alipit terminului de caracter, înțelesul moral. D-l le Bon ar fi trebuit să arăte în care accepțiune înțalege a întrebuiința acest termen cu sensuri atît de deosebite; căci nimic nu este mai protivnic spiritului științific decît lipsa de precizie a noțiunilor și a terminilor ce le însemnă. Conform cu această nouă nuanță a terminului de caracter, căruia opune inteligența, d-l le Bon tăgăduiește acestei din urmă aproape ori-ce acțiune asupra dezvoltării. El zice: „influența carac-

terului este atot puternică în viața popoarelor, pe cînd aceea a inteligenței este în adevăr foarte slabă (p. 30). De aceea și autorul nostru răspinge înrîurirea educațiunii asupra mersului evenimentelor (p. 29); aceea a oamenilor mari care nu ar avea o acțiune traianică asupra societăților decît atunci cînd sintetizază toate sforțările unei rase (p. 133); aceea a religiunilor care, departe de a influența desvoltarea, se prefac după sufletul popoarelor peste care ele se întind (p. 64). Tot așa este cu artele (p. 77), cu așezămintele, cu limbile (p. 70). Toate aceste manifestări ale vieții popoarelor, departe de a hotărî istoria lor, nu fac altă ceva decît a se pune în acord cu caracterul fundamental al poporului în sinul căruia ele se desvoltă. Aici caracterul este luat de d-l le Bon, fără îndoială într-un alt înțeles decît acel de caracter moral; el cugetă la caracterul istoric, saū mai curînd la acel organic al rasei.

Înțalege ori-cine că este aproape peste putință de a urmări ideia multiforma a d-lui le Bon asupra caracterului. Dar ori-care ar fi ea, putem să ne întrebăm dacă evoluția neamului omenesc atîrnă numai de caracter, și dacă inteligența nu are asupra mersului evenimentelor decît o foarte slabă inrîurire.

Noi credem că fondul rasei și prin urmare pînă la un oare-care punct și caracterul istoric, nu joacă alt rol în evoluție decît de a-i condiționa mersul și de a hotărî, tocmai prin puterea inteligenței cu care o rasă este inzestrată, înălțimea pînă unde evoluția se va putea rîdica și de a colora, desvoltarea într-un chip oare-care. Rolul cel mare în desvoltare, nu aparține și nu poate aparține stîncei nemiscate a d-lui le Bon, pentru temeiul cel foarte simplu că ceia ce este nemîșcat nu poate evolua. Facultățile înăscute ale rasei, dispozițiunile dobîndite ale caracterului istoric, nu pot juca decît un rol pasiv în mersul evoluționist. Acest din urmă este produsul puterii intelectuale, căci omul nu evolueză decît prin

minte. De aceea și în cîte contraziceri nu este împins d-l le Bon, prin eroarea sa fundamentală! Il vedem susținînd bună-oară că „una din principalele urmări ale civilizației este de a diferenția rasele prin munca intelectuală, în fie-care zi mai însumată, impusă de ea popoarelor ce au ajuns la un înalt grad de cultură“. Dar dacă *inteligenta* nu joacă decît un rol foarte slab în viața raselor, cum să poate ca *munca intelectuală* să le diferentneze? Și dacă *inteligenta* nu este în viața popoarelor decît un neînsemnat element; dacă chiar, după d-l le Bon, predominarea elementului intelectual aduce adese-orî decăderea lor, cum poate el aproba cuvintele lui Saint Simon, că „dacă Franța ar pierde de o dată cei cincî-zeci ai ei întăi învățați, cei cincî-zeci ai ei întăi artiști, cei cincî-zeci ai ei întăi fabricanți, cei cincî-zeci ai ei întăi cultivatori, națiunea ar deveni un corp fără suflet; ea ar fi descăpăținată“. D-l le Bon începe chiar scrierea lui prin analiza pustierilor pe care ideea egalității le-a făcut pînă acum în societățile omenești și se teme ca aceste pustieri să nu-și urmeze calea și în viitor căci, zice el, „o idee adevărată sau falsă trebuie să-și facă drumul“. Intr-o altă carte acelaș autor zice că „marele răsturnări care precedează schimbările de civilizație sunt datorite modificărilor adînci în ideile popoarelor“¹². D-l le Bon recunoaște deci și ideilor adevărate productelor *inteligentei*, un rol important în viața societăților, și pare deci a revoca afirmarea sa prea de tot absolută, că *influența inteligentei asupra vieții popoarelor ar fi foarte slabă*. Dar d-l le Bon, pentru a înlătura această contrazicere, susține că „ideile nu au o acțiune reală asupra sufletului popoarelor decît atunci cînd ele s-au coborît în regiunea statornică și neschimbată a simțimîntului, unde se elaborează motivele acțiunilor noastre. Ideile devin atunci elemente ale caracterului nostru“ (p. 125). Această afirmare a d-lui le Bon

12. *Psychologie des foules*, Paris, 1895, p. 1.

este lipsită de ori-ce temeiū. Toate ideile cele mari care au mișcat neamul omenesc, au împins pe acesta la acțiune, puțin timp după manifestarea lor intelectuală ; și nu este nici cum exact de a susține că trebuie mai multe generații de oameni pentru a face să triumfe ideile noue, și că ele nu ar evolua decît foarte încet. Toate transformările istorice datorite ideilor mărturisesc acest lucru. Ast-feliū creștinismul era stăpîn pe multe conștiinți chiar din veacul întâi după Isus Hristos ; mahometanismul împinse pe Arabi la cucerirea lumii încă sub cei dintâi califi ; doctrinele lui Wycleff, Huss, Luther, Calvin, Zwingli, fură primite de diferitele popoare din vremea vieței întemeitorilor lor ; revoluția franceză urmă foarte de aproape înflorirea filosofiei critice a veacului al XVIII-lea. Ideile care transformară societatea romînească au lucrat îndată după a lor infiltrare în ea. Toate aceste idei produsură efectele lor, în viața societăților, puțin timp după arătarea lor, în momentul cînd modul lor de acțiune, pe deplin conștiut, le dădea mai mare putere. Este adevărat că atunci cînd o idee puternică a cuprins conștiința omenească, ea se întemeiază aici într-un chip statornic și că atunci evoluția ei se face foarte încet ; că astfeliū de idei uu dispar une ori decît după treceri de timp foarte îndelungate. Este chiar o clasă întreagă de idei care nu se mai șterg nici odată : acele întemeete pe adevăr. Dar dacă aceste idei evolueză încet, ele sunt din contra foarte harnice a pune stăpînire pe sufletul omenesc.

Pentru a da un ultim exemplu a puținii consistenți a ideilor d-lui le Bon, vom raporta o altă contradicere a autorului care nici macar nu este cea de pe urmă. La p. 25 el susține că „însușirile intelectuale pot fi ușor modificate prin educație ; iar acele ale caracterului *scapă mai cu totul* de acțiunea ei“. La pagina 168 d-l le Bon cere cu toată aceste, ca mijloc de a regenera *caracterul* poporului fran-

cez, acel „de a schimba educaþiunea lui latină care despoae de ori-ce energie pe acei cărora ereditatea ar fi mai lasat încă asemenea însuþiri“.

Nu este deci numai caracterul singur și ideile stratificate care intră în a lui compoziþie, elementele determinătoare ale evoluþiei, ci din contra ideile ca product direct și nemijlocit al inteligenþei. În ea și în facultatea de a se ridica tot mai sus deasupra animaliteþei, reþede principiul evoluþiunii și geneza istoriei. Caracterul, rasa poþorului, tot atît pe cît și mijlocul unde ea se desvoltă, nu fac decît a da mersului ei o oare-care îndreptare și a-l colora într-un chip anumit. A susþinea contrarul, poate fi o idee foarte originală, care însă nu are a face cu adevărul¹³.

Această analiză a cărþei D-lui Gustave le Bon ne conduce la următoarele rezultate:

I. Că rasa, adecă însuþirele firești și neschimbătoare ale sufletului popoarelor, hotărîtă de complexiunea organică, fiziologică și psihologică a indivizilor omenesþi, alcătueþte elementul statornic și de căpitenie care condiþionează evoluþiunea.

II Că nu trebuie amestecat acest element cu caracterul istoric, product îngrămădit al istoriei, rezultat al acþiunii unor evenemente repetate. Acest caracter se schimbă cu timpul, dar contribuie și el a condiþiona deosebitele trepte ale desvoltărei.

III. Că rasa nu trebuie iarăși să fie amestecată cu caracterul moral, mănunchiul de însuþiri care, după a lui alcătuire, poate să vină în ajutorul desvoltărei sau să-î fie o stavilă.

IV Că toate aceste elemente alcătuesc factorii statorniciei care condiþionează evoluþiunea, fără a o determina, ea însuși fiind datorită miþcării spiritului.

V. Că rasa constituie o putere care manifestează lucrarea ei stăruitoare în tot cursul istoriei; că ea dă naștere caracterului naþional care nu este la rîn-

13. Această critică a cărþei d-lui Gustave le Bon a apărut în *Revue critique* din Paris, 1896, No. 22.

dul său, decât o putere derivată din puterea fundamentală a rasei.

Amestecul raselor. — Rasele omenești se pot împărți în patru grupe, cu privire la puțința lor de a se civiliza. Treapta cea mai de jos vor da-o rasele *primitive*, la care nu se întâlnește nici o cultură și care au rămas în acea perioadă apropiată de animalitate pe care străbunii noștri au străbătut-o la epoca pietrei lustruite. Deasupra acestor rase primitive vin rasele *inferioare*, reprezentate mai ales de către Negrii din Africa care nici odată nu au putut depăși forme de civilizație de tot barbare. A treia treaptă este dată de rasa *mijlocie*, galbenă (Chinezi, Japonezi, Mongoli, Turci) care au creat tipuri de civilizație destul de înalte, fără a ajunge totuși la înălțimea rasei superioare, albe, care poartă pe umerile ei arca civilizației.

Toate aceste rase se subîmpart în grupuri mai restrânse, caracterizate iarăși prin particularități organice deosebite și care alcătuiesc fără îndoială tot atâtea sub-rase deosebite.

Amestecul acestor feliurite rase sau sub-rase în popoarele istorice a dat naștere la niște compuși deosebiți, după elementele care au contribuit a le alcătui. Ast-feliu amestecul ramurilor unei aceleiași rase, bună oară ale unei rase superioare, a dat de obicei naștere la produse tot atît de destoinice pentru propășire ca și popoarelor ferite de orî ce atingere. Francezii, Italienii, Spaniolii, eșii din amestecul Celților cu Romani și Germanii, sau Romîni născuți din acel al Tracilor cu Romani și Slavii, au dat compuși tot atît de destoinici pentru propășire ca și Romani, Germanii sau Slavii în parte. Une orî compușii s-au găsit a fi inferiori elementelor intrate în combinare. Așa sunt Grecii moderni, proveniți din amestecul Grecilor vechi cu Slavii. Explicarea acestui fenomen este după noi următoarea: singele Ro-

manilor nu era deosebit în fire de acel al popoarelor care se amestecară cu ei, pe cînd singele Grecilor, de o fineță cu totul afară din cale (dovada civilizația lor așa de deplină), nu putu decît să se corupă amestecîndu-se cu acel al Slavilor¹⁴. Amestecul raselor *deosebite* va avea tot-deauna drept rezultat, de a face să se plece compusul către elementul predominant. Această predominire poate să se arăte une ori în întrebuițarea limbii, precum la Bulgari, unde elementul slav predomină asupra celui finic, sau la Unguri unde elementul mongol, reprezentat tocmai prin limbă, stă deasupra. Alte ori predominirea se rostește prin caracter sau aplecări, precum se întîmplă lucrul la popoarele Americii sudice, la care sub o coajă spaniolă prinsă pe din afară, fierbe un sînge de Piei-Roșii¹⁵. D. le Bon privește decî fără temeiu rasa ispano-americană ca o rasă latină curată și atribue inferioritatea civilizației popoarelor Americii de Sud unei preținse inferiorități a rasei latine față cu cea anglo-saxonă. Căci D. le Bon nu va putea găsi această inferioritate în Europa; cum decî și pentru ce ar exista ea în America? Noi credem că amestecul rasei latine (superioare) cu rasa roșă (mijlocie), în care amestec aceasta din urmă constituie elementul predominant, dă singura explicație firească a anarhiei neîncetate în care trăiesc republicele sud-americane și a neputinței lor de a constitui organisme politice trainice. În toate cazurile propășirea va fi tot-deauna determinată prin elementul rasei predominitoare. Astfeliu la Bulgari, unde elementul slav a predominat, facultatea propășirii va fi cea care caracterizază

14. Iată cum s-ar putea rezolvi greutatea pe care cred a o găsi în această inferioritate intelectuală a rasei grecești, D. Mougeolle (mai sus nota 6) și Leon Metschinkoff, *La civilisation et les grands fleuves*, Paris, 1885.

15. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, XVII, p. 112: „on peut dire que pendant les trois siècles du régime colonial, entre la chute de Tenochtitlan et la proclamation de l'indépendance mexicaine, le grand fait de l'histoire nationale est cette formation lente de la race métis, à la fois nahua et ibérique, destinée à constituer le corps de la nation“.

rasele arice, adică va fi nesfârșită ; din protivă, la popoarele Americii de Sud, unde rasele inferioare alcătuiesc elementul de căpitanie al naționalității, propășirea nu va fi cu puțință decît în oare-care hotare. Ungurii sunt în mare parte transformați ca rasă, în urma numeroaselor încrucișări cărora au fost supuși. Dar rasa lor care ast-feliu transformată, se îndepărtează de rasele superioare numai în unele puncte, întilnește piedeca cea mai puternică la a ei propășire, în limba finică care a rămas predominantă, cu toată transformarea fizică a rasei lor.

Înrîurirea combinată a rasei și a mediului. —

Dacă ne ocupăm de înrîurirea mediului, numai în legătură cu rasa, o facem dintr-o pricină ușor de înțeles. Desvoltarea nu se îndeplinește de cătră omnire ca concepțiune abstractă ; ea nu se realizează decît prin mijlocirea raselor din care ea se alcătuiește. Mediul va pune deci tot-deauna în lucrare a lui înrîurire printr-o rasă oare-care. Dar rasele și popoarele fiind deosebite ca complexiune intelectuală, va urma neaparat că aceeași înrîurire lucrînd asupra unor elemente deosebite, va trebui să ducă la rezultate deosebite. Din protivă, înrîurirea rasei este neatîrnată de mediul exterior *actual*, de și însași rasele sunt productul mediului geologic.

Mediul poate veni cînd în ajutorul, cînd în protivă facultăților hărăzite de rasă. Mediul, adică natura încunjurătoare, poate fi supus acțiunii spiritului și să slujască de unealtă propășirei sale. Se înțelege însă că această acțiune asupra naturii este circumscrișă în oare-care hotare și că, în toate cazurile, omul trebuie să se supună condițiilor în care puterile materiale pot îndeplini nevoile lui. Omul nu poate doar să prefacă natura. Tot ce poate face, este de a adapta spiritul său la condițiunile de existență cerute de natura încunjurătoare, așa că să se poată folosi de puterile pe care ea i le pune la

îndămină. Bacon spusese încă de mult : „natura non nisi parendo vincitur“. Această adaptare atîrnă ea însăși de însușirile rasei. Cu cît aceasta va fi mai înaltă, cu atîta poporul va ști să se folosească de mijloacele pe care natura i le dă, spre a se putea desvolta, cu atît mai bine va ști el să învingă în lupta pentru viață. Urmează deci, ca lege obștească de combinare între acțiunea rasei și cea a mediului, că rasa cea mai bine înzăstrată va stăpîni mai pe deplin natura, și va putea să se emancipeze mai mult de înrîurirea mediului, și că acesta va pune în lucrare o mai mare putere asupra raselor inferioare.

Această lege va avea drept corolare pe următoarele : dacă mediul este priincios dezvoltării, și dacă el e ocupat de cătră rasa cea mai superioară, mersul propășirei va fi cel mai energetic (Europa). Cînd o rasă mijlocie se află așazată într-un mediu priincios, ea va putea ajunge la o dezvoltare indestul de înaltă (China, Japonia). Cînd din protivă o rasă superioară se află aruncată într-un mediu mai puțin potrivit, propășirea ei va fi împiedecată (India). Dacă o rasă inferioară se află cuprinsă și de un mediu nepriincios, propășirea va fi mai de tot nimicită (Negrii din Africa).

Ast-feliu trebuie formulată legea, sau mai bine zis rezultanta legilor care explică deosebitele grade de înălțime ale civilizațiilor, iar nu a o reduce numai la o înrîurire a mediului, cum o face bună oară *Arnold Guyot*, care împarte pămîntul în două emisfere : emisferul civilizat și emisferul sălbatec¹⁶.

Să cercetăm acuma condițiile pe care mediul trebuie să le înfătoșeze pentru a prii dezvoltării. Mai întai clima trebuie tot-deauna să fie stîmpărată. Climatele extreme au de efect de a împiedeca mersul propășirei : frigul, prin condițiile foarte grele în care

16. *Géographie physique comparée*, Paris, 1888, p. 249.

el pune pe om, spre a-și întâmpina nevoile materiale; căldura, prin obosala ce-î pricinuește, făcându-l nedestoinic pentru o muncă susținută, de care pe de alta parte el nici nu are nevoie spre a trăi. Frigul, când nu este afară din cale, poate fi rabdat de om mai ușor decît căldura, propășirea minței punîndu-l în stare a lupta cu mai mare înlesnire contra lui (Scandinavia, Islanda). Din protivă efectele slăbitoare ale căldurei vor opri tot-deauna dezvoltarea, după un timp oare-care, în tipărindu-î un caracter stătător, chiar în cazul cînd ea ar poseda însușirea de a propăși la nesfîrșite (India, Egiptul).

Fără nici un temeiū susține *Herbert Spencer*, că „faptele nu vin în sprijinul ideii primite, că marele călduri ar pune o piedecă propășirei“, căci *D. Mougeolle* îi răspunde cu izbîndă, că „dacă cele d-intăi societăți s-au dezvoltat în regiunile calde, dacă alte societăți au crescut apoi în regiunile reci, și dacă aceste, cu toate că venite în urmă, n-au întîrziat a întrece pe mai marele lor, aceasta nu a putut proveni decît din pricina că în regiunile reci (mai exact, cele stîmpărate) propășirea este mai repede; ceea ce însemnă că regiunile calde pun piedecă propășirei“¹⁷.

Dacă căldura se adauge cătră o rodnicie afară din cale a pămîntului, ea are de efect a face să răsară iute civilizația, pe care o va opri mai tîrziu, pe cînd țările stîmpărate, ale căror rodire cere în tot-deauna să fie trezită prin munca omenească, vor pune mult mai mult timp spre a se civiliza (Europa). Pricina acestei deosebiri stă în faptul, că civilizația nu poate începe decît acolo unde dobîndirea bogățiilor a părăsit forma colectivă, spre a deveni individuală, ceea ce învoiește îngrămădirea lor în mîinile unei clase care poate avea răgazul de a crea idei și de a spori comoara intelectuală a omenirei. Această formă indi-

17, *Problèmes de l'histoire*, p. 451, nota.

viduală a proprietății se realizează mai curînd în regiunile calde, și iată pentru ce aceste din urmă și înfățișază cele mai vechi civilizații. Adunarea averilor individuale nu trebuie identificată cu trecerea popoarelor la starea agricolă. Fenicienii și Cartaginezii au dezvoltat bogăția individuală, fără a se fi îndeletnicit într-un chip serios cu agricultura.

Mediul geografic însă poate să mai hotărască tendințele statornice, năzuințele vecinice ale vieții unui popor. Fie-care așăzare geografică crează trebuinți stăruitoare care cer a fi mulțămite și care impun linia de purtare pe care un popor trebuie s-o urmeze în toate momentele existenței sale. Liniile obstestă trase de condițiile neschimbătoare ale întocmirii geografice, vor fi tot așa de neschimbătoare ca și dînsa; și ele vor înrîuri într-un chip statornic principiile de purtare după care un popor va trebui să se iee în toate îngrejurările vieții sale. Să luăm cîte-va exemple: o așăzare maritimă va sfîrși prin a îndrepta activitatea poporului care o posedă, cătră navigațiune și cătră comerț, orî care ar fi peripețiile istoriei sale. Iată ceea ce explică caracterul dezvoltării Fenicienilor, a Cartaginejilor, a Veneției și a unei părți din poporul grecesc. Anglia, a căreia istorie a ajuns a fi dominată și ea de așăzarea ei maritimă, cu toate îndatoririle sale ca mare putere, în complicațiile politiceie europeene, nu-și iea mai puțin în primul loc îndreptarea de la acel factor statornic. Ea va subordona toate celelalte ale ei interese, celor de natură comercială. Așa a fost, cînd în timpul răsboiului de Șapte ani, Anglia care combătea din răsputeri pe Franția, pentru a-î rîpi coloniile, atrase cătră dînsa pe Prusia care fusese mai înainte aliată Franției, în scopul de a slăbi pe aceeașă din urmă care fu silită, prin această împrejurare, a primi alianța Austriei. Aceiași tendință a Angliei explică pentru ce, după ce a fost lung timp

aliata cea mai statornică a Rusiei contra Turciei, trecu de-odată, în 1822, în partea acestei din urmă. Această schimbare atât de năprasnică a politicei britanice fu datorită sistemului prohibitiv, introdus în Rusia la această epocă, sistem care ruina cu o singură lovitură tot comerțul pe care Englezii îl făceau pînă atunci cu Rusia. Un al treilea exemplu ne va fi dat de această din urmă putere a căreia politică de cucerire, statornic urmărită împotriva împărăției otomane, nu găsește explicare decît în așazarea geografică a Rusiei. Această țară nu are eșire pe ocean. Stăpînirea strîmtorilor de la sudul Mării Negre i-ar deschide una, cel puțin pe Mediterana. Nu trebuie să credem că orașul Constantinopole ar fi ceea ce atrage pe Ruși către Sud; ci împrejurarea că acest oraș dominează calea prin care Rusia poate ajunge la marea. Această politică care îndreaptă tot-deauna purtarea Rusiei față cu Poarta, explică pentru ce Rușii au oferit de mai multe ori ajutorul lor Turcilor, pentru a-î scapa de primejdiile ce-î amenințau; de exemplu în timpul expediției lui Napoleon împotriva Egiptului, în timpul răsvrătirei lui Mehemet-Ali și în zilele noastre, în protiva Grecilor. Rușii s-au temut tot-deauna ca o stăpînire mai puternică să nu înlocuiască cum-va lincezînda împărăție a Turcilor pe țărmurile Mării de Marmara. Ca ultim exemplu de îndreptare statornică dată istoriei unui popor, prin factorii neschimbători ai naturei înconjurătoare, aducem înrîurirea pe care așazarea Carpaților în sinul naționalității romîne, o puse în lucrare asupra soartei sale, așazare care pe de o parte explică împărțirea acestui popor între mai multe state; de alta stăpînirile străine sub care aceste părți ale aceluiași trup trebuie să plece capul; acea a Turcilor și a Rușilor pentru ramura ce se află în afara munților; acea a Nemților și a Ungurilor pentru ramura ce se află în lăuntrul lor.

Această înrîurire a mediului și a rasei, de și da-

torită unor puteri statornice și neschimbătoare, nu îmbracă o formă obștească, de vreme ce pentru fiecare popor ea este rezultanta unor puteri combinate în chip deosebit și care lucrează într-un chip special asupra fie-cărui grup omenesc.

Caracterul tot-deauna deosebit al rasei se adaugă către caracterul tot-deauna deosebit al mediului, pentru a supune fie-care popor la niște condițiuni de dezvoltare cu totul particulare. Pe toată întinderea globului, nu există două popoare care să aibă aceiași constituțiune organică și psihică: Nu pot deci să fie niște legi obștești care să explice fenomenele istorice, nici macar din punctul de vedere al condițiilor naturale de dezvoltare. Combinarea înrîuririlor mediului și a rasei, făcându-se pentru fie care popor într-un chip deosebit, ea va da tot-deauna naștere unor adevăruri individuale. Acțiunea mai multor elemente combinate împreună nu slujește decât spre a explica un singur fapt, condițiunile de dezvoltare a cutăruia saŭ cutăruia popor; nici odinioară nu se vor putea formula legi care să explice categorii de fapte asemănătoare. Iată pentru ce chipul lucrării factorilor statornici ai istoriei pe care l-am cercetat, este cu totul deosebit de acel al pretinselor legi firești ale istoriei formulate de cîți-va autori.

False legi de dezvoltare formulate de Buckle.—

Istoricul englez, amestecînd condițiunile fizice ale dezvoltării omenirii cu puterile care diriguiesc însăși această dezvoltare, se silește de a formula cîte-va pretinse *legi ale istoriei* care nu puteau decât să falsifice interpretarea faptelor istorice.

El împarte civilizațiile în două mari grupuri, unele din Europa și unele din țările extra-europene. *Generalizînd* faptele, pe care le crede comune deosebitelor țări așazate în afară de Europa, Buckle găsește că toate acele țări în care o civilizație s-a dezvoltat, posedă o climă foarte caldă și un pămînt

roditor care produce cu ușurință o hrană îmbelșugată, ceea ce ar aduce repede o sporire de populație, sporire ce la rîndul ei ar avea, drept urmare, îngrămădirea bogățiilor în mîinile celor puținii, șarbirea masselor și stabilirea castelor și a robiei¹⁸.

Să începem prin a observa ca această lege, chiar dacă ar exista, nu ar alcătui de loc o lege istorică, cum o privește Buckle, dar numai o lege de coexistență care ar sluji ca temelie desvoltărei. Dar chiar așa luată, încă această pretinsă lege nu corespunde faptelor. Ea vroește să pună pe om în atîrnare numai de mediul în care trăește, fără a ține de loc samă de rasă; ea simplifică chiar acțiunea mediului, reducînd-o la singurul feliu de producere al hranei. *Legea* lui Buckle este însă cu totul răsturnată de fenomenele pe care le înfățoșază China, adică o țară a căreia poporație alcătuește aproape a patra parte a întregii omeniri, și care trebuie decî să cadă greu în cumpănă. Cea mai mare parte a acestui întins imperiu și anume China proprie, partea lui cea mai locuită, este o regiune foarte caldă, în care hrana, orezul, se obține tot atît de ușor ca și în Egipt sau în Indi. Desimea poporației este peste samă, de trei ori mai mare decît cea a Belgiei. De și premisele lui Buckle să întîlnesc în China cu îmbelșugare, concluziunea lui nu-î poate fi aplicată. China nu posedă caste; clasa domnitoare este aceea a meritului și robia este necunoscută în ea¹⁹. De aceea și, lucru foarte caracteristic, Buckle se ferește chiar de a aminti numele Chinei în tot decursul lucrării sale.

O altă lege formulată de Buckle, cu tot atît de puțină izbîndă, este privitoare la înrîurirea privilegiatei naturei asupra plămuirilor spiritului. Puternicele fenomene ale naturei, precum cutremurile de pă-

18. *Histoire de la civilisation en Angleterre*, I, p. 5.

19. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, VII, p. 625.

mînt, erupțiunile vulcanice, ar avea de efect de a da închipuirei un rol precumpenitor asupra rațiunei, ceea ce ar explica, între alte fapte de același felii, pentru ce Italia și Spania au devenit leagănul artelor²⁰. Buckle lăsa în părăsire și aici factorul în-samnat al rasei, și vroeste să generalizeze niște fapte care nu se lasă a fi supuse unei ast-feliu de operații. Generalizarea lui iesă iarăși cu desăvârșire falsă. Italia posedă într-adevăr și pe timpul Romanilor, același caracter fizic, și cu toate aceste poporul roman a fost din toate popoarele, poate cel mai puțin în-zăstrat cu însușiri imaginative. Chiar în zilele noastre, Italia și Spania sunt departe de a ținea sceptrul artistic, de și aceste țări nu s-au schimbat în privirea fenomenelor firești ce ele înfătoșază. Din protivă arta înflorește acuma în Franția, în Germania, în Anglia, regiuni în care acțiunea fenomenelor pămîntești este foarte puțin resimțită. Să mai luăm aminte că, paralel cu marea artă italiană a renașterei, pe care Buckle o avea în vedere, cînd formula *legea* lui, o altă tot atît de puternică se desvolta în Țările de Jos, care nici în zilele noastre, nici la aceea epocă, n-au fost nici odată bîntuite de cutremure de pămînt nici de erupțiuni vulcanice.

Pretinsele legi ale lui Buckle care vroesc să explice fenomenele istorice, prin cauze generale coexistente, nu sunt de cît niște generalizări, mai curînd pretențioase decît conștiincioase.

Dar apoi această tendință de a găsi explicarea fenomenelor spiritului în rapoarte simple, în felii a-celor ce sunt menite a explica fenomenele materiei, este cu totul greșită. Cu cît mai mult ne urcăm în scara formelor firești, cu atît mai mult fenomenele și prin urmare și cauzele ce le produc, se complică, cu atîta înțelegerea lor devine mai grea. Fenomenele fizice sunt chiar ele mai complicate decît acele

20. *Histoire de la civilisation en Angleterre*, I, p. 157.

datorite legilor mecanice; acele ale chimiei înfătoșază un grad de complexitate mai mare. Dacă trecem la faptele organice, complicația sporește într-un chip însămnat, pentru plînte întăi, apoi pentru animale. Faptele spiritului însfirșit care sunt rezultatul final al tuturor stărilor anterioare, înfătoșază complicația cea mai mare. Ele nu pot fi înțalese, decît studiind toate cauzele care concurg a le produce, iar nu pe cale de eliminare, și simplificînd explicația lor. Elementele care dau naștere fenomenelor istorice sunt mai multe. Este mai întăi înrîurirea factorilor statornicii și a legilor care îi cärmuesc, legi de coexistență, ale cărora rezultată alcătuește temelia statornică pe care să desfășură evoluțiunea. Apoi vine acțiunea puterilor desvoltărei care, puse în lucrare asupra manifestărilor spiritului, împing pe de o parte faptele, pe de alta seriile ce ele înlăntuesc, la lumina zilei. Vom videa că aceste puteri sunt multiple și că prin acțiunea lor, combinată deosebit, dînd naștere la nesfirșita varietate a manifestărilor spiritului, cauzele explicative ale fenomenelor istorice sunt și ele în număr nesfirșit.

Buckle vroind să reducă această acțiune a causalității istorice, la singura sa formă d-întăi, și încă și aceasta, fals înțaleasă, ca acțiunea unui singur element, cea a mediului, nu putea ajunge decît la greșita interpretare a faptelor, la care el a eșit.

Această singură considerație este de ajuns pentru a arata cum un sistem care pretindea a fi științific, era departe de a împlini cea d-întăi condiție a orii cării cercetării științifice, putința de a ajunge la adevăr.

Acțiunea naturei nu poate fi pusă în lucrare decît prin mijlocirea rasei. Precum am văzut-o mai sus, rasele superioare se emancipează mai mult de înrîurirea mediului, de cum pot să o facă rasele inferioare. Prin urmare, cu cît un popor se poate civiliza, cu atîta el se subtrage de la înrîurirea mediu-

lui. O împrejurare care, la o epocă primitivă, era o piedecă dezvoltării unui popor, devine mai în urmă, cînd spiritul a luat în stăpînire mijloacele de adaptare la mediul în care este aşăzat, una din condițiile propășirii sale. Înainte ca Englezii să fi deprins meșteșugul plutirei, marea care încunjură țara lor constituia o piedecă la a lor dezvoltare. Cu timpul ea deveni izvorul de căpîtenie a buneī stări și a propășirii lor. Elveția, țară de munți care nu pot fi întrebuițați pentru agricultură decît într-un chip foarte restrîns, a fost îndelungată vreme silită să se îndeletnicească aproape numai cu creșterea vitelor. Cu dezvoltarea industriei și gustul pentru călătorii, această țară, de și a mîntînit și îmbunătățit cultura animalelor, adause și prin alte mijloace producerea bogățiilor în ea. Căderile ei de apă deveniră puternici motori industriali, și o puseră în stare a lupta cu folos cu națiunile care întrebuițază focul. Pe de altă parte, călătorii care vin să admire frumusețele firești de care este plină, cer înființarea a o mulțime de îndeletniciri, altele decît acele cătră care feliul pămîntului pare a îndemna pe locuitorii lui. Sudul Algeriei a fost în toate timpurile zmul de la pustiū prin sfredelirea unor puțuri arteziene care au luat o dezvoltare extraordinară, de cînd Franția a devenit stăpîna acestei regiuni²¹. Olandezii, printr-o răbdare, o energie și o ghibăcie fără samăn, au cucerit asupra oceanului o mare parte a însuși pămîntului țării lor, și așa mai departe. În vremile noastre munții străpunși de tuneluri nu mai opun stăvile neștrăbătute drumurilor; mările însuși care mai înainte erau spații despărțitoare, au devenit o legătură între deosebitele continente.

Natura pămîntului și configurarea geografică sunt deci pînă la un punct modificabile prin lucrarea inteligenței. Singurul element care condiționează evo-

21. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, XI, p. 348.

luțiunea, fără a fi nici într-un mod înrîurit, este acel al rasei.

Iată-ne deci foarte departe de teoriile lui Buckle care dădea rolul de căpitanie în dezvoltare, înrîuririi mediului, și tăgăduia cu desăvîrșire acel al constituției mintale.

Legi neexacte formulate de alți autori. — În afară de această înrîurire pusă în lucrare de către condițiile din afară asupra dezvoltării omenirii și de care rațiunea poate să-și deie samă, cel puțin până la un oare-care punct, s-a încercat a se formula încă cîte-va legi, de o fire cu totul tainică, care s-ar raporta la înrîurirea pe care mediul exterior a pus-o în lucrare asupra *mersului* civilizației pe suprafața pămîntului.

Cîți-va autori au susținut că civilizația s-ar fi răspîndit de la Răsărit la Apus, în protiva direcției învîrtirii pămîntului²². Dacă această direcțiune poate fi stabilită pînă la un punct, pentru civilizațiile primitive, în timpurile noastre este inviderat că Apusul civilizează Răsăritul, dovadă, înrîurirea civilizatoare a Franței, Angliei, Italiei, Germaniei, asupra Rusiei, României, Bulgariei, Serbiei, și asupra chiar a Răsăritului celui îndepărtat, China și Japonia. O astfel de lege nu are deci ființă.

O altă lege de același feliu a fost formulată de D. Mougelle, însă cu oare care rețineri, anume că civilizația s-ar fi coborît de la munți către cîmpie, mai întăi către cea de uscat, apoi către cea licvidă, marea. Cu toate aceste D. Mougelle însuși ie aminte

22. Herder este, după cum se vede, cel întăi care a formulat această lege. Vezi L. Benloew, *Les lois de l'histoire*, Paris, 1881, p. 351, care se ocupă mai pe larg cu dovada neexistenței ei. Vasile Conta, *Théorie de l'ondulation universelle*, Paris, 1895 p. 105, aplică aceeași lege migrațiilor și găsește că curențele migratoriilor de și percurg zig-zaguri, cînd în spre nord, cînd în spre sud, au totuși o îndreptare obștească de la răsărit la apus. "Coloniile engleze așezate tot așa de bine în India ca și America, răsfoarnă și această formulă a legii longitudinilor.

că „din aceea că omul a zidit întâile lui orașe pe vârful munților, nu urmează numai decît ca el să se fi născut pe acele vîrfuri. Este de crezut că munții nu au fost împoporați decît după cîmpii, omul ducîndu-se întăiu acolo, unde natura îi pune la îndămină darurile sale cu mai multă îmbelșugare. Numai cît mai tîrziu, odată cu lupta raselor, cei mai slabi căutară scăpare pe munți²³. După o asemenea mărturisire, cum se mai poate susține că civilizația s-a dezvoltat mai întăiu pe munți? Ea ar fi fost atunci produsă de cei mai slabi! Această pretinsă lege este apoi în contradicere cu faptele hotărît stabilite, anume că cele mai vechi civilizații se dezvoltară pe marile fluvii și anume lîngă gurile lor. *Leon Metschnikoff*, într-un studiu special, constată că „cele patru mari civilizații ale primei antichități au înflorit toate în regiunile fluviale. Hoang-Ho și Iang-tse-Kiang udă domeniul primitiv al civilizațiunei chineze; India vedică nu s-a îndepărtat de basenurile Indului și a Gangelui; monarhiile asiriane și babiloniane s-au întins în regiunea cuprinzătoare ale căreia arterii de viață sunt Tigrul și Eufratul; Eghiptul însfirșit, cum o spunea încă Herodot, este un dar, o creațiune a Nilului“²⁴.

Toate aceste regiuni însă, în care civilizația s-a dezvoltat pentru întăia oară, sunt regiuni joase, șesuri și nu munți.

O a treia lege la care D. Mougeolle dă din protivă o mare însamnatate care îi este recunoscută și de D. *Yves Guyot*, în prefața scrisă de el pentru cartea D-lui Mougeolle, este aceea care a fost numită de acest autor legea latitudinilor, și a căreia formulă este, că civilizația propășește tot-deauna de la ecvator către poli²⁵.

Noi credem că această lege este tot atît de puțin

23. *Les Problèmes de l'histoire*, p. 101.

24. *La civilisation et les grands fleuves*, p. 135.

25. *Les Problèmes de l'histoire*, p. 121.

întemeiată ca și celelalte două. Pentru a o dovedi, să cercetăm direcția strămutării cîtor-va fapte culturale, din care se alcătuește tocmai civilizația vremilor noastre. Monarhia constituțională care este netăgăduit o propășire asupra formei monarhice absolute, se desvoltă mai întâi în Anglia, și nu se coboară decît mult mai tîrziu spre sud, pe continent. Reforma care este fără îndoială o propășire asupra catolicismului decăzut, iea naștere în Germania, și prin reacțiunea provocată de ea, contribuie a regenera, decî a readuce cătră propășire, biserica romană, prin sinodul tridentin. În vremele noastre, Franția este cea d'întăiu țară din Europa care trecu de la monarhie la forma republicană, formă care constituie de sigur o propășire asupra celei monarhice, de și este mult mai grea de mînuit, ca orî ce instrument mai desăvîrșit. Să adăugim luarea aminte făcută de Metschnikoff, că cele două mari civilizații din răsăritul îndepărtat, acea a Chinei și acea a Indiei, au urmat un mers diametral opus celui arătat de D. Mougeolle. Acest mers s-a îndreptat „de la Nord la Sud, de la malurile fluviului Galbăn cătră riul Canton și cătră Tonkin, de la Pendjab cătră Ceilan și insulele ecuatoriale ale Indiei neerlandeze“²⁶.

D. Mougeolle spre a-și întemeia legea, nu se teme de a silui faptele istorice cele mai sigure. În proțiva tuturor istoricilor care s-au îndeletnicit în chip deosebit cu istoria Eghiptului, precum Dunker, Lenormant, Maspero, Perrot și Chipiez care susțin cu toții, că cele d-întăiu urziri ale civilizației eghiptene se făcură la gurile Nilului, în jurul Memfisului și că „părerea *alta data* în deobștie primită, că poporul eghiptean aparținea unei rase africane căruia prim centru de civilizație fusese Meroe, și care s-ar fi coborît treptat pe malurile Nilului pînă la marea, nu ar mai putea fi sprijinită azi“²⁷. D. Mougeolle se ține

26. *La civilisation et les grands fleuves*, p. 59.

27. Vezi bună oară Lenormant, *Histoire ancienne de l'Orient*, I, p. 329.

tot de părerea obștește părăsită azi, că civilizația eghipteană ar fi luat naștere la Teba care ar fi „cea mai veche cetate eghipteană“²⁸, și de acolo s-ar fi coborât de a lungul Nilului. Dar pentru a susține teoria sa care face să se urce toate civilizațiile de la ecvator către poli, o ast-feliu de siluire a faptelor istorice era neaparată, și D. Mougeolle nu a stat la gânduri a o îndeplini.

Să mai amintim încă o altă pretinsă lege geografică-istorică, închipuită de *Metschnikoff* și numită de el legea celor trei medii. După această lege, civilizația s-ar fi strămutat succesiv în trei medii deosebite, sau mai bine zis în patru. Ea luă naștere în regiunile fluviale (Eghiptul, Asiria, Babilonia, India, China); de acolo ea trecu în regiunea Mediteranee (Fenicia, Cartaginea, Grecia, Roma); mai târziu ea să strămută pe malurile Oceanului Atlantic (Europa și America de Nord), pentru a îmbrățișa la sfârșit toate mările și tot uscatul.

Această constatare foarte adevărată a întinderii succesive a civilizației nu este însă decît un fapt unic, și decî nu o lege; căci nu poate să existe lege pentru un fapt singuratic. Apoi nu era decît prea firesc, ca civilizația să fi început a se desvolta în oare care regiuni mai favorizate de natură, și apoi să se întindă treptat. În această întindere, ea trebuia să ajungă la marea, la un ocean, la toate oceanele, de vreme ce rasele omenești se întind pe pămînturile locuibile care se ating pretutindene cu oceanul. Apoi o civilizație mediteranee nici nu există pentru India și China care nu se ating cu Marea Mediterană.

28. *Statistique des civilisations*, p. 131 și 261.

CAPUL V.

Evoluțiunea în istorie

Evoluțiunea. — Istoria omenirei nu este decît cel de pe urmă inel al unui lung lanț de fenomene succesive care încep cu transformațiunile nebuloasei ce constituia la origină massa fără formă a universului. Materia omogenă deveni pe nesimțite deosebită, în lunga curgere a vrîstelor, pînă ce ia îmbracă formele nesfîrșit de variate pe care le are astăzi. Această transformațiune progresivă care avu drept rezultat de a da naștere unei nesfîrșiri de lumi, împoporate de o nesfîrșire de ființi, toate deosebite, se cheamă evoluțiune¹. Transformațiunea materiei, neorganice la început, organice mai târziu, se urmă-

1. D. Edmond Pérrier (*Les colonies animales et la formation des organismes*, in *Revue encyclopédique* din 24 April 1897) zice că „cu drept cuvînt domniî Etpinas, Izoulet, René Woms văd în societățile noastre omenești cel de pe urmă termin al unei evoluțiuni care s a urmărit prin întreg remnul animal⁴. Noi credem că evoluțiunea acestui remn nu este decît o urmare mai departe a evoluțiunei de mai înainte.

rește pînă la aratarea omului și apoi se oprește cu totul, ne mai dînd naștere nici unei forme organice superioare. Perioada de formațiune materială a ființelor a fost închisă prin aratarea neamului omenesc ; dară puterea care scotea mai înainte din sinul necunoscutului ființi din ce în ce mai desăvârșite, urmează înainte acțiunea sa, pe care o aplică acuma asupra însăși ființei omenestii, pentru a scoate forme de civilizații, într-un chip tot atît de tainic, precum scotea mai înainte forme organice din sinul neistovit al naturei. „Viața universală care trece din gen în gen, din specie în specie, din cataclismu în cataclismu, se continua în el și devine istorie“².

Cauza de pe urmă a acestei vecinici transformățiunii a universului este necunoscută, ca toate cauzele finale ale fenomenelor ; totuși este netăgăduit ca această metamorfoză pare a fi de esența existenței, tot atît de nedestructibilă pe cît formele ei sunt de nestătătoare.

Alcătuirea substanței cosmice înfășoșază mai multe grade de coeziune. Cel întăi care oferă cea mai mare trăinicie, aparține remnului neorganic ; a doua care se desface mult mai ușor, constituie remnul organic. Al treilea grad însfârșit, cel mai puțin statornic din toate, este domeniul spiritului ; căci acest de pe urmă, de și privit ca nematerial, nu constituie mai puțin unul din elementele substanței universului, și nu putem primi spusele d-lui *Laggrond*, că „spiritul, prin oare care părți ale sale, ar putea fi pus în afară de această lume“³.

Nu vom atinge întrebarea atît de desbătută în zilele noastre asupra originii vieței ; pentru moment este netăgăduit că această origine este necunoscută. De și „fiziologia a demonstrat că chimia vitală și

2. Edgard Quinet, *La Création*, I, p. 289.

3. *L'Univers, la force et la vie*, Paris, 1884, p. 17.

acea a corpurilor brute, este supusă aceluiași legi, și că elementele chimice ale tuturor materiilor sunt tot-deauna identice“, nu este mai puțin adevărat că feliul combinărei acestor elemente este deosebit în materia vie. Sinteza acestei de pe urmă nu s-a putut face pînă acuma, cu toate silințele întrebuintate. Omul nu poate încă deveni D-zeu, plămîind viața“⁴.

Pentru ținta ce o urmărim, ne va fi de ajuns a constata că se află de o parte o adîncă deosebire între materia neorganică și corpurile organizate; de alta, că între viață și spirit există o trecere nesimțită, cu toate că spiritul, în deplina lui dezvoltare, este și el adînc deosebit de viața materială.

Corpurile organice se deosebesc de materia brută prin două puncte de căpitenie:

Întăi, „materia vie, în loc de a exista în formă de masse continue, ca rocele, este distribuită în indivizi deosebiți“⁵. Acești indivizi nu au o existență vecinică, de și sunt constituiți și ei din vecinica materie. Ei apar și dispar neconținut. Elementele materiale care îi compun, se combină în cît să le deie naștere, apoi ele să descompun pentru a-î distruge. Viața să reînnoște fără încetare, și se vecinicește printr-o reproducere fără capăt a indivizilor în care ea se întrupează. Materia neorganică din protivă nu are existență individuală. Alcătuirile ei poartă toate un caracter general. Se găsește granit, aur, fier; însă nu indivizi de specia granitului, aurului, sau a fierului. Tot așa e cu și elementele geografice care au fost create prin evoluțiunea pămîntului, și care condiționează pe acea a spiritului. În acest înțeles singur, de combinațiuni speciale, individuale ale unor elemente generale, trebuie înțelese cuvintele lui Ar-

4. În protivă d-lor Vianna de Lima, *Exposé sommaire des théories transformistes*, Paris, 1885, p. 9 și Lannessan. *Le transformisme*, Paris, 1883, p. 133. D-l Edmond Perrier (articolul citat în nota 1 mai sus) zice că „presupunînd rezolvită problema originii vieții, pe care ne va trebui s-o lăsăm ca moștenire noi înșine învățaților viacului viitor“.

5. A. Bain, *Logique*, II, p. 32.

nold Guyot că „pricinelile deosebite care stîrnesc și combină în chipuri nesfîrșite, jocul puterilor fizice legate de materia alcătuitoare a masselor pămîntești, dau fie-cărei regiuni o climă, o vegetație, o faună, o împreunare de caractere fizice și de funcțiuni particulare și constituie din fie-care din ele cîte o individualitate“⁶.

În al doilea loc, materia vie are drept caracter osebitor, însușirea de a răspunde la atingerile din afară. Această reacțiune este efectul puterii lăuntrice care nu este altă ceva decît viața. Corpurile vii nu supoartă într-un chip pasiv, precum o face materia brută, acțiunea puterilor care le atinge. Viața se manifestează prin materie; dar esența ei e cu totul deosebită de ea; dovadă că materia urmează înaintea a exista, la moarte; dar existența vie a dispărut. D-l *Elimar Klebs* zice foarte bine că „individualitățile vii sunt purtătoarele mersului istoric, și raportul lor la legile generale de dezvoltare, întru cît asemenea legi există, este cu totul deosebit de chipul cum fizica concepe atomii, lipsiți de calități, și care nu sunt decît substratul pentru jocul mecanic al puterilor“⁷. Ast-feliu fulminatul face exploziune din cauza puterii de dilatare a gazurilor; dar dacă hrana se întîmplă să lipsească într-un loc, animalele care îl părăsesc, nu ascultă numai de puterea uscăciunii, ci de reacțiunea pe care viața o opune primejdiei ce le amenință. Această însușire de a putea reacționa contra exteriorului, însușire de căpitenie și nereductibilă a materiei vii, a fost numită *irritabilitatea*. Ea este „punctul de plecare a formei celei mai rudimentare a sensibilității“⁸; dar sensibilitatea este originea spiritului. Intelectul cel mai complicat, acela cu care omul este înzăstrat, își are în ea începutul.

6. *Géographie physique comparée*, Paris, p. 32.

7. *Zur neueren geschichtswissenschaftlichen Litteratur*, în *Deutsche Rundschau*, LIII, 1887, p. 281.

8. Claude Bernard, *Phénomènes de la vie*, p. 35.

S-ar putea întâmpina că și corpurile brute au însușirea de a reacționa (reacțiunile chimice); dar această reacțiune a materiei neorganice nu este decât rezultatul acțiunii puterilor asupra ei, și nu, ca în materia vie, acel al unei puteri particulare, lăuntrice, contra puterilor din afară. Reacțiunea pleacă totdeauna dintr-un centru comun care o comandă și o execută, un suflet, ori cît de întunecat, ori cît de rudimentar l-am presupune. Ast-feliu înmulțirea corpurilor vii celor mai de jos, prin fisiparitate, să face numai atunci, cînd elementul ce se desface a alcătuit un centru de reacțiune particular. Iată pentru ce corpurile vii atinse printr-o parte, reacționează prin întregul lor, pe cînd acele brute reacționează — dacă este să se întrebuițeze fără cale același termen — numai prin partea ce a suferit înrîurirea din afară.

Materia organică se deosebește deci de materie brută prin aceste două caractere fundamentale: întrupare în forme de existență individuală, și însușirea acestor indivizi de a răspunde la acțiunea puterilor ce le ating⁹.

Din protivă materia organică este în legătura cea mai strînsă cu spiritul care nu este decât a ei înflorire. Viața materială începe cu remnul vegetal care ajunge prin unele din formele sale a se amesteca cu remnul animal (plante insectivore de o parte; de alta arscidiile, bureții). Există deci o propășire necentenită a vieții vegetale, pînă ce trece în remnul superior al animalității. Dar animalul, îndată ce apare, lasă să întrevadă lucirea a ceia ce va alcătui mai tîrziu spiritul. Acest din urmă este deci legat

9. D. René Worms, *Organisme et société*, Paris, 1896, p. 18 și urm. analizează caracterele care deosebesc organismele de materia brută. D-sa lasă la o parte pe cel mai însemnat, după cum credem noi, individualizarea organismelor și nu vede deosebirea între modul reacțiunii materiei brute, și a celei organice. Tot această deosebire hotărăște și încurcătoarea întrebare: ce este o societate? Vom răspunde. Este întrunirea unor organisme, cu centre de reacțiune deosebite.

nedespărțit de viața animală. El propășește și se dezvoltă paralel cu dinsa, și este cu atât mai deplin cu cât formele vieții sunt mai înalte. După oprirea dezvoltării formelor vieții materiale, acea a spiritului urmează mersul ei mai departe, și dă naștere formelor civilizației.

Evoluțiunea se manifestează prin cele trei remnuri, mai mult sau mai puțin deosebite unele de altele: al materiei neorganice, al vieții materiale și al spiritului. Cel întâi din aceste trei domenii este mai îndepărtat de celelalte două care sunt legate între ele, prin fenomenul comun al vieții. Această îndepărtare mai mare nu împiedecă totuși domeniul inferior de a o poseda, împreună cu acele care i sunt suprapuse, elementul comun al materiei, temelie și a vieții și a spiritului. Puterile care vor împinge evoluția materiei brute, vor trebui să se regăsească în domeniile vieții și a spiritului. Pe de altă parte, acest din urmă, de și se află într-o legătură strânsă cu viața, este foarte deosebit de ea în formele sale superioare. Urmează de aici că puterile care vor îndrepta evoluția spiritului, de și făcînd parte din mănunchiul aceluia care îndreaptă evoluțiunea vieții, se vor deosebi totuși de aceste din urmă într-un chip destul de rostit.

Evoluțiunea în cele trei remnuri. — Evoluțiunea materiei brute se va îndeplini prin formele generale ale acesteia din urmă. Ea va urma acelaș mers pe toată suprafața pămîntului care înfătoșază aceleși elemente. Evoluțiunea este marea putere care împinge materia a se diferenția neconținut, și a se combina în compuși tot mai amestecați și mai superiori. Dar evoluțiunea a lucrat prin alte puteri care au adus acest rezultat. În primul loc amintim *acțiunea mediului*, datorită radierii căldurii pămîntului și răcirii treptate a globului, precum și formelor cărora această răcire dădea naștere. Trebuie to-

tuși luat aminte, că nu se pot atribui transformațiunile încercate de materia brută, singurei acțiunii a mediului; căci răcirea pământului nu explică, prin ea însăși, *propășirea formelor prin care materia trece*; această propășire este efectul puterii evoluționiste care este o putere prin ea însăși, iar nu numai, cum o definește d-l *René Worms*: „rezultatul schimbului înrîuririlor, puse în lucrare una asupra alteia de către elementele dezvoltării”¹⁰. Acțiunea mediului a lucrat paralel cu alte puteri care preșeau la transformațiunile materiei. Răcirea prefăcu, prin acțiunea puterilor *fizice*, o parte din materia gazoasă a universului, în materie lichidă, și o parte a acesteia din urmă fu prefăcută, prin aceleași mijloace, în materie solidă. Deosebitele elemente primitive ale materiei diferențiate, se combinară între ele, prin acțiunea puterilor *chimice*, în deosebitele corpuri compuse, ceea ce dădu naștere deosebitelor substanțe, din care se alcătuieste astăzi scoarța pămîntescă. Toate aceste corpuri mai ascultău și de legile obștești ale greutateii și ale echilibrului, în toate formele lor de manifestare, legi de natură *mecanică*. În puterea tuturor acestor legi, se făcu că metalele cele mai grele se duseră la fund, în pământul topit; că materialele cele mai dense pe care apa le ținea în suspensie, se depuseră cele dintâi în tărîmurile sedimentare. Cînd volumul pământului începu a scădea, în urma condensării sale, scoarța lui solidificată trebui să se încrețească și să se umfle pe alocurea, producînd ridicarea munților. Lacurile se adunară acolo, unde curgerile de apă întîlniră o adîndătură. Vulcanele nu se arătară decît în apropierea mării, și pretutindenea unde, în urma mișcărilor scoarței pământului, marea se retrase, vulcanii se stinseră, pentru că infiltrarea apei în adîncimele straturilor este neapărată funcționării lor.

10. *Loco citato* în nota precedentă, p. 266.

Transformațiunile succesive ale materiei brute fură deci efectul, în întâiul loc, a puterii evoluțiunei, lucrând asupra pământului în condițiile cunoscute. Ca puteri de a doua mână, evoluțiunea se sluji de înrîurirea mediului precum și de puterile mecanice, fizice și chimice. Puterea tainică a înfăptuiri universale ciocănia natura în mari lovituri, asemenea unui ferar care bate ferul în drugi, din care mai târziu alți meșteri vor scoate ace și coarde de ornice.

Cînd evoluțiunea trecu în domeniul vieții, ea trebuia să apuce un mers deosebit și să cheme alte puteri în ajutorul ei. Viața fiind reprezentată prin indivizi, ale căror existență este mărginită în timp, evoluțiunea trebuia, înainte de toate, să asigure vecinicirea acestui nou chip de întrupare a materiei, ceea ce ea făcu prin năzuința formelor vii de a menține tipul primitiv, cu ajutorul eredității și de a se întoarce chiar la formele străbune, prin atavismu. Era într-adevăr de trebuință, pentru ca transformațiunile să se poată îndeplini, ca să se păstreze un șir statornic în formele ce erau să fie supuse acestor transformațiuni ; era de trebuință ca materia ce era să încerce această lucrare, să fie menținută într-o stare oare-care de coeziune ; căci precum prea bine ia aminte *Carrau*: „nu poate fi schimbare decît în ceva statornic“¹¹. Materia organică înlocui deci inerția materiei brute, prin coeziunea succesivă a indivizilor în care ea se întrupează.

Puterile care lucrau la transformarea acestei noue forme de existență fură în parte tot aceleași care transformase materia neorganică ; aceea a evoluțiunei care stăpînește totul și aceea a acțiunei mediului. Cît despre puterile de natură mecanică, fizică și chimică, ele încetară, în materia vie, de a mai avea o lucrare transformătoare și se coborîră la rolul de simple sprijinitoare ale existenței. Așa compunerile și

11. *Etudes sur la théorie de l'évolution*, Paris, 1875, p. 45.

descompunerile chimice care se întâmplă în răsufare, precum și lucrările mecanice care pun circulația în mișcare, nu slujesc decît la întreținerea indivizilor vii, fără a contribui nici într-un chip la a lor transformare.

Aceste puteri sunt înlocuite, în domeniul vieții materiale, prin altele care nu sã află în acel al materiei brute; dar aceste puteri nouă le vom regăsi, modificate și sporite cu energiile nouă, în domeniul spiritului. Această deosebire în mănunchiul de puteri care întovărășesc evoluțiunea, pe de o parte în domeniul neorganicului, de alta în acel al materiei organice, constituie una din dovezile cele mai înviderate, că distanța ce desparte înbele aceste domenii este mai mare decît cea care desparte cele două trepte ale organicului: viața materială și spiritul. Cele două puteri comune, evoluțiunea și acțiunea mediului, mănțin totuși legătura celor trei ramuri. Vom mai vedea că acțiunea mediului păstrează același caracter, în întregul domeniul al materiei, cea neorganică și cea organică, anume de a lucra printr-o presiune din afară, pe cînd această acțiune încetează de a avea un efect asupra remnului spiritului, și sã prefacă într-o acțiune lăuntrică, cea a mediului intelectual.

Puterile care ocîrmuiesc desvoltarea, în domeniul materiei vii, vor fi decî acele puteri pe care acest domeniu le are în comun cu acel al materiei brute: evoluțiunea și acțiunea mediului; apoi mănunchiul de puteri nouă, particulare remnului vieții, și care sunt: instinctul de conservație a individului și a speciei, lupta pentru traiu în înbele sale forme, pentru hrană și pentru trebuința genezică, puterea individualității, product al mediului născător, și puterea întâmplărei care intervine adesea ori în desvoltarea vieții.

Cu cît evoluțiunea se apropia de clipa în care ea trebuia sã deie naștere omului, și cu el sã treacă

în domeniul minții, cu atît mersul ei lua un caracter deosebit. Elementul său de acțiune cel mai de căpitanie, acțiunea mediului din afară, se micșura; pămîntul lua forma sa desăvîrșită ce nu mai pare să trebuiască a fi supusă unor puternice transformări. Continentele și mările se despărțeau definitiv; mișcările scoarței pămîntești deveneau tot mai blînde, mai nesimțite; căldura lăuntrică înceta de a pătrunde la suprafața, și climatele erau determinate prin singura stare a atmosferei. Într-un cuvînt mediul exterior se statornicea, pentru fie-care parte a scoarței pămîntești, și lua un caracter neschimbat.

Ca cea dintîi urmare a acestei statorniciri a mediului, se arată statornicirea speciilor în viața materială. Speciile animale care, în timpul schimbărilor mai însemnate ale mediului încunjurător, erau tot atît de nestatornice ca și acest din urmă, luară odată cu el un caracter constant. „S-ar putea zice că specia care în starea ei de formațiune nu era decît lutul încă ascultător de degetul sculptorului, acum, fixată în caracterul ei, devenise marmura pe care numai dalta o poate tăia“¹².

Cele de pe urmă transformări ale formelor materiale, atît ale naturii neorganice cît și ale vieții, să îndeplinesc paralel cu cele dîntîi lucriri ale spiritului în creerul omenesc. Omul este fără îndoială contimpuran cu vrîsta caternară a pămîntului, și nu s-a pierdut nădejdea de a-l regăsi încă mai sus, în vrîsta terțiară. El a trecut deci prin mari transformări ale mediului din afară, precum bunăoară prin perioada gheței, și a văzut dispărînd mai mult de un organism viu care nu putea rabda schimbările întîmplute în condițiile existenței. Ne pare deci foarte firesc lucru, ca omul să fi încercat și el a dînci transformări în al său organism, atît exterior cît și interior. Iată pentru ce noi credem că rasele

12. Lanessan, *Le Transformisme*, p. 389.

omenești s-au urmat pe pământ una după alta, tot din ce în ce mai desăvârșite ; că ele au început prin tipul negru, spre a trece la cel galbăn, și apoi la cel alb, rostirea de pe urmă a omenirii. „Rasele omenești, ne zice *Bagehot*, începură a exista în vremuri foarte îndepărtate, și de atunci nu s-au mai ivit altele noue, afară decît prin încrucișarea celor vechi. Această putere necunoscută lucrează cu o energie extraordinară în vremile vechi, și rămîne cu totul nelucrătoare în cele mai noue. Este de crezut, și se susține de mari autorități, că aceste deosebiri se produsera înainte ca natura omului și mai cu deosebire spiritul său și însușirea lui de a se adapta mediului, să fi luat constituția lor actuală“¹³. Nu este deci cu dreptul de a zice, cum o face d-l *Bresson*, că „îndată ce omul apare pe pământ, condițiunile mediului dobîndiră acea statornicie care învoi speciilor să trăiască și să se reproducă în aceleași locuri“¹⁴. Din protivă transformățiunile mediului se urmară mai departe, și după arătarea omului, pînă cînd acesta ajunsese la forma sa cea mai înaltă, rasa albă. Atunci mediul deveni statornic. Cu drept cuvînt ie aminte d-l *Mougeolle*, că „dacă am avea de expus evoluțiunea omenirii de la originile ei, ar trebui să ținem samă, într-o măsură oare care, de schimbările mediului ; dar în cursul civilizației, se poate admite că mediul nu s-a schimbat“¹⁵.

Natura începuse printr-un singur șir de transformățiuni, acele ale materiei neînsuflețite. Cu timpul veniră să se adaugă către el, un al doilea șir, acel al materiei vii, și cătră sfîrșitul acestor două șiruri de transformățiuni, un al treilea care trebuia să le înlocuiască pe amîndouă, acel al spiritului, veni să întovărășască pentru cît-va timp cele de pe urmă ale lor manifestări.

13. *Lois scientifiques du développement des nations*, Paris, 1877, p. 148.

14. *Les trois évolutions*, Paris 1888, p. 35.

15. *Statique des civilisations*, Paris, 1883, p. 69.

Pentru evoluțiunea genului omenesc înrîurirea mediului exterior n-a pus în lucrare a ei acțiune decît spre a desăvârși rasa. Imdată ce aceasta ajunse la culmea desvoltărei, înrîurirea mediului se opri cu totul, așa că pentru evoluțiunea spiritului propriu zis, înrîurirea mediului exterior nu mai poate avea decît un caracter statornic și nu unul transformator (vezi capitolul precedent).

Ceia ce poate părea mai afară din cale este că chiar în zilele noastre, în singurul caz cu puțință al unei reînnoiri a înrîuririi mediului fizic, atunci cînd intervine o emigrare, chiar în acest caz zicem, înrîurirea se face asupra formei din afară, pe cînd lăuntru, spiritul, rămîne mai cu totul substras de la orî ce modificare. Iată pentru ce, „căi să micșurează foarte repede în insulele Falkland; caprele pierd grosimea ugerilor în America; porcii devin mai mici în aceiași parte a lumii, precum și oile în Australia“. Organismul material al omului suferă și el oare-care transformățiuni, cînd e transplîntat sub alte clime. „Englezul Statelor-Unite înfătoșază, în trăsăturile sale, o schimbare care-l apropie de rasa locală: pielea i se usucă și pierde culoarea ei trandafirie; sistemul glandular este redus la minimum; părul se închide și devine lins; gîtul se subție, capul pierde în volum; pe față, gropile tîmplelor devin mai rostite, oasele umerilor obrazului iesă mai afară, găurile ochilor să adîncesc; falca de jos devine masivă; oasele mădularelor să lungesc în același timp, pe cînd boștereala lor se îngustează; însfirșit la femei, ligheanul, prin proporțiunile sale, se apropie de acel al barbatului“¹⁶. Cu toate aceste modificările organice descrise care au schimbat pînă la un punct tipul Englezului emigrat în America, este departe de a fi atacat și lăuntru

16. Darwin, Rollin și Andrew Murray rezumați în Edgard Quinet, *La Création*, I, p. 276; nota. De Quatrefages, *L'espèce humaine*, p. 190. Comp. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, XIX, p. 88.

lui. Rasa este tot atât de inteligentă, tot atât de energică, ca și acea din care a eșit. Dacă Americanii înfașoșază oare care deosebiri, aceste sunt de origină istorică, datorite desvoltărei, și nu unei organizațiuni psihice particulare. Tot așa e cu Norvegienii, transplîntați, de aproape o mie de ani, sub clima așa de aspră a Islandei. „De și talia li s-a mărit și încheeturile lor au devenit mai grosolane, ori cît de puțini numeroși ar fi ei pîntre Europeanii civilizați, Islandejii sunt de sigur cei dintăi, prin puterea inteligenței, adîncimea gîndirei și iubirea studiului“¹⁷. Față cu asemenea fapte, nu putem atribui emigrărei, mai ales acelei a raselor omenesci de astăzi, rolul precumpenitor pe care îl vede în ea *Vasile Conta*¹⁸.

Spiritul omenesc care s-a desvoltat în afară de înrîurirea mediului exterior, nu mai ascultă de el aproape de loc, chiar în cazul în care această înrîurire ar putea să se manifesteze. Marea deosebire între evoluțiunea spiritului și acea a materiei, și aceasta fără deosebire de materie brută sau organică, este că, pe cînd în desvoltarea formelor materiale, evoluțiunea se face prin formele exterioare, ea trece înlăuntru în acea a spiritului. Transformațiunea materiei fizice încetă de îndată ce evoluțiunea se aplică transformațiunilor lumii intelectuale care răsărea pe pămînt, ca zorile urieșe ale unui nou soare.

Cauza schimbărei formelor exterioare încetînd, prin oprirea înrîuririi mediului,¹ nu mai este nici un temei de a crede, cum o fac *Quinet* și *Dreyfus*, că „precum omul a fost precedat de o lungă serie de forme organice, tot așa va fi înlocuit prin ființi mai desăvîrșite“¹⁹. Formele organice anterioare omului au evoluat, pentru că mediul exterior se schimba. Acuma cînd această schimbare s-a oprit, urmează

17. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, IV, p. 929.

18. *Theorie de l'Ondulation universelle*, Paris, 1895, p. 95.

19. Camille Dreyfuss, *l'évolution du monde et des sociétés*, Paris, 1889, p. 203. Edgard Quinet, *La création*, II, p. 426.

numai decît că și formele exterioare să se statornicească. Omul este, fără îndoială, cea de pe urmă ființă materială apărută pe pămînt. Formele nouă, menite a umplea viitorul, nu pot fi decît concepțiuni spirituale, forme de civilizație.

Evoluțiunea spiritului omenesc. — Am aratat că evoluțiunea trecînd în domeniul spiritului, schimbă cu totul de caracter, și devine lăuntrică, din exterioară ca cea mai înainte. Intr-adevăr neamul omenesc a ramas neschimbat ca tip exterior, ca rasă, de la arătarea rasei albe pînă în zilele noastre, și paralel cu această statornicire a rasei, întălnim condiția ei neapărată, statornicirea mediului.

Mediul și rasa nu s-aŭ mai schimbat de la arătarea rasei albe pe pămînt; totuși este o deosebire urieșă între omul din zilele noastre și străbunul său preistoric. Căror schimbări să poate oare atribui această deosebire, dacă pe din afară omul a rămas același? Este inviderat că ea este datorită schimbărei lăuntrului său și a facultăților sale mintale. Popoarele și-aŭ schimbat limbele, moravurile, întocmirile de familie, acele sociale, economice, și politice, superstițiile și religiile, dreptul și morala; artele s-aŭ desăvărșit, științele s-aŭ desvoltat. Toate aceste schimbări însă s-aŭ îndeplinit prin singura parte intelectuală a ființei omenestii, prin lăuntrul său, și nu prin trupul său, prin forma sa exterioară. Așa, familia s-a întocmit mai puternic, pentru ca ideea a venit să răstrîngă legăturile instinctive puse în inima omului; dacă el a schimbat întocmirile politice, aceasta s-a întîmplat, din pricină că ideile îl împingeaŭ a căuta, fără încetare, o aparare mai sigură a intereselor sale; dacă arta s-a desăvărșit, este tot din pricina că ideea pe care vroia s-o manifesteze în afară, căuta o rostire mai deplină; dacă sistemele de lucrare ale pămîntului s-aŭ îmbunătățit, dacă animalele aŭ fost îmblînzite, dacă unel-

tele au venit în ajutorul puterilor sale istovite, toate aceste s-au făcut, tot pentru că ideea împingea pe om a întrebuința facultățile sale, spre a lupta mai cu ușurință împotriva naturei. Într-un cuvânt, evoluțiunea neamului omenesc s-a făcut pe tărîmul ideilor. *Littré* caracterizează foarte bine propășirca spiritului omenesc, cînd zice, că „societățile stau pe loc, cînd suma celor ce trebuiesc învățate rămîne aceeași; ele dau înapoi cînd ea scade, și înaintează cînd această sumă se adaugă“²⁰. *Bernheim* zice și el că „evenimentele istorice nu sunt altă ceva decît punerea în lucrare a gîndirei, simțirei și voinței omului, a acelei unități psiho-fizice pe care o numim suflet sau spirit“²¹.

Noi am arătat însă că ideile, în ele însăși, constituie pentru mersul evoluțiunei o pîrghie încă mai puțin statornică, decît formele vieții materiale. Ideile nu au nici macar o existență individuală; ele trăiesc din zi în zi, întrupate une ori în acte, cele mai adese, în formele fugătoare ale graiului; ele mor, în nesfârșita lor majoritate, îndată după a lor naștere. Ce număr urieș de idei nu trăiesc nici macar, cum zice poetul „ce que vivent les roses, l'espace d'un matin“? Să ne gîndim numai cît la acele care sunt cheltuite în convorbirile zilnice.

Totuși aceste elemente care par așa de nestatornice, înfățșază și ele o parte prin care dobîndesc trăinicie. Aceasta se întîmplă, cînd ideile încețază de a mai reproduce întipăriri individuale, și îmbracă un caracter general.

Sunt două soiuri de idei generale: mai întăiu ideile abstracte care se alcătuesc în minte din contopirea reprezentărilor în noțiuni mai largi. Nu despre acest felii de idei generale este vorba în istorie, ci despre ideile, fie abstracte fie concrete, împăr-

²⁰ *De la condition essentielle qui sépare la sociologie de la biologie in Revue positive*, II, p. 187.

²¹ *Lehrbuch der geschichtlichen Methodz*, p. 99.

tășite de la o laltă de un grup mai mult sau mai puțin întins al neamului omenesc. De exemplu credința în Isus-Hristos, chip și idee concretă, constituie o idee generală în sensul evoluțiunei, pentru că ea alcătuiește temelia religiunei a mai multor sute de milioane de oameni. Pe de altă parte ideile abstracte pe care se razimă științele, constituie și ele o pîrghie pentru evoluțiune, întru cît ele sunt, *in actu și in potentia*, averea comună a întregii omeniri. Pe cînd deci ideile generale extrase din reprezentările singuratice, nu au decît o valoare subiectivă, pentru mintea aceluia ce le percepe, ideile generale concrete sau abstracte care slujesc de pîrghie evoluțiunei omenestî, există și în chip obiectiv, în mintea unui întreg popor, a unei clase, a unei rase. Ele samănă din acest punct de vedere cu formele vieții (speciale) care nu trezesc numai în noi cunoștinți abstracte, ci au prin ele însuși și o existență obiectivă, întrupată în însușirile comune ale indivizilor ce se asamănă.

Ideile însă cîștigă în statornicie, cu cît ele devin mai generale. Pe cînd ideile individuale se nasc, trăiesc și mor, fără a lăsa urme, acele de caracter general sfîrșesc prin a stăpîni societățile, și supraviețuiesc lung timp existențelor individuale. Cu cît baza lor socială este mai întinsă, cu atît mai lungă va fi a lor durată.

Evoluțiunea ce are nevoie de un tărîm mai statornic pentru a-și putea pune în lucrare acțiunea ei modificătoare, nu poate deci alege pe acel al ideilor individuale, a căror existență e trecătoare; va trebui numai decît ca ea să lucreze asupra ideilor mai statornice, asupra acelor de caracter general obiectiv.

Iată-ne ajunși, printr-un raționament din cele mai strînse, la însemnata încheere, că *evoluțiunea omenirii se face pe tărîmul ideilor generale obiective, idei care dau naștere faptelor sociale.*

Mersul evoluțiunii ²². — În natura neorganică, evoluțiunea urmează o cale neîntreruptă. Puterea care o întovărășea, înrîurirea mediului, reprezentată prin răcirea scoarței pămîntești, a lucrat neîncetat și nu s-a oprit nici o singură clipă. Incete sau năprasnice, transformățiunile epidermului pămîntesc au urmat un mers neoprit, și nici odată nu s-au înapoiat către o stare de mai înainte. Desvoltarea a fost tot-deauna o perfecționare. În materia vie, mersul evoluțiunii a fost cu totul altul. Aici formele vegetale și animale nu s-au desvoltat într-un chip neîntrerupt, și trecînd prin grade, de la forma mai de jos la cea mai de sus. „Hiparionul terțiar n-a devenit prin grade nesimțite calul din zilele noastre; ci, la un moment dat, specia calului s-a desfăcut din străbunul comun, Hiparionul. Incetul cu încetul, ea s-a deosebit, pînă ce s-a despărțit desăvârșit de trunchiul ei, rămas nemișcat“ ²³. În domeniul vieții materiale, tipurile se înlocuiesc unele pe altele. Vor fi deci tot-deauna desvoltări paralele: un tip care ajunge la capătul traiului său, un altul care dobîndește în acest timp puterile trebuitoare spre a-l înlocui.

În domeniul spiritului lucrurile se petrec într-un chip asemănător. „Nu se vede marele imperiū asirian sau egiptean sau roman, schimbîndu-și de odată instinctul și formele, și dacă le presupunem tărîndu-se, să înceapă deodată a zbura, a-și da picioare și a face aripă sau ugere, pentru a alăpta urmașii. Transformățiunea speciei omenești este cu totul alta; ea pornește într-o regiune necunoscută, de la un tip părăsit, pierdut, a căruia desvoltare a fost pînă atunci cu neputință; de la un popor uitat care exista la acea vreme, dar pe care nimene nu-l

²² În acest capitol vom studia numai marea putere a evoluțiunii. Celelalte puteri pe care ea se răzîmă, trebuind să facă obiectul unui capitol deosebit: *Puterile ajutătoare ale evoluției*, și care va fi cel următor.

²³ Edgard Quinet, *La création*, I, p. 144.

zărise. Așa a fost mica națiune evreiască, sau triburile germane ascunse prin păduri, sau familia arabă lincezînd în pustiū. Ele aduc în lume o nouă formă de viață, o nouă concepțiune, în care se topesc organizările antice; din ele esă cîte o nouă față omenească²⁴.

Până aici, asemănarea evoluțiunii spiritului cu aceea a vieței materiale, este deplină. Totuși evoluțiunea spiritului se deosebește de cea a vieței, prin cele două punte următoare:

I. În evoluțiunea spiritului, forma cea nouă, merită a înlocui pe cea veche nu o face numai să dispară. Ea o înghite, o mistue, se hrănește și se întărește din sîngele ce-î subtrage. „Organizările antice se topesc în această lume nouă“, cum o spune *Quinet*. Nu este decî nimerit de a zice cu d-l *Mougeolle*, că „toate formele activității mintale se dezvoltă una după alta, se *suprapun* în decursul unui timp oare-care, pînă ce una propășind neconținut, pe cînd cealaltă dă îndărăt, cea dintăiū sfîrșește prin a lua locul rivalei sale“²⁵. Aceasta nu este adevărat decît despre formele vieței animale. Pentru domeniul spiritului, formele noue nu numai că se suprapun pentru un timp peste cele vechi, înainte de a le înlocui. Aceste forme nouă se însuflețesc, se hrănesc pe socoteala celor vechi, în locul cărora ele se așază.

Evoluțiunea spiritului nu suprapune numai formele noue peste cele vechi, ci le hultuește pe ele.

II. Această deosebire, în modul dezvoltării între viața materială și cea a spiritului, are drept urmare o alta încă mai însemnată, anume darea îndărăpt, pe care civilizația pare une-ori a o face, pînă să se arunce din nou înainte. Nicî odată formele vieței materiale nu dau înapoi, spre a înainta. Acele

24. Edgard Quinet, *La Création*, I, p. 144.

25. *Les Problèmes de l'Histoire*, p. 92.

care rămân în urmă, pier în folosul acelor care le-au întrecut. În viața spiritului, mersul evoluțiunii este altul. Aceasta din urmă pare nu numai a se opri, dar chiar a se întoarce din cale, înainte de a-și lua din nou avântul. Cum o spune d-l *Frederici*: „Orî de cîte orî civilizația și-a reluat zborul către o sferă mai înaltă, ea a încercat să regăsească, în măruntaile antichității, destăinuirea sa, mai bine zis, direcțiunea viitorului. Ast-feliu Grecia, unde pelerinajul înțelepților săi, în Eghiptet și în Asia, a mers înaintea minunatei sale dezvoltări; Roma unde cercetarea așazămintelor elenice și etrusce, fu temelia legală a ocîrmuirii sale; Arabii care, prin traducerea cărților grecești și feniciene, prin punerea lor în legătură cu Indiile, pregătiră gloria artelor și a științelor din Bagdad și din Cordova; însfîrșit Italia care deschise, ei însăși și lumii întregi, porțile vieții intelectuale, în timpul măreței perioade care cu drept cuvînt s-a numit epoca Renașterii, și care fu precedată de cercetarea, reîncepută în două rînduri, a moștenirii greco-romane. Popoarele care cad, nu încețază cu toate acestea de a exista“²⁶. D. *Lefèvre* adaugă: că „orî ce civilizație a unui timp, este rezultatul civilizațiilor de mai înainte care sunt temeiul ei de a fi și care rămîn averea ei. În acest sens, se poate zice, că grupul popoarelor arice poartă în sinele său întreaga omenire trecută“²⁷.

Este adevărat că dacă se ia în privire istoria generală, civilizația pare a se stinge cu totul la căderea Impărăției Romane, și la așezarea barbarilor pe a ei dărămături. Pentru acești din urmă, civilizația pare că trebuie să reînceapă din capăt, și evoluțiunea omenirii pare a suferi o întrerupere.

Mersul urmat de evoluțiune în cazul acest de pe urmă este totuși în tocmai, ca și pentru civilizațiile

26. *La loi du progrès*, traduit de l'italien, Paris, 1888, I, p. XII și I, p. 159.

27. *L'homme à travers les âges*, p. XXII.

de mai înainte. Romanii fură pentru barbari, ceia ce Grecii fusese pentru Romani, și Orientalii pentru Greci. Dacă răstimpul strecurat pînă ce barbarii a-jung să-și însușască cultura antică, și se urmeze mai departe propășirea începută, fu mult mai lung; dacă darea îndărăpt a puterii evoluționiste fu mult mai rostită, apoi și săritura pe care civilizația trebuia să o facă, era să fie mult mai puternică. Ea pare chiar a fi cea de pe urmă îndeplinită de om cătră regiunile propășirei, și anume ale propășirei fără margini, asemenea unui vultur ce-și încearcă întâi puterea aripelor, și recade de mai multe ori, înainte de a-și lua zborul cătră ceriū. Nu este decît prea firesc de a găsi, în acest caz, o mai lungă perioadă de purtare, întru cît și fătul ce era să se nască aparținea unei specii mult mai viguroase, decît toate cele de mai înainte. Nu numai civilizația unui popor, ci cea a întregii rase albe, și prin ea cea a întregii omeniri, era să soarbă dintr-însa laptele ei hrănitor.

Legea obștească care ocîrmuește desvoltarea formelor spiritului, este că : *evoluțiunea se îndeplinește prin valuri care înaintează, apoi dau îndărăpt, spre a înainta din nou, mai departe de cum o facuse valurile precedente.*

Acest feliū de a concepe desvoltarea omenirei, ne arată că propășirea ei este neîncetată, de și se îndeplinește prin deosebite popoare și deosebite rase. Nu se pot deci primi cuvintele d-lui *Dürkheim* : „că în ceea ce privește propășirea omenirei, o asemenea propășire nu există. Numai societățile particulare se nasc, se desvoltă și mor, neatîrnat unele de altele. Un popor care înlocuește pe un altul nu este numai cît o prelungire a acestui din urmă, cu oarecare caractere nouă ; el este altul ; are unele însușiri în mai mult, altele în mai puțin, și constituie o individualitate deosebită, eterogenă, care nu se poate topi într-o singură serie, și mai ales nu într-o serie

unică²⁸. Așa ar fi, dacă un popor ar reîncepe totdeauna din nou lucrarea civilizației; dacă popoarele care urmează unul după altul, nu ar moșteni de la acele pe care le înlocuiesc, comoarele de cunoștinți dobândite de dinsele. Adevărul în această întrebare, este mai curînd pe partea lui *Pascal* care l-a reprodus într-o frumoasă și nemuritoare gîndire, anume, că „toată succesiunea oamenilor, în lungul șir al veacurilor, trebuie să fie privită ca un singur om ce subsistă totdeauna și învață neîncetat“.

Propășirea însă, de și neîncetată, nu se ține de la oaltă, ci înfătoșază șovăiri. D-l *André Lefèvre* zice cu drept cuvînt, că „istoria adeverește această înprejurare la fie-care pagină. O stare posterioară nu este numai decît o înaintare asupra celei anterioare: Veacul de Mijloc asupra Antichității, Roma lui August asupra Atenei lui Pericles. Sunt urcări și coborîri, dări îndărăpt definitive (?), opriri momentane, reînceperi din nou. Cutare popor stăruiește în egalitatea sclăviei; cutare altul a murit în deplină barbarie, înăinte chiar de a fi putut lumina prin rațiune năzuințele sale instinctive. Dar toate acele care au supraviețuit, au tins și tind încă cătră sfârșit, adecă vroesc să se rădice la o libertate, pe care egalitatea o asigură și dreptul singur o mărginește²⁹. Iată pentru ce s-ar putea da dreptate lui *Stuart Mill*, că cuvîntul de propășire nu trebuie să fie luat totdeauna în înțelesul de desăvârșire, și de tendința cătră desăvârșire³⁰, cu toate că întrebuițarea obicînită îi recunoaște acest înțeles. Adesa orî într-adevăr, propășirea constă în o decădere care pregătește un nou avînt. Această dare îndărăpt samănă a nu fi decît o perioadă de reculegere, în care puterile

28. *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, 1893, p. 26.

29. *L'homme à travers les âges*, p. XXIII.

30. *Logique des sciences morales* (al VI-le capitol al logicei) traducere nouă de Gustave Belot, Paris 1897, p. 144. D. Francisque Bouillet, in *Revue philosophique*, 1888 April, vra se restringă termenul de evoluțiune la desvoltarea naturei, și să păstreze acel de propășire pentru acea a minței.

cheltuite cu prea mare dărnicie, într-o perioadă de înaltă înflorire, par a să odihni, pentru a căpăta elasticitatea trebuitoare unei noue încordări. Popoarele se asemănă, din acest punct de vedere, cu existențele individuale care au și ele nevoie de o odihnă mai mult sau mai puțin lungă, după o încordare mușchiulară sau nervoasă care a întovărășit o puternică opintire. Aceasta ar fi și explicarea, ce e drept numai pe cale de analogie, a ghicitorii, nereductibile după d-l *Ottokar Lorenz*: „pentru ce, după o producere puternică, omenirea trebuie să odihnească unorii mai multe sute de ani“³¹.

Principiul evoluțiunei intelectuale. — Ca product de pe urmă, evoluțiunea universului a dat naștere spiritului omenesc, asupra căruia ea urmează acțiunea ei mai departe. Se poate zice deci că spiritul a fost ținta către care a tins evoluțiunea materiei, dând ea naștere acestei forme mai depline a existenței. Ne este dat a cunoaște această țintă, pentru că ne aflăm dincolo de ea; am lasat-o în urmă, și putem s-o privim înapoi. Nu e tot așa cu ținta către care tinde evoluțiunea intelectuală, în curentul căreia suntem târiți, și al căruia capăt e ascuns privirilor noastre.

Cătră ce tinde perfecționarea spiritului? Spre a răspunde la această întrebare, trebuie să ne silim a cunoaște direcțiunea șivoiului care ne ripește; trebuie să descoperim principiul evoluțiunei intelectuale.

Am văzut că îndată ce evoluțiunea a trecut de la materie la spirit, materia a încetat de a se mai transforma; ea a devenit din principiu activ, principiu pasiv, asupra domeniului căruia să pune în lucrare puterea spiritului. În evoluțiunea vieței materiale, materia era aceia care condiționa fără înce-

31. *Leopold von Ranke, die Generationslehre und der Geschichtsunterricht* Berlin, 1891, p. 181.

tare spiritul. Sub imperiul evoluțiunii acestui din urmă, el va fi acela care va supune neconținut materia, spre a o face să răspundă la nevoile lui. Spiritul va ajunge tot mai mult a stăpîni materia. Această predominare a spiritului, asupra elementelor materiale care îi slujesc de temelie, caracterizază cu deosebire evoluția intelectuală. Ea va avea de efect de a spori fără încetare distanța care despărțește pe om, de remnul animal, din care s-a desfăcut. Diferențierea se va îndeplini, prin patru căi care constituie împreună, elementul osebitor omenesc, față cu elementul inferior pe care el se hultuește. Cea d-în-¹ tîi va fi năzuința de a stăpîni natura, și de a o face să slujască trebuințelor lui. Această năzuință se va îndeplini, prin luarea în stăpînire intelectuală a naturii, adecă prin descoperirea legilor ei, și prin punțința omului da a îndrepta efectele lor în sensul nevoilor sale, făcînd din ele uneltele buneii sale stări. Dar în afară de această nevoie practică, omul va fi împins, prin curiozitate, a-și da samă de ceia ce se petrece în jurul său, și el se va sili a pătrunde în tainele universului, chiar fără a urmări o țintă folositoare. A doua lui năzuință se va întîlni cu a-² cea de a supune natura, de-oare-ce ea urmărește, între altele, și ținta de a descoperi legile acesteii de pe urmă. A treia năzuință a spiritului va fi aceea ³ care va căuta încîntarea prin frumos, mai tîrziu și plăzmuirea acestuia — năzuința estetică. A patra, va ⁴ urmări ca ținta, dreaptă repartiție a bucurărilor pe care le procură omului îndeplinirea tot mai desăvirșită a celorlalte trei năzuinți.

Se pot rezuma aceste patru năzuinți în două mai de căpitenie : acea care procură omului cele trei feluri de bucurări, prin înalțarea lui deasupra animalității, și acea care are de scop dreapta împărțire a acestor bucurări. Intr-adevăr, cele trei d-intăi năzuinți procură omului trei feluri de bunuri care îi înalță viața, și-l îndepărtează tot mai mult de rem-

nul animal din care a eșit. Căci, aceeași bucurare ne-o dă descoperirea unui adevăr, privirea unei frumoase plâsmuirii ca și o izbândă deasupra naturei. Dreapta împărțire a bunurilor acestei lumi, trebuie să se întindă la toate aceste forme de bucurare, și este drept ca toți oamenii să ajungă a gusta din ele o cîtime proporțională cu împărțirea ce ei au luat la a lor producere. Fie care om are, în această măsură, dreptul de a cunoaște înalte adevăruri ale științei, ale filosofiei și ale religiei, de a să desfăta la marile plâsmuirii ale artei și la privilegiile cele mărețe ale naturei, precum și de a trage foloasele corespunzătoare muncii lui din așerbirea naturei. Starea omenirii nu este cea ce ar trebui să fie, cînd cea mai mare parte a ei trebuie să se mulțamească cu viața animală. În acest înțeles sunt de luat cuvintele D-lui *Fouillée*, că „ținta către care societatea trebuie să tindă este tot odată cea mai mare utilitate cu putință (agonisirea celei mai mari sumă de bucurări) și cea mai mare dreptate cu putință (adecă dreapta împărțire a acestor bucurări), două lucruri tot atât de nedespărțite, ca și forma și fondul. În afară de dreptate, utilitatea nici nu are valoare, și nici mai este cu dreptul vorbind folositoare; de altă parte, dreptatea fără utilitate nu ar fi decît o formulă abstractă și goală“³². *Heinrich von Sybel* recunoaște și el același adevăr cînd zice, că „societatea actuală nu va ajunge a îndepărta primejdiile care o amenință din partea doctrinelor răsturnătoare ale socialismului și comunismului, decît atunci cînd ea va fi pus cele mai pu-

32. *La science sociale contemporaine*. Paris, 1885, p. 56. A. Javary în studiul său asupra *Ideii propășirii*, Paris, 1851. p. 177, expune aceeași cugetare sub o formă mai largă. El zice; „cu toate că în puterea unor legi naturale, suma științei și a bogăției ce posedă omenirea tinde neconținut a crește, această creștere nu se face totuși într-un chip într-adevăr sănătos, potrivit cu adevărul absolut și cu binele real al tuturor, decît întru cît este stăpînit și regulat prin noțiunile de căpitenie ale conștiinței morale“. De alt-felii Javary este un partizan al scoalei vechi, cu liberul arbitru, morala religioasă, etc.

ternice silinți ale omului întru deslegarea acelor două probleme: muncă neobosită a minții (după noi, procurarea tuturilor bucurărilor cu putință) și iubire fără margină a aproapelui (după noi, dreaptă împărțire a acestor bucurări)³³. Propășirea, adecă evoluțiunea mintală a omului, a fost deci prea bine caracterizată de d-l *Yves Guyot*, ca fiind „în raport întors cu acțiunea constrângătoare a omului asupra omului, și în raport drept cu acțiunea omului asupra lucrurilor“³⁴.

Adevărul nu este deci decît unul din elementele propășirei, și ea nu-î poate fi atribuită în întregime, precum o vreî cîți-va autori. Cu atît mai puțin se poate atribui propășirea, numai izbîndei obținută de adevăr pe calea științelor. Acest chip de a concepe evoluțiunea intelectuală este foarte îngust; ea merge păreche cu falșă noțiune a științei, extrasă numai din științele naturii (de caracter coexistent). Iată pentru ce nu putem primi ideile istoricului englez *H. Th. Buckle* asupra acestui punct. După el „civilizația europeană este datorită cunoștinței rapoartelor pe care lucrurile și cu ideile le au între ele; cu alte cuvinte cunoștinței legilor fizice și mintale“. Dar *Buckle* restrînge, în alte locuri, mănunchiul de cunoștinți căroră el atribue civilizația Europei, și nu primește, ca motor al acestei civilizații, decît științele naturale propriu zise și matematicile, pe care le așază, nu prea știm pentru ce, în aceeași categorie. Iată pentru ce, cînd *Buckle* să apucă de analizat ramurile activității intelectuale civilizatoare ale popoului francez, el nu enumeră decît disciplinele științifice naturale, și anume: fizica, chimia, botanica, geologia, medicina. El părăsește mai tîrziu noțiunea legilor mintale, pe care o adaogise cătră acea a legilor fizice, și a căror împreunare ar favoriza civili-

33. *Die Lehren des heutigen Socialismus und Communismus* in a lui *Vorträge und Aufsätze*, Berlin, 1885, p. 130.

34. *Etudes sur les doctrines sociales du Christianisme*, III, p. 6.

zația, susținînd că „noi datorim civilizația noastră de astăzi cunoștinței legilor și raporturilor lucrurilor“. Cînd Buckle ajunge a se îndeletnici cu literatura, el este atît de absorbit de ideia lui stăpînitore asupra însemnătății unice a științelor naturale, că el tăgăduiește literaturii ori ce altă valoare, decît aceea de a ne ajuta la descoperirea legilor naturei, și el susține, că „a face literatură pentru ea însăși, adecă pentru frumuseța ei, este a jertfi scopul mijloacelor. Inchipuirea ne este de folos, căci ea ne este de un mare ajutor întru descoperirea legilor fenomenelor, și Shakespeare este cel mai mare între oameni, pentru că este întemeietorul științelor naturale“³⁵ ?!

Vestitul fiziologist german *Emile Du Bois-Raymond* înbrășozază în totul chipul cel din urmă de a vedea al lui Buckle, După el, „cea mai mare nenorocire (?) care aŭ lovit omenirea, năvălirea țărilor mediteranee de cătră barbari, i-ar fi fost cruțată, dacă cei vechi ar fi cunoscut științele naturale, în întinderea în care ele să află la noi“. El deduce, din această împrejurare, principiul, că „științele naturei sunt organul absolut al civilizației, și că istoria acestor științi, este în adevăratul înțeles al cuvîntului, istoria omenirii“³⁶. *Liebig*, întemeietorul chimiei agricole, împinge încă mai departe specializarea rolului științei în viața popoarelor. El atribue căderea împărăției romane, lipsei de cunoștință a îngrășămintelor mintale³⁷ !! Ce-ar fi zis un cismar, dacă i-ar fi venit în gînd să explice istoria ?

Un alt autor, d-l *Strada*, atribue propășirea, criteriului științific. După el „propășirea valorează ceia ce valorează criteriul. Criteriul științific fiind găsit prin știința metoadelor, acest adevăr neîndoelnic va da naștere unei propășiri fără capăt ca și știința, și

35. *Histoire de la civilisation en Angleterre*, trad. Baillot, I, p. 303.

36. *Kulturgeschichte und Naturwissenschaft*, Leipzig. 1878, p. 19 și 34.

37. *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur*, 7-te Auflage, Braunschweig, 1862, p. 86.

bine orînduit ca și dînsa³⁸. Aceasta ne aduce aminte o susținere asemănătoare a lui Buckle care face să atîrne civilizația unei țări, de metoada inductivă sau deductivă, întrebuițată de învațații ei în a lor cercetări.

Toate aceste păreri sunt false sau exagerate. Adevărul este de sigur unul din factorii propășirei, și un factor însemnat, întru cît el hrănește două din cele patru tendinți pe care omul le urmează în evoluțiunea sa. Dar adevărul nu este singurul factor al propășirei; mai este și frumosul, și mai ales dreptul care este tot atît de însemnat ca și adevărul, spre a măsura gradul de civilizație atins de un popor. De altfelîu este întocmai același lucru, dacă adevărul a fost găsit prin mijlocul științelor sau prin acel al practicei. Orî pe ce cale ar fi dobîndit, adevărul, pentru a constitui un factor al propășirei, trebuie să aibă un caracter anumit; trebuie să ajute omului a se ridica deasupra animalității; trebuie deci să-i aducă o bucurare, sau cu alte cuvinte trebuie să-i fie *folositor*. Știința însă nu urmărește tocmai în totdeauna această țintă. Lăsînd chiar la o parte invențiunile destrugătoare ale războiului, ne vom mulțumi de amintit falsificările care îneacă astăzi producția alimentară și industrială, și care sunt mai cu samă rezultatul descoperirilor științifice. Iată fără îndoială o aplicație a științei, care nu are drept scop propășirea neamului omenesc; iată un caz în care adevărul poate stavili propășirea pe care în deobște o hrănește.

Buckle s-a silit să dovedească că nu s-a făcut nouă descoperiri în domeniul moralei³⁹. De și lucrul poate fi desbătut chiar din acest punct de vedere, nouă ne pare că propășirea ideii dreptului nu constă în descoperirea unor principii de morală necunoscute, ci

38. *La loi de l'histoire*, Paris, 1894, p. 69.

39. *Histoire de la civilisation en Angleterre*, I, p. 200.

în aplicarea tot mai largă și mai deplină a dreptei împărțiri a bunurilor. Această împărțire mai echitabilă a bunurilor este tot atât de esențial element al evoluțiunei spiritului, ca și dobândirea lor, și propășirea ei a ținut pasul cu propășirea celei din urmă. Filosofia greacă a împins-o întâi înainte, dar mai mult în teorie; veni apoi dreptul roman care introduce regulile hotărâte, asupra ce e al meu și al tău, în viața socială. Creștinismul făcu să înainteze mult această idee, mai ales prin înlăturarea robiei. Cu Revoluția franceză veni rîndul șerbirei, a breslelor, a privilegiilor unor clase. Meritul a cucerit tot mai mult locul său sub soare. În zilele noastre această idee își pregătește ultimul asalt care va fi de sigur cel mai greu de izbutit. E vorba anume de a îndrepta prea marea deosebire a măsurii în care indivizii își împărțesc foloasele dobândite asupra naturei. Această problemă este cea mai grea din acele ce omul a fost chemat a rezolvi vre-odată. Oamenii care văd realizîndu-se, pe fie ce zi mai mult, egalitatea înaintea legei, cred că pot năzui, ca o complinire neapărată, la egalitatea averilor. Dar egalitatea înaintea legei este o urmare a împrejurărei că oamenii sunt egali între ei ca *ființi* și că deci în această însușire, nimene nu poate fi privit ca inferior semenelui său. Altfeliu stau lucrurile, cînd e vorba de raporturile omului ca materia, și de dobîndirea bucurărilor ce i le procură înalțarea sa deasupra animalității. Aici, aplicarea egalității absolute ar fi tocmai cea mai crudă nedreptate, fiind că oamenii, de și egali între ei ca *ființi*, sunt neegali ca puteri producătoare de bucurări. Plecările, talentele, activitatea și energia lor se deosebesc, și prin urmare și gradul lor de împărțire în supunerea materiei. Trebuie însă admis că foloasele, pe care omenirea le smulge de la această din urmă, nu pot fi împărțite, între acei ce iau parte la luptă, decît *proporțional* cu puterea ce ei desfășura în ea. „La slujbe neegale trebuie să co-

respundă mulțămite neegale“ zice cu drept cuvînt d-l *Réné Worms*⁴⁰. Nu poate fi împărțită părerea d-lui *Benjamin Kidd*, că „rațiunea ne învață, că suntem cu toții productul eredității și a mediului, și că nimenea nu este răspunzător de capacitățile sale sau de lipsa lor; de unde urmează că fie-care trebuie să aibă o parte egală în buna stare a vieții. Aceasta este tot atît de însemnată pentru omul necapabil ca și pentru cel capabil, și ori ce lege care va învoi ca cel d-intăi să fie mai rău hrănit decît cel de al doilea, ori cum am întoarce lucrurile, nu va fi decît o lege de curată putere brutală“⁴¹. Dreptatea nu poate avea de scop îndreptarea naturii. Tot ce se poate cere, este de a nu face ca alții să muncească în chip gratuit pentru noi, ceia ce să întîmplă cînd foloasele nu sunt împărțite *proporțional* cu puterile productive; dar nici odată dreptatea nu poate cere, ca noi să lucrăm gratuit pentru alții, ceia ce să întîmplă numai decît, în ipoteza *egalei* împărțiri a foloaselor.

Dar chiar pentru a aduce la îndeplinire această împărțire proporțională, cît mai este încă de făcut! Și cît de departe suntem încă, de idealul, cătră care ne împinge evoluțiunea! Acest ideal trebuie însă să existe; căci dacă nu ar exista, s-ar putea zice atunci cu *Huxley*, că „dacă creșterea cunoștințelor și stăpînirea mai mare asupra naturii ce urmează din ea, și însfirșit bogăția care dovedește această supunere a naturii, nu trebuie să împuțineze întinderea și mărimea mizeriei și a degradării fizice și morale, rezultatul sărăciei mulțimei, atunci nu stau la gînduri de a zice că aş saluta, ca singurul sfirșit de dorit, venirea unei comete îndurătoare care ar mătura toate lucrurile departe“⁴².

40. *Organisme et société*, p. 376.

41. *Evolution sociale*, traduction Lecomnier, p. 76.

42. Government or Regimentation in *Nineteenth Century*, Martie, 1890.

Viitorul evoluțiunii. — Considerațiunile asupra stărei în care să află civilizația noastră, și asupra problemelor ce ea este chemată a deslega în viitor, ne fac să credem, în protiva mai multor cugetători, că această civilizație este departe de a fi ajuns la a ei decădere, și că ar tinde cătră sfârșit. Nu putem să ne împăcăm cu părerile lui *Bacon* și ale lui *Pascal*, pentru care antichitatea ar constitui tinereța omenirei, pe cînd noi am trăi în perioada ei de bătrîneță. Răspingem epitetul de „sarmana noastră bătrînă societate“ pe care d-l *Julien Pioger* îl dă societății de astăzi, cu atît mai mult că nu înțelegem cum acest autor poate împăca această calificare, cu fenomenele pe care le vede clocotind în a ei adîncimi: „vestirea unei adînci revoluțiuni în spirite și inimă, efectul îmboldirei neoprite a curentului științific care ripeste omenirea cătră o nouă îndreptare a năzuințelor ei, precum și trezirea simțului vieței sociale“⁴³. Trezirea simțului vieței sociale, într-un organism prăpădit și în descompunere care nu ar avea decît a se pregăti de moarte! Nu putem nici asemenea viața civilizației cu aceea a unui om, după cum o face D. *Benloew*, și privi epoca de azi ca „a treia viață a omenirei“⁴⁴, pentru temeiul că, necunoscînd vrîsta la care trebuie să ajungă civilizația noastră, nu putem face subîmpărțiri în această vrîstă. Noi credem din protivă că civilizația noastră, cu știința drept făclie, nu este încă decît la începutul drumului pe care are să-l calce, întru cît ea nu datează decît cel mult de patru sute de ani. Cît despre chestiunea socială, adecă despre realizarea mai deplină a ideei dreptăței, ea se pune abia în zilele noastre. Avem încă totul de cucerit asupra naturei și de organizat împărțirea cea mai echitabilă, adecă cea proporțională cu meritul fie-căruia — și a început să se sune clopo-

43. *La vie sociale, la morale et le progrès*, Paris 1894 p. 10 și încheerea.

44. *Les lois de l'histoire*, p. 33.

tul pentru înmormântarea civilizației noastre! D-l *Dolfus* zice foarte bine, în această privire: „după mai mult de două zeci de veacuri de muncă, societatea noastră se află încă în haos, și lipsește încă mult ca spiritul să fi mulțumit chiar nevoile cele mai elementare ale traiului trupesc. Apoi cu toate descoperirile făcute, milioane de oameni nu trăesc decât oprindu-se de abea de a muri. Dreptatea omenească este încă atât de nedeplină“⁴⁵! D-l *Federici* trage urmările neînălțurate din asemenea premise: „cum, omenirea începe abea a se cunoaște ea însăși, a se întruni, petec cu petec, moleculă cu moleculă, peste mările nemărginite și peste pustiurile de gheață său de năsip arzător, și vroim ca ea să fie de pe acum osîndită la moarte“⁴⁶?

S-a prezis însă apropierea sfîrșitului nostru, după analogia civilizațiilor ce ne-au precedat. Se pretinde, de la *Vico*, că omenirea nu face decât a se învîrți în acelaș cerc, și că „repetiția vecinică a acelorași lucruri, este legea cea mai trainică a istoriei“, precum o spune d-l *Gustave le Bon*⁴⁷. Nouă ni se pare că analogia ce se zărește între civilizația noastră și cea a timpurilor trecute este cu desăvîrsire falsă. Deosebirea cea adîncă care despărțește civilizațiile vechi de cea a Europei actuale este, că *cele d-întai nu se întemeiau decît întîmplător și fără conștiință pe ideea adevărului și pe cea a binelui*“ dovadă puțină desvoltare a științelor și ființarea robiei, pe cînd civilizația noastră plutește în plin pe aceste idei, și se întemeiază mai ales pe descoperirile științifice, pe aplicările lor folositoare omenirii și pe propășirea tot mai mare a realizării dreptăței sociale. Timpurile noastre sunt chemate a deslega îndoita problemă: mai întăi a cunoaște totul și a se folosi de tot; al doilea, a împărți foloasele între oameni, în chipul cel

45. *Considerations sur l'histoire*, Paris, 1872, p. 27.

46. *La loi du progrès*, trad. de l'italien, I, p. 204

47. *Lois psychologiques du développement des peuples*, p. 121.

mai drept. Se înțelege, că spre a îndeplini așa de mari însărcinări, civilizația noastră trebuie să aibă deschisă încă o lungă cale înaintea ei.

Iată pentru ce popoarele care au intrat în curentul evoluțiunii moderne nu pier nici nu decad, de și s-ar părea așa; din protivă ele să ridică tot-deauna din căderile lor momentane. Așa poporul german cu toată decăderea lui politică din decursul veacului trecut, s-a rădicat astăzi cu o putere uimitoare; poporul român care nu mai părea a fi decît un leș, se înalță în zilele noastre ca un element plin de vlagă și de viață, și Franția, după cumplita cumpănă din 1871, redevine mai puternică, mai bogată, mai învățată și mai artistă, decît la orî-ce altă epocă a istoriei sale. Turcii din protivă care prin rasa lor sunt împiedecați de a intra în curentul evoluționist, și la care se întîlnește alături cu o lipsă aproape deplină de cunoștinți științifice, o tăgăduire aproape absolută a ideei dreptului, trebuie, în puterea legii de adaptare la mediu, să lese locul altor organisme, înzăstrate cu o plecare mai mare cătră principiile civilizației moderne.

Cu toate că există propășiri și dări îndărăpt în mersul evoluțiunii spirituale, nu se poate prezice o decădere și un sfârșit propășirei totale a omenirei, fiind că orî ce element experimental asupra acestei întrebări ne lipsește cu desăvârșire.

În orî ce caz, cum spune d-l *Guillaume de Greef*, „dacă chiar civilizația noastră trebuie să piară, viața este pururea în raport cu organizarea și structura, de unde urmează că cu cît structura socială se întinde în suprafață și în complexitate în spațiu și în timp, așa ca să înbrătoșeze din ce în ce mai mult în această unitate superioară tot mediul fizic și variațiile omenești care îl împoporează, cu atîta și viața societăților omenești particulare se contopește cu cea a speciei întregi, și dobîndește hotare de creș-

tere și de durată nedeterminabilă⁴⁸. Noi credem că *Littré* ie aminte cu multă pătrundere, că „de și se regăsește în societate, nașterea și dezvoltarea vieții, nu se află în ea nici bătrîneță, nici moarte“⁴⁹; și noi putem încheia aceste cugetări cu gândirea lui *Cournot* care le rezumă: „propășirea civilizației obștești merge într-una, pe cînd civilizațiile particulare strălucesc și se întunecă“⁵⁰. Ca lege a dezvoltării, putem formula pe următoarea: *propășirea spiritului omenesc nu se oprește, și nu este cu putință a-î înșamna un hotar.*

Să amintim încă că d-l *Gumpłowitz*, de și recunoaște că propășirea neconținută nu poate fi tăgăduită pe tărîmul descoperirilor și a invențiunilor, o tăgăduiește ca putere intelectuală. După el, un Grec din antichitate, dacă ar fi trăit după descoperirea electricității, ar fi putut prea bine să descopere telefonul⁵¹. Și noi credem că puterea intelectuală, în-născută rasei, nu poate fi sporită. Dar propășirea nu atîrnă de la o astfelîu de sporire, ci de la acea a cunoștințelor.

Desvoltarea prin sus. — Evoluțiunea se îndeplinește numai prin elementele superioare ale formelor care îi sunt supuse. Această lege nu se regăsește, decît în stare rudimentară, în domeniul materiei neînsuflețite. Această materie care la început era în stare gazoasă, trecu întăi în stare licvidă, mai apoi în cea solidă. Pe cînd însă gazurile și licvidele stăruiră în starea lor primitivă, formele superioare ale materiei aũ fost singurile care aũ evoluat, pînă ce aũ ajuns a se diferenția și a alcătui corpurile din care se compune astăzi scoarța pămîntească. Legea amintită ie un caracter mai hotărît în formele vieții materiale.

48. *Le transformisme social*, Paris, 1895, p. 107.

49. *La science au point de vue philosophique*, p. 335.

50. *Traité de l'enchainement des idées fondamentales*, Paris, 1861 II, p. 331.

51. *Grundriss der Sociologie*, Wien, 1885, p. 223.

Transformațiunile organismelor se îndeplinesc totdeauna prin formele lor superioare, pe cînd cele inferioare stau pe loc. Numai așa se poate explica cum de pămîntul înfățișază, întrunite astăzi pe a lui suprafață, genurile și speciile care s-au succedat în decursul veacurilor, trecînd prin deosebitele transformațiuni încercate de scoarța pămîntească. De și unele din aceste specii nu au lăsat ca urmași decît niște stirpături, nu este mai puțin adevărat că deosebitele specii care s-au succedat pe pămînt, se regăsesc aproape toate acuma pe el. Speciile inferioare întîlnindu-se în forma pe care ele o aveau la început, se vede de la sine că propășirea nu s-a putut face decît prin speciile superioare. *Desvoltarea formelor vieții materiale s-au îndeplinit deci în totdeauna prin sus.*

Tot așa stau lucrurile și pentru propășirea realizată în societățile omenești, în domeniul spiritului. Și aici propășirea se îndeplinește tot prin elementele sale superioare. Cultura intelectuală în a ei întregime, invențiunile și descoperirile sunt totdeauna lucrarea unor indivizi mai bine înzestrați care prezintă partea cea mai inteligentă și mai superioară a societății. Această cultură, aceste invențiuni, aceste descoperiri, sunt însușite mai întîi de către clasele cele mai inteligente, și numai cît mai târziu ele ajung a fi împărțășite — și nici odată cu deplînatate — de către clasele inferioare. Instrucția se coboară și ea din focarele superioare în masa poporului, și este cunoscut că universitățile au precedat în Europa întemeierea scoalelor inferioare. Dacă un popor propășește, lucrul se întîmplă, pentru că suma cunoștințelor și a talentelor oamenilor săi de samă sporește, și pentru că capitalul intelectual al națiunii se mărește neconținut. Nu sunt masele acele care fac pe un popor să înainteze. Din protivă, dacă spiritul său ar fi coborît la cumpăna aceluia al masselor sale, propășirea sa ar fi împiede-

cată. D. *Gustave le Bon* ie aminte cu drept cuvînt, de și înproțiva însuși teoriei lui, că „mica falangă de oameni eminenți pe care îi are un popor civilizat, și pe care ar fi de ajuns a-i suprima la fiecare generație, pentru a coborî într-un chip înșămnat cumpăna sa intelectuală, constituie adevărata încarnare a puterilor unei rase. Ei sunt datorite pro-pășirile realizate în știință, în arte, în industrie, și într-un cuvînt în toate ramurile civilizației“⁵². Să mai aducem și cuvintele lui *Lilienfeld*: „Marea masă a formațiunelor viețuitoare rămîne, atît în natură cît și în societatea omenească, în forma lor cea mai rudimentară, și puține dintre ele se urcă pe niște trepte superioare. Natura pe cît și societatea sunt ființi aristocrate. Cît de nemăsurat de întins este rem-nul neorganic, asemănat celui organic, și cît de mic este numărul organismelor superioare, față cu acele de natură inferioară. Tot atît de restrîns este numărul oamenilor înțelepți, culți și buni, în masa totală a neamului omenesc, față cu cei grosolani și neculți“⁵³.

Este totuși o mare deosebire, între chipul după care evoluază formele organice, și acela căruia este supus spiritul omenesc. În cele d-intăi, formele inferioare rămîn nemișcate în cîmpul vieței, și nu sunt înrîurite de acele ce evoluază cătră regiunile superioare. Evoluțiunea nu este supusă aici, decît legei că ea trebuie să se îndeplinească prin sus. Altfeliu stă lucrul cu produsele spiritului. Aceste, de și nu evoluază nici ele decît prin elementele lor superioare, rămîn totuși pururea în legătură cu formele inferioare din care s-au desfăcut. Ele pun în lucrare asupra acestor din urmă, o înrîurire care se întoarce spre a lor folos.

Elementele inferioare sunt înrîurite prin urmările

52. *Lois psychologiques du développement des peuples*, p. 151.

53. *Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft*, 2-ter Theil, *Die socialen Gesetze*, Mitau, 1875, p. 72.

practice ale cuceririlor intelectuale făcute de către elementele superioare. Ast-feliu invențiunile, produse ale științelor, îmbunătățesc starea economică a neamului omenesc. Drumurile de fer, telegrafurile, lucrările chimice au contribuit într-o mare măsură a îmbunătăți condițiunile vieței. Toate aceste invențiuni sunt produsul unei minorități foarte restrânse a neamului omenesc; toți oamenii însă trag folos din ele. Afară de aceasta, principiile toleranței religioase, a îndulcirea pedepselor, a egalității și libertății publice au încolțit întâi în crieri de samă, înainte de a deveni binele obștesc al unei mari părți din omenire.

De îndată ce un adevăr este aflat, ce un principiu poate fi formulat, omenirea în deobște și-l însușește, fără a se îngriji de munca intelectuală cheltuită pentru a-i da ființă. Ea face toate silințele spre a-l realiza în viața practică, și a scoate din el cel mai mare folos cu putință. Această tendință de a introduce în viața reală oare-care idei, oare-care principii, devine ridicătorul cel mai puternic al mișcării masselor; nu trebuie însă uitat că acest ridicător le-a fost pus la îndămină de către elementele superioare ale evoluțiunei.

Legea dezvoltării prin sus, devine deci, în societățile omenești, cea a dezvoltării prin sus și de sus în jos.

CAPUL VI.

Puterile ajutătoare evoluției

În fie-care remn, evoluțiunea întrebuițază un număr oare-care de puteri, prin jocul cărora ia să îndeplinește. În remnul neorganic, aceste puteri sînt chiar acele ce susțin existența : puterile mecanice, fizice și chimice, cu toate legile ce decurg din ele ; în remnul vieței materiale aceste puteri sînt : mediul exterior, instinctul de conservare al individului și al speciei cu urmările sale : lupta pentru traiu, selecțiunea, segregatiunea și emigrațiunea, cruciarea ; puterea individualității, cu particularitățile sale întărite prin întrebuițare, și transmise prin ereditate ; în sfîrșit, întîmplarea. În remnul spiritului, aceste din urmă puteri să regăsesc, ca o urmare a legăturii sale mai strînse cu viața materială ; dar ele se specifică mai mult ; cîștigă în întindere ; jocul lor devine mai complicat, potrivit-să cu remnul mai bogat în care se arată.

Puterile ajutătoare evoluției, în remnul spiritului, sînt :

1) *Mediul intelectual*, în locul celui material care este redus la rolul de factor statornic.

2) *Instinctul de conservare* a individului și acel al speciei, cu urmările sale :

a) Tendința la expansiune.

b) Lupta pentru traiu.

c) Reacțiunea contra acțiunii.

3) *Tendința la imitațiune*.

4) Puterea specială a *individualității*, care să combină cu puterile de mai înainte, spre a da naștere vieții spiritului. Această putere a individualității se subîmparte în tot atâtea îmboldiri, pe câte mobiluri intelectuale, morale sau pasionale conține sufletul omenesc : iubirea, gelozia, răzbunarea, ambiția, curajul, etc.

5) *Intîmplarea* (hazardul).

Să cercetăm întîiu natura fie-căreia din aceste puteri în parte. Legătura în care aceste puteri deosebite să află, atît între dînsese, cît și cu marele curent evoluționist căruia ele vin în ajutor, va fi cercetată mai tîrziu, cînd ne vom îndeletnici cu seriile istorice (cap. X).

Acțiunea mediului intelectual. — Am atras lua-rea aminte că înrîurirea mediului din afară era una din îmboldirile de căpitenie ale evoluțiunii, în desvoltarea materiei neorganice, ca și în cea a vieții materiale. Dar această putere care lucra cu atîta vîrte asupra prefacerilor materiei, încetează de a o mai face asupra acelor ale spiritului. Acțiunea mediului din afară nu mai are o putere de prefacere simțită, nici chiar atuncî cînd acel mediū să schimbă, în urma strămutărei popoarelor (vezi mai sus p.). De aceia nici nu este vorba de mediul din afară, cînd ne îndeletnicim cu acțiunea acestui element asupra desvoltării spiritului, ci de *mediul lăuntric*, de înrîu-

rirea pe care atmosfera intelectuală o pune în lucrare asupra mersului ideilor, asupra menținerii sau stingerii oare-cărora fenomene ale spiritului. Chipul de lucrare al mediului intelectual, asupra producătorilor gândirii este în totul asemănător aceluia al mediului materiei asupra formelor vieții. Aceste din urmă au fost tot-deauneă condiționate de cătră starea pământului, și îndată ce această stare să schimbe, prefăcerea ei hotăria pe acea a ființelor ce-l împopora. Rase întregi dispărea; altele să prefăcea, pentru a se adapta la noile condițiuni ale traiului, impuse de prefacerile scoarței pămîntești; tipuri care pînă atunci vegetase într-un colț uitat al uscatului său al apelor, găsind în aceste nouă condițiuni, un tărîm priincios desvoltărei lor, luau puteri, respingea pe celelalte, întinzîndu-se pe a lor socoteală, mîrginindu-le în regiuni din ce în ce mai înguste, și în sfîrșit silindu-le a dispărea. Așa pierău fără încetare speciile vechi care erau înlocuite prin speciile nouă, ale căror forme să desăvârșiau neconținut, sub îmboldirea puterii evoluționiste. Acțiunea mediului favoriza lupta pentru trai, sau îi era nepriincioasă, și deosebitele forme ale vieții între care ia se da, izbîndea sau trebuia să piară.

O înrîurire în totul asemănătoare aceleia, pusă în lucrare de schimbările mediului din afară asupra ființelor vii, se produce în domeniul faptelor spiritului, prin acțiunea pe care atmosfera intelectuală o are asupra formelor civilizației. Această acțiune merge une-orî așa de departe că, ucigînd spiritul, ajunge a ucide și corpurile, și are drept urmare stîngerea fizică a raselor omenești.

Așa rasa oceanică dispăre vîzînd cu ochii, prin moartea reprezentanților ei. Nu sînt bolile sau alcoolul care lămuresc această stîngere. Ia are o cauză mult mai adîncă, de fire morală. *Edgard Quinet* ie aminte, cu acest prilej, că „rasa oceanică este pretutîndea împresurată și înăbușită de cătră o

suflare străină. Ia se vede încunjurată de o civilizație pe care nu o înțelege, și pe care nu poate s-o înțeleagă, căci schimbarea stărei sale este prea năprasnică, prea neașteptată. Corăbiile ce au eșit deodată din fundul apelor, cu pînzele desfășurate, umflate cu spiritul modern, au adus fără nici o trecere, o altă temperatură civilă, morală, socială, o altă vrîstă a lumii¹. Oceanienii se simt surguniți în însuși a lor patrie, lipsiți de libertățile lor de altă dată; cum să nu se stingă? Nu trebuie amestecat această pricină de peire a rasei, cu acea care-și are izvorul în lupta pentru traiu, și pe care o vom cerceta mai la vale. În cazul Oceanienilor, stingerea se face fără nici o luptă, și numai prin schimbarea condițiilor traiului. D-l *Benjamin Kidd* zice cu drept cuvînt, că „rasele cele mai slabe dispar înaintea celor mai tari, curat numai prin atingerea cu ele; această stîrpire nu este rezultatul unor războaie crunte și selbatece, dar mai curînd acel al legilor²“, și d-l *Vianna de Lima* adaoge, cătră aceste băgări de samă, că „această peire mîhnitoare nu este datorită decît neputinței de a se adapta, și de a susține lupta cu rasa mai înaltă care trăește și înflorește în apropiere. Ne putîndu-și însuși această civilizație prea înaltă care li să aduce de a gata, rasele mai de jos îngenunchiază în curînd, căzînd jertfele a însuși neputinței lor. Înălțurarea lor desăvîrșită să îndeplinește într-un chip fatal și neoprit, fără ca să fie trebuința de silnicie, spre a le desființa. Ele mor de niște rănii ascunse, sub înriurirea unei pliviri tăcute, dar omoritoare. În zădar ar fi fost ele puse sub sticlă, cum spune cu drept cuvînt d-l Lefèvre, pentru a le deprinde încetîșor cu trecerea cătră o nouă atmosferă; ele ar fi murit numai fiind că ar fi fost private³“.

1. *La Création*, I, p. 306.

2. *L'évolution sociale*, trad. Le Monnier, Paris, 1896, p. 46.

3. *Exposé sommaire des théories transformistes*, Paris, 1885, p. 223, cf. Elisée Reclus, *Géographie universelle*, XIV, p. 981.

Această rasă piere deci, în urma schimbărei mediului intelectual, în care ia este nevoită să trăiască. Atmosfera ce este silită să răsuflă, o descompune încet dar sigur.

Dacă prefacerea mediului intelectual poate ajunge a desființa chiar trupurile, acțiunea sa va fi cu atâtă mai simțită asupra formelor spiritului. Ast-feliu arta greco-romană dispăru, în urmarea schimbărei intervenită în mediul intelectual, prin ajungerea religiei creștine la stăpînirea cugetelor. Formele frumoase, pline, neîvestmîntate, ale artei antice, nu mai puteau să să mențină în o stare de spirit care tindea să desfacă pe om de viața pămîntească, a-l face să o urască, să fugă de frumuseță, ca de elementul diabolesc al cărnei; o stare de spirit, în care idealul era uritul, în care se gîndea numai prea puțin la desăvîrșirea formei, destul că sufletul să fi fost înalțat cătră ceriū, prin idee. Un al doilea exemplu ne-ar fi dat prin stîngerea așezămîntului cavalerismului din Veacul de Mijloc, în urma vieței mai regulate, mai orînduite a vremilor mai noue.

Dar dacă, în aceste cazuri, mediul are de efect de a înlătura oare-care forme intelectuale, cele mai adese-orî schimbările mediului lăuntric aduc numai cît prefacerea productelelor civilizației, fără a le nimici. Aceste schimbări se îndeplinesc potrivit cu prefacerea mediului încunjurător. Așa literatura modernă a trecut de la clasicismu la romantismu, în urma schimbărei în mersul ideilor, care după Renaștere, rămaseră alipite pentru cît-va vreme de antichitate, spre a trece mai apoi la Veacul de Mijloc. In zilele, noastre predominarea spiritului științific a dat avînt realismului care urmărește și în artă, adevărul, adese orî în dauna frumosului, fără de care arta nu poate să se țină. Tot așa e cu monarhia care, din absolută, a devenit constituțională; cu dreptul penal care a trebuit să lepede pedepsele neomenoase ale Veacului de Mijloc; de starea nobilimei care,

mărginită în vremile din urmă numai la deosebiri sociale, vede în fie-ce zi dispărînd și pe aceste din urmă, și tinde tot mai mult a reîntra iar în poporul din care a eșit.

Această lege de corespondență între mediul intelectual și formele spiritului, păstrează însemnătatea ei în toate treptele scării sociale : în fenomenele înseminate ale vieții cugetărei, ca și în acele individuale, cînd e vorba numai de o gîndire întîmplătoare. Ia ar putea fi cercetată în așezămintele religioase, politice, sociale ; în drept, obiceiuri, moravuri ; în arte, litere, limbă, dialecte, și pînă și în cuvintele întrebuintate în vorbire, și a căroră existență sau prefacere atîrnă tot de la mediul intelectual. O singură sferă a cugetărei scapă de sub a ei înrîurire : adevărul. Acesta nu poate fi înrîurit de schimbările atmosferei intelectuale. Descoperirea lui poate fi favorizată sau îngreuiată, prin predispuerile spiritului unui popor, sau al unui răstimp. Dar îndată ce adevărul a îmbogățit mintea cu o noțiune scoasă din nesecatul lui izvor, ia în rămîne cîștigată pentru totdeauna, și schimbările care se pot îndeplini în sinul mediului, nu o pot atinge. Adevărul singur se subtrage de la orî-ce apăsare, de la orî-ce schimbare, căci el este unul și neschimbat. Așa religiunile mitologice și așezămintele sociale și politice ale popoarelor vechi au dispărut ; moravurile și obiceiurile lor s-au pierdut ; limbile lor nu mai există decît în stare fosilă ; dreptul lor nu mai este aplicat decît indirect, pe cînd adevărurile practice și științifice pe care aceste popoare le-au descoperit, au rămas în picioare. Ele au putut fi întunecate, în vremile barbare ale Veacului de Mijloc ; dar nici odată ele nu au putut fi nimicite, ba nici măcar prefăcute prin schimbările mediului intelectual. Și nu este decît prea firesc, ca adevărul să nu poată fi înrîurit de prefacerile mediului, întru-cît el este chiar unul din principiile evoluțiunii intelectuale. El predomnește asupra tu-

turor puterilor ajutătoare, întrebuițate de evoluțiune spre a-și deschide calea, și nu poate fi stăpînit de nici una. S-ar putea deci formula, în chipul următor, legea acțiunei mediului intelectual :

Este tot-deauna o corespondență între faptele intelectuale și starea generală a spiritelor, lege care are drept corolar : că schimbarea mediului atrage tot-deauna după dînsa o schimbare în formele vieței spirituale. Singur adevărul nu se supune acestei legi.

Această lege este de cea mai mare însemnătate în istorie. Intemeiat pe dînsa, istoricul poate reclădi, cu niște dărămături, un timp întreg, o lume întreagă. Cum o spune *E. Quinet* : „Sub cîte forme trunchiate nu ni se înfășoșază adese ori trecutul lumii civile? Cîte societăți, cîte epoce care nu au lăsat din ele decît un crîmpeiu ! Mai nici odată nu se întîmplă ca istoricul să aibă a face cu un corp întreg, afară decît cînd e vorba de societatea contimporană ; și atunci chiar nu posedăm decît un început, un făt. Cele mai de multe ori, el nu are înaintea lui, decît idei, și prin ele trebuie să descopere evenimentele ; sau din protivă faptele au supraviețuit, și trebuie deduse ideile. Pentru a reface totul cu o parte, cum o s-o îndrumeze istoricul ? El pleacă de la ideia, a-decea neconștiută, că elementele unei societăți concurg la aceeași țintă ; că același spirit trebuie să se reafle în fie-care individ, ceea ce pune pe istoric în stare de a apuca generalul în particular, și cînd el a ajuns această vedere, cea mai mică amărunțime îi înfășoșază întregul“⁴.

Această lege a unității de alcătuire a stărei spiritelor constituie unul din principiile istoriei. Fără ia, nu ar fi cu putință istoricului să se avînte pe talarurile vrîstelor, fiind că istoria nu se înfășoșază pretutindenea decît în fărămături, iar mintea noastră cere, pe cît se poate, a ei reîntregire. Se înțelege

4. *La création*, II, p. 164.

de la sine, că mediul nu explică nimic prin el însuși, și fără elementele, faptele istorice, asupra cărora lucrează. Mediul este un agent de transformare trebuie deci să fie ceva de transformat. Fără această însușire plăzuitoare, dezvoltarea ar fi o literă moartă. Mediul pune în lucrare schimbarea, fără a ataca miezul chiar al faptelor intelectuale; căci dacă nu ar fi așa, am întreba cu d-l *Pasquale Villari*: „Cum se face ca în același viac, în aceeași societate, să fie loc pentru toate felurile de caractere, pentru eroi ca și pentru ucigași, care sînt cu toții, în același chip, un product al epocii lor, care au fost cu toții născuți și crescuți în același mediu“⁵?

Dar din ce oare e alcătuit acest mediu intelectual? El nu este decît o împreunare a tuturor vădirilor vieții spiritului: moravuri, religie, așezeminte politice și sociale, drept, morală, arte și științi. Aceste deosebite manifestări intelectuale artîrnă unele de altele, la oare-care epoce, una din ele devine covîrșitoare, și hotărăște schimbările ce se petrec în toate celelalte. Spre pildă, pe vremile lui Isus-Hristos, constituția socială a împărăției romane înlesni răspîndirea învățăturai lui. Această constituție și sărăcia care decurgea din ia, deschise o largă cale religiei săracilor și a desmoșteniților. Starea socială hotărea deci, la această epocă, caracterul mediului intelectual. Religia creștină, ajungînd la rîndul ei a stăpîni mințile, începu dînsa a da rostul mediului intelectual, și impuse a ei înrîurire tuturor celorlalte manifestări ale spiritului. Literatura, artele, moravurile, mai tîrziu constituirea lor socială care cu toate aceste slujise de mediu, pe vremile lățirei creștinismului, fură transformate prin această religie, devenită ia acuma mediu intelectual. Cu Renașterea, religia creștină se coboară la rolul numai de element alcătuitor al mediului, pe cînd caracterul de temelie al atmosferei intelectuale este dat de curentul

5. *La storia e una scienza*, trad. germană de Laevisohn, Berlin, 1892, p. 54.

literar, artistic și științific care devine predominant. Cît de adese ori nu se întîmplă chiar ca exemplele date de indivizi, sau direcțiile pe care ei le impun mer-sului ideilor, să schimbe, cel puțin pentru cît-va timp, caracterul mediului? Așa Stuarții avură, prin pur-tarea lor cea destrabalată, o înrîurire demoralizătoare asupra societății engleze din timpul lor, și însuflețiră, prin atmosfera stricată care-i încunjura, literatura e-pocei lor. Înriurirea lui Fichte, Schelling și Hegel schimbă în Germania caracterul tuturor manifestă-rilor intelectuale; tot așa se petrecură lucrurile în Franția, prin mediul datorit scrierilor lui Montesquieu, Voltaire și Rousseau, sau prin stăpînirea lui Napoleon I.

Instinctul de conservațiune. — Acest puternic in-stinct care se arată de îndată ce existența îmbracă forme individuale, apare la lumină prin trei pu-teri, care pleacă din aceiași obîrșie, ca trei ramuri ale aceluiași trunchi. Instinctul conservațiunei exis-tenței împinge pe indivizi — și sub acest termin în-țelegem și individualitățile mai întinse, ca rasele, po-poarele, religiile, sectele, partizele politice, școalele, etc., într-un cuvînt tot ce duce o viață deosebită — a-și întinde ființa lor pe cît o învoesc împrejură-rile, în mijlocul cărora ele trăesc, spre a întări exis-tența lor, în chipul cel mai trainic cu putință. A-ceastă tendință alcătuește *puterea de expansiune*. Cînd ființele sînt nevoite, spre a putea viețui, a trage fie-care în partea ei mijloacele de existență, atunci inter-vine *lupta pentru traiu*. Aceasta din urmă, cînd se prelungeste, prin răstimpuri de izbînzii și de că-deri, din partea elementelor ce au încins-o, dă naș-tere *reacțiunei contra acțiunei*.

a) *Expansiunea*. — Fie-care ființă vie tînde a-și a-sigura existența și, spre a o face, ia trebuie să ceară sprijinul naturii încunjurătoare. Aceasta din urmă îi dă cele ce-i trebuie pentru mulțămirea nevoilor ei.

Este însă o mare deosebire între chipul cum animalele caută să-și îndeplinească această trebuință, și acela pus în lucrare de om.

Animalele nu ieș decît ceea ce natura le dă din bunul ei plac, și nu se poate găsi la ele o tendință de a face să le slujască, lor puterile naturii. Erbivorele se hrănesc cu plinte; carnivorele cu alte animale; și unele și altele caută adăposturi contra vremei celei rale; unele dintr-însele emigrează, pentru a fugi de frig. Pentru a apuca hrana lor, animalele nu întrebunțază decît puterea lor muschiulară, întovărășită une-orî de oare-care mijloace intelectuale, precum cînd pisica pîndește șoarecele, sau cînd vulpea face pe moarta, spre a prinde prada. Animalele nu sînt în stare a sili natura să slujască nevoilor lor, întrebunțîndu-î puterile. În lumea animalității, căutarea hranei conduce la lupta pentru traiu, atît la acea a raselor streine una alteia, din care unele sînt menite a sluji spre a sătura pe ceteralalte, cît și la acea a indivizilor din aceeași rasă, pentru a apuca mijloacele de existență. Lupta pentru traiu, în sensul concurenței, exista fără îndoială și în sinul omenirii; dar ia este aici cu mult îmblinzită, prin mijlocul ce este în puterea omului, de a supune *tot mai mult* natura nevoilor lui, și de a osili să-i dea materiale de trebuință vieții sale. Propășirea omenirii tinde tocmai a micșura concurența între indivizii omenesți, și a înlocui lupta pentru existență, din acest punct de vedere, prin stăpînirea asupra naturii. Așa bună-oară, dacă chimia ar ajunge a produce corpuri alimentare, prin împreunarea elementelor prime, este invederat că nevoile omenirii ar fi îndestulate cu mult mai mare ușurință.

Animalele sînt tot-deauna în acelaș raport cu mijloacele de traiu date lor de natură. Omul silește din protivă pe această din urmă, a-i pune la îndămină, în toate zilele, altele noue. Pe cînd animalele nu se bucură decît de o cîtîme statornică de puteri întru

stăpînirea naturei, cea de care omul dispune crește fără încetare. Puterea omenească să întinde decîi neconținut pe socoteala naturei. S-ar putea vorbi decîi, în acest înțeles, de puterea de expansiune de care este înzăstrată ființa omenească. Dar această expansiune este, precum am văzut-o, unul din marii rîdicători ai propășirei și evoluțiunei în deobștie, și din acest punct de vedere puterea de expansiune s-ar contopi cu cea a evoluțiunei. Puterea de expansiune, în adevăratul înțeles al cuvîntului, trebuie să fie căutată aiurea.

Înțelegem prin termenul de *putere de expansiune*, tendința oamenilor de a-și întinde stăpînirea asupra *asemenilor lor*. Această tendință să întîlnește numai la ființa omenească, și ia nu se reafă la animale, decît într-o stare de tot începătornică. Dacă se găsească oarecare animale ce să slujesc de altele, pentru a întîmpina trebuințele lor, cele din urmă sînt, sau de altă specie, sau așa constituite, încît sînt menite chiar de natură, a suferi această stăpînire, și nu precum să întîmplă lucrul în remnul omenirei, în urma unei acțiuni vroite și conștuite a elementelor stăpînitoare asupra unor ființi de același feliiu. Așa sînt furnicile și albinele lucrătoare de o parte, și de alta puriceii care slujesc ca „vacî de muls“ oare-cărora specii de furnici. Această stăpînire pe care unele animale și-o însușesc asupra altora, pentru a-și asigura existența, nu este în orî ce caz decît cea dintăi treaptă a puterii de expansiune, ast-feliiu precum să întîlnește la oameni.

Nu trebuie să ne lăsăm a fi înșelați prin oare-care aparență, și să credem că animalele s-ar supune unui mai mare, și ar recunoaște autoritatea lui, ceia ce ar constitui fără tăgadă, o expansiune a animalului-cap pe socoteala turmei sale. Bivolii, căprioarele, bizonii, cîinii selbateci care trăiesc în cete, ascultă mai tot-deauna de un individ, deosebit înzestrat, care îi conduce, orînduiește vînatul său apărarea, și călău-

zește migrațiunile. Dar acest cap nu trage nici un folos din situația lui. Autoritatea lui nu se întemeiază pe însăși a lui putere, ci numai pe împrejurarea că celelalte animale recunosc întâietatea lui în putere, destoinicie sau în iuțime, și să supun conducerii lui. Nu capul impune a lui autoritate, ci turma o recunoaște, și aceasta numai în interesul ei, și de loc în acel al conducătorului. Cu totul altfelu să petrec lucrurile între oameni, unde capul tribului impune autoritatea lui *în folosul său*, îndatorind pe indivizii care îi sint supuși, a-i face oarecare slujbe. Înțelegem deci prin putere de expansiune tendința care urmărește supunerea oarecărui oameni sub autoritatea altora, și în acest sens, această putere este una din cele mai de samă ale istoriei.

Puterea de expansiune poate să se arăte, întâi într-un chip pacinic, fără a trezi împotrivire, și fără a da naștere luptei pentru traiu. Ast-feliu o aristocrație se desface cu timpul din sinul unei populații, și își însușește cu încetul drepturi și privilegii. Pozițiunea pe care o dobîndește fiind lucrarea timpului, și prerogativele de care ia se încunjură luînd ființă numai treptat, incalcarea autorității se face pe nesimțite, și cele mai adesa ori, fără a trezi împotrivire din partea acelor jertfiți. Numai atunci cînd poporul, ajuns la conștiința drepturilor sale, vra să le iee îndărăpt, este de trebuință, să se deie o luptă, pentru a răpi încalcătorilor prerogativele pe care ei și le au însușit. Tot așa e cu întemeierea puterii monarhice care pune mîna iarăși succesiv, și într-un chip nesimțit, pe autoritatea absolută. Ca exemple de expansiune pacinică, să mai amintim colonizarea feniciană, acea a Cartaginejilor și acea a Grecilor; întinderea comerțului republicilor italiene din Veacul de Mijloc, etc.

Una din căile cele mai obicnuite, apucată de expansiunea pacinică, spre a să îndeplini, este acea a imitațiunei, cînd un așezămînt, un obicei, o limbă,

sînt adoptate de alte organizme, decît acele ce le au dat naștere, și cînd această adopțiune să face de bună voie, fără constrîngere sau silnicie. Această formă de expansiune va fi cercetată de la sine, mai la vale, cînd ne vom îndeletnici cu puterea imitațiunei.

Expansiunea însă adesea orî dă peste piedici pe care trebuie să le învingă, și atunci elementele care se întîlnesc, întră în lupta pentru traiu care iea, în în acest caz, caracterul unei puteri deosebite. Inainte de a trece la cercetarea acestei din urmă, să stabilim care sînt chipurile generale de procedare ale expansiunei, sub toate formele ei.

Expansiunea poate să se întindă mai mult în spațiu, sau mai mult în timp, sau chiar și în îmbele de odată. Așa expansiunea puterii lui Carol cel Mare fu întinsă ca spațiu, dar ținu scurt timp; poporul evreesc fu tot-deauna puțin numeros, decî cuprinse un mic spațiu: dar el străbătu un lung șir de viacuri; creștinismul din protivă se deosebi prin o puternică expansiune, în spațiu ca și în timp.

Expansiunea este decî extensivă sau intensivă, sau întrunește de-odată îmbele însușiri. Cea mai slabă este cea care nu izbîndește decît asupra spațiului; mai puternică cea care stăruiește în timp; cea mai puternică din toate, este cea care predomnește în ambele elemente.

Expansiunea urmează același mod de propagare ca și evoluțiunea în deobștie; și ia să îndeplinește prin valuri care înaintează sau dau îndărăpt; dar cît timp ține puterea de expansiune a unui element, valul ce merge înainte întrece tot-deauna pe acel ce dă înapoi. Să întîmplă din protivă, cînd puterea de expansiune descrește. Fluxul și refluxul expansiunei alcătuesc, la rîndul lor, valurile ce alcătuesc evoluțiunea care însă, după cum am văzut-o, înaintează tot-deauna.

Une orî, valurile propășitoare ale expansiunei să

întîlnesc cu acele de același caracter ale evoluțiunei, bunăoară expansiunea comerțului republicilor italiene care alcătui mediul bogat și înfloritor, în sinul căruia putu să să dezvolte Renașterea. Alte dăți, valurile propășitoare ale expansiunei împotivesc și stinghiresc mersul evoluțiunei. Așa Carol cel Mare, cu silințele sale, de a restatornici absolutismul roman, să opune, pe cît timp trăi el, și pentru o întindere însemnată de pămînt, evoluțiunii care gravita cătră descompunerea ideeii de stat.

În sfîrșit, sfera de expansiune a unui element va atîrna în tot-deauna de puterea cu care este înzestrat, și va sluji spre a o măsura. Această putere i va fi împărtășită prin puterea cea mare a evoluțiunei. Cînd evoluțiunea împinge la lumină expansiunea unui element împotivitor propășirei, evoluțiunea dă îuapoii.

S-ar putea formula aceste deosebite principii, în rostirile următoare : *Expansiunea este cu atîta mai puternică, cu cît ia să întinde mai mult în spațiu și mai ales în timp. Expansiunea să îndeplinește, ca și evoluțiunea, prin valuri propășitoare, saii care dau îndărăpt. Aceste valuri nu să întîlnesc în tot-deauna cu acelea de aceeași fire ale evoluțiunei.*

b) *Lupta pentru traiu.* — Am văzut că atunci cînd expansiunea unui element întîlnește o împotivire, ia să silește a o sfărma ; atunci iea naștere lupta pentru traiu.

Trecerea de la expansiunea pacinică la cea care să îndeplinește prin mijlocul luptei, să face într-un chip nesimțit ; căci lupta pentru traiu să arată între elemente, în grade foarte deosebite de tărie. Ia începe printr-o simplă opunere, ușor înlăturată de elementul cotropitor, pentru a culmina în alternativele de suiiș și coboriș, determinate prin reacțiunea elementului cotropit. Așa bunăoară, expansiunea înrîurirei franceze la Romîni nu întalni aproape nici o împotivire, și cuprinse tot stratul luminat al

societății, trezind numai neînsemnate protestări din partea unor naționaliști. Din protivă, infiltrarea elementului grecesc la același popor, nu să făcu fără lupte și răscoale care slăbiră din ce în ce, pînă cînd acest element deveni precumpenitor, în epoca fanariotă. Tot așa e cu expansiunea ideilor engleze în Franța în cursul viacului trecut, care să îndeplini fără a trezi la început nici o înprotivire, dar care curînd săpînd starea socială în ființă, provocă o luptă pentru traiu care culmină în peripețiile sîngeroase ale Revoluției franceze.

Lupta pentru traiu va deveni decî cu atît mai ascuțită între formațiunile intelectuale, cu cît protivicia lor va fi mai rostită.

Nu să poate vorbi decît prin analogie și într-un chip figurat, de o luptă pentru traiu între formațiunile obștești ale materiei neînsuflețite, și nu putea admite cu d-l *de Lanessan*, că cristalurile de sare luptă pentru traiu contra acțiunei topitoare a apei, sau că stincele luptă pentru traiu contra valurilor mării⁶. Lupta pentru traiu nu poate avea loc decît între formele individuale.

În remnul vieței materiale, am văzut că această luptă să încinge întîi înprotiva naturei încunjurătoare, în care sint cuprinse speciile care trebuie să slujască drept hrană altora. În al doilea loc, aceste ființi vor porni o luptă între ele însăși, spre a monopoliza, pe cit va fi cu putințe, în folosul fie-căreia din ele, prada pe care întia formă a luptei o dă ca preț al silințelor lor.

Pe cînd cea din urmă formă a luptei pentru traiu, cea care să dă între indivizi de aceeași specie, va atîrna mai ales de adaptațiunea acestor indivizi la

6. *Le Transformisme*, Paris, 1883, p. 425. Cf. d. Novieoff, *La lutte entre les sociétés humaines*, Paris, 1896, p. 2, d-l Lilienfeld, *Gedanken über die Sozialwissenschaft der Zukunft*, II, Mitau 1875, p. 30, zice și d-sa, că „lupta pentru traiu are valoare pentru întreaga natură, și nu este mărginită numai în remnul organic“.

mediul incunjurător, întâia formă a acestei lupte aceea care se petrece între specii deosebite, va atârna în primul loc, cât privește rezultatele sale, de însușirile individualităților între care ea e prinsă.

Să cercetăm întâiu lupta între indivizii de aceeași specie. „Variațiunile individuale mai mult sau mai puțin însemnate vor tinde a se fixa, a se desvolta, a se transmite la coborîtori, dacă ele sunt de folos pentru individ sau pentru specie. În cazul protivnic, dacă nu înlesnesc vre-o puțință îndestulătoare de supraviețuire, ele sunt înlăturate, sau atunci ființele la care ele se arată vor pieri în curînd în luptă⁷“. Concurența indivizilor de aceeași specie, în domeniul vieții materiale, va avea deci de rezultat de a face să izbîndească cei mai tari, sau după o rostire mai potrivită a lui *Herbert Spencer*, cei mai apți care singuri supraviețuiesc și pot face stirpe. Această stirpe, favorizată prin mediul care a protegit cea întâiu a ei desvoltare, va alcătui cu timpul o nouă specie.

Lucrurile se petrec într-un chip asemănător în societățile omenești. Tot pe această cale ajunge un trib la stăpînirea unei nații întregi, întrecînd pe celelalte, mulțumită oare-căror însușiri particulare care corespund mai bine condițiilor de existență a lumii timpului său. Tot așa se întîmplă cu o religie care răspinge pe altele, și se întinde în locul lor; cu o școală artistică sau literară, cu un morav, cu un obicei, o modă sau un simplu cuvînt. Cu drept spune deci *Bagehot*, că „un caracter național nu este decît un caracter local care a avut noroc, întocmai precum limba națională nu este decît un dialect care a avut noroc, adecă dialectul unui ținut care a devenit mai înrîuritor decît celelalte, și care a impus jugul său cărților și societății⁸“. Astfelii

7. Vianna de Lima, *Exposé sommaire des théories transformistes* p. 167.

8. *Lois scientifiques du développement des nations*, Paris, 1897. p. 47.

fură Latinii, și printre ei tribul Romanilor, care puseră mîna pe putere, mai întîiu în Italia, apoi în lume. În Galia, Francii ajunseră a predomini; la Slavi, Ruși și Marî. Printre dialectele italiene, acel toscan se răspîndi; din acele ale popoarelor germane, acel al Saxoniei; în Franția, limba de *oil*. În sfera religiei, să amintim izbînda învățăturilor protestante asupra catolicismului, în oare-care țări din Europa care înfațoșau condițiuni priincioase întinderii lor. În literatură și în arte, nu se poate tăgădui că, în vremile noastre, a predominat direcțiunea realistă, mulțămîtă mediului, și cu toată inferioritatea ei vădită ca arătare a frumosului,

Trebue cu toate aceste luat aminte, că concurența între indivizii de aceeași specie nu izbutește tot-deauna a plăzmui forme noue, menite a trăi și a se desvolta. Lupta între indivizi nu are prin ea însăși alt efect, decît acel de a face să dispară elementele mai puțin bine adaptate la mediu; ea nu aduce decît un rezultat negativ, fără a da naștere unor forme noue ale vieții sau ale spiritului. Cîte vegetale sau animale nu pier, numai din pricina că nu sunt tot așa de bine înzăstrate ca asemecele lor, și nu pot susține concurența cu ele, în lupta pentru traiu! Și printre oameni, cîți indivizi nu sînt oare mistuiți de mizerie sau de moarte, pentru același temei! În aceste cazuri, lupta pentru traiu nu face decît să cossască pe indivizii mai puțin apți, fără a plăzmui nici o formă nouă. Pentru ca concurența vitală între indivizii de aceeași specie să producă un rezultat simțit pentru evoluțiune, trebue numai decît ca elementele învingătoare să se reprezinte nu numai pe ele însăși, dar să fie și reprezentanții formelor obștești (organizme sau idei). Numai atunci cînd existențele individuale au fost jertfite în folosul unor formațiuni generice, numai atunci aceste din urmă stăruesc și procură elemente evoluțiunii. În remnul vieții materiale, stăruesc caracterele obștești ale genurilor și

speciilor, pe când indivizii pier fără urmă. În lumea spiritului, precum am văzut-o, supraviețuiesc și dăinuiesc numai ideile obștești, legînd timpul trecut de acel de față, și pe acest din urmă de viitor.

Întîia formă a luptei pentru traiu în domeniul vieții, concurența între indivizii de aceeași specie, are deci drept rezultat, în acel al spiritului, plăzmuirea de forme noue obștești care împing înainte dezvoltarea spiritului.

Să trecem acum la a doua formă a luptei pentru traiu, războiul între speciile dușmane. Aceasta din urmă formă, de și atîrnă și dînsa de acțiunea mediului, se desface tot mai mult de el, după cum ființele ce luptă una cu alta stau mai sus pe a vieții scară. Mediul poate favoriza întinderea unei specii și împiedeca pe cea a alteia, poate slăbi pe una și a o da mai ușor în prada celeilalte. Dar izbînda va fi tot-deauna hotărîta de însușirile înnăscute ale speciei, de natura sa intimă, de puterea sa, de armele și de inteligența de care dispune. Această formă a luptei pentru traiu, tocmai fiind că atîrnă mai mult de elementul individual, va trebui să înfățișeze, în domeniul spiritului, cu totul un alt caracter decît în acel al vieții materiale, pentru că individualismul se rostește cu atîta mai mult, cu cît urcăm mai sus scara ființelor, și ajunge cel mai înalt grad de dezvoltare în domeniul spiritului. Aici, războiul între speciile dușmane are o însemnătate foarte mare.

Intr-adevăr, trebuie să luăm aminte mai întîiu, că între oameni, la drept vorbind, nu poate fi pomenire de un război între speciile deosebite, fiind că neamul omenesc nu alcătuește decît o singură specie, despărțită în naționalități, decî în grupe deosebite, dar care pot procrea împreună.

O a doua luare aminte, tot atît de însemnată, este că în lupta dintre societățile omenești, în tot-deauna elementul care face să se plece cumpăna către izbînda, este acel de căpitanie al ființe, gîndirea,

elementul intelectual. „Dacă populațiunile nord-americane nu aŭ avut decît a împinge înaintea lor pe Pieile-Roșii, pentru a le face să dispară, și să se pună în locul lor, explicarea acestei isbînzii a rasei anglo-saxone asupra rasei băștinașe a Statelor-Unite, este că cea dintîiu era cu mult superioară rasei de loc, în civilizație, decî în putere intelectuală, și ca o urmare, în putere materială, prin mijlocul supunerii naturei⁹ “. Cum o spune prea bine *Victor Cousin* : „într-un război, fie-care popor reprezintă o idee, și în ciocnire, ideia mai slabă va fi zdrobită de cea mai tare¹⁰ “. D-l *Hinneberg* repetă și el aceeași gîndire, cînd zice, că „pretutindene acei ce sunt mai tari în cugetare răpun pe acei mai slabi¹¹“, și d-l *Réné Worms* adaugă că „factorul psihologic este cel mai însemnat din toate. Chiar în luptele între indivizii vii, se văd ființi mai mici răpunînd pe altele mult mai mari, mulțumită unor însușiri numai și numai mintale : ghibăcia, curajul, șiretlicul. Tot așa este, *a fortiori*, în luptele dintre societățile omenești. Aici, însușirile intelectuale și morale sunt, netăgăduit, cele mai de preț. În război, curajul luptătorilor, disciplina lor, iubirea lor de țară, precum și știința și priceperea tactică a capilor, hotărâsc izbînda ; în luptele industriale, ascuțimea invențiunei, îndrăzneala și spiritul practic al capului întreprinderii, virtutea și rîvna lucrătorilor asigură reușita ; în luptele diplomatice, totul este datorit tactului și puterii de voință ; în luptele de civilizație, este gradul de desăvîrșire al unei învățături sau al unei limbi care asigură expansiunea ei¹²“.

Lupta între grupele omenești rivale facîndu-se cu scop de stăpînire, un grup nu va tinde mai nicî-odată

9. Elysée Reclus. *Géographie universelle*. XVI, p. 104.

10. *Introduction à l'histoire de la philosophie*, p. 189.

11. *Die philosophischen Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, in *Historische Zeitschrift* a lui Sybel, 63, 1885, p. 23.

12. *Organism: et société*, Paris, 1896, p. 278.

la nimicirea fizică a celuilalt, ci numai la supunerea, la robirea lui. Traiul însă împreună, pe același pământ, a două grupe de aceeași specie care pot procrea împreună, va avea de efect cruciarea învingătorilor cu învinșii, cruciare care va da naștere unor elemente noue etnice, și va schimba una din bazele statornice ale istoriei, elementul rasei.

Lupta pentru traiu între speciile animale nu mai are astăzi o înrîurire transformătoare, speciile statornicindu-se cu statornicirea mediului din afară. Hrăpirea nu urmărește altă țintă decît mulțămirea nevoilor vieții: Vulturii mănîncă pretutindenea iepurii și păsările mai slabe decît dînșii; pisicile duc un război neincetat guzganilor, șoarecilor de casă și de cîmp; edera și alte plînte acățătoare ucid arborii cei mari; rîmele taie rădăcinile unei mulțimi de plînte și le fac să piară. Firea pare a fi închinat stîrpirei produsele însăși ale neasemănatei sale rodnicii; ea plăzmuește într-una și omoară într-una. În viață ca și în moarte, puterea ei este minunată, nesfirșită. Dar acest măcel înspăimîntător de ființi, la ce formă nouă de existență dă el naștere *astăzi*? La nici una. El slujește, cum am mai spus-o, a curății locul, și a-l face încăpător pentru primirea prea plinului existenței. Tot așa oare se petrec lucrurile, în lupta între elementele intelectuale? Între societăți, rar să întîmplă ca lupta să facă să dispară pe unul din protivnici; cele mai adese ori, ea face ca o nouă viață să înflorească pe mormîntul morților; întrupează ideia omenească într-o nouă combinație de puteri intelectuale, într-o nouă individualitate etnică. Cînd lupta se dă între ideile politice, sociale, religioase, literare, artistice, filosofice, rezultatul luptei este și în acest caz, numai cît foarte rar stîngerea unei idei în folosul celeilalte. Cele mai adese ori ideile, cînd se combat, se amestecă și dau naștere unei forme noue de gîndire. Astfeliu lupta între creștinism și păgînismu avu pe deoparte drept

rezultat, nimicirea artei antice, pe de alta acela de a introduce în noua religie concepțiunea politeistă a dumnezeirei, reprezentată prin numărul însemnat de sfinți, sfinite, apostoli și mucenici, cărora biserica le dă o cinstită dumnezeiască, și pe care publicul îi adoră une-ori chiar mai călduros, decât pe Treimea creștină. Lupta între protestantism și biserica romană are de efect de a transforma pe această din urmă, și de a o face să primească mai multe învățături patronate de secta cea nouă, precum predica în limba națională și nu mai mult în latinește. Un dialect învingător împrumută în tot-deauna, de la acele pe care-l răspinge mai multe cuvinte și rostiri, etc., etc.

În sfârșit, luptă se încerează adesea-ori între ideile nouă și formele vieții, stăpinite de ideile vechi. Cele nouă voiesc să înlocuiască în conștiință pe cele vechi, spre a ajunge să transforme starea reală a societății, potrivit cu nouele concepțiuni. Lupta se încinge pe tărîmul ideilor, spre a preface așazămintele ce atîrnă de ele, credințele, formele de ocărnuire gustul public, într-un cuvînt formele vieții însăși. Lupta nu încetează decât atunci, cînd armonia a fost stabilită între ideile nouă și formele vieții; cînd adică o înțelegere a intervenit între aceste două elemente. Calea ce conduce la această înțelegere, poate fi foarte lungă, plină de întîmplări adesea ori prea dureroase. Ea înfățișază adesea ori alternative de izbînză și de înfrîngere, sușuri și josuri (acțiune și reacțiune), pînă ce ideia nouă rămîne stăpîna locului. Dar de abia a luat ea conștiințele în stăpînire și iată că o nouă idee caută să o scoată din scaun.

A doua formă a luptei pentru traiu, în domeniul spiritului, are deci și ea drept rezultat, plămîuirea de elemente intelectuale.

Putem deci formula următoarele legi, în ceea ce privește acțiunea luptei pentru traiu :

1) *Ea are drept urmare moartea elementului răpus, când acesta nu poate fi asimilat de elementul învingător.*

2) *Ea da naștere unor nouz productz intelectuale, când elementele între care este dată pot intra în combinațiune.*

c) *Reacțiunea contra acțiunei.* — Lupta pentru traiu, în forma pe care o îmbracă în remnul spiritului, are drept corolar o altă lege care joacă un rol foarte însemnat în desvoltarea societăților omenești. Această lege este aceea a reacțiunei contra acțiunei care poate fi formulată în chipul următor : *ori ce acțiune pusă în lucrare contra unui organismu intelectual, provoacă o mișcare în sens protivnic, menită a răspinge sau a neutraliza efectele celei dintâi.*

Sîmburele acestei legi se vedește încă în remnul vieței materiale, unde ori-ce atingere a unui trup viu, dacă nu-l distruge, aduce o reacțiune lăuntrică ce tinde a drege răul ce i-a fost pricinuit. Ast-feliu o tăetură făcută unui copac este curînd umplută, prin nouele țesături, reîntocmite prin seva care se îngămădește în citime mai mare la locul lovit. Tot așa se întîmplă și cu rana făcută unui animal. Această împrotivire a vieței contra elementelor ce tind a o distruge, se arată și în viața colectivă a ființelor. După o mare mortalitate, este tot-deauna o sporire a nașterilor, care tinde a umplea golurile făcute de moarte.

Reacțiunea care tinde să neutralizeze efectele rău-făcătoare, pricinuite printr-un atac contra organizmului, va fi tot-deauna proporțională cu puterea de viață a individului lovit. Dacă organismul este puternic, iar atacul a fost slab, reacțiunea se va face numai decît, și va fi puternică. Va fi luptă între viață și moarte, cînd atacul va fi atins hotarul împrotivirei cu putință ; iar cînd acest hotar va fi fost depășit să va întîmpla peirea. Reacțiunea, în acest de pe urmă caz, va fi cu atît mai slabă, cu cît disproporția între atac și puterea de împrotivire va fi fost mai

mare. Noi credem deci, că pentru fenomenele vieții, atât fizice cât și intelectuale, nu se poate aplica principiul mecanic formulat de *Newton*, că reacțiunea este egală sau echivalentă cu acțiunea, și că *Auguste Comte* se înșală, când recunoaște că „acest principiu se aplică la toată economia firei“¹³. Este mult mai apropiat de adevăr, de a susține, cu d-l *Benloew*, că „nimic nu este mai greșit decât axioma că reacțiunea este egală cu acțiunea și vice-versa. Acțiune și reacțiune nu reprezintă decât schimbările de mers ale luptei între două elemente protivnice, și cu dreptul se poate spune că în deobște acțiunea precumpenește“¹⁴.

Păstrarea vieții fiind tendința universală a tuturor organismelor vii, urmează că reacțiunea nu se poate întâmpla decât atunci, când este a se apăra existența. Prin urmare, toate puterile care vor conlucra a întări viața și a-i da puteri noi, nu vor provoca nici un soi de reacțiune.

Viața să intrupează în existențele individuale, și puterile protivnice care vroesc să se distrugă una pe alta sunt adese ori reprezentate de către însuși acești indivizi. În acest caz, acțiunea și reacțiunea vor fi reprezentate prin indivizii care s-au prins în lupta pentru traiu. Pe când însă, în remnul vieții materiale, această luptă nu se poate încinge decât între singuratici indivizi, în domeniul spiritului, adesea ori elementele ce se vor încăera, vor fi ideile obștești obiective: un partid politic contra unui altuia, o sectă religioasă contra protivnicei sale, o școală artistică sau literară contra scoalelor antagoniste. Pe cât timp elementele care susțin lupta nu vor fi puse în neputință de a lupta, se va putea tot-deauna produce o reacțiune în favoarea lor, cu atât mai mult că acel ce a repurtat întâia izbândă, a trebuit să

¹³ *Cours de philosophie positive*, I, p. 796.

¹⁴ *Les lois de l'histoire*, Paris, 1883, p. 362.

slăbească, prin însuși faptul triumfului său. Ast-feliu, după marea Revoluție franceză, ideea monarhică ce nu murise cu toată groaznică lovitură ce-i fusese dată, se ridică iarăși, și duse mai întâi la Imperiū, apoi la Restaurațiune. După o a doua lovitură, ea reveni din nou, dar slăbită, în persoana lui Ludovic-Filip, și cînd revoluția din 1848 veni din nou să o răstoarne, ea încercă să se ridice pentru a treia oară, dar sub o formă iar deosebită, al doile Imperiū care amintea Franției, gloria trecută. După 1870 ideea monarhică fu, după cum o credem, cu desăvîrșire răsturnată în Franția. Ea pierduse toată puterea ei de inprotivire; reacțiunea nu mai era cu putință; ea merse să se îngroape în mormînt.

Nu trebuie amestecate reacțiunea formeii lovite care vra încă să trăiască, cu evoluțiunea unei societății adusă de schimbarea mediului, de și rezultatele, la care iesă aceste două soiuri de desvoltări, pot să fie asemănătoare. Tot-deauna s-a asămăluit Napoleon cu Cesar, și marelui Corsican îi plăcea chiar a lua apucăturile dictatorului roman. Cu toate acestea nimic mai deosebit decît postamentul pe care se ridică a lor putere, asemănătoare în atîtea priviri. Cesar nu era decît termenul fatal, cătră care tindea evoluțiunea unei societăți ce nu mai putea practica libertatea, și căreia îi trebuia un stăpîn. Era încununarea neaparată a desvoltărei republicei romane. Dovadă la aceasta, este că îndată ce el muri fu înlocuit întâi cu August, apoi cu Tiberiū; și dacă acești dintăi următori-înainte ai sistemului său aveau oare-care talente, nu trebuie uitat că ei avură drept urmași niște nebuni, precum Caligula, niște idioți precum Claudiu, sau niște comedianți precum Neron. Societatea romană îi suportă pe toți, pentru că era coaptă pentru absolutismu. Oare tot așa stătea lucrul în Franția, și cesarizmul lui Napoleon îmbracă el același caracter ca și acel al Romanului? Nicî decît. El dispare odată cu Napoleon, și socie-

tatea franceză, după câte-va șovăiri, ajunge a realiza ținta de pe urmă la care tinsese marea ei revoluție, ocîrmuirea poporului prin el, însuși. Cesar însamănă, pentru Romani, trecerea de la republică la monarhia absolută; Napoleon, la Franceji, însamănă cea întâi treaptă a trecerei de la monarhia absolută la forma republicană a ocîrmuirii. Ei arată deci, în desvoltare, direcțiuni diametral opuse, datorite unor puteri cu totul deosebite: Cesar acțiunei mediului; Napoleon ca factor al reacțiunei, cel puțin în ceea ce privește ideea monarhică.

Legea care stăpînește această putere, este că *reacțiunea este în proporție întoarsă cu acțiunea.*

Imitațiunea. — O altă putere, cu ajutorul căreia se mișcă evoluțiunea, și anume evoluțiunea mintală a omului, adecă istoria lui, este imitațiunea. Această putere se regăsește încolțită, în remnul vieței materiale. Fie-care specie, fie-care varietate de animale are moravuri, destoinicii, plecări asemănătoare, care se vădesc prin mișcări de același felii. Dacă o parte din aceste mișcări se trage din constituția fizică a indivizilor, cealaltă este datorită imitațiunei, sleită adesa ori în viața neconștiută a instinctului. In domeniul spiritului, această plecare tinde a se lăți cu atît mai mult, cu cît viața neconștiută este înlocuită cu viața conștiută, instinctul prin inteligență, voința automatică prin voința spontană, Iată pentru ce, la ființele cele mai apropiete de neamul omenesc, la patrumani, noi găsim această tendință la imitațiune mult mai rostită decît la celelalte animale; ea se silește a imita mai ales acțiunile omenești. Cu cît un animal va fi mai sus pus în scara ființelor, cu atîta el va arăta o plecare mai mare pentru imitațiunea spontană. Luarea aminte a d-lui *Gustave le Bon*, că „imitațiunea pe cale de moltiplicare este o facultate cu care oamenii sînt în de-

obștie înzestrați, într-un grad tot atât de înalt ca și marele maimuți antropoide, pe care știința le dă drept străbuni¹⁵, cu toată ironia pe care o răsuflă, nu este de loc potrivită. Nu oamenii samănă maimuților prin predispunerea la imitat, ci din protivă, ceea ce apropie, prin partea intelectuală, mai mult pe patrumani de bimană, este tocmai însușirea lor de a imita.

D-l *Tarde* dă imitațiunei un rol precumpenitor în dezvoltarea societăților. El face din ea puterea de căpitanie, s-ar putea zice chiar puterea unică a istoriei. Nu e vorbă, el recunoaște, alătura cu dînsa, existența unei altei puteri, cea a invențiunei; dară fiind că acțiunea acestei puteri nu poate fi prevăzută, d-l *Tarde* este plecat a o răspinge din sfera științei sociale, în cea a filosofiei sociale. El nu ar vroi să păstreze pentru știința socială, decît studiul legilor imitațiunei, de-oare-ce imitațiunea nu este decît o repetire de fapte asemănătoare, și „știința are nevoie, spre a exista, de asemănări și repetiri, căci ea trăește din număr și măsură. Ca orî ce altă știință, și cea socială trebuie să se indeletnicească, după d-l *Tarde*, numai cît cu faptele asemănătoare, multiple, cu îngrijire ascunse de istorici (!!), pe cînd faptele noue și neasemănătoare, faptele istorice propriu zise alcătuesc domeniul păstrat filosofiei sociale¹⁶. De și d-l *Tarde* recunoaște pe față, că faptele istorice propriu zise aparțin domeniului de neprevăzut al invențiunei, cu toate aceste el definește istoria drept „cunoștința soartei imitațiunilor¹⁷. /s-toria ar exclude deci din sinul ei faptele istorice în adevaratul înțeles al cuvîntului.

Din protivă, d-l *Dürkheim* este dispus a înlătura

15. *Lo's psychologiques du développement des peuples*, p. 133.

16. *Les lois de l'imitation*, Paris, 1890, p. 158, Comp. p. 5 și 14.

17. *L. c.*, p. 157.

aproape cu totul rolul imitației din mersul societăților omenești. El susține că acțiunile sociale, adecă faptele care interesază istoria, sînt rezultatul unei constrîngerii. Aceste fapte constau în chipuri de a lucra, de a gîndi și de a simți, exterioare individului, și care sînt înzestrate cu o putere de constrîngere care face de ele i se impun. Plecînd dela această concepțiune, d-l Dürkheim tăgăduiește înrîurirea pe care d-l Tarde o atribue imitației, în geneza faptelor colective, și se întreaabă „dacă cuvîntul imitațiune este acel potrivit pentru a însemna o propagare datorită unei înrîuriri constrîngătoare“¹⁸.

Vom începe prin a cerceta caracterul imitației, pentru a stabili apoi partea de adevăr ce trebuie recunoscută acestor două susțineri contrazicătoare. Imitațiunea, în adevăratul înțeles al cuvîntului, este „reproducerea neprecugetată a unui act săvîrșit de un altul“¹⁹, și din acest punct de vedere *Buffon* zicea, cu drept cuvînt, despre animale, că „talentul de imitațiune, departe de a presupune gîndire la ele, dovedește din protivă că animalele sînt cu totul lipsite de dînsa“²⁰. Dacă imitațiunea ar fi mărginită la această formă animală, ea nu ar juca nici un rol în societățile omenești, unde orî ce imitațiune, chiar cea care pare mai puțin rațională, are în tot-deauna cuvîntul ei de a fi.

Imitațiunea, luată în înțelesul ei cel mai obștesc, adecă reproducerea a ceea ce fac alții, este de două feluri; conștiută și neconștiută, voluntară și obligatorie. Omul imitează în chip conștiut ceea ce fac semenii săi, pentru a-și cruța osteneala de a se hotărî singur la îndeplinirea unui act, sau pentru că el vede că actul îndeplinit de semenii săi le-a fost spre bine, a îmbunătățit traiul lor, i-a ferit de o nenorocire.

18. *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, 1895. p. 8.

19. Le duc d'Harcourt, *Quelques réflexions sur les lois sociales* Paris, 1886, p. 221.

20. *Nature des animaux*.

Omul imitează decî prin instinct de conservațiune. pentru a îndepărta răul și a dobîndi fericirea. Chiar acei ce se sinucid prin imitațiune, nu urmăresc altă țintă, decît de a fi mîntuiți de a lor suferință.

Imitațiunea neconștitută este din protivă impusă individului prin obiceiurile, deprinderile, așazămintele, în sinul cărora i se trezește viața, și ale căror reguli trebuie să le respecte, fiind menit a trăi în societatea asemenilor săi; decî prin instinct de conservațiune socială.

Este cu toate aceste o clasă numeroasă de acte imitative care încep prin a fi cu totul voluntare, pentru a deveni mai tîrziu obligatorii și neconștite. Așa stă lucrul cu obiceiul de a face daruri de anul nou. Acest obicei a trebuit să plece de la inițiativa unui individ, și această acțiune, cu totul voluntară la origine, a fost imitată de bună voie, și de loc în urma unei constrîngerii sociale. Cu timpul, acest obicei întinzîndu-se în societăți, și dobîndind o autoritate tot mai puternică, prin a lui repețire, luă un caracter obligatoriu, ast-feliu că astăzi este privit ca o îndatorire morală de a face daruri oare căror persoane de anul nou. Moda ridicolă a turnurei la femei, fu introdusă pentru întîia oară de cătră o excentrică; era decî o acțiune cu totul voluntară. Ea găsi alte femei, de același caracter, care o imitară. Molipsirea se întinse din ce în ce asupra femeilor înțelepte. Intrebuințarea ajunse așa de obstească, că era ridicul de a nu se face ridiculă. Obiceiul studenților germani de a purta ochelari, spre a-și da aerul mai învățat, a trebuit să se introducă prin treptele următoare, din care cele dintîiu nu sunt de loc obligatorii. Mai întîiu purtară ochelari cei scurți la vedere, care într-adevăr aveau nevoie să o facă. Acest neajuns putuse însă să le provină din rîvna lor pentru studiu. Ochelariii se anatară decî ca semnul din afară a sîrguinței. În toate aceste cazuri, și într-o nesfîrșire de altele, imitațiune-

nea a trecut prin treapta voluntară, pentru a deveni mai târziu obligatorie. Este același mers, ca și acel urmat de acțiunile individuale, dintre care un mare număr devin instinctive prin a lor repetiție: vorbitul, scrisul, mersul, danșul, cîntarea din deosebite instrumente, etc, saū mai bine încă, această transformare a unor acțiuni sociale voluntare în acțiuni sociale obligatorii, samănă cu instinctele animalelor care la început, constaū și ele din acte voluntare ce deveniră neconștiute, prin a lor neconținută repetiție, și prin transmiterea lor pe calea eredității.

Dacă însă aceste acte constituie o imitațiune pe cît timp ele sînt voluntare, nu urmează ele a păstra același caracter și cînd devin obligatorii?

O atare deosebire ne pare cu atît mai neîndreptățită, cu cît este peste putință a se hotărî clipa în care actul trece de la conștiut la neconștiut, în care el devine din voluntar, obligatoriu. D-l *Tarde* ne pare decî a avea dreptate în protiva d-lui *Dürkheim*, cînd întînde terminul de imitațiune ia reproducerea „silită saū de bună voie, după alegere saū neconștiută, a acțiunilor omenești“²¹, și nu putem împărtași îndoială d-lui *Dürkheim* care se întreaba, „dacă cuvîntul imitațiune este într-adevăr acel mai potrivit pentru a însemna o propagare datorită unei înrîuriri constringătoare“²²; căci dacă este să se privească ca imitative actele nevoluntare eșite din acte voluntare, pentru ce nu s-ar denumi cu același termin, actele de la început nevoluntare, adecă actele care aū devenit ast-feliū în vremile noastre, dar care aū trebuit și ele să aibă o origine voluntară și conștiută? D-l *Fouillée* ie aminte, cu mare dreptate, „că legătura socială este un amestec de acte voluntare și nevoluntare“²³, ast-feliū că deose-

21. *Lois de l'imitation*, p. 3

22. *Les règles de la méthode sociologique*, p. 8.

23. *Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde*, Paris, 1896, p. 243.

birea absolută între imitațiunea voluntară și cea obligatorie devine grea și din acest punct de vedere.

Dar să cercetăm acuma o alta întrebare mai în-sămnată. Care din aceste două soiuri de imitațiuni, cea voluntară sau cea obligatorie, constituie puterea istorică ?

Trebue într-adevăr luat aminte, că imitațiunea, ca putere obștească socială, intervine în faptele sociale, fără deosebire dacă ele sunt succesive sau coexistente, și anume în îmbele ei forme, conștiută și neconștiută. Ast-feliu imitațiunea a întemeiat obiceiul de a se da daruri la anul nou, fapt de natură coexistentă, care nu are prin el însuși nici un caracter istoric. Tot așa e cu cele-lalte obiceiuri consfințite prin timp, precum numeroasele prescrieri ale codului politetel, obiceiurile ce se practică la nașteri, la nunți la înmormintări, etc., etc., care nu constituie prin ele însăși decît niște acte coexistente, de-oare-ce ele contribue numai la întreținerea unei stări oare-care a societăței, iar nu la a ei desvoltare. Sunt și imitațiuni cu totul spontane care nu pot sluji a constitui evenimente istorice; spre pildă, velocipedia ce nu va putea nici odată lua un caracter obligatoriu, și care cu toate acestea constituie, în vremile noastre, unul din cîmpurile cele mai întinse ale imitațiunei voluntare.

Toate aceste fapte, pe care imitațiunea le preface din fapte individuale în fapte sociale, nu alcătuiesc decît fenomene coexistente care nu au nici o valoare pentru desvoltarea omenirei. Pentru ca imitațiunea să devină o putere istorică, trebue ca acțiunea ei să fie pusă în lucrare asupra unor fapte succesive, trebue ca ea să iee parte la desvoltarea societăților, și nu numai la întreținerea lor într-o clipă dată. Imitațiunea însă, în acest caz, trebue să introducă elemente noue în mersul evenimentelor. După limbajul d-lui Tarde, ca trebue să se aplice la invențiuni. Din acest punct de vedere, velocipedia poate

fi privită ca un element istoric, dacă este luată ca una din treptele locomoțiunii mecanice; dar în sine, ea nu constituie decît o grupă de imitațiuni de caracter coexistent.

Toceai aici ne despărțim cu totul de doctrina d-lui Tarde. Acest sociolog de frunte nu vede, în ori-ce act de imitațiune, decît o repetiție a aceluiași fapt, și d-sa voiește să constituie istoria, pe repetiția acestor asemănări. Acest lucru îl tăgăduim din toate puterile.

Imitațiunea nu conduce la repetiție, decît în cazul cînd ea lucrează asupra unor elemente asemănătoare; cînd aceste din urmă sunt deosebite, produsul imitațiunii este și el deosebit. Lucrul se întîmplă de cîte ori imitațiunea, în loc de a interveni între fenomene coexistente, se petrece între fenomene succesive. Sintem fericiți de a aduce, în sprijinul feliului nostru de a vedea, mărturia unui spirit deosebit, pe care d-l Tarde îl socoate cu drept cuvînt ca de mare vază, acea a lui *Cournot* care zice, că „fenomenele istorice care se repetă, nu o fac decît cu schimbări care arată, prin sensul lor statornic, că este, în afară de cauzele de reproducere și de repetiție, o cauză de propășire neîncetată“²⁴.

Este adevărat că fie-care act imitat, chiar pentru fapte coexistente, este mai mult sau mai puțin deosebit de modelul comun; ast-feliu o pălărie de femeie care va da moda, se va deosebi prin culoarea, prin garnitura, prin bogăția sa, în fie-care exemplar; cultura vermilor de mătasă se va deosebi la fie-care individ care se va deda unei ast-feliu de îndeletniciri, prin întinderea ei, întocmirea și prin îngrijirea ce i se va da; îmbunătățirea unui plug va fi imitată într-un chip deosebit, după feliul culturii la care va fi întrebuițat. Pretutindenea însă aceste deosebiri pot fi nebagate în samă, spre a se lua în pri-

24. *Traité de l'enchaînement des idées fondamentales* Paris, 1861, II p. 334.

vire numai miezul lucrului. Tot asemănarea între deosebitele pălării va constitui moda; asemănarea între felurile de cultură sau de îmbunătățire va fi lucrul de căpitanie. Ca rezultat se va avea deci o *repetiție a aceleiași forme*, și se va putea extrage o noțiune obștească: o pălărie Pompadour, Directoire, o cultură italienească a vermilor de matasă, un plug Ransomes, etc. Se va putea vorbi de cutare modă, de cutare cultură, de cutare îmbunătățire industrială, *ca de unul și același fapt*, și aceste fapte vor putea fi reproduse prin noțiuni obștești și comune. Cu totul alt-feliu stau lucrurile cu rezultatele imitațiunii, când ea este aplicată la forme care urmează una alteia în cursul timpului. După cum o zice iarăși prea bine *Cournot*; „în acest caz, nu este vorba de deosebiri de felii al celor care fac ca nici un lucru să nu se asemene în totul cu un altul, între exemplele aceluiași tip, ca să nu fie două frunze în totul asemănătoare, două fețe în totul asemănătoare, două sunete de voace, două chipuri în totul asemănătoare. Este vorba de deosebiri comparabile în valoarea lor caracteristică, pentru fenomenele ce sînt de studiat, acelor care despărțesc un tip de un altul, în zoologie sau în botanică“²⁵, și se știe că astfel de deosebiri între tipuri, sînt produsul dezvoltării în timp. Imitațiunea în succesiune nu mai conduce la repetiția aceluiași model, ci din protivă la ceva ce se deosebește într-un chip caracteristic. Elementul deosebitor capătă însemnătate, pe când asemănarea cade pe al doilea plan. Astfel scoalele picturii italiene nu constituie decît un șir de imitațiuni: Rafael a imitat pe Perugino, și a fost imitat la rîndul său de către Coregio și Tițian. În tragedia franceză, Corneille și Racine au imitat pe cei vechi și au fost imitați de către Thomas Corneille, Pradon, Crébillon. În sfera politică, Franția a imitat

25. *Ibidem*, II, p. 323.

din Anglia sistemul constituțional, și a fost ea însăși imitată de Germania, Italia, România, etc. Revoluția din 1848, în deosebitele țări ale Europei, n-a fost decît o imitațiune a mișcării ce izbucni în același an la Paris; dar s-ar putea oare susține că această revoluțiune nu era, în celelalte țări, decît o repetiție a ceea ce se petrecuse în Franția, cînd este cunoscut că ea luă un caracter deosebit, la deosebitele popoare unde ea se arată? În toate aceste cazuri, și în toate acele care le samănă, se poate oare vorbi de *imitațiune asemănătoare*, pe cale de simplă repetiție?

Imitațiunea, cînd ea lucrează asupra unor fapte succesive care prin aceasta însăși trebuie să fie deosebite, nu mai poate da naștere la simple repetiții de acțiuni asemănătoare. Aici stă, precum am luat-o aminte mai sus, partea slabă a doctrinei d-lui Tarde care nu vede, în istorie, „cunoștința soartei imitațiunelor“, decît repetiții neîncetate ale acelorași fapte și ale acelorași întîmplări, și care vra să constituie știința *istoriei, adevă a propășirei, pe vecinica repetiție a acelorași fenomene!* Această rătăcire a d-lui Tarde provine tot din amestecul, de atîtea ori însemnat de noi, între faptele coexistente și acele succesive.

Indoit este deci rolul pe care imitațiunea îl joacă în viața societăților. Ca agent al coexistenței, ea dă naștere unor forme obștești obiective: o modă, un obicei, aplicarea unei invențiuni, îmbrătoșarea unei apucături, întrebuintarea unei limbi. Ca agent al dezvoltării, imitațiunea produce forme asemănătoare, dar pururea noue ale existenței, în care partea neasemănătoare constituie elementul de căpitanie. Această funcțiune a imitațiunei contribuie a da naștere seriilor istorice, pe care le vom cerceta mai la vale.

Imitațiunea, pe cît timp intervine între elemente succesive neasemănătoare, rămîne în tot-deauna conștiută și voluntară. Ea poate să se coboare la ne-

conștiință, cînd desvoltarea se oprește, cînd un obicei care pînă atunci a fost pe cale de a se înfrînga, s-a fixat; cînd o artă ce a evoluat, a ajuns într-o formă stătătoare; cînd un așezămînt ce a crescut încetul cu încetul, a dobîndit un caracter desăvîrșit; cînd un grai s-a osificat în niște texte moarte, și a pierdut domnia asupra spiritelor celor vii; cînd, cum o zice *Cournot*, „istoria se reduce la o foaie oficială ce slujește a înregistra regulamentele, enumerările statistice, venirea la domnie a capilor statului, și numirea dregătorilor, și încetează deci de a fi o istorie în înțelesul ce se dă de obicei acestui cuvînt. Istoria, în acest caz, absorbindu-se în știința economiei sociale, ar sfîrși în felul unui fluviu, a cărui ape se împrăștie, pentru folosul mulțimei, în mii de canale de irigațiuni, după ce a pierdut ceea ce constituia a lui unitate și împunătoarea lui măreție“²⁶.

Seria faptelor succesive, care a eșit la forma stătătoare, a fost productul imitațiunii conștuite. Puterea ce intervine de acum înainte, pentru a întreține numai cît starea la care desvoltarea a eșit, poate să nu mai fie decît imitațiunea neconștiută. De cîte ori un element nou se va introduce în jocul vieții succesive, imitațiunea se va întoarce la forma conștiută, pentru a recădea în neconștiință, de îndată ce forma se va fi fixat.

Dacă imitațiunea spontană nu s-ar întîlni la om, facultatea sa de a propăși ar fi simțitor atinsă. Imitațiunea, departe de a fi numai rezultatul constrîngerii, devine din protivă, prin puterea lucrurilor, voluntară și conștiută, de îndată ce ea se aplică la faptele nouă, la direcțiunile proaspete, create de împrejurări sau de spiritele înalte.

Ast-feliu pe vremea cînd trăia în Italia marele

²⁶ *Traité de l'enchaînement des idées fondamentales*, II, p. 341. Comp. p. 344 și 345

sculptor Nicola Pisano (1207-1280), arta bizantină predomină încă în toată puterea ei, și pune în lucrare o constrângere, silind pe pictori și pe sculptorii în relief, a se lua, prin o imitațiune neconștiută, după modelurile țapene, urite, și uscate ale acestor arte. Geniul însă al lui Pisano, luind însuflețire de pe modelele antichității, deschise cel întâiu drumul strălucitei epoci a Renașterei. De și singur, el se încumătă să introducă o înnoire atât de îndrăzneată într-un sistem consfințit prin veacuri, și care strângea arta ca într-un clește; totuși el găsi imitatori, spre a merge mai departe pe calea apucată de el, și care deschidea un război pe față artei predominitoare. Cei d-întăiu: Guido da Siena, Duccio da Buoninsegna, Cimabue și Giotto, avură încă de luptat în protiva sistemului predominant; însă ei izbutiră a da artei o nouă direcție, izvor neîncetat de imitațiuni originale, voluntare și conștiute, care dădură naștere unui șir de opere, cu toatele deosebite între ele. Dacă arta italiană a Renașterei nu ajunse la o repețire a acelorași forme, dacă ea nu să slei într-o imitațiune neconștiută, aceasta se întimplă din pricină că, principiul pe care eae întemeia, frumosul, era înzestrat cu o viață prea puternică, ca să poată înceta în a lui dezvoltare, și ast-feliu arta picturii se transformă neconținut, prin mijlocirea imitațiunei constituite, înflorind în chip deosebit în diversele țări ale Europei. Alte exemple ne vor arata alternative de imitațiune conștiută, întovărășită de propășire, și de imitațiune neconștiută, semn de oprire în dezvoltare. Așa în timpul formării sale, regimul feudal nu este decît un șir neîntrerupt de imitațiuni succesive și neasemănătoare. După ce ajunge la desăvîrșita lui întemeiere, cătră veacul al XII-lea, el se sleiește și alcătuește o stare pe loc a societății, în care elementele feodalității se reînnoesc neconținut prin imitațiunea neconștiută. Din sinul acestei stări sociale, se aruncă în curînd altă

putere, aceea a regalității care și ea dă naștere unei imitațiuni conștiute a formelor sale de existență. Aceste din urmă, ajungînd și ele la stăpînirea desăvîrșită, trec la rîndul lor în neconștiință, și se repetă fără schimbări mai văzute, în cursul unui timp, în care un nou șir de imitațiuni conștiute, acel al criticei stărei sociale și politice a epoei, conduce la revoluția veacului trecut.

S-ar putea formula principiile obștești următoare în privirea imitațiunii :

I) *Imitațiunea împiedecă propașirea, cînd ea se aplică la formele existente. Ea o favorizază, cînd se aplică la idei noue.*

II) *Imitațiunea nu dă naștere unor succesiuni istorice, decît cînd ea se aplică asupra unor elemente succesive care, de și se imitează, nu se mai asemănă decît în parte.*

III) *Imitațiunea conștiuită devine neconștiuită, cînd dezvoltarea se oprește, și faptele devin coexistente.*

Elementul individual în istorie. Rolul oamenilor mari. — Intervenirea personalității în dezvoltarea istoriei, introduce în înlănțuirea faptelor o putere nouă, străină dezvoltării însăși. Nu mai dau singure evenimentele ce preced naștere acelor ce urmează, ci trebuie ținut samă și de acțiunea personală a oare-căror individualități care vine să se adauge către cauzele obștești date de faptele trecute, și această acțiune personală este cu atîta mai însemnătoare, cu cît individualitatea se apropie de geniu.

Această înrîurire a elementului personal asupra dezvoltării istorice nu înfătoșază ceva care ar trebui să ne pună în mirare. Omul a ajuns a pune stăpînire chiar pe mersul naturei, spre pildă : în plăsmuirea raselor măestrite, produse ale selecțiunii unor ființi de acelaș felii ; în acea a corpurilor nouă prin mijlocirea combinațiunilor chimice ; în schim-

barea climei, prin despădurirea sa și împădurirea oare căror regiuni ; în deschiderea de căi, preste piedici ce mai înainte se credea de neștrăbătut. Este prea firesc lucru deci de a resimți aceasta a lui înrîurire și în domeniul faptelor omenești, unde el însuși este agentul producător.

Geniul nu este decît rostirea supremă a înrîurirei individuale ; și ea se vădește pe toate treptele, cu o putere proporțională către puterea individualității. Chestiunea geniului reprezintă deci, pentru noi, rolul elementului individual în istorie, rol nesfîrșit, predominant, de oare ce intervine ca putere îndreptătoare în curentele istoriei, căreia el procură în acelaș timp cel mai bogat izvor de fapte. Cele mai multe fapte istorice, mai ales acele ale vieții conștiate, încep într-adevăr prin a fi individuale, pentru a deveni mai târziu obștești ; ele fac să treacă energia individuală în masele din care se alcătuește omenirea. Studiind chipul de lucrare a geniilor, vom cunoaște, în felul ei, pe acea a tuturor individualităților.

Teoria omului mare în istorie a fost adese ori combătută. Ne vom îndeletnici mai întâi cu argumentele aduse în această privire de vestitul filosof englez *Herbert Spencer*. După el, geniul nu ar fi decît productul societății ce i-a dat naștere. „In acelaș grad, zice el, ca și întreaga generație din care el nu face decît o mică parte, în acelaș grad ca și mulțimea artelor și a aplicărilor lor, geniul nu este decît o rezultată a unui agregat uriaș de puteri care au lucrat pînă atunci împreună în timp de veacuri. Nici Newton nu s-ar fi putut naște din o familie Hottentotă, nici, Milton în sinul Andamașilor, nici Aristot nu ar fi putut proveni din un tată și o mamă cu un unghiul al feții de 50 de grade, și nu este cel mai mic sorț de a se vedea aparînd un Beethoven din un trib de Canibali, a căruia coruri, în fața unui ospăț de carne omenească, samănă cu un gro-

hăit ritmic. Dacă o persoană s-ar minuna de puterea unui grăunte de fulminat care face să se sloboadă tunul, aruncă boamba și cufundă corabia atinsă ; dacă această persoană s-ar întinde asupra însușirilor minunate ale fulminatului, fără a ținea samă de încărcătura de pulbere, de boambă de tun și de închegarea urieșă de lucrări, prin care toate aceste lucruri, împreună cu fulminatul, au fost produse, am găsi interpretarea ei destul de puțin firească. Cam tot ast-fel este însă și acea a fenomenelor sociale, în care se stăruiește asupra însămnătății schimbărilor aduse de marele om, ne ținând samă de întinsa îngrămădire de puteri ascunse, pe care el le deslănțuiește, și de numărul nesfârșit de fapte anterioare cărora este datorită această putere și marele om el însuși²⁷.

Cele mai multe din aceste băgări de samă sînt foarte nimerite. Omul cel mare este fără îndoială un product al poporului și al timpului său. Dar nu este el decit atîta ? Dacă ar fi așa, nu s-ar înțalege pentru ce toți oamenii unei epoce nu ar fi geni ; pentru ce bună oară, toți Englejii de pe vremile lui Newton nu descoperiră legile gravitațiunei, și pentru ce toți Germanii contimpurani cu Beethoven nu compuneau simfonii eroice. Geniul este fără îndoială productul epocei sale ; dar mai este încă ceva : *productul unui accident în geneza lui individuală*, în zămisirea lui, fie în spermatozoarul tatălui, fie în oul mamei, și acest accident care este și el o cauză nu-l mai leagă cătră mediul, nici cătră timpul unde și cînd el a văzut lumina zilei. Accidentul poate chiar lucra în puterea legei atavismului, după mai multe generații, așa ca pricina care a adus la viață cutare sau cutare individualitate particulară, este *mediul generator* care i-a dat naștere, iar mediul ge-

27. H. Spencer, *Introduction à la science sociale*, Paris. 1891, p. 31. Mougeolle, *Problèmes*, p. 135. Comp. Macaulay, *Mélanges*, I, p. 186.

nerator al unui organism să compune din toți străbunii săi, precum o ie aminte cu drept cuvint d-l de *Lanessan*²⁸. Geniul și prin urmare, *mutatis mutandis*, ori ce personalitate, este produsul a doi factori : condițiile obștești ale mediului în care s-a născut și particularitățile complexiunii fiziologice și psihice care nu au nimic a face cu elementele obștești ce-l încunjură.

Acțiunea pe care geniul o pune în lucrare asupra epocii sale, va fi deosebită, după cum va predomină unul sau celalalt din cele două elemente ale personalității, în întregul ființei lui. Dacă partea obștească este precumpănitoare, omul de geniu va rezuma în el epoca pe care o reprezintă ; dacă din protivă elementul individual este mai de samă, el se va sili a întipări timpului în care trăește, pecetea individualității sale, ceea ce este tot-deauna cu puțință, întru cât cum spune d-l *Lacombe*, „organizarea socială, dă geniului puțința de a face să pătrundă în fapte o parte din activitatea sa individuală“²⁹. Este de netăgăduit că geniul nu ar putea face nimic, fără elementele de care dispune, și că Newton, bună-oară, nu ar fi descoperit legile gravitațiunii fără lucrările înaintașilor săi ; că Beethoven ar fi fost tot atît de peste puțință, fără Bach, Haydn, Mozart care îl precedase ; dar tot așa este de adevărat că toate aceste elemente exterioare nu se pot concentra spre a da naștere geniului, fără o complexiune mintală particulară, care să le răsfringă în chipul său deosebit. Comparația făcută de Spencer cu fulminatul este foarte bună. Fulminatul prin el însuș nu ar fi produs decît o mică explozie ; dar fără acest agent, pulbere, boambă și tun ar fi stat mute, și corabia ar fi put trece falnic înaintea gurei deschise a tunului, fără a se pune în primejdia de a

28. *Le Transformisme*, Paris, 1883, p. 281.

29. *L'histoire con sidérée comme science*, p. 258.

fi cufundată ; și cînd *Lazarus*, cu prilejul aceleiași comparații adaogă, că : „nu scînteia prin ea însăși ci feliul pulberei aduce explozia, căci dacă scînteia ar fi căzut pe o stofă de lînă, ea nu ar fi produs decît o mică pată de arsură, și că deci atîrnă de la caracterul unui popor, dacă la atingerea unei scînteii ideale ce pleacă din creerul unuia singur, acest popor face explozie sau nu“, opunem la aceste cuvinte acelaș argument. Fără scînteia aducătoare de viață a personalității geniale, pulberea nu se deosebește întru nimic de o gramadă de stofă de lînă. Pentru ca explozia să se producă, trebuie numai decît ca ambele elemente să conlucreze.

Iată deci adevăratul caracter și adevărata însămănătate a geniului și, în deobștie, a elementului individual în istorie. Acest element este productul epocii sale, dar în acelaș timp este și acel al unor cauze întîmplătoare alipite de individualitate. Acțiunea sa se pune în lucrare asupra unei stări a societății ; dar personalitatea este aceea care hotărăște chipul cum ea se îndrumează, făcînd adese ori să izbîndească o idee, acolo unde silinți anterioare nu izbutise la nimic, sau să impună societății chipul său de a vedea sau feliul său de a lucra ; ba chiar, în unele împrejurări să se împrotivească curentului evoluțiunii. *Winter* ie cu cuvînt aminte, cu prilejul unui exemplu recent : „S-a desbătut mult asupra chestiunii, dacă unitatea Germaniei, adusă la îndeplinire în zilele noastre, a fost rezultatul ideei liberale și naționale care lucra cu adîncimele poporului german, sau acel al geniului principelui de Bismark. Ambele părți au și n-au dreptate în acelaș timp. Principele de Bismark, prin el însuș, nu ar fi putut nici odată îndeplini unirea, dacă această idee nu ar fi fost coaptă prin istoria poporului german ; dacă ea nu i-ar fi pregătit tărîmul pe care el să poată lucra. Dar ideea națională nu s-ar fi realizat, cel puțin nu acuma,

dacă ea nu ar fi găsit în principele de Bismark un conducător inteligent. Puterile istorice și acțiunea genială a omului au trebuit să-și deie mîna, spre a îndeplini mărețul fapt al unității germane³⁰.

Luarea aminte a lui *Lazarus*, adusă mai sus, conduce de la sine la teoria d-lui *Bourdeau* asupra rolului oamenilor mari. După acest autor, „soarta popoarelor și cea a omenirii, civilizația care le luminează nu ar fi produsul activității inteligențelor alese, dar acel al muncii masselor necunoscute. Victoriile nu sunt cîștigate de singuri generali, ci de armatele lor; prosperitatea publică nu este opera regilor, ci cea a tuturor cetățenilor; descoperirile industriale sau științifice nu sînt decît rezultatul unor eforturi de veacuri, concentrate într-un individ care răpește toată onoarea; poezii și literatură nu fac decît daui forma unor concepții de împrumut, în o limbă pe care nu ei au plăzmit-o; întemeietorii de religii și oameni politici nu fac decît sintetiză ideile ce au curs în vremurile lor, și așa mai departe. Omenirea ar putea merge prea bine și fără aceste individualități însemnătoare. Ele nu fac decît grăbesc întru cît-va dezvoltarea care s-ar îndeplini și dela sine, și fără al lor concurs. Ca și cucoșul cel harnic, acești mari prevestitori de idei au putut aduce vestea zorilor viitoare; nu ei însă au făcut ca soarele să răsară. Cînd lucrurile au ajuns în punctul unde izbînda este aproape, de puțină însemnătate este, dacă ea se îndeplinește cîte-va clipe mai înainte, prin înainte-apucăturile geniului, sau cîte-va clipe mai tîrziu prin oportunitățile bunului simț. Gloria nu este decît o chestiune de iuțime. Ca și pe un ipodrom, unde alergătorii aprinși, luptă pe întrecutele, acela dobîndește prețul care, depășind cu un cap pe rivalii săi, atinge întăi ținta³¹.

30. *Geschichte und Politik in Sybel's Zeitschrift*, vol. 103, p. 177.

31. Louis Bourdeau, *L'histoire et les historiens*, Paris 1888. Cap. agenții istoric și anume p. 101 și 102.

Să luăm întâi aminte, că d-l Bourdeau în analiza sa, lasă la o parte pe geniile artistice proprii zise, și nu trece în revistă, în capitolul său asupra celebrităților artei, decît pe acele ale literaturii, fără a atinge prin nici un cuvînt celelalte arte, precum sculptura, pictura, arhitectura și muzica. Este inviderat, că în aceste de pe urmă arte, de și se află și elemente obștești, precum desăvîrșirea mijloacelor de lucru, operele sunt tot-deauna datorite personalității artiștilor, și sunt prin urmare produsul individualității omenestî. De aceea și d-l Bourdeau caută să umple această lipsă din demonstrația d-sale, prin o luare aminte adaosă mai tîrziu, și care de astă dată pare a se întinde la toate artele. El zice că „afară decît în ceea ce privește producerea estetică, în care autorul aplică pe un fond comun semnul idealului său particular, toate cîștigurile pe care credem a le datora unor personaje vestite, ar fi putut fi obținute, cu o mică întîrziere, prin alți agenți, ai căror număr ar fi răscumparat inferioritatea“³².

Noi credem că această pecete a geniului, pe care d-l Bourdeau e nevoit să o recunoască pentru producerile estetice, se regăsește în toate operele oamenilor însemnați. Așa Luther intipări Reformei un caracter particular, făcînd să intervină, în chestiunea religioasă, elementul interesului individual al principilor, prin secularizarea averilor bisericești. Reforma ar fi putut fi opera unui altui personaj, dacă Luther nu ar fi apărut; dar, în acest caz, mișcarea ar fi fost o alta; ea s-ar fi colorat după ideile personalității care ar fi provocat-o. Dacă Alexandru cel Mare nu ar fi intervenit, cu caracterul său particular, în mersul evenimentelor timpului său, Macedonia și cu Grecia nu ar fi întreprins cucerirea Persiei, Alexandria nu ar fi fost întemeietă, și strălucita cultură științifică a acestui oraș nu s-ar fi arătat.

Dacă, în locul lui Napoleon, un caracter deosebit s-ar fi înalțat din sinul Revoluției franceze, este de netăgăduit că cursul ei ar fi fost cu totul schimbat. În toate aceste cazuri, noi nu prea vedem cum, fără arătarea acestor mari individualități, evenimentele cărora ele au dat naștere s-ar fi putut îndeplini, chiar ceva mai târziu, prin oportunitățile bunului simț; cum de bunul simț ar fi împins pe Macedonenii la cucerirea Asiei, pe Francezii la acea a Europei, sau pe Arabii, fără Mahomet, la întinderea uriașei lor împărății. A se tăgădui, în asemenea împrejurări, înniruirea hotărâtoare a individualităților istorice asupra mersului dezvoltării, este a se tăgădui lumina zilei. Nu numai producerile estetice poartă întipărirea geniilor ce le au plăsmuit; aceeași întipărire se regăsește adese ori în actele politice, ideile religioase, mișcările morale, formarea așezămintelor. Iată pentru ce trebuie dată luare aminte, nu numai maseilor, ci și personalităților care pun în lucrare asupra vieții societăților o înniruire atât de covârșitoare.

Să cercetăm acuma ce se întâmplă cu descoperirile științifice sau practice. Aici lucrurile se petrec într-un chip ceva deosebit. Adevărul ne putând fi decît unul și același, elementul personal nu poate să-și mai întipărească o pecete individuală. Personalitatea mare sau mică nu-l poate descoperi decît așa cum este, fără a-și da o culoare particulară, nici a-și imprima o direcție specială. Rolul oamenilor mari în știință este deci altul decît acel al artiștilor, al întemeitorilor de religii, al organizatorilor politici. Aceste două categorii de genii nu trebuie să fie amestecate, cum o face d-l Bourdeau. Cînd Leonardo da Vinci zugrăvi Sfînta-Cină, sau Mozart compuse pe al său Don Giovanni, cînd Mahomet concepă Coranul, și Petru cel Mare noua întocmire a Rusiei, sau Wilhelm Cuceritorul pe acea a Angliei — toate aceste plăsmuiri, întemeiete pe elementele obștești, pe care ei le-au întrebuițat sîrre a le da naștere,

poartă pecetea neștearsă a propriei lor personalități. Dacă această din urmă ar fi fost alta, plăzmuirile lor ar fi avut alt caracter. Dar cînd Arhimed descoperi principiul plutirei, sau Kepler legile revoluțiunii corpurilor cerești, sau cînd Le Verrier descoperi prin calcul existența planetei Neptun, acești mari învățați nu întipăriră adevărilor stabilite de ei pece-tea individualității lor. Ori cine ar fi făcut aceste descoperiri, nu ar fi putut să le deie alt caracter : *căci știința nu este o plasmuire a minții omenești, ca religia, așezămintele politice, operile artistice ; ea este răsfrîngerea realității în acest spirit, răsfrîngerea rațiunii lucrurilor în rațiunea omenească.* Știința posedă deci o existență obiectivă ; ea există în puterile și în legile naturei ; iar spiritul nu poate face alt ceva decît să iee cunoștința de dînsa. Pentru oamenii de știință, principiile d-lui Bourdeau pot să fie potrivite, cel puțin în oare-care măsură. Aici e vorba de adevărul aplicat la supunerea naturei, prin formele economice (adevărul practic), și prin formele științifice (adevărul teoretic). Adevărul în acest înțeles ne putînd fi decît unul, urmează că mai curînd sau mai tîrziu, el trebuie să se arăte în mintea omenească. Este deci exact de a spune, că dacă Newton n-ar fi descoperit principiul gravitațiunii universale, acest principiu ar fi fost adus la lumină prin cercetările unor învățați de talie mai mică. Este de asemenea adevărat că teoria și aplicațiile electricității sunt opera unei grămăzi de fiziciani, și că silințele ce au împins atît de departe această ramură a științelor naturei sunt atît de împrăștiate, că adese ori numele acelora care au realizat vre-o descoperire se pierd în masa cercetătorilor. Oamenii cei mari ai științei nu fac altă-ceva decît grăbesc dezvoltarea ideii adevărului, cu toate că această iuțire posedă o însemnătate mult mai mare de cum vra să i-o recunoască d-l Bourdeau, căci coordonînd adevărurile, împinge adesea ori știința la pași urieși.

Alt-feliu stau lucrurile cu al doilea element al evoluțiunei, împărțirea foloaselor dobândite asupra naturii—binele. Aici, formulele pot să se schimbe de a totului tot, și individualitățile pot găsi deslegări foarte deosebite, în deosebitele ramuri ale activității omenești, care au de scop, mai apropiat sau mai îndepărtat, această dreaptă împărțire (forme religioase, morale, politice, sociale, juridice ale existenței). În aceste de pe urmă, formațiunile istorice poartă în tot-deauna pecetea individualității ce le-a împins la lumina zilei.

Formele estetice, literatura și artele, împărtășesc, sub acest raport, acelaș caracter: și producțiile lor poartă însemnarea geniului.

Am putea rezuma, în formulele următoare, acțiunea pe care individualitatea o pune în lucrare asupra mersului dezvoltării:

1) *Oră ce personalitate omenească întipărește pe mișcarea pe care o provoacă pecetea individualității sale. Această întipărire este cu atâta mai adâncă, cu cât personalitatea este mai puternică.*

2) *Acțiunea geniului, când rezumă tendințele unei ere, grăbește evoluțiunea; când lucrează în sens protivnic, o întârzie.*

3) *Geniile științifice nu fac decât grăbesc desoperirea adevărului. Știința nu poate avea semnătură individuală.*

Ne mai rămâne de făcut câte-va băgări de samă. Puterea individualității, fie acea desfășurată de o ființă fizică, fie acea desfășurată de un popor, o partidă, o sectă, o școală, se poate descompune în o gramadă de puteri ce o alcătuiesc.

Individul este o complexitate de cugetări, simțiminte și voinți. Toate aceste elemente pot împinge individualitatea către acțiune, și constitui deci tot atâtea puteri speciale care împrumută de la complexiunea organică particulară a individului energia și conținutul lor. Napoleon fu împins prin ambiție

a nu se mai opri în cuceririle lui ; Henric al VIII-lea, prin amor, a schimba religia țării sale ; Carol al XII-lea, prin gustul său de bătălii, către ruina ce puse un capăt carierei lui ; Law, prin eroarea în care se afla asupra naturei creditului, la catastrofa financiară care copleși Franția, și așa mai departe ; dar și popoarele, sectele, partidele sunt în stare de a fi determinate, în acțiunile lor, prin niște simțiminte. Ura, răsbunarea au împins adesea ori pe popoare a se între-ucide. Simpatia pentru alte grupe omenеști a făcut pe unele din ele să făptuiască grele erori, precum bună-oară, simpatia Romînilor pentru Franția care se vădi în 1870, prin silnicii îndreptate contra agentului prusian din București, faptă neprecugetată, pe care România o plăti foarte scump.

Trebuie făcută o deosebire între rasă, ca element statornic al desvoltărei, și îmboldirea momentană care poate determina acțiunea unui grup omenesc, ca individualitate etnică. Plecările raselor nu se schimbă ; ele rămîn pururea aceleași ; dar pe acest fond vecinic statornic, se mișcă valurile schimbătoare ale plecărilor trecătoare, care pot împinge pe marele individualități a da naștere unor fapte istorice.

Intîmplarea (hazardul). — Intîmplarea nu este, la dreptul vorbind, o putere firească, pentru că ea nu alcătuiеște o energie a existenței. Intîmplarea nu este decît o împreunare care are de efect că două fapte se întîlnesc într-un chip neașteptat. Această întîlnire putînd însă avea drept urmare, pe de o parte producerea de fapte nouе, pe de alta schimbarea direcțiunei păzită de un șir de evenimente, urmează de aici că intîmplarea produce efecte identice cu acele produse de puteri, și din acest punct de vedere, trebuie luată și dînsa în băgare de samă, cînd e vorba de a se cerceta agenții care fac să evolueze neamul omenesc.

S-ar putea vorbi de intîmplare, chiar în interve-

nirea elementului personal, căci și acolo este o întâlnire neașteptată a două fapte; fenomenul obștesc și amestecarea acțiunii individuale. Totuși credem că este bine a se păstra termenul de întâmplare (hazard), spre a însemna o întâlnire încă mai neașteptată între fapte, atât fizice cât și psihice, care intervine în curentul istoriei spre a-i înrîuri mersul.

Cînd *Bain* definește întâmplarea, ca „o coincidență fortuită care nu implică nici o legătură de la cauză la efect“³³, nu trebuie să credem că logicianul englez să vrea a zice că faptul atribuit întâmplării nu ar fi în el însuși efectul nici unei cauze, ci numai atîta că legătura cauzală lipsește între faptul adus de întâmplare și acele asupra cărora lucrează. Precum o spune *Windelband*: „hazardul se produce de cîte ori două fapte se întîlnesc în timp, sau în spațiu, fără ca ele să fie legate împreună prin relațiunea de cauză și de efect“, sau cum se rostește *Schopenhauer*: „cînd două fapte urmează unul după altul, fără ca unul să derive din celalalt“³⁴. Faptele datorite întâmplării sunt și ele produsul unor cauze cu desăvîrșire raționale, și care adese ori explică cu deplinătate cum de ele s-au produs. Ceea ce este cu totul neprevăzut și de neprevăzut, este intervenirea unui fapt, într-un moment dat, în mersul evenimentelor. Cînd se zice bună-oară că întâmplarea făcu să moară împăratul Frederic Barbăroșă în cruciata sa din Răsărit, trebuie raportată această întâmplare numai la întîlnirea acestei morți neașteptate cu expediția lui. Moartea însăși este pe de altă parte pe deplin explicabilă. Împăratul, înfierbîntat, luă, fără a-și da samă, o baie în apele Seifului, și fu rîpit de o lovitură de dambla. Această moarte care în succesiunea faptelor istorice este o împrejurare absolut contingentă, și care nu se poate a-

33. *Logique*, I, p. 128.

34. *Windelband, Die Lehre vom Zufall*. Berlin, 1870, p. 22. *Schopenhauer, Critique de la philosophie Kantienne* trad. Cantacuzène, Bucarest, 1889, § 21.

tribui decît întîmplărei, a fost adusă cu toate aceste prin o cauză ușor de stabilit.

Întîmplarea decurge din izvoarele cele mai deosebite, și este greu de a le enumera pe toate. Vom înșira numai cazurile de căpitanie.

1) Accidentele firești, adică faptele naturii fizice care intervin în curentul istoriei. Așa fură : uscăciunea de care suferi Moldova, în timpul expediției lui Petru cel Mare contra Turcilor, pricina de căpitanie a pierderii Țarului de la Stănilești. Iarna cea grea din 1812, cauza ruinei expediției lui Napoleon din Rusia ; ciurma care pustii Anglia în 1350 și provocă marea revoluție a țaranilor ; furtuna ce nimici Marea Armada trimisă de Filip al II-lea contra Angliei ; vîntul care acoperi cu năsip oștirea lui Cambize în expediția lui contra oazei lui Ammon ; furtuna ce pricinui înfrîngerea Dacilor la Tapae, în timpul celei d-intăi expediții a lui Traian, etc. etc.

2) Descoperirile științifice și industriale, din care cea mai mare parte sunt datorite întîmplărei. Așa Pliniu cel Bătrîn ne spune că arama numită de Corint, un soi de aliaj metalic, luă naștere în arderea care urmă după luarea acestui oraș, și că sticla fu descoperită de către niște neguțitori de silitră coboriți pe coastele Feniciei, și care „voind să-și pregătească masa, înalțară ceaunele lor pe niște dăraburi de silitră, din marfa ce o duceau. Această silitră expusă acțiunii focului, împreună cu năsipul împrăștiat pe pămînt, ei văzură scurgîndu-se niște rîulețe străvezii ale unui licvid necunoscut, și aceasta fu origina sticlei“³⁵. Galvanismul fu descoperit de fizicul ce i-a dat numele, prin o curată întîmplare : Galvani atîrnase coapse de broaște, prin niște cîrlige de arama, de o gratie de fier, și el observă contrageri de cîte ori vîntul apropia coapsele de drugii de fier. Papin

35. *Historia naturalis*, XXVI, 3 și 65.

descoperi puterea aburului, văzînd cum fierbe o oală cu apă acoperită cu un capac, etc. etc.

3) Ciocnirea produsă prin întîlnirea întîmplătoare a mai multor lucrări individuale ; istoria e plină de fapte care nu sunt datorite decît împrejurărei, că oare care personalități au venit în atingere într-un eveniment cu urmări istorice. Ast-fel Napoleon al III-lea și Bismark explică deslănțuirea războiului franco-german, cu urmările sale mărețe pentru ambele țări ; în Franța întemeierea republicei, izbînda desăvîrșită a democrației și regenerarea spiritului public ; în Germania constituirea unității naționale. Dacă aceste două personaje cu tendințele lor, cu caracterul lor și cu interesele lor respective, nu s-ar fi întîlnit pe scena istoriei, războiul nu ar fi izbucnit în momentul acela. Monarhia spaniolă fu creată prin întîlnirea întîmplătoare a Izabelei și a lui Ferdinand pe tronurile Castiliei și a Aragonului. Impărăția cea uriașă a lui Carol al V-lea fu urmarea relațiilor întîmplătoare de familie. Ajungerea lui Carol Martel la majordomatul regatului franc, în momentul cînd Arabii atacă Franța, mîntui creștinătatea de stăpînirea mahometană. Stăruința în timp de mai bine de trei veacuri a dinastiei capetiene în Franța este una din cauzele cele mai puternice de stabilire a autorității monarhice în această țară, și așa mai departe.

4) Accidentele ce se întîmplă personalităților însemnate care conduc soarta omenirii. Așa, moartea lui Gustav Adolf la Lützen, răpește Svediei rolul precumpenitor ce era chemată a juca în afacerile Germaniei ; lipsa de copii a lui Carol al II-lea aduce războiul de succesiune a Spaniei ; nașterea unui fiu din a doua căsătorie a lui Ludovic cel Bun provoacă luptele civile între urmașii lui Carol cel Mare. Nașterea lui Frideric al II-lea în sudul Italiei, unde predomină cultura arabă, și creșterea pe care el o primi în asemenea mediu, aduse cearta cu pa-

palitatea și însemnatele evenimente ce rezultară de acolo pentru istorie.

Toate aceste fapte sunt aduse prin cauze cu totul raționale; dar ele stau în afară de nexul causal al istoriei însăși. Ele sunt, în raport cu această din urmă, cu desăvârșire întâmplătoare, neașteptate, și nu pot fi prevăzute nici într-un chip. Întâmplarea joacă deci un rol însemnat în istorie. Ea dă naștere unor fapte nouă, și determină în direcția ei curenți neașteptate. De și ea nu este o putere propriu zisă, acțiunea ei samănă mult cu cea a individualității care și ea posedă un caracter contingent.

Această însemnătate a rolului pe care întâmplarea e chemată a-l juca în dezvoltarea soartei omenității a fost și ea tăgăduită. D-l *Hinneberg* spre pildă, spune că „ruptura lanțului causalității universale, u'timul postulat a orî ce gîndire științifică, prin jocul întâmplărei, conduce neapărat la atomizmul și misticismul intelectual“³⁶. Pe de altă parte d-l *Bourdeau* susține, că „în un sistem cîrmuit de legi, nu este loc pentru accidentele întâmplătoare, căci dacă ele ar introduce discordanța lor, ar face în curînd din trînsul un haos. Rînduiala lunei protestează contra suveranității saū chiar contra împărtășirei întâmplărei. Știința depozedează puțin cîte puțin norocul de toate faptele ale căroră cauze ea le descopere; îi zmulge bucată cu bucată imperiul, și supune capriciile aparente legilor calculului“³⁷. D-l *Bourdeau* pare a crede, că dacă pînă acuma se dăduse un rol întâmplărei, aceasta se făcuse numai fiind că nu se cunoscuse cauzele unor fapte; dar că propășirea științei dîndu-ne puțința a le cunoaște, intervenirea acestuî *deus ex machina* ar deveni din ce mai puțin trebuitoare. Noi am arătat însă că faptele care decurg din întâmplare aū cauze tot atît de bine stabilite ca și

36. *Die philosophischen Grundlagen der Geschichtswissenschaft* in *Sybel, Historische Zeitschrift*, vol. 53, p. 46.

37. *L'histoire et les historiens*, p. 341.

acele ce explică fapte mai obștești. Această causalitate nu explică însă decît faptul în el însuși, și de loc necesitatea ca el să intervină într-un moment dat în jocul dezvoltării istorice. Ceea ce este neprevăzut și va rămînea tot-deauna ast-feliu, cu toată propășirea pe care științele vor putea-o îndeplini, nu este atîta faptul însuși, ci intervenirea lui la un moment dat. Această intervenire nu va putea fi supusă nici-odată nici legilor, nici calculelor.

Este adevărat că partea întîmplărei, precum și rolul individualităților, merge slăbind, pe măsură pe cît societățile propășesc, și că înlănțuirea faptelor tinde a lua în întregul omenirii caracterul unei succesiuni fatale. „Prin puterea regulătoare a marelui număr, întîmplarea, în loc de a fi lucrătorul liber, devine sluga credincioasă a rațiunii“³⁸. Acțiunea oamenilor mari devine și ea mai puțin simțită, cu cît se înalță cumpăna intelectuală a omenirii. Aceasta din urmă pare a se îndruma către o stare finală, în care elementele contingente vor pierde înriurirea lor covârșitoare care se va reîntoarce la masse, precum stăteau lucrurile în vremurile cînd omenirea nu era încă eșită din deplina neștiință, și nu este decît prea firesc lucru ca să se întîmple ast-feliu. Omenirea se întoarce, prin o altă cale, către omogeneitatea primitivă din care a eșit; dar pînă cînd această așteptare se va îndeplini, dezvoltarea omenirii s-a făcut pînă acuma și se va mai face încă mult timp de acum înainte, cu concursul individualităților și intervenirea întîmplărei. În adăstarea de ceea ce poate să advină, nu se pot lăsa la o parte aceste două elemente hotărîtoare ale dezvoltării istorice.

Întîmplarea nefiind o putere a naturii, manifestările sale nu pot fi supuse unor legi.

Teoria D-lui Tarde. — Tuturor acestor puteri ca-

38 G. Tarde, *La logique sociale*, Paris, 1893, p. 170.

re, după noi, împing evenimentele istorice a se manifesta, urmînd oare-care regularitate, d-l *Gabriel Tarde* vra să substituie una singură care și-ar avea izvorul în complexiunea logică a cugetului omenesc. Această nouă constituire a istoriei o întreprinde D-sa, în scrierea asupra *Logiceî sociale* care, din acest punct de vedere, merită să-î încuviințăm o luare aminte mai amăruniță.

D-l Tarde crede că logica nu poate să se mărginească numai la formalismul abstract în care ea a fost cercuită până acum, ca logică deductivă (acea a lui Aristot), sau inductivă (acea a lui Bacon și Mill). „Studiul întinselor cîmpii obicinuite, unde se pune în lucrare logica vie și reală, unde se fabrică în fie-care zi mii de silogisme, se impune într-un chip silit filosofilor. Totuși cîte tratate de logică nici nu par a se dumeri despre ceea ce se petrece în sălile de audiență sau în adunările legiuitoare?“ (p. 32). „Chestiunea însemnată în actul convingerei nu este, după acest autor, formalismul corect al raționamentului, ci gradul de încredere pe care-l dăm acestui act al gîndirei. Cînd se discută un lucru, este pentru a încredința. Prin urmare, a se trata logica, lăsînd la o parte încredințarea (dovada) este a lua acestei științi temeiul ei de a fi (p. 33)“. O judecată este deci adevărată, nu cînd este scoasă din alte judecări după oare care norme (se știe la ce concluzii false pot să ne conducă silogismele cele mai corecte), ci atunci, cînd provoacă în noi maximul de încredințare în adevărul ei. Am putea formula, în silogismul cel mai precis, unui om ce ar fi lipsit de cunoștințele trebuitoare, adevărul învîrtirei pămîntului în jurul soarelui. Un ast-feliu de adevăr silogistic nu ar avea pentru un ast-feliu de individ nici o valoare, întru cît el nu ar putea să-î dea nici o credință. Acela care formulează o judecată universal afirmativă, nu are tot-deauna despre ea plină și întreagă convingere. Aceasta din urmă

atîrnă de o mulțime de împrejurări care singure pot să i-o procure. Așa, bună oară, în adevărurile obținute pe calea inducțiunii, că mamiferele nasc pui vii, sau că planetele se învîrt pe ele însăși, se poate ca spiritul se stee la gînduri spre a le primi, sau ca o observație mai bine făcută să le răstoarne. Insemnătatea logică nu constă decî în formalismul ei, ci în acțiunea reală ce o pune în lucrare asupra convingerei noastre.

Dar d-l Tarde nu se mulțamește numai cît a fi lărgit ast-feliu tărîmul logiceî. El vra să-î dee încă o nouă întindere, aplicînd-o nu numai la idei, ci încă și la dorinți și la voinți; el descompune toate acțiunile omenești în silogisme, și face din jocul uriaș al pasiunilor, dorinților, ambițiilor, urilor, iubirilor, temerilor și pornirilor care conduc la acțiuni, o țesătură nedescurcată de silogisme. In această nouă formă de judecăți, premisa majoră e dată de o dorință :

Doresc să-mă pregătesc mîntuirea pe ceea lume.

Minoara este reprezentată de o credință :

A posti poate conduce la aceasta.

Concluzia va fi înfătoșată prin o voință :

Voiu respecta posturile.

Totalitatea fenomenelor vieței omenești, atît acele ale gîndirei cît și acele ale acțiunii, sunt decî productul unor judecăți silogistice: logice cînd e vorba de credinți, teleologice cînd e vorba de voinți.

Fiind însă că silogismele care iaî naștere în mintea unui om, a unei clase, a unui popor, a unei secte, a unei scoale, se deosebesc cele mai adese ori de acele ce se nasc în mintea unor altora, urmează că jocul din afară al vieței va apărea ca o mare bătălie de rezultate silogistice. „Răsboae și alianțe, ne spune d-l Tarde, certuri și împăcări, totul împinge pe societăți la marea îngrămădiri, adecă la alcătuirea de sisteme mărețe, ale căror proporții se măresc neîncetat și in care logica socială se înminu-

nează de ea însăși, în piramide de silogisme mai înalte și mai tari decât un mormânt faraonic“ (p. 73).

Convingerea și acțiunea făcându-se tot-deauna de la om la om, valoarea acestor silogisme va fi mai curind socială decât individuală. Toate zbuciumările societăților vor fi determinate prin acest procedeu al logicei sale care va căuta a introduce armonia, în locul deosebirei de vederi. Oamenii vor căuta a face să predominescă pretutindene ceea ce ei cred adevărul; ei vor întrebuința chiar puterea (răsboiul și tortura) pentru a izbuti. Toate aceste agitațiuni, provocate prin trebuința logică a unificării contrasturilor, vor tinde, prin căi deosebite, a pune în înțelegere tendințele divergente ale societății, și „lumea socială se va îndruma către un termin îndepărtat, unde solidaritatea intereselor va fi absorbit mai toată disidența“ (p. 23). Logica socială, după autor, este purtătoarea vieții reale; ea împinge, într-un chip fatal, neamul omenesc la armonizarea tuturor gândirilor, a tuturor voințelor. „Ceea ce numesc logică socială, zice el, este îndreptarea faptelor sociale care tinde către unanimitatea, fără nici o disidență, a împreună-lucrării membrilor unei societăți“.

Între aceste elemente logice, silogisme logice și teleologice, există un echilibru nestatornic care le conduce din lupte în lupte, la o armonizare tot mai deplină către care tinde nu numai omenirea, ci natura întreagă în a ei dezvoltare. „Viața, cea mai înaltă și cea de pe urmă producere a naturii, pare a nu fi decât realizarea acordului logic și teleologic cel mai deplin, terminul de pe urmă al seriei noastre“.

Această trecere de la luptă la armonie, se îndeplinește prin zguduiri puternice, fiind că elementele asupra cărora lucrează tendința de armonizare a logicei se schimbă și se reînnoiesc fără încetare, prin noile invențiuni care aduc la lumină fără întrerupere idei și dorinți noue. „Dacă nu ar fi decât de

echilibrat masele de credință sau puterile de dorință împrăștiate la un moment dat, societatea ar ajunge a se slei în o ordine stătătoare; dar ea năzuind tot-odată a spori aceste mase și aceste puteri înmulțindu-le, trebuie să apară neconținut descoperiri noue, adausuri intermitente care turbură echilibrarea începută, și pun problema unei echilibrări mai târzie, mai complicată și mai anevoioasă de aici, viața societăților, cît timp ele propășesc“.

Această expunere, atît de credincioasă pe cît se poate, a ideilor d-lui Tarde, dă împlăcit și critica lor, pe care o vom complecta prin cîte-va cugătări.

D-l Tarde se înșală, după noi, cînd vra să întindă rolul silogismului, cerîndu-î să producă convingerea reală; apoi făcîndu-l să intervină, nu numai între ideile, dar încă și între dorințele și voințele omenești. Dacă logica este să rămîna o știință particulară, ea nu poate să facă alt-feliu decît să se mărginească la regulele după care pot fi stabilite adevărurile formale, lăsînd cunoștința reală în sarcina altor științi. Ea trebuie să se îndeletnicească cu studiul raporturilor abstracte între gîndiri, fără a cugeta la adevărul intrinsec, adecă la aplicarea lui cătră problemele lucrurilor. In cazul protivnic, logica se expune a îngloba în ea toate științele, sau a deveni într-un chip arbitrar întemeietoarea adevărului real. In exemplul, împrumutat mai sus de la d-l Tarde, cu rotațiunea pămîntului, dacă convingerea despre existența acestui adevăr nu se razimă pe o operație silogistică formală, ea nu poate nici atîta să fie dată de cătră logica reală, recomandat de autor. Ea atîrnă de cunoștințele astronomice care nu pot nici odată să se țină de logică. Logica reală este decî tot atît de neputincioasă ca și logica formală a stabili adevăruri reale. Aceste din urmă nu pot fi formulate decît prin deosebitele științi care se ocupă de ele. Dar dacă ast-feliu stau lucrurile cu silogismele ce se țin de științi, ce să

zicem despre acele care se întemeiază pe prejudecăți, pe simțiminte, pe patimi, pe dorinți, pe presupunerii, toate aceste tot atît de nestătătoare pe cît este de necontestat, că toate aceste sunt foarte reale și foarte hotărîtoare. Ce soi de știință a adevărului se poate întemeia pe ele ?

D-l Tarde își închipue că toate gîndirile, simțirile, voințele omenești și—fiind-că adevărurile conștiate nu sunt adese ori datorite decît unei îmboldiri instinctive—și toate instinctele chiar, sunt rezultatul unor operațiuni silogistice, ale căror massă ar întrece pe cea a piramidelor egiptene. Ar trebui să credem, că omul, cînd mîncă pentru că-i este foame, nu este împins la acest act, prin nevoia de a introduce alimente în stomacul său, dar execută numai concluzia unui silogism ; *sînt foame ; mîncarea îndeplinește acest simțimînt neplăcut ; prin urmare trebuie să mînc.* Tot așa ar fi cînd fuge înaintea unei epidemii, unui cutremur de pămînt ; cînd se apără contra unei lovituri, și chiar în sfera inteligenței, cînd se roagă, scrie sau cetește. Noi credem că, în toate aceste operații, atît intelectuale cît și evoluționale, omul urmează întocmai ca și în acele de caracter instinctiv, o îmboldire mai curînd oarbă de cît logică, fără ca gîndirea sa să asculte, nici de de parte, de o concluzie silogistică. Rezultă de aici că, în luptele între indivizi, secte, partizi, scoale, popoare și rase, acei ce le întreprind ascultă de puteri primare a tot puternice, și de loc de niște argumente formulate într-un chip silogistic.

D-l Tarde recunoaște pe de altă parte însuși, că sistemul său nu se poate aplica la toate sferele gîndirii omenești ; căci el exceptează din el frumoasele arte. De și frumosul este, după el, „lucrurile cel mai social din toate, cu totul potrivit pentru împăcarea superioară a dorințelor și pentru ocîrmuirea sufletelor“ (p. 419), el recunoaște ca „rolul social al

artei face esteticei un loc aparte, în afară și deasupra logice și teleologiei sociale“ (p. 451). Și într-adevăr, cum să se aplice operația silogistică, întipăririlor estetice care se comunică prin canalul simțurilor într-un chip intuitiv, și în afară de oricare operație logică a inteligenței? Arta are de efect mai cu samă de a pune în înțelegere părerile și simțimintele, și această înțelegere pe care d-l Tarde, în celelalte sfere ale activității omenești (politica, religia, morala, dreptul), o explică prin rezultatul rezolvirii armonice a unor silogisme, în sfera artei el este silit să o atribuie, nu unei operații silogistice, ci perceperei numijlocite. Logica socială este deci exclusă din această parte însămnată a activității sufletului. Dar, dacă ne vom uita mai de aproape, vom vedea, că nici acolo unde e vorba de îmboldiri firești, precum de foame, de frică, de durere, de plăcere—într-un cuvânt, în toate deosebitele forme pe care le îmbracă instinctul conservării individuale, nu poate fi vorba de operațiuni logice ale inteligenței. Dar chiar pentru operațiunile intelectuale, forma silogistică este departe de a determina în tot-deauna gândirea și voința. Toată activitatea omenească este produsul unor puteri îmbolditoare reale care au foarte puțin de descurcat cu logica, și care adese ori o lovesc în față, și cu dînsa și pe adevăr.

Este recunoscut că ori ce judecată poate fi construită într-un chip silogistic, și este tot atît de netăgăduit că oamenii, în viața lor conștiută, se conduc prin judecăți, fie ele adevărate sau false. Aceste judecăți putînd fi formulate în silogisme, se va putea tot-deauna reduce activitatea omenească la un șir de silogisme. Dar această reducere ne pare mai mult o jucărie decît o îndeletnicire serioasă. D. Tarde a văzut în acest joc al spiritului, în acest exercițiu căruia un logician ar putea să se dedee, mecanismul real al vieții, coexistența și istoria ei. El a vrut să introducă această viață reală în logică, dar n-a iz-

butit decît a introduce în viața reală, schematismul logiceî, sau mai bine zis al uneia din formele sale, silogismul. În loc de a materializa logica, el a impus vieței însăși formalismul logiceî. La ce slujește însă de a îmbraca, cu această haină străină, fenomenul de mult cunoscut al luptei pentru traiu ? Toate exemplele duelului logic, date de d-l Tarde, nu se raportează decît la lupta pentru traiu. Această luptă însă petrecîndu-se între indivizi omenești care au facultatea de a gîndi, autorul rezolve toate aceste dueluri în silogisme. „Sub această ceartă de prăvălii, spune d-sa, noi descoperim cu surprindere un conflict de propoziții. Cearta, astă-zî sfîrșită, între zaharul de trestie și acel de sfeclă, între diligență și locomotivă, între navigarea cu pînze și navigarea cu aburi, era o adevărată discuție socială, ba chiar o argumentare, căci nu numai două propoziții, ci două silogisme își stăteau față în față. Unul zicea bună oară : calul este animalul domestic cel mai iute ; locomoțiunea nu este cu puțință decît cu ajutorul animalelor ; decî diligența este cel mai bun mijloc de lomoțiune. Celalalt răspundea : calul este într-adevăr animalul cel mai iute ; dar nu este adevărat că puterile animale singure să fie de întrebunțat pentru transporturi ; decî concluzia de mai sus este falșă“³⁹. Iată însă tocmai ceea ce noi tăgăduim. Lupta pentru traiu nu îmbracă în om forma logică ; căci, în acest caz, ea ar trebui să poseadă aceeași formă la animale, ba chiar la vegetale. La om această luptă trebuia să treacă prin gîndire, căci omul este un animal cugetător. Dar ea nu împrumută de loc de la cugetare argumentele care procură izbînda luptătorilor ei, sau îi fac să cadă. Rezultatul este dat prin superioritatea sau inferioritatea formelor care intră în lupte. Este clar că lupta

39 *Les lois de l'imitation*, p. 178.

pentru existență între pisică și șoarece nu se razimă pe silogisme. Pisica nu mîncă șoarecele în puterea silogismului: *Mi-e foame, sunt mai tare decît tine, decî te mîncînc*; nici șoarecele nu o rupe de fugă, în puterea acestuilalt silogism. *A fi mîncat e prost lucru; am picioare bune; decî o rup de fugă*. Dar lupta pentru traiu care rămîne tot-deauna același fenomen, petreacă-se el între animale sau între indivizii omenești, secte, religiuni, partizi politice, limbă, scoale literare sau artistice, nu poate fi formulată în silogisme pentru remnul inferior. Urmează numai decît că atunci cînd această luptă se dă între forme eșite din viața omenească, nu sunt silogismele ce se pot formula de spirit asupra schimbărilor de mers a luptei, care vor determina rezultatul; și că această formă silogistică a luptei pentru existență nu este decît o răsfringere pe care ea o aruncă în inteligența omenească. D-l Tarde care admite ca mijloc de convingere motivele reale ale acțiunelor formulate prin silogisme, nu face decît a îmbraca cu o haină logică formele însăși ale vieței. Logica socială a d-lui Tarde nu este decît un minunat studiu asupra luptei pentru traiu între ființele omenești⁴⁰.

Dacă încercarea de a reduce istoria întregă la o înlănțuire de silogisme, nu se poate susține, tot așa va fi cu orî-ce altă silință de a reduce desvoltarea la acțiunea unei singure puteri, bună oară la acea a luptei pentru traiu, cum vrea s-o facă domni Benjamin Kidd, Friderich von Hellwald, Friderich Iodl și cîți-va alții. Lupta pentru traiu nu poate fi înțaleasă, fără a se admite o diferențare a indivizilor și o superioritate a celor care triumfă asupra celor ce dispar. Dar această organizare superioară a oare căror indivizi nu este productul luptei pentru traiu, de oare-ce este cauza ei. Arătarea spontană a unor

40. Această critică a *Logiceî sociale* a d-lui Tarde a fost înserată în *Revue critique* a D lui Chuquet, 1896, No. 26 din 29 Iunie.

organisme mai bine constituite izbînditoare în luptă, este datorită puterii evoluției care plăzmuște indivizii cei mai desăvîrșiți. Lupta pentru traiu vine în ajutorul evoluției, întru cît ea întărește precumpenirea ființelor ce iesă învingătoare; dar evoluția ea însăși nu poate fi confundată cu lupta pentru traiu care este cu totul deosebită de ea. Apoi, lupta pentru traiu dă precumpenirea unor specii asupra altora din pricina mai desăvîrșitei lor adaptări la mediu; acest din urmă este decî un element tot atît de însemnat pentru evoluțiune ca și lupta pentru existență, și anume mediul material pentru formele materiale, mediul intelectual pentru faptele spiritului.

Mai trebuie observat că lupta pentru traiu are de urmare selecțiunea celor mai apți. Ea ar trebui decî să asigure vieței materiale și celei a spiritului o propășire neîncetată, fiind că în tot-deauna ar trebui ca ființele mai bine înzestrate să triumfe; dar noi am văzut că evoluțiunea, în domeniul inteligenței, nu este o propășire neînteruptă. Inșă, perioadele de înapoiere nu pot fi explicate prin lupta pentru existență, afară decît am face să triumfe elementele mai slabe, ceea ce ar fi protivnic principiului selecțiunei, urmare a luptei pentru traiu. Inapoierea nu poate fi explicată decît prin o scădere momentană în puterea evolutivă care încetează pentru cît-va timp de a mai produce ființi mai bine constituite.

Dar, cum să se explice, prin lupta pentru traiu, oare-care succesiuni de fapte care nu se înfațoază de loc ca fiind în luptă cu altele? De exemplu^s ce lupta pentru traiu s-ar putea găsi oare între deosebitele scoale de pictură care s-au urmat în Italia în timpul Renașterei? La ce luptă în sfîrșit să atribuim ivirea neașteptată a individualităților ce avură o înrîurire covîrșitoare asupra popoarelor? La ce luptă mai ales se poate atribui intervenirea neașteptată a întîmplărei? A se reduce propășirea

la o singură putere, decîi la o singură serie de cauze, poate să simplifice, dar nu să rezolvă problema. Viața este complicată; desvoltarea o este și mai mult: explicarea lor nu poate decît să aibă același caracter.

CAPUL VII.

Legile de dezvoltare

După ce am cercetat puterile care determină dezvoltarea, trebuie să trecem la studiul modului lor de a se manifesta.

Este de mare trebuință ca tocmai această materie să fie scoasă din învălmășala în care aș adîncit-o o mulțime de neocapte încercări. Fără a se ținea samă de deosebirea aflătoare între faptele succesive, și fără a se gîndi bine la ceea ce trebuie să se înțeleagă sub terminul de lege, cînd este aplicat la succesiune, mai mulți autori aș luat drept temă legile istoriei, fără a se întreba mai întăiu, ce trebuie înțeles prin *lege istorică*, *lege de dezvoltare*? Care este noțiunea limpede și lămurită ce se leagă de acest cuvînt? Sunt aceste legi asemănătoare cu acele ce aș fost formulate pentru fizică, chimie sau astronomie? Intr-un cuvînt sunt ele legi scoase din generalizarea oare căror fenomene?

Ni se pare că întăia datorie a științei este de a preciza bine înțălesul terminilor de care ea se slu-

jește. De aceea și voim noi a îndeplini această lipsă din logica științelor, și a pătrunde în adevărata lui înșămănare, cuvîntul *de lege*, cînd se aplică la succesiune. Pentru a ajunge la aceasta, trebuie să începem prin a stabili înțălesul lămurit al aceluiaș termen, în rostirea lui cea mai obicînită, acel al legilor de coexistență, din care acele ale succesiunii nu pot fi decît o aplicare mai îndepărtată.

Noțiunea de lege. — S-ar părea că această noțiune care se regăsește în toate spiritele, precum cuvîntul ce o înșamnă se regăsește pe toate buzele, ar trebui să aibă, cel puțin în științele așa numite naturale, un înțăles lămurit, cu atît mai mult că ea alcătuește piatra unghiulară a clădirei acestor științi. Și cu toate aceste nu este tocmai ast-feliu : această noțiune împărtaşeste soarta mai tuturor concepțiunilor fundamentale pe care se razimă cunoștința omenescă, cea a lipsei de precizie.

Cuvîntul de lege înșamnă la început : „actele autorității suverane care regulează într-un chip îndatoritor drepturile și datoriile cetățenilor“¹ : legile civile, penale, comerciale ; el se aplică la ceea ce oamenii trebuiau să facă. Dar, fiind că legea constrîngea la ascultarea de normele ei, ea alcătua o regulă de purtare obștească, Caracterul îndatoritor al legii conduse la aplicarea terminului ce o înșamnă asupra fenomenelor obștești ale universului, și *Platon* cel întăiu, apoi mai tîrziu poetul roman *Lucrețiu* vorbesc despre legile naturei². Cum o spune *Bain* : „terminul de lege fu împrumutat de la viața civilă, pentru a reprezenta orînduiala aflătoare în univers“³.

Dacă o ast-feliu de orînduială există, dacă o re-

1 Larousse, *Dictionnaire*, s. v.

2. „Ὁ φυσικὸς νόμος“ *Timaeus*, 83. E. „Foedera, leges naturae“, *De Rerum natura*. V, 924 ; VI, 906 ; V, 57 apud Eucken, *Geschichte und Kritik der Grundbegriffe der Gegenwart*, Leipzig, 1878, p. 115.

3. *Logique*, trad. Compayré, II, p. 14.

gularitate poate fi constatată în manifestarea fenomenelor, această regularitate este datorită împrejurării că aceste din urmă sunt produsul puterilor naturii, a căror acțiune uniformă nu poate avea drept rezultat decât o reproducere și ea uniformă a fenomenelor. Legea este deci, cum o spune *Spencer* : „orînduiala regulată căreia se conformează manifestările unei puteri“⁴, sau încă mai bine *Rümelin* : „reproducerea feliului de a lucra, elementar, statornic și care se recunoaște în toate cazurile ca formă fundamentală a puterilor“⁵. Această reproducere uniformă a fenomenelor alcătuiește legea. În acest chip au fost formulate : legea căderii corpurilor, a căror repejune sporește potrivit cu patratul timpului întrebuițat la cădere ; acele ale învîrtirei planetelor, că ariile descrise de către razele lor sînt proporționale cu timpul, și că patratele timpurilor de revoluțiune a două planete se au între ele precum cuburile îndepărtărilor lor mijlocii de soare. Tot așa stau lucrurile cu legile care hotărâse combinațiile chimice ale corpurilor, cu acele ale reflexiunii și refracțiunii luminii, cu acele ale vibrațiunilor sonore, ale dilatațiunii gazurilor, ale presiunii lichidelor, ale curenților electrici, și pe un alt tărîm, cu acele ale ofertei și cererei, ale împărțirii muncii, ale reproducerii noțiunilor etc.

Modul de producere al fenomenelor este uniform, pentru că puterea ce le împinge, lucrează într-un chip statornic și tot-deauna acelaș. Fenomenele se repetă fără schimbare sub îmboldirea puterii ce le produce, și odată ce chipul de lucrare al puterii, adică legea este cunoscută, fenomenele ascunse în sînul viitorului pot fi prevăzute și prezise. Așa noi vom putea tot-deauna prevedea, că un pod se va prăbuși

4. *Introduction à la science sociale*, p. 44.

5. *Ueber die Gesetze in der Geschichte* în ale sale *Reden und Aufsätze* 1894, II, p. 119.

cînd greutatea ce va trece pe el va fi mai mare decît puterea de susținere a elementelor ce-l compun ; că o cîtîme de oxigen combinată cu o cîtîme de hidrogen va produce apa ; că o eclipsă de lună sau de soare se va întîmpla în cutare zi, la cutare oră ; că o marfă va scădea în preț cînd oferta va întrece cererea ei. Dacă întoarcerea celor mai multe din comete nu poate fi prezisă, aceasta este din pricină că nu se cunosc legile revoluțiunilor lor. Ceea ce face ca fenomenele coexistente să poată fi prevăzute și prezise, este numai cît repețirea lor neconținută sub una și aceeași formă, ca produsul unei legi de coexistență.

S-a întîmpinat însă, că a se defini legea ca mod de manifestare al puterii, este ca și cînd nu s-ar spune nimic, de oare-ce această din urmă noțiune nu este reală, și chiar cînd ar fi așa, ea se rapoartă în cele mai multe cazuri la ceva necunoscut. Trebuie luat aminte, în această privire, că noțiunea de putere nu este cu totul străină de mintea noastră ; avem chiar despre ea o idee în destul de lămurită, cel puțin prin împrejurarea că una din aceste puteri, cea a gravitațiunii, a adîncit mult cunoștința noastră despre univers. Și celelalte puteri există, de oare ce ele se vădesc prin clase deosebite de fenomene. Numai natura acestor puteri este încă necunoscută în cele mai multe cazuri ; noțiunea însă a puterii nu este mai puțin o noțiune prea reală. Ea este, cum spune *Rümelin* „cheia de boltă a concepțiunii simțuale a universului, noțiune tot atît de enigmatică pe cît și de neapărată care stă pe hotarul dintre fizică și metafizică“⁶.

Puterea fiind un agent permanent care nu poate manifesta acțiunea sa decît într-un chip neschimbat, urmează că legile care reproduc această manifestare nu se pot schimba ; că ele sunt permanente, veci-

6. *Ueber den Begriff eines socialen Gesetzes, Reden und Aufsätze*, I, p. 8.

nicî și tot-deauna aceleași. *O lege nu poate nicî odată să înfățișeze excepțiuni.*

A vrut să se recunoască caracterul de legi și altor generalități de fenomene care înfățișază excepțiuni, și ele au fost denumite cu terminul de *legi empirice*. Însă, a se admite o excepțiune la o lege, este a-i distruge firea care constă tocmai în a ei universalitate, ca product al unei puteri ce lucrează neîncetat. Dar apoi această concepțiune de lege empirică se schimbă de la autor la autor. Unii ca D. *Menger* voiesc să vadă în ea, legi care admit excepțiuni; alții, ca *Rümelin*, niște generalități ce nu pot fi formulate prin rapoarte de citățime; *I. Stuart Mill* definește legea empirică, ca o uniformitate a căreia cauză nu ar fi cunoscută, pe cînd *Bain* pare a-i da două înțelesuri deosebite. Une ori o definește ca și *Mill*, o generalitate cu cauză necunoscută; alte ori el vede în legea empirică o generalitate practică și nedepplină care ar primi excepțiuni. *Bain* citează, ca exemple de întâia categorie, legile lui *Kepler* asupra revoluțiunilor corpurilor cerești, lucru îndesul de neînțales, întru cit aceste legi fac tocmai parte din numărul acelora ale căror cauză este cunoscută, gravitațiunea. Dl. *Ribot* recunoaște împreună aceste două caractere legilor empirice: „ele constau în reducerea unui mare număr de fapte la o formulă unică, dar fără să deie rațiunea lor explicativă. Statornicia nu este trebuincioasă pentru legile empirice; frecvența ajunge“⁷.

Noi credem că trebuie cu totul răspinsă această noțiune de lege empirică, cel puțin în înțalesul de lege cu excepțiuni; ea poate numai să ducă la distrugerea ideei însăși de lege, idee neapărată pentru un mare număr de științi, căci precum o spune prea bine *Rümelin*: „pentru cugetătorul științific, lipsa de

7. *Bain, Logique*, trad. Compayré, II, p. 157, 159 Th. *Ribot, Evolution des idées générales*, p. 223.

excepțiunii este semnul cel mai caracteristic al ideei de lege⁸. Într-adevăr, dacă se admite putința excepțiilor la o lege, nu este nici un temei pentru a se opri la una, și în acest caz se pot admite atâtea, încît regularitatea fenomenelor ce este de formulat să fie cu totul nimicită. Trebuie deosebită legea de regulă. Regula suferă excepțiuni, și sunt cunoscute zicătorile: nici o regulă fără excepțiuni; excepțiunea întărește regula; dar regula nu este manifestarea unei puteri a naturii; ea este o concepțiune a spiritului nostru, un grad de generalizare, până unde s-a putut rîdica a noastră cunoștință, pe cînd legea este o manifestare a puterilor reale ale naturii.

Legea de coexistență este deci, după noi, o manifestare a acțiunii puterilor naturii, prin mijlocul unei reproduceri regulate, permanente și vecnice a fenomenelor fizice, vitale sau intelectuale, regularitate ce nu suferă absolut nici o excepțiune.

Legi de cauzățiune. — Lipsa de lămurire a noțiunii de lege reiesă mai ales, cînd este vorba de a se stabili o deosebire, de natură neapărată, acea care există între legile de manifestare ale fenomenelor, și acele ale cauzățiunii lor, și din care cele dintîi constată modul de îndeplinire al fenomenelor, iar cele din urmă lămuresc producerea lor, arătîndu-le cauza. Aceste două categorii de legi sunt cu totul deosebite. Spre a nu cita decît un exemplu: nu s-ar putea confunda legile lui Kepler asupra mișcării planetelor, cu legea gravitațiunii care dă explicarea, cauza acestor mișcări. Iată și pentru ce descoperirea lor a fost făcută prin două spirite deosebite, după un destul de mare răstimp.

Cu toate aceste oameni de știință nu par a admite noțiunea de lege decît sub o singură formă, aceea a generalizării fenomenelor. Ei amestecă mani-

8. Begriff eines sozialen Gesetzes l. c. (nota 6), p. 5.

festarea acestora cu explicarea lor, ceea ce face bună oară pe *Helmholz* să spună, că „legea ne apare ca o putere obiectivă, căreia pentru această pricină îi dăm numele de putere“⁹. Această identificare a legii cu puterea care o produce, confundă efectul cu cauza, două noțiuni cu totul deosebite, după cum o lua aminte încă *Hume*, când zicea, că „efectul este din temelie deosebit de cauză“¹⁰. Nouă ni se pare că formula fizicii, că unghiul de reflexiune al unei raze de lumină este egal cu unghiul ei de incidență, constituie o lege a opticii, și încă una din cele mai precise. Cum încă s-ar putea vedea în această lege o putere obiectivă a naturii? Ea este rezultatul, efectul puterii care poartă numele de lumină; dar această lege nu este decât una din formele ei de manifestare; ea nu este însăși lumină. Această amestecare este făcută însă chiar de către filosofi. Așa *Wundt* susține, că „atunci când s-a aflat formula generală a unei clase de fapte, adică o lege, s-a stabilit totdeauna implicit un raport definit de cauză la efect“¹¹, principiu cu desăvârșire greșit. Legile de cristalizare ale mineralelor sunt foarte bine cunoscute, pentru fie-care din clasele în care ele sunt împărțite; dar aceste legi nu stabilesc nici un raport de cauză, care ar explica, pentru ce aceste deosebite minerale cristalizează în deosebite forme. Dl. de *Greef* din protivă definește legea, ca raportul necesar între două fenomene, care se reproduce într-un chip statornic și neschimbat, când condițiile în care aceste fenomene se produc, rămân aceleași, și într-un chip schimbător, când aceste condițiuni se schimbă¹². D-sa exclude, din noțiunea de lege, manifestarca fenomenelor, și o rapoartă numai la a lor cauzațiune. Legea

9. *Ueber das Ziel und die Fortschritte der Naturwissenschaften, Populäre Vorträge*, 2 tes Heft, p. 189.

10. *Essais sur l'entendement humain*, IV, p. 414.

11. *Ueber den Begriff des Gesetzes*, p. 208.

12. *Les lois sociologiques*, Paris, 1896. p. 50.

de manifestare nu este însă nici decît rostirea raportului între două fenomene, ci numai aceea a îndeplinirii unuia singur ; căci, ce raport între două fenomene este oare arătat, bună oară, de legea căderii corpurilor, sau de aceea a reflexiunii luminei sau de aceea a presiunii licvidelor ? Aceeași definițiune greșită a legii în deobște, ca „o relațiune între două fenomene, din care unul e luat drept cauză, iar celalalt drept efect“, este dată de Dl. *Fonsegrives*¹³. Cînd legea căderii corpurilor zice, că acestea cad, sporind în răpegiune proporțional cu patratul timpului parcurs, care este fenomenul luat drept cauză și care este acel ce se ie drept efect ?

Acești autori amestecă două feluri de legi cu totul deosebite : legile de manifestare ale fenomenelor care formulează chipul lor de a se îndeplini, și legile lor de cauzățiune care explică cum se produc aceste fenomene. Legea de manifestare nu este decît fenomenul generalizat ; legea de cauzățiune este generalizarea cauzei acestui fenomen. Intre aceste două soiuri de legi, există aceeași deosebire ca și între cauză și efect, noțiunile ce nu pot fi nici odată identificate.

Pentru a stabili într-un chip lămurit înțelesul ce trebuie alipit de termenul de lege de cauzățiune, și tot-odată pentru a circumscrie cîmpul unde trebuie căutate asemenea legi, este trebuincios a se hotări mai întăi ce se înțelege prin termenul de cauză.

Nu ne vom îndeletnici cu cauza decît în hotarele lucrurilor ce se pot cunoaște, lăsînd la o parte tot ce se atinge de cauzele finale. Nu vom intra nici

13. *La causalité efficiente*, Paris, 1893, p. 74. Această amestecare este aproape obiștească. Să se vadă bună oară : Fr. Souffret, *De la disparité physique et mentale des races humaines*, Paris, 1892, p. 75 ; Ernesto Setti, *Il Lamarckismo nella sociologia*, Genova, 1896, p. 28. René Worms, *Organisation scientifique de l'histoire*, Paris, 1894. 20. Elinar Klebs, *Zur neueren geschichtswissenschaftlichen Literatur*, *Deutsche Rundschau*, XIV, p. 273. Să se vadă și locurile raportate mai jos, cap. VIII în notele asupra lui Clausen, Gothein, Doormann, toți autori noi.

măcar în desbaterea metafizică a noțiunii de cauză ; va fi de ajuns, pentru aceasta, să amintim încheierea D-lui *Fonsegrives*, care spune că „sforțarea (fizică sau mintală) este forma tipică a orî cărei cauzalități lucrătoare. Știința recurge la ea pentru a ne face să înțelegem ce voește ea să rostească prin cuvîntul de putere. Toți oamenii își închipuie că orî ce ființă cauză desfășură, în momentul în care e cauză, o putere analoagă la o sforțare. Ideea de cauzalitate este deci bine redată prin sforțare“, și *Laggrand* care împărtășește acelaș chip de a vedea, adăogă, că „noi ne închipuim puterea ca răspunzînd la o sforțare, pentru că ea provoacă în noi senzația particulară a sforțării“. Tot așa și D. *Ribot* zice, că „conștiința storfării mușchiulare este luată ca tipul cauzalității primitive“¹⁴. Sforțarea și puterea explică producerea fenomenelor ; ele sunt deci cauza lor.

Cu toate aceste, de și fie-care cauză are o putere drept obârșie, aceste două noțiuni nu sunt identice. Cauza este puterea manifestată în împrejurări care înriuresc tocmai asupra chipului ei de lucrare, și aceeaș formă deosebită de manifestare a puterii alcătuieste cauza fenomenului. Iată pentru ce aceeași putere poate să devină cauza unor fenomene deosebite. Așa puterea gravitațiunei face să cadă la suprafața solidă a globului corpurile mai grele decît aerul și decît apa ; dar aceeași putere, lucrînd în alte împrejurări asupra unor corpuri mai ușoare decît lichidele, le face să plutească pe ele, precum face să se înalțe în aer acele care sunt mai ușoare decît acest fluid. Tot aceeaș putere, lucrînd în alte împrejurări, asupra unor corpuri desfăcute din soare și aruncate în spațiul după o tangentă în linie dreaptă, face să se învirtească planetele în jurul soarelui și sateliții în jurul planetelor. Cauza mișcării rotătoare

14. *Fonsegrives*, *La causalité efférente*, p. 10 și 33; *Laggrand*, *L'univers, la force et la vie*, Paris, 1884, p. 33. D. *Ribot*, *L'Evolution des idées générales*, Paris, 1897, p. 204.

a planetelor nu poate fi atribuită singurei puteri a gravitațiunei, ci acesteï puteri, puse în lucrare prin mijlocirea împrejurărilor prin care ea se manifestează, adecă lucrînd asupra unor corpuri libere din spațiu, așazate la o îndepărtare oare-care de soare și înzăstrate cu o mișcare inițială în linie dreaptă, pe care gravitațiunea o preface în mișcare eliptică. Cauza pentru care baloanele se rîdică în aer nu este iarăși numai puterea gravitațiunei, ci această putere pusă în lucrare, în oare-care împrejurări, asupra unor corpuri de volum egal, mai ușoare decît aerul, și așa mai departe.

Un fenomen nu este decî decît manifestarea unei puteri prin mijlocirea unor împrejurări. Dacă se atribuie de obiceiî cauza unui fenomen unui altui fenomen, aceasta este numai un chip prescurtat de a înfătoșa lucrurile, dar care subînțalege în totdeauna manifestarea unei puteri. Este adevărat că această din urmă singură nu poate constitui cauza, și că nu este exact de a se spune cu *Bain*, că „cauza orî-cărui fenomen trebuie să fie tot-deauna interpretată ca înșamnînd îmboldirea mișcătoare a puterei“¹⁵. Puterea, lucrînd în afară de împrejurări, nu poate da naștere fenomenelor; de altă parte, împrejurările prin ele înșăși, nu pot iarăși produce nimic, pentru că îmboldirea plăzmuitoare lipsește. Puterea și împrejurările constituie împreună cauza și dau naștere fenomenelor, întocmai precum conlucrarea bărbatului și a femeiei este trebuitoare spre a da naștere unor noue ființi. Orî ce fenomen trebuind să-și găscă cauza în conlucrarea uneia saū mai multor puteri și a uneia saū mai multor împrejurări, urmează că raportul de cauzalitate este mult mai complicat de cum s-ar putea crede la întăia privire.

Fenomenul ce este luat drept cauză (și care el însuși este productul unei puteri lucrînd în oare-

15. *Logique*, II, p 60.

care împrejurări) cînd vine în atingere cu un corp său cu un spirit, asupra căruia ar putea să exercite o acțiune (să producă un efect), constituie împreună cu elementele înfătoșate de acest corp său de acest spirit, un grup de împrejurări, prin care o altă putere saă acțiunea repetată a aceleiași puteri deslănțuindu-se, un alt fenomen (efectul) iea naștere. Fenomenul ce este luat drept cauză, nu constituie în realitate decît o parte a uneia din componentele orî cărei cauze, împrejurările, prin mijlocul cărora cealaltă componentă, puterea, se manifestă. Așa cînd se atribuie prăbușirea podului de la Mönchstein în Svițera, ruginirii piroanelor sale, ce însamnă oare o asemenea propoziție? Rugina nu este decît desagregarea moleculelor fierului în urma oxidării sale. Este un fapt cauzat de puterea atracțiunii chimice, pusă în lucrare în împrejurările fierului expus atingerii aerului. Acest fapt al ruginirii piroanelor, cum a putut el oare să aducă năruirea podului? Desagregarea moleculelor venind în atingere cu corpul de care e vorba, podul, se împreună aici cu alte împrejurări date de podul însuși, forma construcției sale, greutatea ce trecu pe el, și alcătuiră împreună un nou grup de împrejurări, prin care o nouă putere, acea a gravitațiunei, dădu naștere fenomenului efect, prăbușirea podului. Analiza cauzei care a adus catastrofa de la Mönchstein, ne arată decî că atribuirea acestei cauze ruginirii piroanelor, nu este decît o reproducere prescurtată a jocului mult mai complicat ce a adus acest rezultat.

Să mai luăm cîte-va exemple, pentru a limpezi mai bine această întrebare de căpitenie. O pușcă se descarcă și omoară un om. Se atribuie de îndată moartea (efectul), descărcării (cauza). În realitate operația este mult mai complicată. Cucoșul căzînd pe petiță produce o scînteie, un fapt care este el însuș datorit efectului puterei mecanice a mișcării năprasnice, pusă în lucrare în împrejurările date prin ma-

teria aprinzătoare. Acest fapt venind în atingere cu corpul nou al pulberei, închise în un tub, constituie împreună cu aceste împrejurări, elementele prin sinul cărora se deslănțuiește puterea de expansiune a gazurilor conținute în pulbere. Efectul este mișcarea iute dată plumbului. Acest fapt venind la rîndul său în atingere cu corpul omenesc, și pătrunzînd în țesăturile lui, se adauge cătră un grup de alte împrejurări, prin care se deslănțuiește puterea distrugătoare a vieții, moartea. Revoluția din 1830 își găsește cauza în tendințele absolutiste ale lui Carol X. Aceste tendinți sunt un fapt produs de puterea individualității, lucrînd prin niște împrejurări (rege domnind asupra poporului francez). Acest fapt venind în atingere cu spiritul acestui popor, constituie o parte din împrejurările, prin care o altă putere, acea a păstrării speciei, aduce faptul revoluției.

Este adevărat că în zilnica întrebuintare și chiar în știință, se lasă adese ori puterile la o parte, și nu se ține samă decît de împrejurările în care ele lucrează. Ast-feliu, se stabilește raportul cauzal numai prin relațiunile între împrejurări, prin care puterile lucrează, fără ca aceste din urmă să fie amintite. Această atribuire a cauzei unui fenomen, altui fenomen, nu este decît o rostire prescurtată a acțiunii puterilor, ale căror energie este neapărată spre a aduce fenomenele la lumină; dar cu toate că un ast-feliu de chip de a înfățișa lucrurile poate să ușureze expunerea, nu trebuie să ne lăsăm a fi înșalați, și să luăm partea din afară a fenomenelor, a decă împrejurările drept adevăratul lor motor, cum o face bună-oară D. *Fonsegrives*, cînd spune, că „dacă se întreabă care este adevărata cauză care face să meargă trenul, nu se va sta la îndoială a o găsi în mecanic, și a nu vedea în locomotivă decît un instrument“¹⁶. Mecanicul, tot atît de puțin ca și loco-

16. *La causalité efficiente*, p. 139.

motiva nu sînt adevărate cauză a mișcării trenului. Ea nu poate fi aflată decît în puterea expansiunii aburului, pusă în împrejurările cerute, prin locomotivă și mecanic.

Această atribuire a cauzei, lucrării unei puteri, hotărăște tot-odată și o întrebare care a trezit multe controverse. Ea explică pentru ce o simplă secvență nu constituie o relațiune cauzală, precum în vestitul exemplu al zilei care nu este cauza nopței, cu toate că noaptea urmează zilei în timp. Ziua nu este cauza nopței, pentru că nu este puterea ce dă naștere acesteia din urmă, ci din protivă zi și noapte sunt productul aceleiași puteri — rotațiunea imprimată pămîntului de o mișcare inițială — lucrînd în împrejurările deosebite de pozițiune a pămîntului în raport cu soarele. Secvențele simple și necauzale sînt, în dezvoltarea fenomenelor, productul aceleiași puteri, aplicate la împrejurări neconținînd altele. Operile succesive ale unui autor nu sînt de obicei una cauza celeilalte, ci productul puterii individuale care se întrupează în împrejurări fără încetare schimbătoare.

Este de luat aminte că o atare controversă nu se putea naște decît în concepțiunea cauzei ca lege a cugetului, ca formă logică a gîndirei. Această concepțiune este însă cu atît mai puțin îndreptățită, cu cît este stabilit, „că rațiunea logică (principiul cunoștinții) nu trebuie să fie amestecată cu rațiunea reală (cauza). Principiul rațiunii îndestulătoare (suficientă) aparține logicei; acel al cauzalității metafizice. Cel întăi este principiul fundamental al gîndirii; al doile acel al experienței. Cauza se rapoartă la obiecte reale; rațiunea logică numai la idei“¹⁷.

Acuma după ce am stabilit înțelesul lămurit al termenului de cauză, să cercetăm chipul cum ea se

17. Kiesewetter, *Logik*, I, p. 18, citat de Schopenhauer, *Quadruple racine* p. 30.

manifestează, și anume în acea clasă a fenomenelor, în care manifestarea se face sub forma de lege, adică în clasa faptelor coexistente. În această clasă de fapte, cauzalitatea se înfășoșază sub o formă universală, fiind-că în afară de putere care are acest caracter, al doilea element al cauzei, împrejurările ieș și ele o formă universală. Totuși trebuie observat că această universalitate a împrejurărilor, cerută pentru a constitui legea, nu este trebuitoare decât în privirea timpului, nu și a spațiului. Sunt cazuri în care împrejurările sunt universale și în ceea ce privește spațiul; dar această condițiune nu este neapărată pentru existența legii. Așa se găsesc a fi universale, nu numai pentru globul nostru, ci și pentru celelalte planete, împrejurările cauzale prin care se manifestează puterea gravitațiunii în plutire: ușurința mai mare a corpurilor în raport cu apa; acele prin care aceeași putere se manifestează în înălțarea corpurilor în aer: ușurința mai mare a acestora decât volumul de aer deslocuit; acele prin care gravitațiunea lucrează în revoluțiunea planetelor în jurul soarelui: așăzarea corpurilor cerești în raport cu acest din urmă, și concursul puterii mișcării inițiale în linie dreaptă. Cauzele acestor fenomene pot fi formulate într-un chip obștesc, nu numai în privirea timpului ci și în privirea spațiului. Cauza plutirei este că corpurile sînt mai ușoare decât apa, și *toate corpurile* care vor avea această însușire vor pluti pe apă; cauza înălțării unor corpuri în aer este că aceste corpuri sînt mai ușoare decât aerul și *toate corpurile* mai ușoare decât acest fluid se vor înălța în sinul lui; cauza revoluțiunii planetelor în jurul soarelui este că aceste corpuri, libere în spațiu, sunt înzăstrate cu o mișcare în linie dreaptă, dar sînt în același timp neconținut atrase de soare, prin puterea gravitațiunii. Cînd toate planetele actuale nu erau încă cunoscute, se prevăzuse că acele ce vor fi descoperite în urmă vor fi și ele supuse aceleiași legi, și dacă acuma s-ar desco-

peri încă altele, aceiași lege le-ar fi numai decît aplicabilă. Sînt însă fenomene datorite și ele unor legi de cauzațiune, fără sa aibă un caracter universal în privirea spațiului ; fenomene ce se produc numai într-o clasă sau chiar într-o specie de corpuri particulare, precum bunăoară combinațiunile chimice care nu se îndeplinesc decît între cutare și cutare grupe sau chiar numai între specii de corpuri anumite. Sînt în sfîrșit fenomene ce nuse îndeplinesc decît pe corpuri individuale. Așa este cauza împărțirii deosebite a luminei și a căldurei solare pe deosebitele regiuni ale planetei noastre, împărțire care are de cauză puterile rotațiunei și revoluțiunei pămîntului, îndeplinite în împrejurările de formă ale pămîntului și a înclinațiunei de 23 de grade a axei sale pe ecliptică, *inclinațiune absolut specială pămîntului*. Tot așa este cu cauza împărțirii cu totul deosebite a luminei și a căldurei pe planeta Jupiter, a cărei axă este aproape perpendiculară pe ecliptica sa, și pe planeta Venus, a căreia axă este aproape orizontală și paralelă cu ecliptica ei. Aceste inclinațiuni speciale, particulare fie-cărei planete, alcătuiesc împrejurări de spațiu unice pentru fie-care din ele, și exclud deci elementul obșteșe al celei de a doua componentă a cauzei fenomenelor, împrejurările. Cu toate aceste, de și individualizată în ceea ce privește spațiul, această repartiție nu constituie mai puțin o lege și se poate cu tot dreptul vorbi de legea urmării după o altă a anotimpurilor și de legea urmării după o altă a zilei și nopței ; dar această lege vă fi deosebită după planete, pentru că condițiunile materiale (ale spațiului) sunt deosebite pe fie-care din ele¹⁸. Dacă cauzele ale căror împrejurări sunt in-

18. Să lătm amintă că această individualizare a împrejurărilor de spațiu este încă o dovadă că științele naturale, chiar cele cu caracter coextensiv, nu se îndeletăcesc numai cu adevărurile obștești. Această dovadă care nu putea fi adusă mai sus (Cap. II), cănd ne-am ocupat cu caracterul științific al teoriei, trebuie să fie adăugată altrei considerabile prin care am arătat că definiția științei ca sistem de adevăruri obștești este o definiție prea strîmă și deci că nu se lovește.

dividualizate în privirea spațiului, au totuși caracterul de legi, această însușire nu poate să le fie atribuită, decît fiind că reproducerea lor nu are hotare în timp, ci este vecinică, cel puțin în raport cu existența vieții omenești.

Cînd cauza îmbracă decî o formă universală în ceea ce privește durata, ea devine chiar prin aceasta neatîrnată de acțiunea timpului, ea ia atunci forma unei legi și alcătuiește ceea ce s-a convenit a se numi o lege de cauzățiune.

Aceste legi conțin explicarea legilor de manifestățiune ale fenomenelor, și nici că poate să fie altfelîu, de vreme ce manifestarea acestor din urmă îndeplinindu-se sub forma universală a legilor, producerea și explicarea lor nu se pot înfățișa decît în aceeași formă generică, *explicațiunea unui singur fenomen trebuind să se aplice la toate acele din aceeași clasă.* Legile de manifestare ale fenomenelor atrage numai decît explicarea lor, *cînd o atare poate fi cunoscută*, tot sub forma de lege de producțiune sau de cauzățiune.

Restricțiunea „cînd poate fi cunoscută“ este neapărată, căci să nu se creadă, că îndată ce o lege de manifestățiune este cunoscută, cauza adecă legea de cauzățiune care o explică trebuie numai decît să fie și ea. Pentru oare-care fapte, ambele feliuri de legi sunt în puterea spiritului. Așa fenomenul căderii corpurilor va fi ocîrmuit de legea de manifestare că răpejunea căderii sporește proporțional cu patratul timpului parcurs, și va fi explicat prin legea gravitațiunii că corpurile cad, pentru că sînt atrase către centrul pămîntului. Fenomenul dilatațiunii va fi ocîrmuit de legea de manifestare, că dilatațiunea va fi proporțională cu căldura, și explicat prin legea de cauzățiune, că corpurile se dilată, *pentru că moleculele lor sunt desagregate prin căldură.* Cînd spiritul posedă aceste două feliuri de

adevăruri asupra faptelor, el a dobândit cel mai înalt grad de cunoștință științifică ce-î este dat a avea. Există din protivă un mare număr de fenomene ale căror legi de manifestare sunt cunoscute, fără ca să se cunoască însă și legile lor de cauzare. Așa sunt bună oară acele ce privesc modul de cristalizare al mineralelor. Se știe că galena sau sulfura de plumb și piritul de fier cristalizează în formă cubică, și s-a formulat acest fenomen obștesc sub forma unei legi; dar nu se poate da rațiunea pentru care aceste minerale ieș, în a lor cristalizare, această formă geometrică. Este acesta din pricină că e o cauză finală nedepăit pentru mintea noastră, sau cauza, în ea însăși cu puțință de aflat, n-a fost încă descoperită?

În domeniul coexistenței vii, se poate de asemenea afla explicarea fenomenelor prin mijlocul unor legi de cauzare, îndată ce s-au descoperit acele ale manifestării lor. Fenomenele însă din acest domeniū fiind datorite vieții și fiind produsul unor existenți individuale care au însușirea de a reacționa contra legilor diriguitoare, urmează că legile nu se vor mai îndeplini într-un chip așa de riguros, precum se întâmplă lucrul pentru faptele materiei brute. Ele lasă un joc mai liber fenomenelor vieții și inteligenței. Legile de coexistență, cînd ele privesc la fenomenele vii, cu toate că nu înfășoază nici ele nici o excepțiune, nu se mai lasă a fi strînse în formule matematice. Să cităm cîte-va exemple:

Mineralele cristalizează în forme geometrice și prin urmare simetrice, de ambele părți ale unei linii din mijloc ce s-ar presupune trasă pe figurile formate de cristale. Această formă geometrică posedă caracterul deplin al figurilor matematice, și raporturile între liniile ce o compun poate fi redat prin numere. O formă simetrică se întîlnește și la vegetale și mai mult încă la animale; dar această simetrie nu va mai avea caracterul preciz, matematic, al formelor crista-

line. D. *Vianna de Lima* a luat și d-sa aminte, că „formele vii se deosebesc în deobște printr-o structură mai puțin fixă decât cea a celor mai multe cristale; geometria lor se pare mai capricioasă”¹⁹. Ele vor poseda contururi mult mai generale care vor învoi individualității să umple acelaș cadru cu figuri în tot-deauna deosebite care alcătuiesc nesfârșita varietate a vieții. Tot așa e și cu acțiunea unor agenți asupra celor două remnuri, ale neorganicului, și ale vieții, bună oară a căldurii. Inrîurirea acesteia asupra metalelor va provoca topirea lor, și chiar a lor evaporare. Așa plumbul se topește la 327 de grade, aurul la 1037, fierul la 1500. Caldura și frigul exercită o acțiune și asupra vieții plintelor și animalelor; deasupra saū dedesubtul unui număr oare-care de grade, viața este cu neputință; dar această margine variază, nu numai după genuri și specii, ci chiar și în sinul acestor din urmă, după indivizi. Cutare individ, mai puternic constituit va suporta un frig saū o căldură, la care un altul nu va putea rezista. Aceasta nu se întâmplă nici odată în remnul neorganicului, unde dacă se pot întilni deosebiri, în temperatura la care se topesc metalele, aceasta provine din faptul că arareori ele să găsesc în stare curată, ci sunt mai tot-deauna amestecate unele cu altele. Reduse însă la o stare de curățenie absolută, metalele trebuie să se topească la o temperatură numai decât determinată.

Tot așa e pentru legile coexistenței intelectuale ale căror precizie e încă mai mică. Legea ofertei și a cererii ocîrmuiește într-un chip universal faptele spiritului de caracter economic. Sporirea ofertei face să scadă prețul mărfurilor, pe cînd cea a cererii îl face să se urce. Până la ce punct vor ajunge suirea sau scăderea în fie-care caz, aceasta este cu neputință de știut, din pricina elementului individual

19. *Exposé sommaire des doctrines transformistes*, p. 137.

care intervine în producțiune saŭ consumațiune, și modifică condițiunile în care ele se îndeplinesc.

Bain ie aminte aceeași împrejurare, fără însă a atribui pricina acestei deosebiri intervenirei elementului individual care singură poate să o explice. El zice: „cele trei forme ale puterii: căldura, puterea chimică, electricitatea, sunt speciile cele mai bine definite pe care le înfățișază acțiunea moleculară. Ele toate pot fi măsurate, și se stabilește în chip preciz echivalentul mecanic al fie-căreia din ele. Cît despre puterea nervoasă, agentul vieței, cu toate că ea nu poate fi supusă unei măsurii precize, conchidem prin analogie, că este o echivalență exactă între dînsa și transformările chimice ce îi dau naștere“²⁰. Din care pricină oare nu se supune și puterea nervoasă unei măsurii precize? Noi nu vedem o alta, decît că ea variază după indivizi; căci dacă ar fi pretutindenea aceeași, formula ei matematică nu ar fi mai grea de găsit, decît cea a echivalentului mecanic al căldurei.

Îndeplinirea legilor de manifestațiune ale fenomenelor vieței și ale inteligenței, ne înfățișînd același grad de preciziune ca acele ce ocîrmuiesc fenomenele materiei brute, urmează că și cauzalitatea lor va arăta aceeași slăbire în tăria legilor. Ea va lua tot forma unei legi de cauzațiune; dar rolul puterii în jocul cauzei va fi înrîurit într-un chip mult mai însemnat prin al doilea element al cauzalității, împrejurările prin care puterea lucrează. Formele individuale ale vieței și ale spiritului, precum și întîmplarea, unind puterile lor particulare cătră împrejurările cauzei, vor putea pune în lucrare o puternică înrîurire asupra jocului acestei din urmă. Aceste elemente explică variațiunile înfățișate de fenomene în sinul legii de care ele ascultă. Spre pildă, o criză comercială saŭ industrială își are cauza în supraproduc-

20. *Logique*, II, p. 43.

țiune, adică în sporirea producțiunii peste trebuinți. Dar această criză va putea atinge pe producători sau pe neguțitori în grade deosebite; pe unii mai mult, pe alții mai puțin. Pe cînd pentru unii ea se va rezolvi în pierderi suportabile, pentru alții ea va aduce falimentul și ruina. Explicațiunea crizei se va afla în legea de cauzățiune a supraproducțiunii; aceea a fie-cărui caz individual, în împrejurările ce-l întovărășesc.

Dacă toate științele coexistenței ar fi desăvîrșit încheiate, și dacă legile de manifestățiune ale fenomenelor lor ar fi cunoscute, explicațiunea cauzală *putincioasă* a acestor fenomene ar trebui să se înfățișeze sub forma legilor de cauzățiune. Dar lucrurile sînt departe de a sta altfelii. Mai multe științi nu au ajuns încă a formula legile de manifestățiune ale fenomenelor lor, sau legile care au fost formulate trebuiesc revăzute. În multe cazuri fenomenul general (legea) este singur cunoscut, pe cînd cauza lui rămîne ascunsă. Iată pentru ce mai multe științi ale faptelor coexistente se înfățișază într-o formă ne-deplină, și nu sunt decît niște științi pe calea de a se forma. Această stare însă nu poate fi decît trecătoare, fiind că toate științele faptelor coexistente trebuie, în chip logic, să ajungă a putea formula manifestările lor sub formă de legi, și decî, în marginile putinței, sub aceeași formă, și cauzele lor. Dacă nu o putem încă face în zilele noastre, pentru toate științele și pentru toate fenomenele, pricina este că noi nu suntem în deobște decît la răsăritul vieței științifice, a căreia plin soare va străluci în viitor.

Ne mai rămîne încă de făcut o însămnată luare aminte. Poate să se pară că legile de manifestare dau prin ele înșile explicarea faptelor ce ele ocîrmuesc. Această aparență a făcut pe *Wundt* să spună, că „atunci cînd s-a găsit formula obștească a unei clase de fapte, adică o lege, s-a stabilit totdeauna implicit un raport definit de cauză la e-

fect²¹, și pe D. *De Greef*, că „atunci cînd noi legăm faptele particulare de o lege obștească, noi zicem de obicei că această lege este cauza acestor fenomene²². Așa bună oară, dacă se întrebă cine-va pentru ce un corp cînd cade, sporește în răpejune proporțional cu patratul timpului parcurs, răspunsul va fi conținut în legea căderii corpurilor, că răpejunea *tuturor corpurilor care cad* sporește în această proporțiune. Dacă voim a cunoaște pentru ce, la căderea trăsnetului, se percepe întâi lumina și apoi vuetul pe care îl face, se va găsi, că pe cînd percepțiunea luminei este în clipită, cea a sunetului este nesfîrșit mai înceată, 342 de metri pe secundă. Dacă se cercetează cauza pentru care o oglindă răsfrînge razele soarelui sub un unghiū egal cu unghiul de incidență, răspunsul va fi că tot-deauna unghiul de reflexiune este egal cu unghiul de incidență, și așa mai departe.

S-ar părea decî că legile de manifestațiune dau explicarea, cauza, fenomenelor singuraticice din care ele sunt extrase. Acest rol al legilor de manifestațiune este însă numai aparent. Intr-adevăr, să băgăm de samă, la care întrebări cauzale dau răspuns aceste legi de manifestațiune? La niște întrebări ce nu sunt ele însăși decît cazuri de manifestațiune ale legei. Se întrebă pentru ce un fenomen se îndeplinește în cutare chip, și se crede a se găsi explicarea în faptul că acest fenomen este obștesc. Însă, într-un asemenea caz, nu poate fi vorba de o informațiune privitoare la cauza reală a fenomenului, ci de o tautologie care formulează într-o întrebare răspunsul cuprins în legea de manifestare a fenomenului; căci, cînd se întrebă cine-va, pentru ce un corp căzînd, sporește în răpejune în proporția cunoscută, nu se face altă ceva decît se formulează în chip întrebător legea căderii corpurilor. Cînd se întrebă, pentru ce lumina

21. L. c.

22. *Les lois sociologiques*, Paris, 1889. p. 46.

precedează sunetul, se formulează deasemene prin o întrebare raportul a două legi de manifestare a două fenomene. Explicarea în toate cazurile nu este decît aparentă, întru cît legea de manifestare ne fiind decît fenomenul generalizat, ar urma ca explicarea fenomenului prin legea care-l ocîrmuește nu ar fi decît *explicarea fenomenului prin fenomen*, ceea ce ar fi absurd. „Ce frumoasă explicare a faptului într-adevăr, exclamă cu drept cuvînt D. Labriola, în a presupune generalizarea faptului însuși ca mijloc de explicare“²³. Cauza fiind tot-deauna dată prin puterea și împrejurările ale cărora product este fenomenul, ea nu poate fi conținută în acest din urmă, ci trebuie să-î vină din afară.

Am văzut că un fenomen găsește tot-deauna explicarea lui într-un alt fenomen, până ce se ajunge la cauzele finale. Urmează decî că legea de manifestare a unui fenomen poate tot-deauna sluji de cauză explicativă pentru un alt rînd de fenomene. Așa legea căderii corpurilor joacă rolul de lege de cauzare față cu alte fenomene care atîrnă tocmai de modul ei de manifestare. Bună oară avalanșele produc efecte cu atît mai distrugătoare, cu cît zăpada ce ele prăbușesc cade de mai sus. Cauza violenței lor reșede, ca ori-ce cauză, în două elemente: puterea mecanică, reprezentată prin legea masselor, înmulțită cu răpejunea mișcării, și împrejurările date de volumul și masa zăpezii tîrîte, înălțimea căderii, și de *faptul* că răpejunea sporește cu atît mai mult, cu cît mai mare este distanța percursă, această din urmă împrejurare fiind rezultatul legei căderii corpurilor. Legea de manifestare, cînd slujește a explica o altă lege, nu constituie în totalitatea cauzală, decît o parte din împrejurările prin care o altă putere, sau o altă opintire a aceleiași puteri, își produce acțiunea. Așa în explicarea (cauza) avalanșelor, legea căderii corpurilor

23. *Essai sur la conception matérialiste de l'histoire*, Paris, 1897, 246.

nu mai constituie decît o parte din împrejurări : răpejunea căderei ; celelalte împrejurări fiind date prin volumul zăpezei strămutate și înălțimea din care ea cade. Prin mijlocirea acestor împrejurări, o altă putere se manifestează, puterea mecanică, rostită prin legea masei înmulțită cu răpejunea.

Mai trebuie luat aminte că legile de cauzățiune slujesc adese ori spre a explica fapte speciale, individuale. Așa s-a calculat prin aplicarea legilor care ocîrmuesc avalanșele, cîtimea de muncă în cai-vaporî, pe care ar pute-o da cataracta de la Niagara (17,000,000) ; dar aceste fapte singuraticice nu sunt decît cazuri individuale ale unor legi generale. Metoda întrebuițată, spre a calcula puterea cataractei americane, este aplicabilă la toate căderile de apă, precum și puterea dezvoltată de prăbușirea avalanșelor poate fi reprezentată prin o formulă obștească aplicabilă în toate cazurile particulare.

Pentru faptele coexistente, putem formula principiile următoare, în ceea ce privește manifestarea lor și explicațiunea lor cauzală :

1) Ori ce fapt coexistent nu este decît un caz special al unei legi de manifestare.

2) Faptul însuși precum și legea ce-l ocîrmuește poate afla explicarea lui în legea de manifestare a unui alt rînd de fenomene, care lege devine lege de cauzățiune pentru faptul explicat. Această cauză poate la rîndul ei să-și găsească explicarea într-o altă lege de manifestare, și așa mai departe, pînă la hotarul explicărei cu puțință, care atinge cauzele finale.

3) O lege de manifestare nu dă nici odată explicațiunea chiar a fenomenelor sale.

Legile succesiunii. — Faptele coexistente sunt ocîrmuite de legi. Cu toate că se cunosc numai o mică parte din ele, existența lor nu poate fi pusă în îndoială, și sforțările științelor teoretice tind tocmai a le descoperi. Piedica cea mai serioasă ce se o-

pune la formularea lor în tot domeniul coexistenței, este intervenirea individualității în viața materiei și încă mai mult în cea a spiritului; dar principiul obștesc al manifestării și deci al cauzățiunii fenomenelor coexistenței, sub formă de legi, nu rămâne mai puțin în picioare.

Să vedem cum stau lucrurile cu succesiunea, și dacă această din urmă poate și ea să fie ocîrmuită prin legi de manifestare și explicată prin legi de cauzățiune ale fenomenelor din care se alcătuieste? Am văzut mai sus că condițiunea neapărată pentru existența unei legi, este neatîrnarea ei de elementul timpului, adecă vecinicia ei; căci un fenomen ce se repetă în tot-deauna, încetează prin aceasta însuși a mai fi supus acțiunii timpului. Această acțiune nu devine din protivă un agent al succesiunii, decît atunci cînd ea modifică fenomenele. Această modificare arată că faptele sunt supuse puterii lui transformătoare. Dacă este vorba de a găsi legi în succesiune, trebuie ca aceste să fie niște generalități care se repetă în tot-deauna, și care, de și dau naștere unor fapte tot noue, nu rămîn mai puțin nemodificate; într-un cuvînt niște generalități asupra cărora timpul nu are nici o acțiune.

Fără îndoială că asemenea generalități trebuie să existe în istorie, pentru că toate puterile naturei, și acele care determină dezvoltarea, își manifestă acțiunea prin niște regularități care nu sunt supuse acțiunii timpului, și care nu sufăr nici o excepțiune, decî prin legi. Aceste regularități vecinice constituie *legile abstracte*, atît acele ale coexistenței cît și acele ale succesiunii. Dar aceste legi, manifestațiunii ale puterilor, pentru a da naștere fenomenelor, trebuie să se întrupeze în împrejurări; căci faptele, coexistente sau succesive, nu sunt decît productul puterilor (deci ale modului lor de manifestare, legile) prin împrejurările existenței. În coexistență, *aceste împrejurări sunt și ele permanente și nu se schimbă cu tim-*

pul. Urmează de aici, că faptele sunt tot-deauna identice, și aceste fapte obștești constituie *legile concrete* de producțiune și de cauzățiune ale fenomenelor. În succesiune, *legile abstracte se întrupează în împrejurări neconținut schimbătoare*, și dau naștere faptelor succesive și seriilor ce le leagă între ele. Legile abstracte ale succesiunii nu pot nici odată da naștere unor legi concrete de producțiune ale fenomenelor, fiind că al doilea element trebuitor producțiunii și cauzățiunii fenomenelor sub formă de legi concrete, *împrejurările de caracter obțesc lipsesc*. Astfeliu puterea gravitațiunii se manifestă prin legea abstractă, că corpurile se atrag în raport direct cu masele și în raport invers cu patratul distanțelor. Acest principiu abstract, întrupat în împrejurările unor corpuri mai grele decît aerul și apa, și lăsate libere la suprafața pămîntului, dă naștere legii concrete, că aceste corpuri cad cătră scoarța sa solidă sporind în repejune potrivit cu patratul timpului întrebuintat la cădere. Intrupat în împrejurarea unor corpuri mai ușoare decît aerul și apa, el are de efect de a determina legea concretă a plutirei sau a înălțării lor în aceste fluide, cu o repejune inversă, însă în același raport. Intrupat în sfîrșit în corpurile cerești, cu distanța lor de la soare, și repejunea mișcării lor inițiale, el dă naștere legilor mișcărilor acestor corpuri în jurul astrului central. Dar în toate aceste cazuri, întruparea legii abstracte, manifestățiune a puterii gravitațiunii, se face în *împrejurări obștești*, și dă naștere legilor concrete ale căderei corpurilor, plutirei, înălțării corpurilor în aer, revoluțiunii planetelor în jurul soarelui. Tot așa ar sta lucrurile cu legile abstracte ale coexistenței, în fenomenele vieței materiale și în acele ale spiritului.

Să videm acuma ce se întîmplă cu întruparea unei legi abstracte a succesiunii în împrejurările dezvoltării, spre pildă cu legea evoluțiunii prin sus

și de sus în jos ; această lege abstractă care ocîrmuește ori ce succesiune intelectuală, se va întrupa în împrejurări tot-deauna deosebite, speciale cutărui popor, cutărui grup omenesc, și va da naștere, nu mai mult la legi concrete de manifestațiune ale fenomenelor succesive, ci la niște serii istorice deosebite și neasămănătoare. Tot așa ar fi cu legea, că reacțiunea este în proporție inversă cu acțiunea, precum și cu formele generale ale vieții intelectuale (economice, politice, religioase, morale, juridice, artistice și literare) care sunt, ca tipicuri, aceleași la toate popoarele, pe cînd corpurile pe care aceste deosebite forme de viață le iaă la fie-care din ele, se deosebesc adeseori foarte mult între dînsele.

Legile succesiunii nu există decî decît ca manifestațiune abstractă a puterilor dezvoltărei. Ele nu pot nici odată să se întrupeze în legi concrete de manifestațiune sau de cauzațiune ale fenomenelor succesive, *fînd că al doilea element neapărat existenței unor asemenea legi, universalitatea și permanența împrejurărilor, lipsește.* Legile abstracte ale succesiunii care se întrupează în împrejurări neconținut schimbătoare, dau naștere seriilor istorice.

Acțiunea puterilor dezvoltărei poate fi decî privită din trei puncte de vedere deosebite :

1) În ea însăși și fără relațiune cu faptele. Această acțiune dă naștere repețirii acelorăși *proceduri*, puse în mișcare de succesiune, spre a realiza propășirea. Această repețire constituie legile ale căror acțiune se repetă neconținut : sînt niște roți vecinic în mișcare. *Iată singurul cîmp în care se pot găsi legile istorice, pe care atîta le-au căutat.*

2) Acțiunea acestor puteri, combinată în chip feliurit și întrupată în formele existenței, materie vie sau spirit, a căror împrejurări sînt tot-deauna deosebite, dă naștere succesiunii deosebite de evenimente la deosebitele genuri, specii, popoare și for-

mașini istorice ; aceste sunt *seriile istorice*, de care ne vom ocupa mai jos.

3) Aceeași acțiune a puterilor prin împrejurările vieții sau ale spiritului, produce în acelaș timp cu seriile, faptele singuratice pe care aceste serii le în-lănțuesc și le leagă în succesiune.

Dacă privim bună oară marele eveniment istoric al războaelor ruso-turce, găsim întâi în el manifestarea obștească a legii, product al puterilor care lucrează asupra succesiurei : expansiunea prin lupta pentru existență și prin mijlocirea puterii individuale, combinată une ori cu intervenirea întâmplării. Se descopere ușor în el legea care predomină în acest conflict (prin acțiunea puterii predominante : lupta pentru traiu), că această luptă petrecându-se între două elemente neasimilabile, conduce în chip fatal la peirea unuia din ele. Această lege ce se regăsește în cazul războaelor ruso-turce, are o valoare vecinică ; ea va pune acțiunea ei în lucrare, ori de câte ori un conflict va interveni între două elemente rivale. Dar această lege este percepută ca atare numai dacă se face abstracțiune de elementele la care ea se aplică, și numai prin acest mijloc putem să o regăsim în condițiunile absolut neasămănătoare, în care ea se înfășoază aiurea, spre pildă între două specii animale, sau între două cuvinte dintr-o limbă. Dar, în afară de lege, războaele ruso-turce se desfășură în o serie care întărește fără încetare izbânda reputată de unul din luptători asupra celuilalt. Puterea luptei pentru existență combinată cu altele, se coboară în fapte și dă naștere, în acest caz, războaelor ruso-turce, precum în altele tot ea însuflețea războaele punico, coalițiile contra Revoluției franceze, și în domenii mai îndepărtate, lupta între speciile animale sau între deosebitele dialecte ale unei limbi. Tot aceleași puteri, însă combinate în alte porțiuni, dau naștere faptelor singuratice din care se alcătuesc războaele ruso-turce. Pentru alcă-

tuirea seriei întregi, lupta pentru traiu lucrează ca element precumpenitor, pe cind puterea individualității și cea a întâmplărei nu intervin decît ca elemente de a doua mîna. In geneza faptelor speciale, puterea luptei pentru existență se retrage pe al doile plan, lăsînd rolul de căpitanie celorlalte. Așa războiul din 1769-1774 fu provocat de amestecul Ecaterinei a II-a, deci al unei individualități in trebile Poloniei, amestec pe care Turcii îl priveau — și cu drept cuvînt — ca o lovitură indirectă dată propriei lor împărății. Întîmplarea interveni și ea, pentru a da naștere războiului *în acel moment*. Rușii, urmărind pe Poloni, trecură, in căldura acțiunei, granița turcească, și distruseră orașul Bălți, așăzat in Moldova²⁴. In acest exemplu, cele trei efecte ale acțiunei puterilor se arată in-tr-un chip limpede și lămurit: partea obștească, *legea*; partea succesivă, *seria*, și partea individuală, *faptul particular*.

Rezultă din cele spuse că domeniul legilor succesiunei este mult mai răstrîns decît acel al legilor coexistenței. In sfera acestei din urmă, legile de manifestațiune precum și acele de cauzațiune ale fenomenelor sînt in-truparea puterilor in împrejurările existenței: materie, viață sau spirit; in cea a succesiunii, legile nu sînt decît manifestarea *in abstracto* a puterilor, fără in-trupare in nici o împrejurare. Să asămănăm bună oară legea absolut obștească de caracter coexistent, că corpurile cad sporind in reperiune proporțional cu patratul timpului parcurs, cu legea de dezvoltare, că propășirea se in-deplinește de sus in jos. Cea dintăi se in-trupează in corpuri materiale, masse și distanțe; a doua nu rostește decît in-tr-un chip cu totul abstract mersul propășirei. Legile succesiunei nu sînt la dreptul vorbind nici legi de manifestațiune, nici legi de cauzațiune ale fenomene-

²⁴ Asupra războaielor ruso-turce a se vedea, A. D. Xenopol, *Etudes historiques sur le peuple roumain*, Iassy, 1887.

lor, ci numai curate legi de raport și de mișcare. Și nu este decît prea firesc lucru ca să fie așa. Puterea nu devine fenomen, lege de manifestare sau de cauză, decît atunci cînd se întrupează în formele existenței. Ca putere curată, ea nu este decît raport și mișcare. Legile succesiunii, nefiind decît manifestarea puterilor dezvoltărei, nu pot fi decît legi de raport și de mișcare.

Să mai luăm aminte că generalitățile care ocîrmuesc succesiunea constituie, cum am mai luat-o aminte, adevărate legi, de oare ce ele au toate caracterele unor asemenea: *ele sunt permanente, vecinice, și nu sufăr nici o excepțiune*. Nu se poate deci, cum o face *Rümelin*, „desnădăjdui de a se găsi legi pentru domeniul spiritului, unde libertatea, individualitatea și întîmplarea iaū o parte atît de activă la producerea faptelor“, și aceasta nici chiar pentru domeniul succesiunii intelectuale. D. *Simmel* are tot atît de puțină dreptate, cînd susține „că nu este pentru moment, nici o speranță de a se descoperi legi sociologice fără excepțiuni“²⁵. Pentru sociologia statică acest principiu este inviderat neexact; dar el nu poate fi învoat nici pentru sociologia dinamică, a decă pentru istorie. Trebuie numai știut unde aceste legi pot fi aflate.

În capitolele anterioare, cînd am studiat puterile istoriei, am cercat să formulăm cîte-va legi prin care aceste puteri se pun în lucrare. Le grupăm aici împreună.

I. Puterea evoluțiunii manifestează acțiunea ei prin legile următoare, în sfera dezvoltărei intelectuale:

1) Propășirea spiritului omenesc este statornică, și nu este cu putință a-i însemna un hotar.

2) Propășirea, de și statornică, nu este continuă; ea procede prin valuri care înaintează, apoi dau îndă-

25. *Le différenciation sociale*. Extrait de la *Revue sociologique*, Paris 1894, p. 1.

răpt, spre a înainta din nou, mai departe de cum o făcuse valurile precedente.

3) Evoluțiunea nu suprapune numai formele noue peste cele vechi; ea le hultuește pe ele.

4) Evoluțiunea formelor spiritului se face prin sus, și de sus în jos.

II. Puterea *mediului intelectual* dă naștere următoarelor două legi:

1) Există în tot-deauna o corespondență între faptele intelectuale și starea obștească a spiritului; lege ce are drept corolar pe următoarea: schimbarea mediului intelectual atrage tot-deauna după ea o prefacere a faptelor spiritului ce el împresoară.

2) Adevărul singur nu este supus înrîuririi mediului; el nu se schimbă cu acest din urmă.

III. Puterea *expansiunii* dă naștere legilor:

1) Expansiunea este cu atât mai puternică cu cât se întinde mai mult în spațiu și mai ales în timp.

2) Expansiunea precedează, ca și evoluțiunea, prin valuri propășitoare sau de mers îndărăpt. Valurile expansiunii ne concoardă în tot-deauna cu acele de acelaș felii ale evoluțiunii.

IV. *Lupta pentru traiu* produce următoarele legi:

1) Ea are de urmare dispariția elementului învins, cînd nu poate fi asimilat cu elementul învingător.

2) Ea dă naștere la produse intelectuale noue, cînd elementele între care ea se petrece pot intra în combinare.

V. *Reacțiunea contra acțiunii* se formulează în legea, că reacțiunea este în proporție inversă cu acțiunea.

VI. Puterea *imitațiunii* produce legile următoare:

1) Imitațiunea împiedecă propășirea, cînd ea se aplică la formele existente; ea o favorizază, cînd se aplică la ideile noue.

2) Imitațiunea nu dă naștere unor succesiuni isto-

rice, decît atunci cînd ea se aplică asupra unor elemente succesive, prin urmare neasămănătoare.

3) Imitațiunea conștiută devine neconștiută, cînd dezvoltarea se oprește, și faptele devin coexistente.

VII. Puterea *individualității* se manifestează prin legile următoare :

1) Orî ce personalitate omenească întipărește pe mișcarea ce o îndrumază, pecetea individualității sale. Această întipărire este cu atît mai puternică, cu cît personalitatea este mai însemnată.

2) Acțiunea geniului, cînd ea rezumă tendința epocii sale, grăbește evoluțiunea; cînd ea lucrează în sens protivnic, o întîrzie.

3) Geniile științifice nu fac decît să grăbească descoperirea adevărului. Știința nu poate avea un caracter individual.

VIII. *Intîmplarea* ne fiind o putere propriu zisă, de și e generatoare de fapte istorice, nu poate da naștere unor legi de dezvoltare.

Legile pe care le-am formulat nu sunt singurile ce s-ar putea descoperi; chiar formula ce-am dat-o poate să nu fie cea potrivită. Ceea ce noi am ținut a arata este tărîmul pe care trebuie căutate aceste legi. Acest tărîm nu este dezvoltarea reală a vieții și a spiritului ci numai cît partea sa abstractă. Orî ce *încercare de a formula legi reale de dezvoltare, legi care să reproducă modul de manifestare al fenomenelor succesive, sau să le explice, nu va eși la nici un capăt.*

Acțiunea puterilor este deci singură în stare de a fi cuprinsă în legi. Faptele succesive din protivă nu pot fi generalizate în concepțiuni abstracte; ele păstrează tot-deauna caracterul lor concret, chiar în cazul cînd dezvoltarea este redată prin idei mai obștești. D. *Doormann* a emis una din cugetările cele mai adînci asupra istoriei, cînd a spus că „nu se poate vorbi de legi, cînd e vorba de fapte succesive, pentru temeiul că o formulă abstractă a conținutului lor e cu neputință, și că *înlănțuirea nu se lasă a fi exprimată*

decît în legătura cu fenomenele concrete care o împing la lumină" ²⁶. Iată pentru ce nu se poate întîmpina, că faptele succesive ar putea și ele să fie generalizate, dar că potrivit cu a lor caracter, această operațiune nu se face, privind dintr-o singură aruncătură de ochiū toate fenomenele singuratice, din care este să se extragă ideea generală, ci unul după altul și pe calea adunării. Așa bunăoară, cînd se zice că în Franția, dă-răpănarea sistemului feudal conduse la stabilirea monarhiei absolute, se adună, pentru a zice ast-feliū, loviturile succesive pe care evenimentele le dădură acestui sistem, spre a face ca el să fie înlocuit cu puterea monarhică: domniile lui Carol al VI-lea, Carol al VII-lea, emanciparea comunelor, domnia lui Ludovic al XI, războaiele italiene, rivalitatea lui Francisc I cu Carol al V-lea etc., dădură prin adunarea efectelor lor, ca rezultat total întărirea puterei regiști. O ast-feliū de argumentare este înșălătoare. În științele faptelor coexistente, legea este generalizarea unui singur fenomen, reproducus sub deosebite fețe. Elemente adunate, spre a o constitui, sunt *elemente asemănătoare*. Nu mai este de trebuință a se recurge la faptul singuratic pentru a stabili adevărul științific. Acest din urmă există prin singură legea, găsită adese ori și trasă din cîte-va fenomene asemănătoare care reprezintă clasa întregă. Altfeliū stău lucrurile cu faptele succesive. Cunoașterea unei idei obștești care rezumă o serie de fapte succesive nu are nici o valoare, fără acea a faptelor însăși care i-aū slujit de bază. Generalitatea, în cazul succesiunii, nu este un singur fapt exprimat întrun chip obștesc și care reprezintă pe toate celelalte: ea nu este decît reproducerea prescurtată a succesiunii însăși. Decî, a poseda

26. Ueber Gesetz und Gesetzmässigkeit, Bericht des Gymnasiums zu Bries, 1887, p. 28: „Von einem Gesetz der auf einander folgende Dinge, kann man aus dem Grunde nicht reden, weil keine abstrakte Formulierung möglich ist, sondern der Zusammenhang sich nur aussprechen lässt, in Verbindung mit den concreten Erscheinungen die ihn erkennen lassen“.

legile fenomenelor coexistente însămnă a poseda știința de care e vorba ; a nu poseda însă decît ideile obștești ale istoriei precum : întărirea puterii regești, emanciparea comunelor, predominarea bisericeii, slăbirea puterii spiritului de intoleranță, îndulcirea dreptului penal etc. etc., fără cunoștința faptelor *deosebite* din care aceste generalități au fost abstrase, este a poseda numai o pseudo-știință, și de loc dezvoltarea reală a omenirii. *În această de pe urmă știință, o idee obștească trebuie în tot-deauna să deștepte în noi seria întregă a faptelor din care ea a fost scoasă.*

Punem deci ca principiū fundamental privitor la legile istorice, *că ele nu se pot întîlni decît în sfera cu totul abstractă a lucrării puterilor succesiunii, și nici odată în manifestarea nici în cauzățiunea faptelor istorice însăși.*

Mulți istorici și mai ales sociologi împărtășesc o părere diametral opusă. Capitolul următor este menit la cercetarea specială a ideilor lor, în privirea acestei întrebări de căpîtenie.

CAPUL VIII.

Legile sociologice

Am demonstrat în capitolul precedent, că nu există legi de dezvoltare, decît pentru partea absolut abstractă a succesiunii, și că orî ce încercare de a formula legi reale, legi care să reguleze manifestarea fenomenelor succesive și prin urmare legi de cauzățiune care să le explice, nu poate duce la nici un rezultat.

Încercările de acest fel nu au lipsit; mai mulți autori s-au silit a țărceui și manifestarea și explicarea faptelor succesive în formulele înțăpenite ale legilor; dar toate aceste silinți nu au fost încununate cu izbîndă, și acest capitol este merit a trece în revistă aceste deosebite încercări și a dovedi nețemeinicia lor. Aceste încercări au fost întreprinse mai cu deosebire de cătră sociologi care au luat asupra-le însărcinarea de a constitui istoria-știință. Înainte de a intra în critica pretinselor legi ale istoriei formulate de deosebiți învățați, trebuie să în-

cepem prin a limpezi raportul ce există între această de pe urmă știință și sociologie.

Sociologia și istoria. — Sociologia poate fi definită cu D. de Greef „filosofia sintetică a științelor sociale particulare”¹, și cu *Auguste Comte* o vom împărți în sociologia statică ce studiază starea societăților într-un moment dat, și sociologia dinamică care studiază a lor dezvoltare². Dar această dezvoltare a manifestărilor spiritului omenesc alcătuește și obiectul istoriei; se înțelege deci îndată raportul ce poate rezulta din această întâlnire într-un obiect comun, între aceste două mari ramuri ale cunoștințelor omenestii.

Sociologia dinamică tinde a stabili legile de dezvoltare ale omenirii. Admițând fără nici un temei că miezul științei constă în puțința de a formula legi, se caută și în succesiunea fenomenelor sociale descoperirea de legi sociologice. Am văzut însă cum ești-va autori caută, prin același mijloc, să ridice istoria la rangul unei științe și se silesc a formula, pentru manifestarea și producțiunea faptelor istorice, legi tot atât de fixe și de nestrămutate ca acele care ocîrmuesc manifestarea și producerea fenomenelor naturii (ei voesc să zică a fenomenelor coexistente ale acestei din urmă). Este inviderat că pentru acești autori, istoria și sociologia sunt termeni sinonimi. Așa între *Buckle* și *Comte* numele singur al noii științe ce voesc să plămuiască se deosebește. *Comte* vra să afle legile sociologiei dinamice. *Buckle* pe acele ale istoriei. *Stuart Mill* nu lipsește de a i-

1. *Le transformisme social*, Paris, 1895, p. 318.

2. Dl de Greef, *Lois sociologiques*, p. 36, definește sociologia dinamică, ca studiul fenomenelor sociale sub raportul evoluțiunii și a acțiunii lor reciproce. Acțiunea reciprocă a fenomenelor poate fi însă și o chestiune de statică socială, cînd ea se rapoartă la înfrîngerea reciprocă a fenomenelor sociale într-un moment dat. Noi credem că trebuie răstrîns împreună cu *Comte*, obiectul sociologiei dinamice la evoluțiunea societăților și la acțiunea reciprocă a fenomenelor în dezvoltarea lor succesivă.

dentifica aceste două discipline. Primind în totul ideile lui Buckle asupra chestiunii, el zice că „*fenomenele sociale, cu alte cuvinte istoria este supusă la niște legi obștești care sunt cu puțință de descoperit*“³. Pentru D. *Lacombe* sociologia și istoria nu sunt iarăși decît două cuvinte care însemnă aceeași idee: „Fiind că nu există decît două feluri de lucrări, una îndeletnicindu-se cu cercetarea realității, cealaltă cu aceea a adevărului, erudiție de o parte, istorie sau sociologie de cealaltă, am fi putut pune pretutindene în loc de istorie cuvîntul de sociologie, cu atîta mai mult că acest din urmă pare menit a căpăta precădere. Dar cu acest termen de sociologie, scrierea mea se expunea a îndepărta de la început chiar pe oamenii care fac erudiție sau istorie în înțelesul obicinuit al cuvîntului“⁴. Sunt autori care caută să stabilească o deosebire între sociologie, numită de ei și istorie științifică sau istorie-știință, și istoria propriu zisă, sau istoria literară. Ei atribue celei d'întăi manifestările spiritului omenesc ale căror mers ei cred a-l putea reglementa prin legi, și voesc să lese istoriei, cum o înțeleg ei, domeniul întîmplătorului (contingentului). Așa *Herbert Spencer* stabilește o deosebire între faptele biografice ale unui individ ca și ale unui popor care nu pot fi prevăzute și *cu care istoricîi își umplu paginile (! !)*; dar care nu dau nici un material științei sociale, și acele cu care trebuie să se îndeletnicească această din urmă: creșterea socială, desvoltarea împreună a organismului și a funcțiunilor societății“⁵. D. *Lacombe* face o deosebire între evenimente și între așazăminte, și zice că „pentru a constitui istoria-știința, ar fi trebuit de a se reduce pe cît e cu puțință masa evenimentelor, și a nu se lua în băgare de samă decît pe acele dintre ele care au avut o înrîurire asupra așazămin-

3. *Logique*, II, p 533.

4. *L'histoire considérée comme science*, p. VIII

5. *Introduction à la science sociale*, p. 417.

telor, și de a se îndeletnici în întâiul loc cu dezvoltarea acestor din urmă⁶. Tot așa și D. *Winter* care spune, că „evenementele timpului trecut au pentru concepțiunea istorică a prezentului, o însemnătate mult mai mică decât stările (*Zustände*) economice, politice, intelectuale și sociale, ale căror înrîurire asupra stărilor corăspunzătoare ale actualității este mult mai simțită⁷. D. *Tarde* constată „că există o deosebire între imitațiune și invențiune, și recunoaște că cea dintâi singură este supusă unor legi propriu zise, de oare ce invențiunea cuprinde o largă parte de întâmplare, de arbitrar, de obîrșie individuală⁸. Dorind să înlătore din istoria-știință această parte nedeterminabilă, el definește istoria, cum am văzut-o mai sus, drept cunoștința soartei imitațiunilor⁹. D. *Bourdeau* se silește de asemenea a dovedi că evenimentele sau faptele singuratice care după d-sa sunt acelaș lucru, nu au decât o valoare momentană. „Întîmplătoare și fără trăinicie, ele sosesc, trec și nu mai revin. Însemnătatea lor descrește cu cît se îndepărtează de data și de centrul ce le-au dat naștere și în curînd se ajunge la timpuri și la țări unde înrîurirea lor este cu totul necunoscută. Interesul ce se pune spre a se cunoaște povestirea evenimentelor nu are nimica științific. Este numai o curiozitate în care închipuirea are mai multă parte decât cugetarea. Spiritul este desfătat nu învățat. Istoria ar trebui să părăsască asemenea *nimicuri*, ea ar trebui să cerceteze funcțiunile vieței omenești, mișcarea populației, starea averei publice și să arăte cauzele care o fac să sporească sau să se micșureze; să expună prefacerile gustului, înaintarea științelor, îmbunătățirea moravurilor, întinderea li-

6. *L'histoire considérée comme science*, Prefață.

7. *Geschichte und Politik* in *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte*, 1889, 174.

8. *Lois de l'imitation*, p. 160.

9. *Ibidem*, p. 153.

bertăților publice. Cît timp istoricii vor povesti zădarnice particularități, ei vor fi numai istoriografi norocului; lucrările lor, nefolositoare și plăcute, vor fi fără valoare pentru cunoștința lucrurilor omenestii, fără aplicări practice și nu vor putea pretinde decît a desfata spiritele, tot în feliul, dar cu mai puțină izbîndă, decît poveștele romancierilor¹⁰. Dacă însă sociologii se arată dispuși a lăsa istoricilor studiul faptelor întîmplătoare ale istoriei, și dacă ei vrea să păstreze pentru ei pe acel al faptelor ce înfățișază oare-care trăinicie, istoricii nu se arată de loc plecați a-și mărgini cercetările numai la singurele evenimente, lăsînd așazămintele politice, sociale, religioase, literatura, științele și artele domeniului sociologiei. Din protivă, istoria vremurilor noastre caută a pătrunde tot mai adînc în țăsătura intimă care leagă așazămintele de evenimente și vice-versa, pe deplin convinsă că o ast-feliu de bifurcare a studiului trecutului este curat vorbind peste puțință, ceea ce nu e vorba o recunosc însuș sociologii, precum bună-oară D. *Iacombe*, care spune că „evenimentele sunt acele ce determină așazămintele; dar evenimentele sunt adese ori rezultatul unei întîmplări necalculabile¹¹”.

Răstrîngerea pe care acest autor vrea s-o pună, a-nume că istoria-știință nu ar avea a se îndeletnici decît cu acele dintre evenimente care aū avut înrîurire asupra așezămintelor, este tot atît de arbitrară pe cît de greu de pus în practică. Intr-adevăr evenimentele, chiar acele care aū avut drept cauză hotărîtoare îmboldirea personală, ba însuș întîmplarea, sunt așa de strîns legate de faptele obștești, că este de toată neputința de a le desface. Se luăm cîte-va exemple:

Cucerirea Angliei de Normanzi este un fapt sin-

10. *L'histoire et les historiens*, Paris, 1883, p. 120, 124 și 216.

11. *L'histoire considérée comme science*, p. 147.

guratec, un eveniment datorit în întâiul loc personalității lui Wilhelm Cuceritorul și legăturilor personale în care el se afla cu Eduard și cu Harald. După ce a îndeplinit cucerirea, tot geniul lui Wilhelm o organizează; dar această organizare, faptă absolut personală și întâmplătoare, determină o dezvoltare specială a feodalității în Anglia care, la rîndul ei, are de urmare întemeierea libertăților publice, fapt obștesc de cea mai mare însemnătate. Creștinismul Germanilor însemnă începutul civilizației lor, fapt obștesc capital în istoria europeană; dar această creștinizare fu opera unei mari individualități, a lui Carol cel Mare. Religiunea Islamismului este opera personală a lui Mahomet. Fără îmboldirea acestui puternic geniū, Arabii nu ar fi eșit din pustiuurile lor; ei nu ar fi cucerit lumea, și spiritul lor nu ar fi dat naștere acelei civilizațiunii care sluji, în multe puncte, de învățătoare popoarelor Europei. Cucerirea Daciei de împăratul Traian este o faptă singuratecă, datorită chiar unui simțimînt de pornire a împăratului roman contra regelui dac, Decebal¹². Izbînda acestei expedițiunii poate fi iărăși atribuită cu temeiū înrîurirei personale a împăratului asupra oștirei sale, precum și chipului cum ea fu condusă. Această faptă curat singuratecă și atîrnînd de însușirile și de inițiativa unui individ, dă, prin colonizarea Daciei, naștere, pe hotarele Orientului, unui popor actual de rasă latină care, prin năzuințele sale, prin propășirea ce o realizează pe zi ce merge, a devenit un element obștesc însemnat în viața Europei orientale. Să ascultăm și ce zice D. René Worms în privirea lui Voltaire: „Individualitatea, acestui mare geniū a putut să fie ceva cu totul unic în felul său, ceva anormal chiar. Acțiunea lui în lume a fost cu toate aceste așa de mare, că nu s-ar pu-

12. Xenopol, *Histoire des Roumains de la Dacie trajane*, Paris, 1896, I, p. 41.

tea concepe o istorie a veacului al XVIII-lea, în care numele lui Voltaire nu ar fi pomenit¹³.

Pretutindene, în dezvoltarea societăților, se va întâlni această legătură intimă între faptele singulare și acele de caracter mai obșteșc. O întretesare din cele mai strânse le unește împreună. Faptele obștești sunt sau productul unor evenimente singuratece sau ele sunt mai mult sau mai puțin înrîurite de aceste din urmă. Nici odată faptele obștești nu evoluază într-un chip neatârnat, și nu se poate despărți studiul lor de acel al faptelor singuratece, cum nu pot fi ele despărțite în realitatea lucrurilor. Istoricii care merită acest nume au văzut numai decît legătura intimă ce există între obștescul și individualul, ba chiar între întîmplătorul, în mersul societăților. Ei se silesc pe fie ce zi, de a găsi pe cit e cu puțință nexul causal care leagă faptele individuale de cele obștești, și tocmai în această tendință obștească a istoriografiei epocii noastre stă superioritatea ei netăgăduită asupra acelei a timpurilor ce ne-au precedat. De aceea nici nu se poate ceti, fără o adîncă înminunare, rîndurile următoare, scrise cu mare ușurință de D. Bourdeau: „Însă, noi învinuim pe toți istoricii că au necunoscut această îndatorire. În loc de a privi la obștimea oamenilor, ei nu văd decît personaje, și neîngrijînd de a cerceta funcțiunile rațiunei, ei se mărginesc a povesti evenimentele. Acest chip de a concepe și de a înfățișa istoria nu răspunde de loc cerințelor științei. Este de nevoie a se stabili pe o temelie mai largă cunoștința omenească¹⁴. Dar o ast-fel de învinuire care devine încă mai limpede, cînd este adăogită cătră cuvintele aceluiași autor aduse mai sus¹⁵, nu ne va minuna, cînd se va ști că istoria *timpurilor noastre*, este reprezentată pentru D. Bourdeau prin Commines și

13. *Organisation scientifique de l'histoire*, 1894, p. 6.

14. *L'histoire et les historiens*, p. 12.

15. Mai sus p. 259.

Froissard!¹⁶. El nici nu pare a presupune existența scrierilor marilor istorici ai zilelor noastre, precum: Guizot, Mommsen, Ranke, Gervinus, Fustel de Coulanges, Grote, Curtius, Taine, și nu mai puțin vestiții lor ucenici care au pus istoria pe o cu totul altă temelie, decît cea pe care ea se ridică pînă acuma.

Nemulțumirile d-lui Bourdeau cu forma actuală de a se trata istoria sunt cu atît mai straniî, că este în destul de cunoscut cum că „încă Voltaire își bătuse joc de acea rasă plicticoasă de povestitori de anecdote care aproape a dispărut. Încă el stăruiește asupra îndatoririi de a face o alegere înțeleaptă de fapte, și dovedește prin pilde numeroase, foloasele de a se conforma cu stricteță cu această regulă“¹⁷. Eminentul cugetător de la care împrumutăm aceste cuvinte, D. Robert Flint este de altă părere decît D. Bourdeau în ceea ce privește valoarea științifică a lucrărilor istorice din epoca noastră. El zice, că „credința practică în existența unei legi și unei metode științifice este caracterul deosebitor al celor mai de căpitanie istorici ai veacului al XIX-lea; aceasta nu se va pune în chip serios la o îndoială, de îndată ce cine-va se pricepe în astfelu de treburi, și dacă înțelegerea este stabilită asupra acestui punct, cred că am spus destul pentru a stabili teza mea, că arta istorică s-a ridicat de sine și cu siguranță, de și cu încetineală, pînă la știința istorică“¹⁸.

Că istoricii ei însuși, așa de rău ocăriți de D. Bourdeau, sunt pe deplin conștiauți de prefacerea încercată de a lor disciplină, aceasta ne este limpede afirmat de cătră Ranke care zice, că „scopul istoriei universale este de a recunoaște înlănțuirea lucrurilor, mersul evenimentelor celor mari care leagă între ele și stăpînesc toate popoarele“¹⁹.

16. *L'histoire et les historiens*. p. 150.

17. Robert Flint. *Philosophie de l'histoire en France*, Paris, 1878, p. 87.

18. *Ibidem*. p. XLIX.

19. *Weltgeschichte*, I, I, p. VII.

Pentru D. Bourdeau evenimentele nu au nici o însemnătate, și el să miră mult „de vuetul ce se face în jurul Revoluției franceze, despre care patru sute de milioane de Chinezii nici nu au auzit vorbindu-se“²⁰. Dară cele câte-va sute de milioane de boi care împoporează pământul au auzit încă mai puțin despre ea! Însemnează aceasta că acest eveniment mareț, care a introdus pe tot continentul european ideea de libertate și egalitate, fapt obștesc de cea mai mare însemnătate, nu înfătoșază pentru omenire nici un interes, pentru că Chinezii nu au avut cunoștință de el? Acest eveniment trebuie să intereseze omenirea, pentru că s-a petrecut la un popor ce conduce evoluțiunea și l-a făcut să calce un mare pas înainte. Dacă Chinezii nu se interesează de el, aceasta provine din împrejurarea că ei s-au oprit pe o treaptă mult mai joasă a acestei evoluțiuni, și că ei nu sunt în stare a-i înțelege bătaia. Dacă Chinezii s-ar fi aflat la înălțimea civilizației europene, dacă și ei ar fi simțit apăsarea zdrobitoare a despotismului, Revoluția franceză ar fi fost salutată și de ei ca zorile unei noue ere. La legea d-lui Bourdeau că „pentru știință, cunoștința funcțiunilor are mai mult preț, decât cea a evenimentelor“, noi opunem pe această laltă, că cunoștința jocului funcțiunilor este absolut cu neputință fără cea a evenimentelor. Aceste două clase de fapte sunt nedespărțit legate în dezvoltare; ele trebuie s-o fie și în răsfrîngerea sa intelectuală, ori care ar fi numele ce am voi să-i dăm, acel de sociologie (dinamică) sau acel de istorie.

Legile sociologice. — Sociologii, și împreună cu dînșii cîți-va teoreticieni, găsesc că tot ce s-a produs pînă acuma pe tărîmul istoriei este bun de aruncat la coșniță; că studiul trecutului este o pădure neumblată, în care încă nimene n-a pătruns. Socio-

20. *L'histoire et les historiens*, p. 120.

logii ar voi chiar să înlătore terminul consfințit pînă acuma pentru acest studiu, acel de istorie, și să-î substituie un altul, mai plin de făgăduinți pentru viitor, acel de sociologie. Această disciplină care ar avea nobila ambiție de a voi să iee rînd între științi, trebuie să fie întemeiată, ca și toate celelalte științi, pe baza legilor. Ast-feliu se ajunge la un postulat ce se crede neapărat pentru existența istoriei-știință saū a sociologiei, acel al legilor istorice saū sociologice. Să cercetăm ce înamnă această noțiune în mintea însăși a acelor care o întrebuițază ?

Pentru a limpezi această întrebare, trebuie să începem prin a înlătura un amestec ce ar putea să se întîmple, din întrebuițarea terminului de sociologie, scurt și fără nici un determinativ, în locul aceluī de istorie.

Sociologia în deobște nu se îndeletnicește numai cu desvoltarea societăților ; ea studiază și starea lor la un moment oare-care al vieței lor ; deci fapte de natură coexistentă și nu succesivă. Faptele coexistente pot tot-deauna fi formulate în legi, precum sunt bună-oară acele ale economiei politice, care intră și ele în sociologie.

Amestecul ce s-a făcut în tot-deauna între fenomenele coexistente și fenomenele succesive, se repetă și în domeniul faptelor sociale, unde se confundă, cu totul fără cuvînt, sociologia statică, studiul stărilor sociale saū a acțiunei lor reciproce simultanee, cu sociologia dinamică, studiul desvoltărei sociale. Fără a se ținea samă de deosebirea de natură între faptele coexistente și faptele succesive, se aplică științei întregi a manifestărilor spiritului social, principiile ce nu pot să ocîrmuiască decît pe o parte din el ; se strămută ideea de lege de pe tărîmul faptelor coexistente ale sociologiei statice, pe acel al faptelor succesive ale sociologiei dinamice, și se tinde a se face din întreaga sociologie, decî și din sociologia dinamică, o știință în felul științelor de

caracter coexistent, bazată pe legi de manifestațiune și de produțiune ale fenomenelor, și putînd prevedea evenimentele. Tocmai această adîncă rătăcire voim noi s-o împrăștiem.

Sociologia este o știință care se razimă pe legi, tot așa de fixe și de nestrămutate ca și acele ce diriguiesc mersul corpurilor cerești, de și nu tot atît de precise; dar de care sociologie e vorba în acest caz? căci sunt două și cu totul deosebite, de și poartă acelaș nume. E vorba de sociologia statică, de aceea care se ocupă cu studiul stărilor sociale coexistente. Această ramură a sociologiei se razimă într-adevăr pe legi, de oare ce faptele cu care se îndeletnicește sunt fapte coexistente.

Cu totul altfelîu stău lucrurile cu cealaltă ramură a sociologiei, aceea care are de scop studiul dezvoltărei; această din urmă studiază faptele succesive care nu pot da naștere la legi, decît în regiunea cu totul abstractă și nu în realitatea faptelor, precum am demonstrat-o în capitolul precedent.

Dacă este vorba de a găsi o regularitate în manifestarea și în producerea faptelor succesive, această regularitate va fi de cu totul altă natură, decît aceea care ocîrmuește faptele coexistente. Ea se va produce în timpul, cît se desfășură succesiunea faptelor ce se înlănțuiesc unele de altele; ea va pleca de la un sîmbure, se va desvolta într-un chip oare-care, spre a eși la un rezultat. Sociologii ar fi putut întinde cercetările lor în sensul dezvoltărei omenești, și să se silească a găsi marele liniî după care se așază succesiunea faptelor. Regularitățile sociologiei dinamice ar putea consta în stabilirea succesiunii și a prefacerii regulate a fenomenelor sociale care se urmăresc în oare-care direcțiune, și trebuie deci să iasă în viitor la un rezultat, cu puțință măcar de a fi întrevăzut.

Formulate în acest chip, regularități există netăgăduit în succesiunea istorică. Aceste regularități sunt

efectul legilor de dezvoltare, pe care am încercat să le formulăm mai sus, și care ele însăși nu sunt decât manifestarea puterilor istoriei. Vom însămna aceste regularități, cu totul deosebite de legile coexistenței, cu termenul de *serii istorice*.

Sociologii însă nu vrea să-și frământeze mintea cu asemenea generalități, pentru a zice ast-feliu longitudinal, în locul generalităților transversale, legile coexistenței. *Ei voesc cu ori-ce preț să afle în dezvoltare, elementul generalizător, și să-l formuleze prin legi*. Așa au fost ei aduși a închipui un sistem de legi *sui generis*, pentru fenomenele sociale de caracter succesiv, și care nu sunt nici legi de coexistență, nici serii de succesiune, ci un *mixtum compositum* care împărtășește ambele caractere deodată. *Ei s-au silit să descopere acelaș mod de succesiune a oare-cărora fenomene, la deosebite popoare, triburi sau rase și, generalizând acest mod de succesiune, ei au creat pretinsele legi sociologice. Aceste legi nu sunt decât decît productul unor abstracțiunii culese pe serii de fenomene*. Autorul care formulează în chip teoretic acest feliu de a videa, pe care ceilalți nu fac decât să-l aplice, D. *Lamprecht*, zice că: „se pot reduce seriile faptelor paralele, prin izolarea elementelor lor, la un cuprins identic, și se poate privi acest cuprins ca miezul acestor serii. Este în tocmai aceeași procedare a gândirii științifice, ca și cea aplicată în științele naturale“²¹.

Astfeliiu D. *Letourneau* vrea să descopere legea obștească, sau mai bine zis universală, de succesiune a organismelor politice, și o stabilește (vom videa în curînd cu cîtă izbîndă) în chipul următor: evoluțiunea politică trece la toate popoarele prin anarhie, clan, trib republican apoi aristocratic, monarhie electivă, apoi ereditară, spre a eși la o nouă formă de republică. D. *Brunetièr*e caută de asemenea să

21. *Was ist Kulturgeschichte in Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1896—97, p. 84.

formuleze mersul evoluțiunei picturei, și face să treacă pe rînd această artă, *în toate țările unde ea se manifestă*, prin pictura religioasă, mitologică, istorică, portret, pictura de janru, cîmpenia (peizajul) și natura moartă.

Vom cerceta în curînd dacă aceste *legi* corăspund cu faptele. De o cam dată am vrut numai cît să dăm un exemplu, de chipul cum sociologii întăleg să-și formuleze legile. Dar înainte de a arăta că toate aceste legi, închipuite de sociologi, nu sunt decît niște generalizări neîndreptățite, să cercetăm întrebarea în principiu, spre a videa dacă e cu putință a se stabili *generalizări de succesiuni*.

Pentru ca lucrul să se poată face, ar trebui ca deosebitele serii din care este a se extrage legea obștească, să fie asămănătoare; căci principiul generalizării nu poate fi aplicat, atît pentru formarea noțiunilor cît și pentru acea a legilor, decît asupra unor elemente (reprezentațiuni, fapte, acțiuni sau evenimente, prin urmare și succesiuni de evenimente) asămănătoare.

Nimeni nu poate tăgădui că există la toate popoarele pămîntului, o oare care asămănare în manifestările de acelaș feliu ale spiritului, pentru că la toate există un fond comun care tocmai caracterizează ființa omenească. Trebuie încă luat aminte că, la început, desvoltarea omenirei, în toate ramurile de activitate intelectuală, urmează un mers obștesc, determinat de mari curențe poporane, în care individualitatea joacă un rol îndestul de sters. Astfeliu popoarele trec, pentru a zice așa, fără hopuri, de la starea de vînătorie la acea de păstorie, apoi la agricultură. Se întîlnesc nu e vorbă invențiuni făcute de individualități cu deosebire înzăstrate: dar aceste individualități se pierd în gramadă. În sfera puterei politice, capi de triburi ocîrmuiesc popoarele, după niște obiceiuri obștești, fără ca intervenirea individuală să joace un mare rol; religiunea este fetișistă

sau politeistă, product al spiritului obștesc al poporului, și nu acel al unor indivizi atot puternici. Tot așa e cu formele vieții sociale, literare, artistice. Totul este productul comun al poporului întreg, și rolul individualităților dispore în gramadă.

Dar aceasta nu este totul. In primele timpuri ale dezvoltării popoarelor, caracterele speciale ale rasei nu au timpul de a însămna cu pecetea lor manifestările spiritului. Răsare mai mult partea obștească omenească, decît partea deosebită a complexiunii mintale.

Prin aceste împrejurări, se face ca primii pași făcuți de popoare în istorie, să înfățișeze o asemănare în destul de rostită. Această asemănare începătornică a tuturor formelor vieții sociale a indus în eroare pe sociologii, făcîndu-i să primească ideea cu totul greșită, a unei dezvoltări identice, nu numai la toate popoarele pămîntului, dar încă și în tot decursul istoriei, dezvoltare pe care o cred, pentru acest temei, formulabilă în legi. Ei s-au lăsat a fi înșălați prin asemănarea începuturilor și au încheiat, prea cu grăbire, că această asemănare este stăruitoare. Dar s-a luat aminte cu cuvînt, că „sociologii pînă acuma au studiat, cu o plecare cam exclusivă, popoarele sălbatice și barbare. In privirea acestor popoare, ei posedă o erudiție îmbelșugată și exactă pe cît e cu putință. Cînd ei însă vin la popoarele civilizate, la națiunile istorice, cercetarea lor este inviderat neîndestulătoare“²². Nu, cercetarea lor nu răspunde cerințelor științei, de oare ce e mult mai ușor de a cunoaște amărunchimele vieții civilizate decît acele ale vieții popoarelor sălbatice ; ci concluziunile trase de sociologi din studiul popoarelor cu civilizație rudimentară, neputîndu-se aplica nici într-un chip dezvoltării popoarelor civilizate, ele par

22. Lacombe, *De l'histoire considérée comme science*, p. VIII Comp. Lamprecht, *Was ist Kulturgeschichte* citat în nota prec., p. 104.

a da o aparență defectuoasă studiilor ce se fac asupra acestor din urmă.

Intr-adevăr la popoarele superioare, asămănarea începătornică nu întirzie a dispărea. Caracterul deosebit al fie-cării grup etnic pătrunde curînd prin manifestările vieței psihice ; rolul individualităților se întărește din ce în ce ; legiuitorii apar care prefac organizarea politică și socială a popoarelor ; capi politici care întemeiază puterea lor pe această organizare, încep a determina soarta popoarelor ; întemeitorii de religii transformă credințele lor ; artiștii, a lor artă ; oamenii de știință vin să le lărgescă orizontul intelectual. Ast-feliu elementul individual și adesea ori intervenirea neașteptată a întâmplărei vin să complice jocul puterilor obștești, și întipăresc sufletului particular al fie-căruia grup omenesc, un mers particular. D. *Simmel* zice cu cuvînt, că „mulțumită acestei desvoltări propășitoare, individualitatea se desface mai limpede ; funcțiunile devin mai împărțite, mai specializate ; individul pierde orice egalitate, ori-ce solidaritate cu ceilalți membri ai grupului“²³.

Dacă însă lucrurile stau ast-feliu, și nu se poate tăgădui inviderea, atunci numai cît siluind faptele, *înlăturînd deosebiriile*, și ținîndu-se numai cît de generalitățile cele mai abstracte, se pot formula pînă la un punct legi obștești de desvoltare. Această lăsare la o parte a deosebirilor șterge tocmai caracterul de căpitanie al faptelor succesive care nu există ca atare, decît prin deosebirile ce se află între faptele de aceeași clasă, atît succesiv, cît și în seriile lor paralele. Dacă această deosebire nu ar exista, succesiunea ar fi înlocuită prin o repețire a aceluiași fenomene, decî prin coexistență. Acestui caz se potrivește mai cu deosebire cuvintele D-lui de *Greef* :

23. *La différenciation sociale*. Extrait de la *Revue internationale de sociologie*, 1894, p. 2.

„Abstracțiunea devine primejdioasă și vătămătoare, când, în studiul fenomenelor aparținând unui grup special și mai complex din ierarhia științelor, ea înlătură tocmai proprietățile speciale care singure îndreptățesc constituirea acestui grup ca știință particulară, și caută să readucă explicarea acestor fenomene speciale la explicările date de legile claselor anterioare, de fenomene mai simple și mai obștești. Aceste îndrăznețe generalizări au marele neajuns de a suprima caracterele speciale ale fenomenelor, pentru a le explica mai bine; în realitate ele înlătură problema, nu o desleagă“²⁴. Și dacă D. de Greef, când formula acest principiu, avea în vedere generalizările adevărate și în ființă ale științelor coexistenței, ce va trebui să se întâmple oare, când aceste generalizări nu sunt decît niște concepțiuni închipuite, precum vom dovedi-o în curînd?

Știm că există o scoală, după care nu ar fi nimic nou sub soare, scoală care privește istoria ca vecinica repetiție a acelorași evenimente. Aceasta este vestita teorie a ciclurilor istoriei, pusă în curs pentru întâia oară de Italianul *Vico*, și primită încă în zilele noastre de autori care vorbesc totuși de propășirea neamului omenesc, precum bună oară D. *Gustave Le Bon* care crede că „repețirea vecinică a acelorași lucruri pare a fi cea mai temeinică din legile istoriei“²⁵, și D. *Tarde* care vra să întemeieze istoria, adevăc vecinica schimbare care alcătuiește propășirea, pe repețirea asămănarilor²⁶. Această concepțiune este tot ce poate fi mai rătăcit; căci cum se pot măcar alipi cele două noțiuni contrazicătoare de schimbare și de repețire de lucruri asămănătoare? Repețirea acelorași acțiuni, fapte, evenimente, exclude schimbarea, și dacă este schimbare, nu mai poate fi decît repețire parțială, adică *repețire dife-*

24. *Les lois sociologiques*, p. 47.

25. *Lois psychologiques du développement des peuples*, p. 120, 161.

26. *Lois de l'imitation*. Chap. I. La répétition universelle.

rențiată. Această repetiție, în care elementul diferențial întrece pe acel reprodus, face să înainteze fără încetare spiritul pe calea propășirii. Reproducerea se operează tot-deauna într-un chip adăogit; ea se îmbogățește cu elemente noue, se modifică în o-rînduiala succesiunii ei, în caracterul faptelor ce în-lănțuește. Intr-un cuvînt, desvoltarea, de și samănă *grosso modo* cu cea cea precedat-o, cu cea ce se realizază paralel, este cu totul deosebită, și tocmai această deosebire constituie elementul esențial al desvoltării istorice, iar nu repetiția părții așămănătoare, cum o crede D. Tarde.

De și există oare-care neasămănare și între fenomenele deosebitelor clase ale coexistenței, nu această neasămănare constituie partea lor caracteristică. Așa bună oară, două zile nu se asemănă nici odată pe deplin, nici ca lumină, nici ca aspect al cerului: cu toate aceste perindarea zilelor și a nopților nu este de loc jignită. În fenomenele succesive, din protivă, deosebirea de la unul la altul constituie lucrul de căpitanie, și așămănările ce aceste fenomene înfățoșază nu sunt decît de o înșămînatate secundară. Literatura clasică latină împărtășește cū literatura clasică franceză deplinătatea formei. Totuși elementul lor esențial constă, nu în această trăsătură comună, ci în deosebirile care fac din aceste literaturi două produse speciale ale geniului a două popoare și două epoce deosebite. Dreptul roman și dreptul german sunt productul aceleiași nevoi, cea de-a regula viața indivizilor și raporturile lor cu statul. Dar cunoștința acestei așămănări, cu totul obștească, nu ar aduce nici un folos inteligenței care, din protivă, nu poate găsi unul, decît în studiul deosebirilor, care despart aceste două produse ale geniului și desvoltării a două popoare deosebite.

Cunoștința istorică nu este decît o cunoștință de deosebiri, și anume de deosebiri între forme ce se desfășura una după alta, sau în chip paralel.

Pentru a stabili generalizări de serii istorice, trebuie tocmai suprimate aceste deosebiri, deci caracterul lor esențial; trebuie distrus elementul special al faptului ce este de studiat. Ce rămîne? O umbră; ba nici macar atît!

Nouă ni se pare că această încercare a sociologilor, de a stabili legi generale de dezvoltare, provine dintr-o greșală de judecată. Ei împărtășesc rătăcirea așa de universal răspîndită, că știința nu ar consta decît în generalizarea faptelor sub formă de legi. Voind cu ori-ce preț, să dea disciplinei lor un caracter științific, ei trebuiau numai decît să descopere în ea legi; dar cum să formuleze generalizări asupra unor fapte neasămănătoare, și care urmează unul după altul, în loc de a coexista? Ei închipuiau atunci de a generaliza succesiunile însăși ale evenimentelor. Iată pentru ce D. Gumplovitz muștră pe istorici, și mai ales pe acei ce se îndeletnicesc cu istoria specială a unui popor, „de a privi elementele ce întîlnesc, ca fenomene individuale care nu ar aparține decît numai acelei națiuni, pe cînd o cunoștință a legilor sociale i-ar învața a nu vîdea în aceste evenimente, decît manifestarea unei legi sociale obștești“²⁷.

Tot acest nămol de erori ar fi fost ocolit, dacă cugătorii care s-au încurcat în el și-ar fi dat samă de amestecul începătornic ce-l făceau între faptele coexistente și faptele succesive. Cele dintăiu se repetă neconținut în acelaș feliu, în spațiu, sau unul după altul în vecinicia timpului, și manifestarea lor, adesea orî chiar a lor cauzațiune, pot fi formulate într-un chip obștesc; pe cînd din protivă, faptele succesive se înlănțuiesc unele de altele, și fiind tot-deauna deosebite, atît în curgerea timpului cît și în seriile lor paralele, nu mai poate fi vorba pentru ele de generalizare, ci numai cît de desfășurare serială.

27. *Grundriss der Sociologie*, Wien, 1895, p. 75.

Reproducem cu plăcere cuvintele D-lui *Otto Hinze* : „Știința istoriei trebuie să fie așazată pe baza largă a unei cercetări psihice sociale, cît să poate de adînci. Dar aceasta nu este decît o perfecționare a cercetărilor istorice întreprinse pînă acuma, și nu o revoluțiune a științei istorice. Această din urmă nu va putea nici odată să ajungă la cunoștința unor fapte obștești, care s-ar repeta într-un chip regulat, ci numai cît la adîncirea unei dezvoltări singuratice, în trăsăturile sale obștești. În ceea ce noi numim istoria omenirei, adică înlănțuirea dezvoltărei culturale a unui grup de popoare vechi și noue, națiunile singuratice înfățoșază mai curînd treptele dezvoltărei unui mare tot, decît tipul reînnoit al unei dezvoltări naționale. După cele ce se cunosc din istorie, nu este cu puțință a închipui o ast-feliu de dezvoltare normală a națiunilor, afară decît dacă voim să ne mulțămim cu analogii biologice cu totul nehotărîte. În încrucișarea și întretăsarea dezvoltărei naționale și a celei universale, stă după părerea mea, temeiul neputinței de a constitui istoria universală prin istoria compusă a deosebitelor națiuni ; ea este și rămîne o procedare mare și unică“²⁸.

Prevedere și prezicere. — O urmare care decurge neapărat din existența legilor, este puțința de a prevedea și a prezice faptele ce le sunt supuse. De aceea și găsim noi pe toți sociologii cerînd pentru știința ce voesc a crea, puțința de a formula legi, și adăugînd drept corolar neapărat, facultatea de a prevedea și a prezice dezvoltarea viitoare a omenirei. *Auguste Comte* este cel întâi care a formulat maxima sociologică : „a ști, spre a prevedea și pentru a putea“. *Herbert Spencer* se silește a combate, prin toate argumentele cu puțință, întîmpina-

28. *Über individualistische und kollektivistische Geschichtsauffassung*, in *Sybel's Historische Zeitschrift*, 1896, p. 66.

rea, că relațiunea de cauză și efect în faptele sociale ar fi așa de complicată, că orî-ce prevedere ar fi peste putință²⁹. Ferron susține, că „legile istoriei pot singure să ne facă cunoscut prezentul și să ne arăte viitorul“³⁰. D. Bresson dă ca „cel mai scurt rezumat al scopului sociologiei, aplicațiunea, în evoluțiunea obștească a omenirii, a stărilor de societate antecedente, pentru a prevedea pe acele consecvente“. El adaugă, ceea ce este pe de altă parte implicit cuprins în ideea de prevedere, că „sociologia își propune descoperirea legilor sociale, și că prin legi trebuie înțelese relațiunile statornice de succesiune și de asemănare ale fenomenelor, care să ne învoiască a le prevedea unul după altul“. El conchide, că „sub pedeapsa de a se lepăda de sine, sociologia nu poate să renunțe nici a deduce, nici a prevedea; totuși, întîrziind încheierile ei, ea trebuie întăi să studieze trecutul omenesc, bază neapărată a orî-cărei prevederi“³¹. D. Lacombe sfîrșește scrierea sa asupra istoriei privită ca știință, cu un capitol asupra prevederei, și așa mai departe.

Noi susținem, din protivă, ca această prevedere a lucrurilor viitoare succesive, (căci știm că sunt lucruri viitoare coexistente: eclipsele, coborîrea prețurilor, efectul pasiunilor) care vor fi cu totul altele decît acele ce le avem înaintea ochilor, este cu neputință, nu numai în domeniul spiritului; dar că ar fi fost cu neputință, chiar în acel al faptelor materiei, pe timpul cînd se desvoltau formele acesteia. Ast-feliu, să presupunem că ar fi trăit geologi în epoca secundară; ar fi putut ei să prevadă formațiunea cărbunelui de pămînt, chiar dacă ar fi avut înaintea lor nesfîrșitele păduri ale epocii carbonifere; sau, acei ce ar fi precedat sosirea perioadei glaciare, ar fi putut ei să o prezică? Dacă niște paleontologi ar

29. *Introduction à la science sociale*. p. 57.

30. *Théorie du progrès*, Paris, 1867, I, p. 332.

31. *Les trois évolutions*, Paris, 1888, p. 13, 25 și 223.

fi fost contimpuranî cu Elephas Primigenius, ar fi putut ei să prevadă și să prezică prefacerea lui în elefantul zilelor noastre ? Și, cu toate acestea, în geologie, cauzele de prefacere sunt departe de a fi așa de complicate, precum sunt în faptele spiritului. D. Ferneuil păcătuiește prin partea opusă ; d-sa susține că „știința se mărginește a constitui faptele, a îngrămădi experiențele ; apoi, din împreunarea acestor experiențe, ea deduce legile obștești ; dar ea nu speculează nici odată asupra viitorului, asupra ceea ce trebuie să fie“³². Științele faptelor coexistente pot foarte bine să speculeze asupra viitorului, care va repeta tot-deauna ceea ce se întâmplă acum ; precum, bună-oară, cînd astronomii prezic eclipsele de lună sau de soare. Susținerea D-lui Ferneuil nu este de primit, decît pentru științele istorice ; dar vom vedea că și aceste din urmă pot, până la un punct, să speculeze asupra viitorului.

Temeiul pentru care sociologia, adecă istoria, nu poate prevedea *faptele însăși*, care se vor întâmpla în viitor, este următorul : faptele coexistente sunt tot-deauna aceleași și ele se repetă la nesfîrșit. Indată ce se cunoaște legea lor de producțiune, prevederea lor devine cu putință. Faptele succesive din protivă sunt tot-deauna particulare unui oare-care spațiu și unui oare-care timp, și fiind neconținut deosebite, ele nu se reproduc nici odată într-un chip identic, ci partea care le diferențază, va alcătui pururea elementul caracteristic. Nu există pentru ele o lege de producțiune, adecă de reproducțiune, la infinit. Faptul ce este de prevăzut nu s-a mai produs nici odată. Pentru a adevăra prevederea, ar trebui tot-deauna așteptat ca faptul să se îndeplinească. Știința istorică sau sociologia, în ceea ce privește facultatea de a prezice faptele viitoare de caracter succesiv, nu ar fi decî decît o știință, ce ar veni tot-deauna în urmă.

32. *Les principes de 1789 et la science sociale*, Paris, 1889, p. 66.

Iată pentru ce prevederile, pe care unii sociologi au îndrăznit să le facă asupra viitorului, se reduc la presupunerii, la bojbăiri, cărora lipsește cu desăvârșire caracterul științific al siguranței și al limpezimii. Așa, *Herbert Spencer*, după ce a studiat prefacerile încercate de așezămintele bisericesti în trecut, când vine la profetizarea viitorului, zice că „în acelaș timp cu dobândirea autonomiei depline de către fie-care corp religios, este cu putința ca miniștrii să piardă cu totul caracterul sacerdotal. Răspingerea autorității preutului, acum atît de înaintată la Disidenți, va deveni absolută. Aceste încheeri însă decurg din ipoteza, că tipul industrial va propăși în viitor cum a propășit în timpurile de față: este cu putința și chiar probabil că această condițiune nu se va realiza în epoca în care intrăm. Dacă reîntărirea militarismului urmează înainte, ea va readuce ideile, simțimintele și așezămintele, care se țin de el, și care presupun răsturnarea desvoltărei, pe care am descris-o mai sus”³³.

Este pe de altă parte un exemplu izbitor despre modul, cum se îndeplinesc prevederile sociologilor. *Comte* prevedea că tipul industrial era să se substituie celui militar, și că această evoluțiune începuse de pe timpul lui. *Spencer* se rostește în acelaș înțeles; și cu toate aceste epoca actuală, de la 1870 încoace, a adus tocmai o strașnică reîntărire a spiritului militar. De și acest fapt sare în ochi, și nu are nevoie de a fi dovedit, totuși suntem fericiți de a aduce în sprijinul lui cuvintele unui altui sociolog, și el mare partizan al legilor sociologice și al prevederei viitorului, *D. Letourneau*, care zice, că „cu tot pretinsul antagonism descoperit de *D. Herbert Spencer* între industrie și război, nici odată măcelurile răsboinice nu au fost mai înspăimîntătoare decît de la înflorirea perioadei industriale”³⁴. *D. La-*

33 *Principes de sociologie*, IY, p. 192.

34 *Evolution politique dans les diverses races humaines*, Paris, 1890, p. 529. Comp. *Stuart Mill*, *Logique*, II, p. 52.

combe, care consfințește un capitol întreg prevederii, dar în care se îndeletnicește mai tot timpul cu alte întrebări, începe acest capitol cu cuvintele: „Orî-ce știință ne pune în putința de a prevedea; nu este știință fără oare-care prevedere; este pecetea, semnătura științei. Dar, de la o știință la alta, această deosebire este mare. În istorie, știință complexă în cel mai mare grad, care atîrnă atîta de înrîurirea individuală, nu trebuie să sperăm o prevedere fără greș, și mai ales o prevedere amărîntă. Dacă cunoaștem bine prezentul și dacă îl interpretăm cu o metoadă sigură, vom putea deduce că oare-care întîmplări de formă foarte generală, foarte abstractă pentru a zice ast-feliu, ar fi gata să se întîmple, fără a putea vre-odată susține că ele se vor întîmpla în adevăr“. Niște fapte foarte generale, foarte abstracte, care ar fi gata să se întîmple! Pentru ce să nu recurgem atunci mai bine la sistemul oracolului de la Delfi?

Și nu este decît prea firesc lucru, ca prevederea *faptelor* să fie cu neputință în sociologie, de oare-ce chiar elementele ce ar voi să le cuprindă singure în cercetările ei, așazămintele și viitoarele lor prefaceri, atîrnă de la evenimente, de la acțiunea individuală și de la întîmplare. Și dacă aceste de pe urmă nu pot fi prevăzute, cum o recunosc cei mai rîvnitori sociologi, cum s-ar putea prevedea dezvoltarea așazămintelor; care sunt productul a doi factori, din care unul nedeterminabil? Iată pentru ce sprijinirile foarte drepte ale D-lui *Lacombe* — că individualul istoric nu se lasă a fi prevăzut, pentru că caracterul individual este alcătuit din elemente, care nu pot fi apucate de noi; că țesătura istoriei înfătoșază pretutindene evenimente (opere ale indivizilor) și așazăminte adînc încrucișate și întreșute, — se împacă greu cu capitolul d-sale asupra prevederii faptelor istorice³⁵.

35. *De l'histoire considérée comme science*, p. 244, 253. Comp. p. 9, și cap. final.

Mill este mult mai consecvent, cînd recunoaște că „tot ce atîrnă de particularitățile indivizilor, combinat cu situațiunile întîmplătoare în care ei se găsesc, scapă numai decît ori-cărei prevederi“³⁶.

Să facem, pentru sociologi, presupunerea pe care am făcut-o mai sus pentru geologi, și să ne închipuim că ar fi existat din ei în veacul al XIV-lea al erei noastre, și că acești învățați ar fi studiat așezămintele Spaniei și ale Angliei, din care acele ale celei d-intăi întreceau cu mult, în întinderea libertăților exercitate de popor, pe acele ale Angliei. Cum ar fi putut ei prevedea că, în Anglia, aceste așezămintele, mulțămită mai ales revoluțiunii care alungă pe Stuarti de pe tron, ar da naștere garanțiilor parlamentare, pe cînd în Spania ele s-ar stinge așa de curînd, sub loviturile ce le dădură Ferdinand și Isabela, Carol Quintul și Filip al II-lea?³⁷

D. *Tarde* deosebește și d-sa două soiuri de fapte sociale, acele datorite invențiunii cu a căror studiu ar trebui să se îndeletnicească filosofia socială și acele, care provin din imitațiune și care ar alcătui obiectul științei sociale. Cele de pe urmă singure pot fi înregistrate, calculate prin statistică, și deci constitui materialul unui studiu științific, „căci nu este știință, adaoage D. *Tarde*, decît acolo, unde se întîlnesc asemănări și repețiri“. D-sa mai admite că „sociologia va putea să prevadă *formele*, pe care o stare socială le va îmbrăca după un timp oare-care, cu condițiune ca oare-care reforme sau revoluțiuni politice să nu vină să încurce această expansiune, și că nu se vor naște focolare rivale; întocmai, precum fizicul poate să înștiințeze că o descărcătură de pușcă, dată chiar acuma, va fi auzită într-un număr oare-care de secunde la cutare îndepărtare, afară numai dacă sunetul ar fi fost oprit în a lui cale, sau

36. *Logique*, II, p. 544.

37. Ca *sueros* spanioli fură distruși prin intervenirea personală a regilor vezi Lavisse et Rambaud, *Histoire générale*, IV, p. 328, V, p. 49.

dacă în acelaș timp un vuet măi puternic, bunăoară o lovitură de tun, l-ar fi înăbușit“. Comparația, care nici nu poate fi un temeiū, nu este însă de loc exactă, și demonstră confuziunea pe care D. Tarde o face între faptele coexistente (o lovitură de pușcă și una de tun) și faptele succesive (două stări sociale despărțite printr-un răstimp). Sunetul poate fi oprit de o piedecă din afară; el nu încetează însă de a exista, dar nu poate fi auzit; pe cînd starea socială va fi modificată prin niște cauze, care vor lucra asupra ei și o vor prefăce în altă ceva; ea va înceta de a exista așa cum este, nu numai subiectiv în raport cu acei ce o percep, dar chiar și obiectiv, în raport cu firea ei. Și cu toate aceste, D. Tarde recunoaște singur că „viitorul va fi ceea ce vor fi invențiunile sale necunoscute, și a căror aparițiunii succesive nu aū nimic formulabil în legi“³⁸. Dar în acest caz, cum se poate susține facultatea prevederei? D. *Brunetière* are de sigur mult măi multă dreptate, cînd zice, că „măi presus decît toate celelalte părți ale civilizației, Andromaca și Ifigenia saū cuvîntarea funebră a reginei de Anglia atîrnă, dacă nu de întîmplare, cel puțin de arătarea lui *Bossuet* și a lui *Racine*. Și dacă se zice că această arătare este condiționată prin legi, ca și restul, atunci răspund că se joacă asupra cuvîntului de lege, însușirea legei fiind, dacă nu mă înșăl, ca ea să învoiască a prevedea saū a putea. Eū nu știū însă să se fi găsit mijlocul de a face să se nască după voință, oamenii ca *Bossuet* saū *Racine*, nici ca să se calculeze cînd ar putea să răsară“³⁹.

Putința de prevedere a faptelor sociologice dina-

38. G. Tarde. *Les lois de l'imitation*, p. 154. Comp. p. 20 și 40. Cu toate aceste D. Tarde scrie în *Logique sociale* un capitol asupra *Legilor invențiunii*, cu toate că în scrierea d-sale anterioară, d sa afirmase hotărît că *invențiunile nu pot fi formulate în legi*. El vorbea în acea scriere despre *pseudo-legile* invențiunei; dar aceste pseudo-legi s au prefăcut, după cum se vede, în *legi adevărate*, în Logica socială.

39. *L'évolution des genres dans la littérature*, p. 255.

mice se va lovi tot-deauna de piedeca nerăsturnată, chiar pentru prefacerile aşazămintelor, că aceste de pe urmă atîrnă de evenimente, care fiind mai tot-deauna neaşteptate, nu pot fi prevăzute, şi prin urmare împiedecă şi prevederea efectului modificador ce trebuie să-l exercite asupra aşazămintelor. În zădar se silesc sociologii a scoate din sociologie studiul evenimentelor (Lacombe), a invenţiunilor (Tarde) a faptelor biografice (Herbert Spencer), adecă faptele care nu se asemănă, miezul istoriei şi cel mai puternic al ei agent, pentru a constitui ştiinţa *propășirei* pe temelia repețirei lucrurilor asămănătoare, adecă pe elementul *static* al civilizațiilor⁴⁰. Este cea mai regretabilă rătăcire pe care mintea omenească a putut-o face vre-odată în domeniul științei, și ea nu s-a putut expune la așa ceva, decît în urma amestecului faptelor coexistente cu faptele succesive.

Sociologia posedă netăgăduit legi tot așa de fixe și de nestrămutate ca și acele care ocîrmuiesc faptele firești coexistente. Ea poate numai decît să prevadă și să prezică evenimentele; dar aceasta nu o poate face, decît pentru partea ei statică, pentru acea care studiază faptele coexistente. Numai pentru această parte a sociologiei ca pentru toate ramurile științelor teoretice, poate rămînea în picioare formula D-lui *Menger*, că „tot ce a fost observat într-un caz oare-care, trebuie numai decît să se repete ori de cîte ori împrejurările producțiunei faptului se reîntîlnesc“⁴¹.

Așa sunt bună-oară mai multe clase de fapte economice, precum coborirea salariilor cînd oferta întrece cererea, scăderea numărului căsătoriilor cînd nartul salariilor scade, sau cînd prețul grînelor se

40. D. Tarde, cînd ajunge în cartea sa asupra *Legilor imitațiunii*, la capitolul Istoriei, nu vorbește tot timpul decît de statistică. Această din urmă știință este pentru d-sa aproape identică cu cea a Istoriei. A se vedea mai jos în capitolul nostru: *legile statistice*.

41. *Untersuchungen über die Methode in den Socialwissenschaften*, p. 40.

urcă, fapt ce are drept urmare sporirea nașterilor nelegiuite și deci aceea a mortalității copiilor. Dar iată singurul câmp, unde sociologia poate formula legi și prezice evenimentele, și, cum vom vedea-o mai la vale, este și singurul câmp al istoriei în care faptele trecute pot fi stabilite pe calea inducțiunii. Sociologii, înșalați prin această împrejurare, au voit să aplice și în domeniul faptelor succesive, ideea de lege, luată în sfera faptelor coexistente, precum și puțința prevederii acestor fapte, puțința ce decurge numai decît din ele, fără a-și da samă de neputința absolută de a prevedea și a prezice fapte nouă ce se produc pentru întâiaș dată.

Dar, înșămnează oare aceasta, că sociologia dinamică sau istoria nu poate arunca nici o lumină asupra evenimentelor ce au să fie, și că viitorul îi este cu desăvîrșire închis? Nu o credem. Numai cît chipul în care istoria va pătrunde în timpurile viitoare este cu totul deosebit de acel pus în practică de către științele teoretice. Istoria constată că o succesiune de fapte urmează în trecut o direcțiune oarecare. Ea conchide cu temeiū că aceeași direcțiune va fi ținută de faptele, *în ele însăși necunoscute*, pe care viitorul le va împinge la lumina zilei. *Nu aceste fapte însăși pot fi prevăzute și prezise de științele istorice, ci numai direcțiunea în care se vor mișca aceste fapte, în ele însăși necunoscute.* Cîți-va sociologi au întrevăzut acest adevăr; ei nu vorbesc de prevederea faptelor viitoare ale istoriei, ci numai de *tendințele*, de *liniile* ce aceste fapte vor urma în viitor. Ast-feliū D. Bresson zice că „nu poate fi vorba în sociologie de prevederea exactă și amărunită a evenimentelor viitoare, *ci de determinarea tendințelor și a legilor obștești ale evoluțiunii*“. Lilienfeld zice, în acelaș sens, că „de și probabil nu vom fi nici odată în stare a prezice evenimentele particulare, și nici măcar seria succesivă a epocelor singuratice; de și abaterile și clătînările, care întovărășesc fie-care

tendență la perfecționare nu vor putea fi pătrunse de noi; de și izbînda, în lupta pentru propășire și pentru perfecționare nu va merge tot-deauna drept în calea ei, și deosebitele epizode ale acestei lupte nu vor putea fi determinate de mai înainte, știința întemeietă pe legile obștești ale naturei, și luînd ca punct de plecare nexul cauzal, va putea totuși recunoaște cu siguranță *liniile de căpîtenie* ale dezvoltărei omenestii, și ne va da prin aceasta o nouă dovadă despre adîncul adevăr, că știință vra se zică prevedere⁴².

Această direcțiune este însă ea însăși supusă adese ori unor abateri, datorite intervenirei unor fapte neașteptate, produse ale cauzalității individuale și ale întîmplărei. Așa, propășirea libertăților engleze, începută sub Ioan-fără-Țară și urmărită sub cei trei Eduarzi, precum și în vremile Războiului celor Două-Roze, este suspendată sub domnia Tudorilor, se deșteaptă din nou sub Stuarti, a cărora tendinți absolutiste ea le combate, și sfîrșește prin a ajunge la o revoluție, în locul dezvoltărei mai normale, ce urmase pînă atunci. Tot așa fu în Franța cu constituirea puterii regești, care fu întîrziată, mai întai prin războaiele de religiune, apoi prin minoritățile repetate ale lui Ludovic al XIII-lea și Ludovic al XIV-lea. Spania, a căreia decădere se manifestase încă sub Carol Quintul, este mîntînită pe marginea prăpastiei prin mîna vînjoasă a lui Filip al II-lea. Propășirea Rusiei în Răsărit fu stinghirită pentru cît-va timp prin urmările războiului Crimeei. Marea serie a izbînzilor lui Napoleon fu sfărămată, prin întîmplarea frigului celui aspru din 1812 și prin pierderea sa din Rusia, și așa mai departe.

Cauzele perturbătoare încurcă percepțiunea sensului direcțiunilor pe care faptele le urmează în a

42. *Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft* 2-ter Theil, *Die socialen Gesetze*. Mitau, 1875, p. 112.

lor dezvoltare, și numai geniul, gîcind viitorul, și nu pregătirea sociologică, poate pătrunde îndreptarea, pe care unele succesiuni de evenimente o vor lua cu timpul. Dar, dacă istoria nu poate lumina viitorul decît cu o licărire de tot nehotărită, ea va sluji tot-deauna spre a face bine înțelese vremile de față, și aici stă folosința ei practică cea mai de samă. Poate adese ori să se întîmple ca sensul unui eveniment să nu fie limpede, fie că noi suntem rău așezați spre a-l pătrunde, fie pentru că cei interesați au grija de a ne ascunde adevărata lui fire. Cel mai sigur mijloc de a se orienta, în asemenea cazuri, va fi de a urmări în trecut direcțiunea ce a ținut-o înlănțuirea faptelor, din care acel din zilele noastre este inelul cel mai apropiat. Această direcțiune ne va da îndată cheia gîcitoarei actuale. Se luăm cîteva exemple. Ungurii pretind că ei nu tind de loc astăzi, prin măsurile ce le ia, a desnaționaliza pe celelalte popoare ale statului lor. Inșă, dacă cercetăm antecedentele măsurilor lor de astăzi, în vremile trecute, bună-oară în anul 1848, găsim întrebuintate de ei măsuri analoage, aplicate în scopul mărturisit de a maghiariza deosebitele naționalități ale Ungariei. Istoria acestor silinți ne deslusește pe deplin asupra caracterului și a țintei acelor făcute de Unguri în vremile noastre, dar ale căror tendință ei au interes a o ascunde⁴³. Necunoștința direcțiunilor istorice a făcut să cadă adese ori multe încercări. D. *Winter* ie cu drept cuvînt aminte, cu acest prilej, că „neluarea în bagare de samă a formațiunilor istorice a fost cauza ruinei planului de monarhie universală a lui Napoleon I, și aceiași împrejurare taie rădăcina teoriilor democratice-socialiste. Cel întîi nu voia să recunoască formațiunile istorice ale naționalităților, sau căuta să le nimicească, și căzu

43. A se vedea, asupra acestei întrebări, articolul *Les Roumains et les Hongrois* inserat de noi în *Revue de Géographie* a d-lui Lu dovic Drapeyron, 1896

jertfă reacțiunii lor⁴⁴. Statul socialist vra de asemene să se desfacă de pe bazele istoriei, care se razimă atît de adînc în sufletul popoarelor; chiar cînd ne-am închipui că ar putea fi constituit o clipă, — după o scurtă existență aparentă, el ar fi măturat de curentul timpului, în urma unei puternice reacțiuni a formațiunilor istorice“. Noî credem la rîndul nostru că guvernele comit aceeași greșală cu privire la tendințele socialiste. Ele nu vrau să vadă, în această nouă formațiune, o serie istorică, de care trebuie ținut samă, și cred că pot să o înăbușe prin măsuri constringătoare. Viața socială a unui popor, zice tot D. Winter, în toate relațiunile sale așa de complicate, nu poate fi înțeleasă, și cu atît mai puțin dezvoltată pe calea deducțiunii, prin operațiunile rațiunii curate. Ea vra să fie explicată prin geneza ei, și dezvoltată conform cu dînsa, căci a studia trecutul vra să zică a înțelege prezentul⁴⁵. Rank: spusese pe de altă parte, încă de mult, că „cunoștința faptelor trecute este nedeplină fără acea a vremilor de față, precum este peste puțină de a înțelege pe aceste din urmă, fără cunoștința veacurilor trecute“⁴⁶.

Acuma, după ce am constatat neputința rațională de a formula legi pentru manifestațiunea și explicațiunea faptelor succesive, să trecem la cercetarea acelor care, cu toată această neputință firească, au fost formulate de cîți-va învățați, și să videm dacă aceste legi corespund cu faptele, ale cărora miez ele vrau să reproducă.

Pretinsa lege a evoluțiunii religioase. — O lege

44. Totuși nouă ni se pare inviderat că, fără catastrofa din Rusia, datorită mai ales întîmplării, puternica individualitate a lui Napoleon ar fi putut să se mîntină, în cursul vieții sale, în protiva formațiunilor istorice.

45. G. Winter, *Geschichte und Politik in Sybel's Historische Zeitschrift*, vol. 103, p. 173, 175 și 181.

46. *Oratio de historia et politica cognitione atque discrimine*, Berlin 1836, p. 14: „Rerum gestarum scientia imperfecta est sine praesentis notitia; praesentium intelligentia nulla est sine prioris aevi cognitione“.

pe care sociologii iubesc mult a o formula, este cea care se rapoartă la dezvoltarea religiunilor. Această plecare a lor este în destul de firească, de vreme ce religiunea fiind unul din instinctele cele mai universale ale omenirii, mai ales pe tărîmul ei se poate găsi unitatea unei legi sociologice; apoi religiunile diferențiindu-se după rase, și nu după popoare, ele posedă o bază mult mai largă de dezvoltare.

De și această lege a fost formulată într-un chip cam deosebit de *Herbert Spencer* și de *Bresson*,—spre a nu ne repeta, vom examina de odată valoarea raționamentelor lor. Ideea, care predomină în această lege, este că concepțiunile religioase au trecut prin trei stări succesive: fetișismul, politeismul și mono-teismul. Pentru ca o asemenea lege să existe, ar trebui să se constate trecerea spiritului religios prin fazele arătate, în sinul aceleiași rase, bine înțeles a celei mai superioare, rasa arică. Această succesiune însă nu se întîlnește. Chiar cînd s-ar admite că toate religiunile au început prin concepțiuni fetișiste, această asemănare obștească nu ar înșămna absolut nimic, întru cît fetișismul raselor superioare lăsa să se întrevadă colțul unei dezvoltări mai tîrzi, pe care nu-l înfățișau credințele popoarelor de rasă inferioară, care trebuiau să rămînă vecinic țarmurite în toamele lor primitive de idei religioase. Dar, chiar cînd dezvoltarea începătornică identică ar fi bine constatată, încă ea nu ar dovedi nimic altă ceva, decît că, precum am luat-o aminte mai sus, cele d'întăi apucături civilizatoare se asemănă pretutindene, și urmează un oare-care timp acelaș mers; dar că mai departe toate manifestările spiritului apucă pe căi deosebite. Cum se poate, fără a se silui faptele cele mai netăgăduite, să se susțină, cum o face *D. Bresson*, că „instituirea unui Jupiter suveran conduse la mono-teismu“⁴⁷? După acest autor, Dumnezeu creștinilor

47. *Les trois évolutions*, p. 83.

ar fi o prefacere a zeilor greco-romani !! Dar, pentru a susține legea, că ideea religioasă trece în toate rasele prin cele trei trepte, ale fetișismului, politeismului și monoteismului, trebuiaă numai decît jertfite faptele.

Dacă se cercetează mersul real al ideilor religioase, se constată, în locul unei singure legi generale a evoluției, o dezvoltare foarte complicată, datorită în întâiul lor plecârilor înnăscute ale raselor și des-toiniciei lor deosebite pentru ideile religioase. Rasele inferioare se opresc la fetișismu ; rasa galbănă la un animismu superior, cu predispunere pentru preceptele morale ; dar rasa albă este aceea care dezvoltă mai ales ideea religioasă—și anume, ramura semitică concepțiunea monoteistă, care dădu naștere celor trei mari religii de acest felii : Judaismul, Creștinismul, și Islamismul. Rasele arice dezvoltă, din protivă, concepțiunea politeistă. Aceste trei concepțiuni sunt foarte deosebite unele de altele. Fetișismul și animismul nu tind decît la explicarea problemei existenței individuale ; politeismul adaoage cătră dinsa și explicarea lumii ; monoteismul intru-nește aceste două tendinți, punind, în acelaș timp, pe om în raport cu Dumnezeu, prin o legătură morală.

Dar aceste religii deosebite nu se opresc în sinul raselor, ce le au dat naștere ; ele se răspîndesc în afară, asupra altor rase, plecîndu-se înrîurirei spiritului acestor din urmă. Așa, Budismul de origină arică s-a întins pe rasa mongolă ; Creștinismul, eșit din sinul Semiților, s-a răspîndit peste tot corpul rasei arice ; Islamismul, de origine iarăși semitică (Arabii), se întinse pe de o parte asupra popoarelor mongole (Turci, Tatarii etc.), pe de alta asupra popoarelor arice (Perși, Indieni). Dar, în afară de această împleticire a religiunilor cu rasele, care exercită o adincă înrîurire asupra dezvoltării celor d'întăi în fie-care caz particular, trebuie notată încă

împrejurarea că, pe cînd animismul, politeismul și religiunea vedică sunt productul spiritului poporan, marile religiuni care domină astăzi conștiințele sunt toate opera unor personalități istorice, a marilor întemeitori de religiuni, și că fără arătarea acestor puternice spirite individuale care nu au nimica comun cu evoluțiunea firească a ideei religioase, aceste forme ale cugetării colective nu ar avea forma pe care o îmbracă astăzi. Fără Confucius, Buda, Moisi, Isus-Hristos și Mahomet nu ar fi nici Confucianismul, nici Budismul, nici Iudaismul, nici Creștinismul, nici Islamismul.

O cercetare într-adevăr științifică a dezvoltării ideei religioase nu va putea nici odată să tindă a îngheza, într-o singură lege, întreaga evoluție religioasă. Ținînd samă de toate înfririle, ea va renunța de a înăbuși în o singură formulă pseudo-științifică, bogata dezvoltare a cugetării religioase. Nu se vor putea studia decît deosebita serie istorice; de exemplu, la religiunile indiene: Vedismul, Bramanismul și Budismul, și căuta legăturile ce unesc între ele aceste trei concepțiuni; sau expune schimbările încercate de doctrina creștină, cînd ea trece de la spiritul monoteist semitic la acel politeist aric; a cerceta schimbările prin care trece religiunea mahometană, cînd se transportă din rasa semitică a Arabilor, la care ea constituia un element de propășire, la rasa mongolă a Turcilor și Tatarilor, unde încetează de a pune în lucrare o acțiune civilizatoare, și devine o piedecă la orî-ce dezvoltare, și așa mai departe.

D. *Gumplowitz* caută să scape această lege a dezvoltării religioase, susținînd că „între fetișismul, antropomorfismul, politeismul, și ateismul liber-cugetător, există o înlănțuire logică, o dezvoltare inviderată pentru orî-ce spirit într-adevăr filosofic“. Dar autorul se însarcinează el însuși de a se desminți, cînd adaugă: „cîți oameni nu se închină

și astăzi încă, precum o făceau cu veacuri în urmă, unor fetiși ; care-și închipuie pe Dumnezeu sub o formă omenească ; care împoporează ceriul lor cu legiuni de zei, sau care nu vreau să recunoască decît pe unul singur, Iehova, precum o făceau cu mii de ani în urmă ; pe cînd pe de altă parte, noi întîlnim ateismul liber cugetător încă la unii filosofi ai antichității !⁴⁸. Înlanțuirea logică nu există decî, de oarece la Greci, se sare peste faza monotheistă și se ajunge la cugetarea liberă. Această înlanțuire nu constituie o lege.

Fie-care religie are evoluțiunea ei particulară, și această evoluțiune nu poate fi înțeleasă, dacă nu se ține samă de celelalte elemente în sinul cărora religie vine să se împlînte. Iată-ne decî foarte departe de o singură și unică lege a evoluțiunii ideilor religioase la toate rasele și la toate popoarele ; afară decît dacă este să se jărtfească adevărul de hatîrul lezei.

Pretinsa lege a evoluțiunii politice. — Sociologii vreau să formuleze, pentru toată omenirea, și o singură și unică lege de dezvoltare a organismelor politice.

D, *Letourneau* își închipuie această lege în modul următor : „Societățile omenești evoluază regulat prin trepte succesive care sunt : anarhia, clanul, tribul republican întăi, aristocratic după aceea ; apoi monarhia care începe prin a fi electivă pentru a ajunge mai pe urmă ereditară. În sfîrșit unele națiuni mai alese (națiuni alese, cînd e vorba de o lege științifică !) leapădă în curînd forma monarhică, spre a se întoarce la un regim republican, foarte deosebit însă de acel al triburilor primitive, și vestind ast-feliu sosirea unor forme sociale noue, încă ascunse în sinul viitorului“. La sfîrșitul cărței sale,

48. *Grundriss der Sociologie*, Wien, 1885, p. 101.

cînd D. Letourneau își rezumă studiul, el dă legea lui sub o formă ceva deosebită. El zice că „seria politică începe prin anarhia Fuegienilor sau a Eschimoșilor, ascultînd de niște obiceiuri și nu de o ocîrmuire, trece după aceea la clanul familial, tribul republican mai întăi, monarhic și aristocratic după aceea; ajunge la monarhia despotică, pentru ca la sfîrșit, prin o întoarcere îmbunătățită către începuturile sale, să iasă la guvernul parlamentar“⁴⁹.

Să asămănăm pe două coloane ambele formule ale legii d-lui Letourneau :

<i>Prefață</i>	<i>Conclușiune</i>
Anarhia	Anarhia
Clanul	Clanul
Tribul republican	Tribul republican
Tribul aristocratic	Tribul monarhic aristocratic
Monarhia electivă } Monarhia ereditară }	Monarhia despotică
Republica	Guvernul parlamentar

D. Letourneau ar fi trebuit să fixeze într-un chip mai precis ideile d-sale, și să-și formuleze legea în acelaș feliu la începutul și la sfîrșitul cărții sale. D-sa ar fi trebuit să aleagă terminii de o mai mare limpezime științifică, căci e vorba de o lege, și o lege trebuie să fie formulată cu cea mai de pe urmă claritate, ca rostirea supremă a cugetărei științifice. Intr-adevăr, ce înșamnă terminul de trib republican, în opoziție cu acel de trib aristocratic? Suntem în drept de a admite că cel d'întăi vra să zică trib republican democratic, iar cel de al doile trib tot republican aristocratic. Dar în acest caz, cum să se împace cele două forme de triburi republicane din prefața cu tribul republican scurt, urmat de tribul

⁴⁹. *Evolution politique dans les diverses races humaines*, Paris 1890, p. VII și 533.

monarhie aristocratic al formulei conținute în concluziune? Apoi pentru ce monarhia, în cea d'întâi formulă, trece prin două forme, electivă și ereditară, pentru a nu îmbrăca, în a doua, decît una singură, aceea a monarhiei absolute? Ce însemnă mai departe noua formă republicană la care unele națiuni alese fac să se întoarne în curînd monarhia? D. Letourneau se gîndia de sigur la Franția. Dar în această țară forma monarhică a ținut aproape 1500 de ani, chiar dacă am începe numai de la Clovis. Cum se poate decî vorbi de o lepădare timpurie? Această monarhie în sfîrșit, se schimbă ea în republică, sau în guvern parlamentar și în acest din urmă caz, acest guvern subînțălege el o formă republicană, sau poate să urmeze a rămînea monarhic?

Dar dacă formula, sau mai bine zis formulele D-lui Letourneau, trezesc atîtea întîmpinări, ce trebuie să fie cu temelia pe care ele se rîdică? Aplicate asupra faptelor, nici una nici alta din ambele formule nu pot sta în picioare nici o singură clipă. Această pretinsă lege nu este decît o generalizare arbitrară a unei desvoltări ce nu se lasă a fi răstrînsă într-o formulă unică.

D. Letourneau simte singur partea slabă a pretensei sale legi. El zice că „studiind popoarele istorice, s-a văzut că *de obicei și mai ales în întăile lor faze*, evoluția lor politică reproduce seria stărilor sociale ce se obține numai prin juxtapozițiune etnografică a popoarelor deosebitelor rase”⁵⁰. Dar din aceea că popoarele înfășoșază în începuturile desvoltărei lor forme asămănătoare urmează oare că această desvoltare să fie stăpînită la toate prin una și aceeași lege sociologică? Dar cum se poate formula o lege cu răstrîngerea: *de obicei*? Ce s-ar zice oare de o lege a fiziceî care s-ar rosti în acelaș chip,

50. *Ibidem*, p. 526.

bună oară, că de obicei puterea curenților electrici este în raport direct cu puterea electro-motrice și în raport invers cu rezistența (legile lui Ohm)? Tot ce ar putea rămînea din pretinsa lege a D-lui Letourneau, ar fi cele d-întăi două trepte ale dezvoltării politice, anarhia și clanul, și aceasta, pentru că aceste două stări sunt numai cît presupuse. Mai departe, evoluțiunea ie un caracter deosebit, nu numai după cum o face ideea religioasă, pentru deosebitele rase, dar chiar pentru fie-care popor particular.

Nu videm bună oară de loc, cum legea D-lui Letourneau ar putea fi aplicată, chiar popoarelor de rasă inferioară, precum Negrii din Africa, care au trecut de-adreptul la despotismul cel mai deplin, fără a străbate nici una din formele mijlocitoare republicane.

Pentru popoarele istorice, evoluțiunea variază de la unul la altul, după întorsătura spiritului, împrejurările mediului fizic, acele ale vieții istorice, adecă după evenimentele întâmplătoare care vin să înrîurească evoluțiunea. O lege unică de dezvoltare este cu neputință de formulat. Fie-care popor urmează un mers particular. Există pentru fie-care, o serie regulată de fapte istorice care explică fie-care moment al istoriei lor; dar nu există o lege sociologică care să poată rezuma, într-o singură formulă, dezvoltarea politică a tuturor popoarelor pămîntului.

La Greci, găsim, probabil după clan, o dezvoltare deosebită în deosebitele state. La Spartiați o formă cu totul stranie și originală a monarhiei, sub forma a doi regi, în locul unuia singur. Această monarhie este ereditară de la început, și nu trece prin elecțiune. Se schimbă cu timpul în un feliu de republică aristocratică, sub conducerea eforilor, de și regii tot ființază. Nici odată această republică nu ie forma democratică. Apoi dezvoltarea politică urmează o cale protivnică acelei formulate de D. Le-

tourneau: monarhie-republică în loc de republică-monarhie. La Atena din contra găsim (în urma clanului ?) monarhia ereditară, apoi o republică aristocratică mai întâi, democratică după aceea, urmînd o cale iarăși întoarsă decît acea arată de D. Letourneau. Această republică iese, în urma unor împrejurări cu totul particulare, la un guvern despotic, acel al celor 30 de Tiranî, pentru a reveni cu Clistene iarăși la democrație. Romanii încep prin regalitatea electivă, trec la republică, aristocratică întâi, mai apoi democratică, iarăși în contradicție cu D. Letourneau, și sfîrșesc prin monarhia absolută a Cesarilor. D. Letourneau vra să încunjure această greutate nerăsturnabilă, prin observația că „evoluțiunea regresivă a Romei către monarhia absolută a dovedit cu strălucire până întru cît, după un lung timp, acest regim este pierzător popoarelor ce i se supun“. Dar o lege naturală trebuie numai decît să facă ea bine omenirei, și este vorba oare de a critica purtarea popoarelor, sau de a formula legi fatale ce nu pot fi nici într-un chip înfrînte ?

Dacă trecem acuma la cercetarea popoarelor moderne, ale căror desvoltare este așa de variată, ne mirăm chiar ca să fi încolțit în un crier omenesc gîndirea unei unificări a acestei desvoltări. Dar de ce nu s-a apucat oare spiritul de sistemă ? Mai întâi, regimul feudal care nu poate fi clasat cum se cuvine în nici una din categoriile D-lui Letourneau ; apoi o desvoltare cu totul deosebită în deosebitele țări ale Europei, care desvoltare conduce în Anglia, la o epocă în destul de timpurie, la stabilirea libertăților publice și a regimului parlamentar ; în Germania la îmbucătățirea poporului în o mulțime de mici state ; în Italia la adăogirea stăpînirii străine către o tot ast-feliu de îmbunătățire ; în Franția și în Spania, unde conduce la absolutismul cel mai puternic.

Cum se poate vorbi de o lege de desvoltare unică

pentru toate popoarele pămîntului, cînd nu se întîlnesc două care să-î fie supuse⁵¹!

D. Ferron stabilește și d-sa o generalizare arbitrară a succesiunii organismelor politice, dar într-un chip mai simplu, mai obșteșc decît D. Letourneau. Vom aduce întăi aminte observația făcută mai sus, că cu cît generalizările sunt mai largi, cu atîta ele aũ sortii de a putea cuprinde toate lucrurile, dar că tocmai aceste sunt acele mai puțin științifice, și adăogim cuvintelor împrumutate din D. De Greef pe acele ce le spune cu tot atîta dreptate D. Gumplowitz, că „legile de tot generale sunt foarte ușor de formulat; dar ele nu aũ nici o însămăntate, nu explică nimic“⁵¹. D. Ferron cu toate aceste nu izbuteste, nici macar așa, a formula legea sociologică a desvoltărei politice. El face să treacă popoarele prin treptele teocratică, aristocratică, democratică și cesariană. Dar Sparta nu oferă nici democrație nici cesarismu. Grecii îndeobște încep mai curînd decît sfîrșesc prin faza cesariană a tiraniei. D. Ferron învoacă cucerirea macedonică, pentru a găsi și această de pe urmă fază, în desvoltarea politică a Grecilor; dar o cucerire din afară nu este urmarea unei legi de desvoltare a formelor politice; este o întîmplare. Apoi Franția a trecut de două ori prin cesarismu, fără a se opri la el; ea a revenit la republica democratică.

Alte pretinse legi sociologice. — Să cercetăm acuma o lege sociologică formulată de D. Brunetiere, pe care cu toate aceste l-am văzut mai sus criticînd cu atîta vioiciune întroducerea ideei de lege în desvoltarea literaturii. D. Brunetiere admite, cu toate aceste, o desvoltare uniformă a artelor, și a nume a picturii la toate popoarele, și vra să deie legea ei, de și nu întrebuițază acest termin spre a-și boteza generalizarea. După el, pictura, cel pu-

51. *Grundriss der Sociologie*, p. 61.

țin pictura modernă, a început prin a fi religioasă. Curînd ea a desfăcut, ca ramură paralelă, pictura mitologică care devine la rîndul ei, istorică; din această din urmă se desface întăi portretul care dă naștere janrului, spre a trece apoi prin cîmpenie (peisaj) la natura moartă. „Fie care din aceste *forme succesive* care se pot combina cu toatele împreună (rezervă înțăleaptă) ne-a apărut la început ca o desmădulare și, în desvoltarea ei, ca o întindere a celei precedente“⁵².

Din nenorocire pentru D. Brunetièr, și din ferire pentru adevăr, faptele desmint la fie-ce pas această generalizare a desvoltărei picturei. Ele ne învață, precum o fac și faptele religioase și precum ne-ar învața studiul orî-cărei categorii de fapte sociale, că desvoltarea se îndeplinește, pentru fie-care grup omenesc și pentru fie-care ramură de activitate, într-un chip particular, potrivit cu condițiunile în care ea are loc.

Dacă este adevărat, că în toate țările moderne unde ea s-a desvoltat, pictura începe prin a fi religioasă, nu este exact de a se susține, că ea dă pretutindene naștere picturei mitologice. Aceasta nu se întîmplă decît pentru o singură țară, Italia, unde o așa prefacere avea temeiul său de a fi. Intr-adevăr, arta italiană începe a se înspira de prin veacurile al XIII-lea și al XIV-lea (Nicolas Pisano, Cimabue, Giotto) din figurile artei antice. Nu era decît prea firesc, ca pictorii să treacă, de la imitațiunea figurilor zeilor și zinelor antice, la scenele însăși în care mitologia pîgînă pune pe aceste personaje, cu atîta mai mult că cultura clasică a Italiei răspindise pretutindene cunoștința antichităței. Cea d-întăi înriurire a închipuirei pîgîne, pe tărîmul încă religios al picturei, se arată în Italia în tabloul lui Orcagna (1376) *Triumful Morței*, care reprezintă moartea, nu

52. *De l'évolution des genres dans la Littérature*, Paris, 1894, p. 5.

mai mult după ideile creștine, sub forma unui schelet viu, dar sub acea a unei femei, zburînd prin aer, înărmată cu o coasă, icoană împrumutată de la mitologia veche. Boticelli (1447—1515) execută, ceva mai târziu, tabloul ce se află la muzeul din Florența și care înfățișază *Calomnia*, după o descriere a tabloului pictorului grec Apeles, lasată de Lukian. Mai târziu trece la un tablou curat mitologic, cel întâi poate care a eșit din mîna unui pictor italian: *Venus plutind, într-o scoică, pe marea*.

În acelaș timp, și înainte ca pictura istorică să-și fi făcut arătarea în Italia, găsim portretul, tratat de contimpuranul lui Boticelli, Leonardo da Vinci, (1452—1519), anume acel al *Monei Lizet* (Joconda) „pe care pictorul o încunjura, în timpul ce o zugrăvia, de muzicanți, cîntăreți și caraghioji, pentru a o întreține în o dulce veselie și a înlătura acel aspect melancolic ce se observă în cele mai multe portrete“ (Vasari). Portretul a precedat deci pictura istorică și nu a eșit din ea, cum o vra D. Brunetière. Dar fără a ne opri la această observație lăaturalnică, să urmărim dovedirea noastră, că numai în Italia pictura religioasă *dadu naștere într-un chip direct picturei mitologice*.

Dacă cercetăm într-adevăr desvoltarea picturii flamande, a căror începuturi se urcă aproape tot atît de sus ca și acele ale picturii italiene, găsim că ea a urmat o cu totul altă cale. Deși în Flandra, de asemenea, pictura a început prin a fi religioasă cu Hubert van Eyck, Roger van der Weyden și Hans Memmling, ea nu trece de loc mai întâi la pictura mitologică, ci la janru, sărind de odată peste cele trei trepte pe care d. Brunetière le pune să precedeze acest feliu de pictură. Quentin Matsys, mort în 1531, zugrăvi pe lîngă o *Coborîre de pe cruce* care se află la muzeul din Anvers, cîte-va tablouri de janru (probabil, de asemenea, cele d-întâi de acest soi) între altele *Zăraful și familia lui* care se gă-

sește la Luvru și nu mai puțin vestitul tablou al celor *Doi zgîrciți*, al căruia original se află la castelul Windercastle în Anglia. Este cunoscut că janrul deveni în curînd o specialitate a scoalei flamande și mai ales a scoalei olandeze ce eși din ea. Pictura mitologică în Țările de jos nu începu să înflorească decît mai tîrziu, cu Rubens și ucenicii lui, în urma înrîurirei ce ei încearcă din partea picturei italiene.

Deci, pe cînd în Italia pictura religioasă dă naștere, ca ramură laterală, picturei mitologice și portretului, pictura religioasă flamandă trecu direct la janru și de acolo la cîmpenie, două ramuri ale picturei care nu au fost mai nicî odată tratate special în Italia.

Dacă în loc de a formula o lege universală a desvoltării picturei, cercetăm împrejurările în care arta aceasta luă naștere în Flandra, înțălegem în dată pentru ce în această țară pictura istorică trebuia să dea naștere janrului. În Țările de jos, modelele ce trebuiau să regenereze arta, nu fură, ca în Italia, rămășițele monumentelor antice, ci tipurile lumii reale care, în marile iarmaroace ale acestor țări, loveau ochii din toate părțile. Precum imitațiunea figurilor antice trebuia să conducă la pictura mitologică, acea a figurilor reale ale vieții trebuia să conducă la janru, care nu este decît reproducerea scenelor vieții reale. Această trecere se poate vedea încă în Hans Memmling care în tablourile în care zugrăvi legenda sfintei Ursule, bună oară în *Coborîrea din corabia* ce o ducea la Colonia, reproduce personajele ast-feliu, precum ele se înfătoșau în Flandra la acea epocă. Este o foarte interesantă paralelă la tabloul lui Orcagna, care introduce figura antică a morței într-o pictură religioasă creștină.

Dacă am voi să urmărim cercetările noastre în Spania, în Franța, în Germania, am găsi pretutindenea o desvoltare deosebită, determinată de me-

diul și împrejurările, care o înriuesc. Aceste două condițiuni fiind pretutindene altele, alta trebuia să fie și dezvoltarea picturii. O lege, care să ocîrmuiască această dezvoltare într-un chip identic, la toate popoarele, este tot atît de peste putință de formulat, ca și o lege a dezvoltării religioase sau politice. Pentru fie-care țară, pentru fie-care popor, pentru fie-care școală chiar, există o evoluțiune, o direcțiune în mersul dezvoltării; dar această direcțiune este tot-deauna specială, particulară grupului omenesc ce se are în privire. *Nu există evoluțiuni paralele asemănătoare. Evoluțiunea aceleiași forme nu se repetă nicî odată în timp într-un chip identic. Fie-care evoluțiune este o formă unică și caracteristică.* O generalizare a dezvoltărilor aceleiași forme de cugetare, așa cum ele se înfățișază la deosebitele popoare, nu poate fi obținută decît jărtfindu-se deosebirele, ce le despărțesc, și care fac din ele unități istorice particulare. Cu cît mai mult se tinde a se generaliza seriile paralele ale dezvoltării, cu atîta mai puțin se vor putea aplica aceste generalizări la fie-ce caz în deosebii; cu atîta mai mult se vor depărta de adevăr, și prin urmare de știință, pe care, cu toate acestea, ele pretind a constitui. Pentru faptele coexistente, din protivă, adevărul este cu atîta mai bine prins, cu cît faptele pot fi mai întins generalizate, și această deosebire nu este decît prea firească, *fiind că în faptele coexistente, esențialul este asemănarea; în faptele succesive din protivă, deosebirea, atît între ele, cît și cu acele ale seriilor paralele dezvoltate de alte organisme sociale.* Faptele coexistente se repetă în tot-deauna, cu mici deosebiri, ce se pot nesocoti, și lucrul de căpitenie este a lor asemănare; faptele succesive urmează după o laltă, fără ca nicî odată ele să se repete în mod identic, și lucrul de căpitenie este să se constate elementul care le deosebește. *Fără diferențiere, nu ar exista succesiune, ci numai repetiție, prin urmare din nou coexistență.*

Pentru a ne întoarce la D. Brunetière, cînd trece de la teorie la aplicație, cînd vra să expună un exemplu al evoluțiunii în genurile literare, el caută acest exemplu, nu în mișcare obștească a omenirei, ci la un singur popor, și d-sa se îndeletnicește, în volumul al II-lea al scrierei sale, cu evoluțiunea poeziei lirice în Franția. O asemenea evoluțiune există fără îndoială; dar nu există legi ale evoluțiunii literare la toate popoarele pămîntului, cum o vra D. Letourneau.

Putem să zicem cu D. Tarde: „S-a vorbit mult între esteticiani de o pretinsă lege de desvoltare a frumoaselor arte, care le-ar constrînge a se învîrți în acelaș cerc și a se reproduce până la nesfîrșite. Nenorocirea însă este că nimene n-a putut vre-odată formula cu oare-care preciziune atare lege, fără a se lovi de desmințirea faptelor, și această observațiune este la locul ei și cînd este vorba de așa numitele legi de desvoltare ale religiunilor, moralelor, limbilor, guvernelor, legiuirilor, științelor“⁵³.

Observațiunea d-lui Tarde nu se lovește însă în întregul ei. Știința nu poate fi cuprinsă în enumerarea disciplinelor ale căror desvoltare nu poate fi ocîrmuită de legi obștești. Este, într-adevăr, singura ce le este supusă, și cu cuvînt. Ea este singura ce are un caracter cu totul universal; singura ce nu atîrnă de nici o condițiune particulară. Știința este una, pentru că are de scop descoperirea adevărului, și ea este unică. Este absolut indiferent dacă își iea avîntul la cutare sau cutare popor; ea devine îndată bunul comun al întregii omeniri. Știința fiind cu totul neatîrnată de ori-ce condițiune din afară, urmează că ea se desvoltă într-un singur și acelaș chip pe toată suprafața globului. Ea va urma o singură lege de desvoltare, o lege obștească pentru toate țările și pentru toate popoarele. Dar a-

53. *Les lois de l'imitation*, p. 62.

ceastă lege obștească nu este obținută prin metoda comparativă a sociologiei, adică rezumînd în o singură formulă dezvoltarea paralelă, pe care știința ar îndeplini-o la deosebitele popoare. Această lege nu este produsul unei abstracțiuni culese de pe niște serii deosebite de dezvoltare. Dacă ea este una, aceasta se întîmplă din pricina că obiectul ce constituie știința este unul și nedespărțit. Nu spiritul nostru scoate legea din asemănarea mai multor serii paralele; această unitate ne este impusă prin unitatea dezvoltării a însăși științei.

Este deci o singură și unică lege de dezvoltare a științei sau mai bine zis, a dezvoltării cunoștinței adevărului, și această lege este aceea a evoluțiunii însăși, adevărul constituind unul din principiile ei. Nu trebuie să credem că această lege este aceea a celor trei stări formulată întâi de *Turgot*, reluată apoi și dezvoltată de *Auguste Comte*⁵⁴. Nu este exact a se spune, cu acești doi cugetători, că evoluțiunea, adică mersul către propășire ar trece succesiv prin trei stări, cea teologică, cea metafizică și cea pozitivă, și iarăși nu se lovește a se răstrînge această lege numai la evoluțiunea intelectuală, cum o face D. de Greef. Această din urmă cuprinde și artele și religiunea, care nu pot trece prin aceste trei stadii de dezvoltare. Dar chiar aplicată la căutarea adevărului și a binelui, marii motorii ai evoluțiunii, legea celor trei stări întrece încă cu mult cîmpul pe care ea în realitate îl cuprinde; căci adevărul practic bună oară, n-a îmbracat nici odată forma teologică, nici cea metafizică; tot-deauna a fost pozitiv, ca și adevărul științific. Singurul tărîm al adevărului, asupra căruia se poate aplica legea celor trei stări a lui *Turgot* și *Comte*, este *căutarea lui în*

54. *Turgot, Histoire du progrès de l'esprit humain*, 1790, p. 294. *Auguste Comte, Cours de philosophie positive*, vol. IV.

privirea marelui întales al universului, asupra tainei ce ne încunjoară. Explicarea lumii a trecut într-adevăr cele trei stadii ale legii lui Turgot și Comte: acel teologic, acel metafizic și acel pozitiv.

Cit despre legile sociologice formulate de D. de Greef, acele cu care se ocupă în primul loc nu sunt decît legi de statică sociologică, cu totul la locul lor. Așa sunt legile raportului între sfortșarea tracțiunii și greutatea moartă, sau ale celui ce există între coborîrea salariilor și sporirea nașterilor nelegiuite, ale raportului dintre producerea artistică și gradul buneii stării, etc. Indată ce vestitul sociolog vra să aplice ideea de lege la succesiune, formulele sale încep a da de greș. Așa, d-sa pune ca lege sociologică, pe tărîmul desvoltării estetice, că „arhitectura este tot-deauna anterioară sculpturei și această din urmă picturii. Fie-care din aceste arte se razimă, este întemeiată pe cealaltă, apoi se diferențiază succesiv și aceasta este adevărat pentru toate civilizațiunile; aceasta alcătuește caracterul abstract al acestei legi, de-odată statică și dinamică”⁵⁵. Dar această pretinsă lege a succesiunii artelor are ființă tot atît de puțin ca și toate celelalte legi ale succesiunii studiate mai sus, lucru de care este ușor de a se convinge. Seria formulată de D. de Greef, nu este de loc o lege universală a succesiunii artelor. Ea se întîlnește numai în unele perioade ale civilizațiunii omenești; în altele ea lipsește. Nu este decî o lege, ci o grupă de serii istorice, particulare fie-cărei perioade a desvoltării artistice. Dacă pretinsa lege a D-lui de Greef pare a se adeveri pentru arta egipteană și asiriană, și dacă este netăgăduită pentru arta ogivală, ea nu se întîlnește de loc la arta primitivă creștină sau la acea a Renașterii. Creștinii începură să întrupeze novele lor concepțiuni artistice în pictură și în relief (tot un soi de pictură), și nu trecură decît după

55. *Les lois sociologiques*, p. 120.

Constantin cel Mare la formele arhitectonice, cînd putură să se dedeie în public cultului lor celui interzis până atunci. Iată pentru ce se găsesc cele dintăi picturi și cele dintăi reliefuri creștine în catacombele din Roma, din timpul cînd creștinismul își celebra cultul încă în ascuns, pe cînd basilicele, obîrșia bisericilor noastre, nu apar decît către mijlocul veacului al IV-lea. Tot așa e cu arta Renașterii, care începe în Italia, cu reliefurile lui Nicola Pisano (1204—1280), cu mult înainte ca Filip Brunellesco (1377—1446) să fi inaugurat imitațiunea antichității în arhitectură. Și dacă ne urcăm la vrîsta preistorică, găsim și aici primele îngăimări ale artei înfășoșate de mînjiturile unor figuri de animale, pe cînd colibecele informe ale locuințelor lacustre nu arătau încă nici o deșteptare a ideeii estetice în clădirile menite a adăposti pe oameni. Succesiunea artelor plastice este deci deosebită la deosebitele epoce ale civilizației; pentru fie-care din ele, această succesiune ie un caracter deosebit, determinat de împrejurările care încunjură desvoltarea. Legea D-lui de Greef nu este deci întemeietă pe fapte.

Acest autor mai dă încă drept exemplu al unei legi de desvoltare, acel al circulării economice, „care s-ar îndeplini tot-deauna în sensul substituireii unei mărfi speciale ca moneda, la toate mărfurile; a unei monezi metalice cu un tipar convențional la moneda metalică cîntărită; a biletului de bancă monezei metalice; a plăței prin simpla socoteală (clearing-houses) biletului de bancă”⁵⁶. Noi nu vedem de loc, în această perfecționare gradată a instrumentului circulațiunei, o lege sociologică. Dacă aceste deosebite prefaceri se întîlnesc la deosebitele popoare, lucrul se întîmplă din pricină că, găsindu-se exemplul dat de unul saū unele din ele folositor, el fu imitat. Dovada e că în zilele noastre, plata prin mijlocul clea-

56. *Ibidem.* p. 103.

ring-house-lor nu este încă introdus pretutindene ; dar îndată ce nevoia va fi resimțită, Anglia, care l-a iscodit, va fi imitată. Dacă desăvârșirea fie-cărei uneelte, a fie-cărei procedări ce se întilnește de-odată la cele mai mai multe popoare, ar constitui o lege sociologică, s-ar putea formula de aceste cu mile, de exemplu legea fabricării pâinei, a încălțămintelor, a țesăturilor, a plugurilor, a instrumentelor de tot soiul. Intr-o asemenea materie, nu poate fi vorba de legi, ci numai de propășire imitată de la un popor la altul.

Sociologii sunt deci nevoiți să facă siluiri faptelor, pentru a stabili preținsele lor legi obștești de manifestare sau de producțiune ale fenomenelor succesive. Această siluire va fi mai mult sau mai puțin rostită, după cum așezămintele, ce voesc să înghezuiască în formulele lor, poartă un caracter mai mult sau mai puțin generic. Așa pentru drept, morală și așezămintele ce nasc pe acest tărîm, ca proprietatea, căsătoria, familia, aceste așezăminte înfățișînd un caracter mai generic omenesc, și raportîndu-se mai mult la om ca atare, decît la membrul unei rase sau al unui popor deosebit, este firesc lucru de a putea formula aproximări mai apropiate decît pentru așezămintele care au de bază deosebiri naționale. Cu toate aceste, chiar pentru aceste sfere mai generice ale desvoltărei omenestii, sociologii sunt nevoiți să nu țină samă de deosebiri de rasă, de mediu, de împrejurările întîmplătoare care au înrîurit desvoltarea. Așa în evoluțiunea juridică a deosebitelor popoare, există, cu toate caracterele comune, singurele puse în lumină de D. Letourneau⁵⁷, deosebiri foarte însemnate, și pentru întrebările de viitor pentru care sociologia are pretenția de a stabili prevederi, este mult mai însemnat după noi, de a cunoaște caracterul special pe care-l îmbracă evolu-

57. *L'évolution juridique dans les diverses races humaines*, Paris, 1891.

țiunea așezămintelor juridice în deosebitele țări, decât abstracțiunea palidă și fără sînge a unei generalizări universale.

Intr-o chestiune care interesează evoluțiunea juridică, acea a proprietății, și căreia D. Letourneau a crezut folositor a-i consfinți un volum special, autorul după un studiu foarte amărunit a proprietății la salbateci, ajunge a formula următoarea lege pentru evoluțiunea proprietății: „o îmbucătățire gradată a domeniului la început comun, apoi o mișcare inversă de concentrare a parcelelor în mîinile unui mic număr de mari proprietari“⁵⁸. Dar această formulă nici ea nu se potrivește cu faptele. Ea nu s-ar putea aplica decât Angliei, pe cînd în Franția, în Germania și Italia, marea proprietate a fost la rîndul ei îmbucătățită și împărțită într-un mare număr de mici domenii. În Transilvania, țaranii romîni cumpără neconținut, cu ajutorul caselor de economie, pămînturile seniorilor lor, pe care ei trăiau ca șărbî. În Romănia, legea din 1864, și mai multe dispoziții ulterioare, au pus la îndămina țaranilor mai mult de a 6-a parte a proprietății mari, și așa mai departe.

Pretinse legi ale statisticeii. — Să trecem acum la un alt rînd de legi, ce cată să se aplice la înțelegerea istoriei, acele ce derivă din faptele constatate de statistică.

Să luăm mai întăi aminte că greu s-ar găsi o materie care să fi dat loc la atîtea concepțiuni rătăcite ca acele provocate prin regularitatea cifrelor date „de știința faptelor sociale exprimate prin raporturile lor numerice“⁵⁹. Cele mai mari spirite, între altele însuși *Kant*, nu au fost scutite de ele. Filosoful din Königsberg zice: „Orî care ar fi deosebirile

58 *L'évolution de la propriété*, Paris, 1889, p. 487.

59. Așa definește Moreau de Jonnès, statistica.

de vederi ce se pot afla între noi, privitor la libelul arbitru, considerat din punctul de vedere al metafizicei, nu este mai puțin adevărat că manifestările acestei voinți, adecă faptele omenești, sunt supuse imperiului unor legi universale, întocmai ca și celelalte fenomene ale naturii fizice. Aceeași serie de fapte care, privite răzlețit, aū putut să pară confuze și fără legătură, cînd sunt considerate în a lor înlănțuire, arată fără îndoială o desvoltare întreagă și unică". Ca exemple, Kant citează regularitatea morților, a căsătoriilor, a nașterilor⁶⁰. Buckle merge mult mai departe decît filosoful german. El constată aceeași regularitate în săvîrșirea crimelor, mai cu samă a omorurilor, care cu toate aceste „sunt aduse prin o așa complicare de cauze, încît s-ar putea cu drept cuvînt renunța la speranța de a descoperi o rînduială sau o metoadă oare-care în rezultatul acestor înrîuriri subțiri și schimbătoare care pricinuesc sau împiedecă omorul". El raportează, și cuvintele lui Quetelet, că „nu numai omorurile sunt în fie care an în acelaș număr, dar încă și instrumentele ce aū slujit pentru a le comite sunt întrebuintate în aceeași proporții". Buckle trece apoi la sinucideri a căror regularitate de asemenea o constată, și care „este cu atîta mai vrednică de însămnat că, prin firea ei chiar, sinuciderea este nu numai foarte capricioasă, dar încă și foarte întunecoasă în privirea dovezilor, și s-ar putea înlătura ideea de a se ajunge vre-odată la cauzele obștești care produc această crimă". Tot așa cu căsătoriile a căror mulțime ar fi în raport cu prețul grîului, și până la uifarea de a pune adrese la scrisori. Ca urmare a acestor fapte constatate, Buckle spune, că „orî cît de capricioase ele s-ar părea, acțiunile omenești fac parte dintr-un vast plan de rînduială universală, din care abia putem să

60. *Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, 1784, p. 84.

întrevedem o schițare, în starea de azi a cunoștințelor noastre. Pentru acei ce înțeleg acest adevăr, *care este tot-odată temelială și cheia istoriei*, faptele pe care le-am adus sunt tocmai ceea ce se putea aștepta⁶¹. D. *Mougeolle* îmbrățișază de asemenea acest chip de a vedea. El zice „că a putut să se asigure prin fixitatea cifrelor, că totul merge regulat atât în societățile cele mari cât și în cele mici, și că legi ocîrmuiesc omenirea“⁶². D. *Ferron* susține de asemenea, că „statistica arată legi în toate faptele sociale, care se par mai puțin în stare a le fi supuse. Această statornicie a legilor statisticei ne face să înțelegem, cum pot să existe legi în dezvoltarea societăților“⁶³.

Să luăm întâi aminte, în protiva unei asemenea teorii, că ori-ce regularitate nu implică ideea de lege. Așa, în toate zilele, aproape acelaș număr de neguțitori ambulanți strigă pe străzi obiectele ce le au spre desfacere; acelaș număr de trăsură trec pe străzi, proporțional cu desimea circulației; acelaș număr de afișe acopăr stîlpii; cucușii din vecini cîntă de aproape acelaș număr de ori, și acelaș număr de vrăbiu vin să ciripească în arborii grădinei. Și dacă s-ar face mijlocia lunară, apoi cea anuală a acestor fapte, s-ar găsi o regularitate care ar putea surprinde, tot atât ca și cea care stăpînește omorurile, nașterile sau sinuciderile. Se va zice oare că această regularitate constituie legi, și se va îndrăzni oare a se formula legea după care neguțitorii strigă pe străzi mărfurile lor, stîlpii se acopăr de afișe, cucușii cîntă, sau vrăbiile vin să se acățere pe ramuri? Și cu toate aceste, ce deosebire se poate găsi între faptele alese de noi și acele înregistrate de statistică, afară decît că aceste din urmă ating interesele statului? Dar în afară de această împrejurare, care este cu totul indiferentă pentru stabilirea legilor, noi nu vedem nici

61. *Histoire de la civilisation en Angleterre*, I, p. 31.

62. *Les problèmes de l'histoire*, p. 43.

63. *Théorie du progrès*, I, p. 26 și 29.

o deosebire între faptele, pentru care ar fi ridicol de a se formula o lege, și acele pentru care acelaș lucru pare a fi ceva foarte serios.

Cu acest prilej, se poate convinge despre nevoia neapărată de a preciza cu deamărintul ceea ce trebuie să se înțeleagă prin terminul de lege. Cu definiția dată de noi, ori-ce ambiguitate dispăre, și nu se mai poate înșamna cu acest termin regularitățile statistice, ci numai acele ce rezultă din manifestarea puterilor naturei. Regularitățile care înminunează atât de adânc pe autorii citați de noi, nu sunt decît prea firești și neapărate. Numărul de fapte de oarecare clasă atîrnă de niște condițiuni naturale și sociale. Cît timp aceste nu se schimbă, nu este nici un motiv pentru care numărul faptelor, legate de ele, să scadă sau să se mărească, și ar fi straniu și neexplicabil ca lucrurile să se petreacă alt-feliu. Dar să ne închipuim că o nuntă ar trece prin strada, de care e vorba; îndată numărul trăsurilor va spori pentru acea zi. Să ne închipuim că o expoziție s-ar deschide în acel oraș; numărul afişelor și al neguțitorilor ambulanti ar crește numai decît, din adăogirea populației. De aceea și Buckle are grijă de a aminti, că „noi suntem în stare de a preciza, în marginea unor uşoare greșeli, numărul omorurilor vointare pentru fie-care perioadă, *presupunînd bineînțeles ca să nu fi fost schimbări însemnate în împrejurările sociale*“. Cînd el ajunge la enumerarea cifrei anuale a sinuciderilor, el zice „că numărul anual al sinuciderilor variază după presiunea cauzelor temporare“, și în fine cînd raportează legea uitărei adreselor la scrisori (!!) el zice, că „*făcînd partea deosebirei împrejurărilor*, numărul lor este acelaș din an în an^{ca}. Noi ne mirăm cînd nu se vede, că asemenea răstrîngerî distrug cu totul ideea de lege; căci dacă producțiunea unei clase de fenomene atîrnă de la

schimbarea împrejurărilor exterioare, aceste fenomene nu sunt decît rezultatul acestor împrejurări deosebite, iar nu acel al unei puteri, al unei legi. Cauza acestor fenomene stă în aceste împrejurări; ele constituie simptomele lor. Cea mai ușoară schimbare în aceste condițiuni se manifestă prin o schimbare în producerea fenomenelor. Regularitatea faptelor, înregistrată de statistică, nu arată decî de loc, că „accastă regularitate ar asculta de legi necunoscute“, cum o susține Buckle; ea este numai rostirea numerică a unei stări a societății la un moment dat, și cît timp această stare nu se schimbă, rostirea sa numerică rămîne aceeași.

Dar, chiar ca formulă, faptul de a întîlni aproape aceleași cifre anuale pentru sinuciderile orașului Londra, bună oară, în un răstimp oare-care de ani, poate el să constituie o lege? Pentru ce să se alcagă Londra, și nu una din despărțirile sale, una din străzile sale? Pentru ce nu țara întregă, Europa întregă, pămîntul întreg? Pentru ca o lege să existe, trebuie universalitatea, sau cel puțin vecinicia. Să presupunem că, numărînd sinuciderile îndeplinite pe toată suprafața pămîntului, din timpurile cele mai vechi, se ajunge la constatarea că cifra lor se menține aproape aceeași în fie-care an, cu condiția, bine înțales, că împrejurările din afară să rămîină neschimbate sau ca numărul căsătoriilor făcute în toate țările globului să fie de asemenea aproape același, și tot așa să stee lucrurile cu morțile, și chiar cu uitarea de a pune adrese la scrisori. La ce ne-ar sluji asemenea constatări, în ceea ce privește cunoștința propășirei și a civilizațiunei? La nimic altă ceva, fără numai cît a recunoaște, că faptele zilnice *coexistente* și care se repetă neîncetat de oameni, se îndeplinesc într-un chip regulat, cît împrejurările exterioare nu se schimbă, adevăr *istoric* tot atît de înșamnat ca și acestelalte: că înălțimea munților este deosebită, sau că riuurile aū cursuri cotigitoare. D. *Lecky* are decî pe deplin drep-

tate cînd ie a aminte, că „ar fi cu totul afară din cale dacă faptele oamenilor nu ar înfățișa o oare-care regularitate, întru cît mijlocia virtuților și a viciilor rămînînd aceeași, acțiunile cărora ele dau naștere trebuie să înfățișeze o regularitate în destul de statornică, pe cît timp cauza care le produce rămîne aceeași“⁶⁵. Dacă regularitățile statistice ar constitui legi, ele ar trebui să poată fi raportate la o singură putere sau la acțiunea combinată a mai multor puteri și prin urmare — împreună cu împrejurările — la un singur felii de cauzalitate. Aceasta încă nu se întîmplă și faptele, pe care statistica le înregistrează, sunt datorite puterilor, și deci cauzelor celor mai deosebite. De exemplu sinuciderile sunt datorite unele sau la iubire, putere a instinctului sexual, sau mizeriei, putere a instinctului de conservățiune sau onoarei, putere a personalității, sau spiritului de jărtfire pentru binele altuia, puterea instinctului de conservățiune a speciei, etc. Nicî odată o lege a fizice, chimice, astronomice sau a fiziologiei nu va întruni în rostirea ei, fapte ce sunt produse unor puteri deosebite. Fie-care din aceste științe nu va formula decît acțiunea unei singure puteri, sau rezultatul acțiunii mai multora din ele, combinat în o lucrare comună.

Dar, admițînd chiar că acțiunile regulat înregistrate de statistică, reprezintă „raporturi necesare care derivă din firea lucrurilor“, aceste legi sunt ele oare legi istorice? Trebuie ca simțul istoriei să fie cu totul tîmpit, pentru a se admite că morțile, nașterile, sinuciderile, căsătoriile, uitarea adreselor pe scrisori constituie fapte istorice. Pentru ce nu atunci și gustările și prînzurile, și deșărtările, care sînt neapărata lor urmare?

Acțiunile omenești sînt de două felii: acele care nu slujesc decît la întreținerea vieții de toate zilele,

65. *Geschichte der Aufklärung in Europa*, deutsch von Zollovitz, Leipzig 1868, p. XVI.

atît acea a indivizilor cît și acea a speciei, și acele ce au o înrîurire asupra timpurilor, ce au să vină. Se înțelege de la sine că vor putea fi nașteri și morți și căsătorii, ba chiar uitări de a pune adresele, cu urmări istorice. Dar, cînd un asemenea caz se va înfățișa, un atare fapt va deveni istoric prin caracterul său individual, și nu prin partea sa statistică, și pentru că va spori cu o unitate cifra cazurilor culese de această știință. *Rümelin* a spus-o foarte bine: „Toate cifrele statistice, să fie ele orînduite cum vor voi, nu vor fi nici odată altă-ceva decît rostirea unor fapte, un material foarte însemnat pentru caracteristica popoarelor, statelor, timpurilor, mărturisiri istorice de cel mai mare preț, științi pentru legiuitor și omul de stat și pentru toți cugetătorii“⁶⁶. Așa statistica a fost aplicată de *D. A. Brückner* spre a stabili oare-care serii de fapte istorice, precum bună-oară creșterea întinderii împărăției rusești, propășirea medicinei în această împărăție, propășirea în chipul de a-și procura mijloacele de traiu, etc.⁶⁷. Ea poate sluji une-orî spre a infera cauzele oarecărora schimbări între epoce îndepărtate; ea poate mai ales să ne ajute mult a cunoaște într-un chip precis o stare trecută. Dar rolul ei se mărginește la atîta, nu în a constitui legi. *D. Boutroux* tăgăduiește și d-sa statistice facultatea de a formula legi: „Statistica, zice el, nu are ea neconținut nevoie de a fi îndeplinită prin judecată? Cînd oare se întilnesc cifre, care să nu primească decît o singură interpretare; care să rostească îndată realitatea socială de care e vorba? Numărul persoanelor ce știu scrie și ceti este el o normă credincioasă a dezvoltării instrucției într-o țară? Mișcarea religioasă poate fi oare măsurată prin comerțul obiectelor întrebuințate în cult? Se găsesc în aceste domenii oameni de tact și de

66. *Reden und Aufsätze.*, 1894, p. 26.

67. *Über Thatsachenreihen in der Geschichte. Festrede der Universität Dorpat*, Dorpat, 1886.

experiență care, fără a întrebuița cifre, ajung la un adevăr pe care calificațiunea matematică nu este în stare să-l atingă⁶⁸.

Sunt însă unii autori, care nu admit că statistica să poată formula legi ale fenomenelor, pentru că ele nu dau explicarea lor cauzală. Așa e bunăoară D. *Cristian Claussen* care spune că „rezultatele statistice nu sunt fapte istorice, ci mijlocii de cifre, care, în urma lipsei lor de cunoștință a motivelor și factorilor înrîuritori, nu conțin explicarea cauzală a fenomenelor, și în generalitatea lor nehotărîtă nu sunt legi istorice și nu pot nici odată să devină niște asemene⁶⁹. *Eberhard Gotthein* adaoge, în acelaș sens, cînd zice că, „era poate de ertat lui Quetelet statisticianul, minunat de statornicia ce descoperise în fenomenele înfătoșate de masse, fenomene pe care le crezuse până atunci cu totul neregulate, de a crede că a descoperit niște legi. Cît despre Buckle, care se raportează cu plăcere la Hume, el ar fi trebuit să știe că, prin reîntoarcerea regulată a unui fenomen, se stabilește numai un fapt și *nu o relațiune cauzală, adică o lege*“⁷⁰. D. *Doormann* zise și d-sa, că „regularitățile statistice nu ne învață nimic asupra naturii relațiunilor cauzale, și nu pot fi puse pe acelaș rang cu regularitățile științelor naturale și anume cu acele ale fizice⁷¹. Acest chip de a critica statistica, în privirea pretenției ei de a stabili legi istorice, este greșit. Am văzut mai sus că toate legile nu au de scop explicațiunea cauzală a fenomenelor⁷². Statistica ar putea formula prea bine legi de manifestațiune, cu toate că ar rămînea necunoscută cauza fenomenelor. Noi îi tăgăduim însă tocmai facultatea de a

68. *De l'idée de loi naturelle dans les sciences et la philosophie*. Paris 1895, p. 132

69. *Die Geschichtswissenschaft, Program des Gymnasiums zu Hadamar Limburg*, 1891, p. 20.

70. *Die Aufgaben der Kulturgeschichte*, Leipzig, 1889, p. 59.

71. *Bericht des Gymnasiums zu Brieg*, 1888, p. 29.

72. Vezi capitolul VII, *Legile de dezvoltare*.

putea formula legi de manifestățiune ale fenomenelor succesive.

Statistica constată fapte asămănătoare, repetiri care distrug individualitatea acestor fapte — cînd ele posedă o atare — prin rostirea mută și generică a cifrei. Istoria se alcătuieste din protivă din evenimente care se înlănțuiesc în tot-deauna sub o formă individuală, unică, chiar cînd sunt produsul puterilor generale. Cîmpul acestor două științi este cu totul deosebit. Ele pot să se atingă de cînd în cînd, ori de cîte ori succesiunea se oprește, spre a constitui coexistența ; dar ele nu se pot nici odată amesteca. Iată pentru ce nu putem primi calificațiunea de știință istorică, dată de D. *Menger* statisticei care, după acest autor, „ar împărtăși cu istoria, însușirea de a se îndeletnici cu individualul și concretul“⁷³. Nouă ni se pare că tocmai contrarul este adevărat pentru statistică ; această știință făcînd să dispară individualul în obștimea cifrelor.

Dar abuzul cu metoda statistică a fost împins încă mai departe. Unii autori nu se mulțămesc numai de a atrage în domeniul istoric, fapte ce îi sunt cu desăvîrșire străine ; ei vreau să înlocuiască pentru a zice ast-feliu istoria prin statistică. D. *Bourdeau* bunăoară, se silește a aplica metoda numerică la faptele istorice însăși. Așa d-sa reduce valoarea estetică a operilor de artă, la cifra admiratorilor lor. El zice că „publicul judecînd în ultima instanță, e de ajuns a se număra părerile, spre a fi hotărît asupra unei chestiuni. Problema, greu de rezolvit alt-feliu, se preface în o treabă de majoritate“. Aplicînd aceeași metodă istoriei, d-sa adaoage, că „știința faptelor ome-nești, atîta timp descriptivă și literară, este menită a deveni cu totul cantitativă ; fenomenele de funcțiuni, obiectul de căpitenie al studiului ei, sunt măsurabile

73. *Untersuchungen über die Methode in den Socialwissenschaften* p. 8.

prin cele două moduri, aritmetic și geometric al determinării mărimilor ; ele pot fi de o parte traduse în numere, de altă parte pot fi figurate ochilor prin înfățișări grafice“. Credem de prisos a mai combate asemenea teorii ; dar am fi foarte curioși să vedem pe D. Bourdeau la lucru, expunând și explicând, prin formule algebrice și trăsături geometrice, faptul și cauza ruinei imperiului roman, sau acele ale producerii literaturii romantice. Dar D. Bourdeau e destul de înțelept pentru a nu-și pune în practică propria-i teorie. Istoricii de profesiune care vor avea năvitătea a-l urma pe acest tărîm, se vor descurca cum vor putea⁷⁴.

Alți autori, ca D. de Greef, voesc să ridice înșămănatatea statisticeii pentru istorie, într-un alt chip, nu mai puțin extraordinar. Ce înșamnă de altfelii cuvintele acestui cugetător ? „*Aici statistica se preface într-adevăr în istorie propriu zisă ; aici putem să admirăm cu recunoștință lucrările acelor sociologi care au făcut din istoria așăzămintelor sociale, o știință a căreia propășire pun secolul nostru cu mult mai presus de secolii ce au fost ilustrați prin cei mai vestiți istorici ai vechimei. A. Thierry, Fustel de Coulanges, de Laveleye, Summer-Maine, von Ihering, Mommsen, pentru a nu cita decit pe unii dintre cei mai vestiți, au cercetat organele speciale ale societăților la o adîncime și cu un talent de analiză și de sinteză, la care nici odată nu s-au urcat cei vechi ; ei au descris structura și evoluțiunea, fie-care în ramura particulară a științei căreia își înclinase viața*“⁷⁵. Thierry, Fustel de Coulanges, Ihering și Mommsen statisticianii, iată de sigur ceva cu totul nou !

74. *L'histoire et les historiens*, p. 291. D. Ernest Sasse este singurul, după ce știu, care să se fi apucat de așa ceva. El a cercat să pună în tablouri istoria modernă a Franței, pe o foaie de curbe grafice. *Das Zahlengesetz in der Weltgeschichte*, Berlin, 1889. D. Bernheim are dreptate cînd ie aminte că o asemenea încercare „steht an der Grenze des Pathologischen“. *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, p. 36.

75. *Les lois sociologiques*. p. 144.

Dar se vede că numai sub acest titlu, pot găsi cei mai mari istorici ai veacului nostru îndurare înaintea sociologilor !

Legile filologice. — Este încă o întrebare foarte discutată între filologi, de a se ști, dacă știința reprezentată de ei poate fi constituită pe temelia unor legi, și care este caracterul acestor din urmă ? Pentru a nu cita decît cîte-va din părerile aceste protivnice, videm bună oară pe *Körting* susținînd că : „legile filologice pun în lucrare, asupra desvoltărei normale a limbilor, un efect hotărîtor care nu admite nici o excepțiune“. Acest autor nu recunoaște decît o deranjare sau o răstrîngere a acestor legi prin principiile formațiunei analogice, înrîurirea literațiilor și etimologia poporană⁷⁶. *Hugo Schuhardt* răs-pinge din protivă terminul de lege, pentru a însămma regularitățile fenomenelor limbistice, fiind-că aceste generalități ar înfățoșa excepțiuni. Tot așa și *D. Alexandru Philippide*, eminentul profesor de limba romîna de la Universitatea din Iași, repetă de mai multe ori, că este înțelept de a se abține în filologie, de la ori-ce tendință de a legifera⁷⁷.

Toți filologii se unesc însă într-un glas asupra punctului, că legile fonetice nu au o valoare universală, ca acele ale fiziceî, chimieî sau astronomieî. Aceste legi sunt răstrînse la un oare-care grup de indivizi și la o epocă determinată⁷⁸. Pentru ca legi propriu zise să existe în desvoltarea graiului, ar trebui lepădată tocmai caracteristica cea mai de samă a terminului de lege, și a se primi existența unor legi

76. *Encyklopaedie und Methodologie der romanischen Philologie*, Heilbronn 1884, II, p. 43.

77. *Hugo Schuhardt, Über die Lautgesetze*, Berlin, 1885. *A. Philippide, Istoria timbei romine*, Iași, 1894, p. 13, 14, 26.

78. *Herrmann Paul, Principien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, p. 53. *Tobler in Litteraturblatt für germanische und romanische Philologie*, 1883, p. 121.

timpurare. Apoi dacă s-ar admite această putință, s-ar da peste altă greutate logică: legile de dezvoltare care nu se află decît în sfera cu totul abstractă a succesiunii, s-ar concretiza numai în dezvoltarea limbei.

Pentru a ne da bine samă de caracterul legilor filologice, trebuie cercetat acest caracter într-o știință de tot nouă care se rapoartă la graiul, semantica sau știința înșămnrilor cuvintelor. D. *Bréal*, unul din cei d-intăi care au întreprins constituirea acestei noue științe, încearcă să formuleze cîte-va legi care ar o-cîrmi schimbările încercate de înșămnrarea cuvintelor în decursul timpului. D-sa ne dă ast-feliu legile „specializării, repartițiunii, iradiării, analogiei, etc.”⁷⁹. Dar toate aceste legi nu se întîlnesc decît în sfera absolut abstractă a graiului, împrejurările în care aceste legi se întrupează, fiind tot-deauna deosebite. Legile Semantice sunt deci niște adevărate legi de dezvoltare, pe tărîmul graiului. Legile fonetice nu pot fi deosebite. Numai cît fenomenele cărora ele dau naștere, înfățișînd între ele mai multă asămănare, ele produc înșălarea că ar fi în acelaș timp și legi de producțiune ale fenomenelor. Dar aceasta nu este decît o aparență: mai întăi, din pricină că aceste generalități nu există decît pentru cît-va timp; apoi pentru că ele nu se întrupează în împrejurări obștești, condițiune neapărată pentru existența unei legi. Căci, care sunt condițiunile generale care îndatoresc pe indivizii a opera oare-care transformări ale sunetelor; bună oară la Romîni, prefacerea lui *ct* latin în *pt* romîn (copt de la *coctus*, piept de la *pectus*, pieptine de la *pecten*, drept de la *directus*)? Este oare aceasta din pricina unei dispoziții particulare a organelor vocale care îi împiedecă de a rosti sunetul *ct*? Nu credem aceasta. Ceea ce dovedește, că nu conformarea particulară organică a grupului

79. Michel Bréal, *La Sémanlique*, (science des significations) Paris, 1897.

omenească aduce schimbările fonetice este că, cu aceleași organe transmise prin ereditate, modul de rostire se schimbă cu timpul ; apoi un individ care face parte din un popor, dacă este născut în sinul unui altuia, sau dacă e strămutat la acest din urmă din prima lui copilărie, se deprinde cu rostirea particulară țării sale de împrumut. Dispozițiunile care dau naștere schimbărilor de sunete nu sunt deci organice, ci datorite imitațiunii oare căror apucături individuale care convin masselor și sunt primite de ele. Deci împrejurările care provoacă în limbă, schimbările de formă obștească, nu sunt ele însăși de caracter obștesc. Ele se propagă însă prin imitațiune.

Trebue luat aminte că pretutindene, unde seriile ieșii naștere pe calea repețirii și a imitațiunii, se poate constata o regularitate în manifestarea fenomenelor :

Pentru seriile naturii neorganice, fenomenele fiind datorite acțiunii legilor fizice, chimice și mecanice, formațiunea lor este datorită repețirii unor adevărate legi. Așa inundările Nilului produc seria depozitelor care alcătuiesc Delta fluviului. Dar aceste inundări sunt productul acțiunii mai multor legi de coexistență care dau naștere ploilor ce fac să reverse apa.

Pentru natura organică, procedarea se complică prin intervenirea elementului individual : modificările originare sfârșesc prin a predominii și a constitui speciile noue. Nu singure legile ajung a da naștere seriei, ci repețirea modificărilor individuale ; aceste repețiri fiind uniforme, ele pot să iasă un caracter regulat și prin urmare să samene cu acțiunea unei legi.

Pentru remnul spiritului și anume pentru partea sa neconstituită, seriile istorice sunt constituite prin repețirea fenomenelor, asemănătoare care îngrămadesc neîncetat efectele lor. Această repețire a fenomenelor care par tot-deauna aceleași, constituie și ele ge-

neralități ce pot până la un punct trece drept legi. Dar ele au numai arătarea unor asemenea; în realitate sunt serii istorice mărginite în spațiu și timp, caractere ce tocmai exclud ideea de lege. Imprejurarea că regularitățile înfățișate de limbă, în unele din prefacerile lor succesive, sunt tot-deauna răstrânse la un spațiu și mai ales la un timp anumit, ne arată că nu avem a face cu adevărate legi, dar cu serii istorice. Regularitățile în dezvoltarea limbilor provin cu toatele din fenomene asemănătoare care se repetă neconținut în decursul unui timp, și dau naștere la un rezultat întrerupt într-o formă stătătoare. Așa sunt schimbările fonetice; acele care intervin în etimologie și în formele sintactice; în sfârșit acele ce se produc în înșămnarea cuvintelor. Toate aceste schimbări sunt rezultatul modificărilor nesimțite și adăogite una peste alta, prin o acțiune repetată în decursul timpului, rezultat ce ajunge a crea o formă stătătoare, măcar pentru o oare-care durată.

Transformările trebuie să fie închipuite ca producându-se în chipul următor. Într-o formă statornică până atunci, unul sau mai mulți indivizi introduc o schimbare. Cuvântul, locuțiunea prefăcută, sunt transmise familiei care-i încunjură, îmbrățoșate ca o fericită noire care răspunde unei nevoi — de trib, apoi de națiunea întreagă. Această schimbare este împinsă mai departe de către unul sau mai mulți, alți indivizi, și așa tot înainte, până ce conduce la o formă nouă care se fixază, măcar pentru cât-va timp. Puterea care produce forma cea nouă este repetiția pe cale de imitațiune, cele mai adese ori neconștiută, a aceluiaș fenomen. Această imitațiune conduce la o regularitate care une ori poate fi destul de statornică pentru a da iluziunea unei legi. Dar noi am văzut că imitațiunea nu poate da naștere la legi de manifestațiune ale fenomenelor, ci numai la legi abstracte de succesiune. Pretinsele legi

fonetice nu sunt decî altă ceva decît rostirea repetiției, pe cale pe imitațiune, a fenomenelor asemănătoare în domeniul graiului. Se poate ca imitațiunea să înfățișeze lacune, sărituri, ruperi în continuitatea ei, întîmplări care explică excepțiunile ce înfățișază une ori pretinse legi fonetice.

CAPUL IX.

Materialul istoriei

După ce am cercetat condițiunile statornice ale dezvoltăreii, apoi puterile ce o împing la lumină, trebuie să studiam faptele care o constituie și care alcătuiesc materialul istoriei.

Faptul istoric. — Un fapt, pentru a fi istoric, adică pentru a sluji ca bază dezvoltăreii, trebuie să îmbrace un caracter social; el trebuie să se întindă asupra unui grup mai mult sau mai puțin numeros de indivizi. Pentru ca un fapt, individual prin a lui obârșie, să poată dobîndi o valoare istorică, trebuie ca el să înrîurească asupra masselor mai mult sau mai puțin adînci ale omenirei, sau să înfățișeze, sub o arătare individuală, interese sau împrejurări obștești. Iată bună oară pentru ce lista de bucate a banchetului, dat de un colegiu roman din Dacia în ziua de 1 Mai, ne interesează ca document istoric. El reprezintă un obicei obștesc pe care străbunii Ro-

mînilor îl urmau la acea dată, și acest obicei se regăsește la acești din urmă¹.

Această întindere a faptului individual, pentru a deveni social, se îndeplinește pe două căi : imitațiunea voită sau constrîngerea. Am văzut că imitațiunea poate trece de la conștiut la neconștiut, și să devină prin aceasta, din voită, obligatorie. Obligatorietatea poate să fie rezultatul organizării sociale și politice, precum bună oară într-o bătălie, unde soldații expun viața lor în comun, pentru că ascultă de comandă.

Faptele istorice sunt deci sau obștești, sau individuale cu aruncătură obștească. Dar toate faptele sociale nu constituie fapte istorice. Pentru aceasta e de nevoie, ca un fapt social să îndeplinească două condițiuni neapărate.

Maî întâi faptul obștesc, sau individual cu aruncătură obștească, trebuie să fie pus în relație de succesiune cu un alt fapt care l-a precedat. Dacă se lasă la o parte atare relație, sau dacă ea nu poate fi stabilită, faptul social nu constituie decît un fapt coexistent. Dacă bună oară se studiază criminalitatea unei țări, în scopul de a se cunoaște cifra faptașilor de deosebite categorii, spre a se ști numărul închișorilor ce trebuiesc ridicate și mărimile ce sunt să li se deie, faptul social al criminalității este privit, în acest caz, numai din punctul de vedere al coexistenței. Dar dacă se cercetează propășirea criminalității în decursul unui răstimp, și cauzele care au făcut să se sporească cifra delictelor sau a crimelor, se va privi acelaș fapt social din punctul de vedere al istoriei. Un alt exemplu ar putea să ne fie dat de velocipedie. Extinderea acestui sistem de locomoțiune în deosebitele țări, întru cît nu constituie decît o imitațiune curată a faptului însuși, alcătuește un fapt coexistent. Dar dacă el este pus în legătură cu sis-

1. Xenopol *l'histoire des Roumains de la Dacie trajane*, Paris, 1896, I. p. 80.

temele anterioare de locomoțiune, el ie îndată loc în perspectiva istoriei. Tot așa staū lucrurile, dacă să ieū în privire aplicările sale folositoare, spre pildă, pentru împărțirea scrisorilor și telegramelor, sau pentru slujba oștirilor. Aceste imitațiuni *diferențiate* pot constitui tot atâtea trepte istorice, în desvoltarea velocipediē. De asemenea și pentru alte fapte sociale; căci fie-care evoluțiune poate fi oprită, cel puțin în minte, la un moment dat, și formele ce le înfășează în acel moment, pot fi studiate din punctul de vedere al coexistenței.

Dar dacă fie-care succesiune poate fi privită, într-o oprire închipuită a evoluțiunei, din punctul de vedere al coexistenței, nu fie-ce coexistență, chiar printre faptele sociale, conduce numai decît la succesiune, și sunt o mulțime de fapte obștești care nu interesază omenirea decît ca manifestațiune a puterilor coexistenței, fără să înfășezeze nici un interes pentru desvoltare. Această observație ne conduce de la sine la a doua condițiune cerută, pentru ca faptele sociale să poată constitui fapte istorice.

Faptele sociale, pentru a intra în domeniul istoriei, trebuie să poseadă un caracter care nu este de loc cerut, cînd sunt privite numai din punctul de vedere al coexistenței și cînd ele constitue obiectul științelor teoretice ale spiritului, ca politica, morala, dreptul, economia politică. Pentru a deveni obiectul istoriei, *faptele sociale trebuie să aibă urmări sau rezultate intelectuale*. Omul este într-adevăr nu numai minte; el este și corp viu, decî animal; se poate întimpla ca fapte obștești, adecă sociale, să nu atingă decît partea lui fizică, fără a-i interesa mintea. Acest felii de fapte sociale vor putea avea o valoare pentru economia politică, pentru morală, pentru drept; ele nu vor avea nici una pentru istorie. Așa sunt, spre pildă, migrațiunile popoarelor nomade spre căutarea de pășuni pentru turmele lor, sau foamele, epidemiile, răsboalele de stirpire între popoa-

rele sălbătice. Cu totul alt-feliu staū lucrurile, cînd acest felii de tapte aū urmări intelectuale; ele dobîndesc îndată o însămnătate istorică. Aşa fu migraţiunea care aduse pe Fenicienii pe îngusta limbă de pămînt cuprinsă între Liban şi Marea Mediterană, împinse pe acest popor la navigaţiune, la comerţ şi la descoperiri, şi făcu din el unul din cei d-intăi agenţi ai civilizaţiei vechi. Această migraţiune este un fapt istoric de cea mai mare însămnătate, pe cînd acele ale Arabilor Arabiei şi acele ale Beduinilor din Sahara nu o sunt. Tot aşa e cu ciurma care bîntuie din timpuri străvechi în Răsărit, fără a produce altă ceva decît snopiri periodice între existenţele oamenilor, pe cînd Ciurma cea Neagră ce pustii Anglia cătră anul 1350 fu un fapt istoric din cele mai rostite, din pricina urmărilor intelectuale ce eşiră din ea. „Muncitorii devenind foarte rari, ei cerură salarii foarte urcate, şi micii proprietari alcătuind partea cea mai însămnată a claselor mijlocii reprezentate în parlament, obţinură statutul lucrătorilor care fixa nartul salariilor. Dar acest statut conduce la revoluţia ţaranilor sub Wat Tylor în 1381“². Iată pentru ce nu este exact de a spune, cum o face D. *Herrmann Paul*, că „numai societatea face din om o fiinţă istorică“³. Se poate pe deplin concepe o stare socială fără istorie; dovadă societăţile animale, şi printre acele omenesti, societatea chineză, a căreia istorie s-a oprit de mult. Singurele fapte sociale care pot da material istoriei sunt acele cu urmări intelectuale. Şi nu este decît prea firesc lucru ca să fie aşa. Evoluţiunea omenirii se face prin spirit; este singura legătură ce leagă trecutul de prezent şi acest de pe urmă de viitor. Istoria expune această evoluţiune; iată pentru ce am stabilit mai sus, că tărîmul pe care această evoluţiune se poate desfăşura

2. Lavisse et Rambaud, *Histoire générale*, III, p. 382.

3. *Principien der Sprachgeschichte*, p. 8.

este acel al ideilor obștești obiective. Istoria nu se îndelețnicește decî decît cu faptele sociale, adecă cu faptele obștești saū cu aruncătură obștească, care pot să fie înlănțuite în succesiune și care, prin urmare, trebuie să aibă urmări intelectuale.

Formele obștești ale vieței spiritului. — Evoluțiunea spiritului omenesc nu se îndeplinește ca aceea a materiei, prin masse, saū prin organismul întreg ce-î este supus. Ideile obștești, faptele sociale care-î slujesc de temelie, se manifestează prin mai multe clase care, toate împreună, alcătuiesc organismul intelectual. Atare clase de fapte se rapoartă la deosebitele nevoi care, întreținînd viața omenească, devin tot odată organele propășirei ei. Aceste sunt nevoile *economice, politice, sociale, religioase, morale, juridice, artistice, literare și științifice* ale omenirii.

Aceste deosebite categorii de fapte nu urmează în tot-deauna un mers egal și paralel în evoluțiune. Sunt unele care merg păreche; altele ce rămîn în urmă, ca spre a se odihni, a relua puteri și a ajunge mai tîrziu pe acele care le-au întrecut; altele în sfîrșit, urmează cît-va timp un mers înapoi, înainte de a se arunca iarăși pe valul ce duce înainte.

Așa Grecii desvoltară lung timp, într-un chip paralel, formele vieței politice și sociale, pe de o parte, pe de alta acele ale vieței artistice, literare și științifice (sub forma filosofică), pe cînd formele juridice și morale rămaseră pe loc saū chiar dădură îndărăpt. Formele juridice se manifestează din protivă cu putere la Romanî, mai întăi împreună cu formele politice și sociale; ele își urmează însă evoluțiunea, chiar după ce aceea a celor din urmă se oprise. În timpul Veacului de Mijloc, formele religioase și morale se urcară în frunte, spre a fi mai tîrziu înlocuite cu acele artistice și literare ale Renașterei. Predomnirea uneia saū alteia din aceste forme dă caracterul fundamental mediului inte-

lectual, și astfel se schimbă organul de căpitanie, al evoluțiunii, colorînd toate faptele unei perioade, după lumina împrăștiată de elementul ei de temelie.

Toate aceste elemente ale evoluțiunii, de și produse firești ale inteligenței omenestii, sunt cele mai adese ori înrîurite, îndreptate sau modificate prin acțiunea unor inteligenți individuale care ieșesc unele ori forma unor genii extra-ordinare. Așa descoperirile practice sunt opera unor spirite deosebite, cele mai multe rămase necunoscute care sau au dat naștere descoperirilor, sau au prins în săritura ei mîngea aruncată de noroc. Pentru adevărul teoretic, descoperirile științei sunt produsul silințelor, sunt opera unor genii mai mult sau mai puțin puternice; unele ori produsul sforțărilor tuturor cercetătorilor care se folosesc adese ori de ceea ce întîmplarea le pune sub ochi. Formele politice sunt tot-deauna rezultatul activității claselor mai înalte ale societății; adese ori însă acel al unor genii organizatoare. Aceste de pe urmă au mai puțină înrîurire asupra constituției organizărilor sociale. Religiiunile sunt la obîrșia lor (forma fetișistă și politeistă) opera masselor dar în formele lor mai înalte (monoteismu, dualismu) ele sunt plasmuirii individuale; formele vieții morale sunt adese ori în legătură cu acele ale vieții religioase; formele juridice pot fi opera conștiinței masselor, precum pot fi însă și acele ale unui Papinian, Ulpian sau Beccaria.

Cît despre formele care dau naștere frumosului, acele artistice și literare, ele se dezvoltă într-un chip particular. Și ele pot să fie produsul comun al spiritului masselor; dar ele în curînd îmbracă forma individuală. Evoluțiunea acestor forme nu este cu toate aceste continuă. Arta și literatura ajung în curînd culmea, și nu pot face alt-feliu decît să reînceapă, sub o altă formă, plasmuirile lor. Capătul evoluțiunii celorlalte forme ale existenței care au de scop realizarea ideii adevărului în ambele sale direcțiuni

(practică și teoretică) și ideea dreptului, este la ne-sfirșite. Omenirea va pași mereu pe această cale, fără ca vre-odată să ajungă la hotarul ei. Din protivă, forma supremă a frumosului a fost până acuma atinsă de mai multe ori (arhitectura și sculptura grecească, arhitectură ogivală, pictura Renașterii, cîmpenia modernă). Evoluțiunea formelor estetice ale cugetării ne putînd merge mai departe, este nevoită să caute o nouă cale, pe care ea să se poată iarăși înalța către frumosul absolut.

De și spiritul omenesc dă naștere la toate formele existenței, toate nu sunt menite a mulțami nevoi tot atît de trebuincioase. Omenirea în întregul ei nu se interesează în zilele noastre, în întăiul rînd decît de formele economice, politice, morale, sociale, religioase și juridice, și mult mai puțin de acele științifice și estetice ale vieții. Aceste de pe urmă nu interesează decît un mic număr de aleși, clasa cultivată a societăților. Evoluțiunea tinde între altele, a ridica cumpăna intelectuală a omenirii, până la hotarul ce i-a fost fixat prin rasă, așa că într-un viitor, pe care noi îl credem încă foarte depărtat, formele dezvoltării superioare ale spiritului, acele de caracter științific și estetic, vor deveni bunul comun al omenirii în hotarele arătate; dar până ca aceasta să se întîmple, deosebitele popoare nu se interesează, prin masele lor, decît la formele inferioare ale dezvoltării, și lasă acele de caracter superior, știința și arta, mai mult pe sama claselor lor alese care singure găsesc în ele interes și desfătare.

Care este numărul țăranilor sau chiar al lucrătorilor țărilor civilizate care vizitează muzeele lor de pictură și de sculptură, sau care s-au desfătat la ascultarea reprezentațiilor Aidei, a lui Faust sau a lui Lohengrin? Care sunt acei dintre ei ce se interesează să știe dacă pămîntul se învîrte în jurul soarelui, sau dacă el stă pe loc, sau care au grija de cunoaște principiile pe care se razimă mișcările lo-

comotivelor ce văd în fie-care moment trecînd sub ochii lor? Pentru marea, pentru nesfîrșita majoritate a oamenilor, știința și arta mai înaltă, adevăc tocmai produsele supreme ale evoluțiunei, nici nu există. Toate năzuințele lor se mărginesc a cîștiga cu ce să trăiască de astă-zî până mîni, a naște copii și a-i crește cum pot, a-și legăna crierii cu închipuirile unor visuri religioase, a se odihni din cînd în cînd înaintea unui pahar de vin, ascultînd o muzică poporană. Cît despre știință, ei se mulțămesc cu cunoștințele practice ce decurg dintr-însa și care pot sluji nevoilor lor. De aceea nici nu lipsesc ei de a întrebuița descoperirile ce ea le pune la a lor îndămînă, fără a întreba după principiile pe care se razimă aceste descoperiri. Ultimele, cele mai înalte adevăruri ale științei, precum și cele mai strălucitoare plăsmuirii ale frumosului, rămîn pentru ei comori necunoscute. Cele două forme superioare ale vieței omenestii sunt deci, cu toată marea lor însămînatate pentru mersul omenirei, departe de a avea în privirea masei sale, aceeași însămînatate ca elementul binelui și acel al adevărului practic.

Producerea faptelor istorice. — Faptele istorice ale acestor deosebite clase alcătuesc, după punctul de vedere din care sunt privite, elemente sau simple, sau tot mai complicate ale dezvoltărei. Cînd nu se ia în privire decît liniile de căpitenie, faptele ce le alcătuesc sunt de o fire foarte complexă; cînd din protivă te cobori în amărunchimii, faptele sunt reduse la elemente din ce în ce mai primitive. Așa cînd studiăm dezvoltarea religioasă a Europei în totalitatea ei, *Reforma* ne apare ca un fapt istoric mare și unic care se leagă cu altele tot atît de mari ca și dînsa: Renașterea, corupția bisericeii romane, rivalitatea lui Francisc I și Carol al V-lea, constituțiunea împărăției germane etc, Dar dacă disecăm această mare învălmașală religioasă, dacă studiăm

mersul ei în Anglia, trebuie să luăm în bagare de seamă fapte de mai puțină însemnătate, precum : intervenirea personală a lui Henric al VIII-lea, provocată de dorința lui de a se despărți de Catarina de Aragon spre a lua pe Ana de Boleyn. Dacă cercetăm acum întrebarea despărțeniei acestui rege, ea se alcătuește la rîndul ei dintr-un număr de fapte încă mai simple, precum iubirea regelui pentru acea damă de la curtea lui, apelul său la papă, hotărîrea acestuia, ruptura lui Henric al VIII-lea cu Roma, etc. Și fie-care din aceste fapte iarăși poate fi descompusă în altele încă și mai mici, până ce se ajunge la întăile elemente din care se alcătuește istoria, faptele singulare cu aruncătură obștească.

Cum ieș naștere faptele istorice ? Ele sunt productul puterilor desvoltărei, exercitate în oare care împrejurări, din care cele mai însemnate sunt tocmai formele obștești ale minții omenești și condițiunile factorilor statornici. Vom vedea că tot din acțiunea acestor puteri, prin împrejurările prin care străbat, se produce întocmirea serială a faptelor istorice. Așa, bună oară, faptele economice care asigură existența materială a oamenilor, determină și direcțiunea în care popoarele trebuie să se miște, trecînd de la starea de vînători la acea de pastori, apoi la acea de agricultori. Răsboaele lui Napoleon I, fapte datorite puterii individuale a acestui mare geniū militar, erau tot atîtea trepte care însemnaū direcțiunea, în care activitatea lui își deschidea calea.

Orî ce fapt istoric elementar sau compus este productul unei puteri sau a combinărei mai multor puteri, lucrînd prin mijlocirea mai multor împrejurări. Una singură din puterile istorice nu este producătoare de fapte, ci dă numai naștere seriilor istorice ; este puterea *mediului* care nu poate plăsmui fapte, ci numai le preface și le schimbă, potrivit cu caracterul său, și poate ast-feliū produce seriile istorice. Din protivă există un agent care de și nu este o

putere, ci numai întâlnirea neașteptată a acțiunii mai multor puteri — *întîmplarea* — care, cu toate că poate da naștere unor fapte, nu poate produce legi, și prin urmare nici serii istorice. Toate celelalte puteri și cu ele împreună și *întîmplarea*, pot, sau ele singure sau prin acțiunea lor combinată, să devină compozanta cauzelor care, cu cealaltă compozantă, — *împrejurările* —, să dea naștere faptelor istoriei.

Evoluțiunea împinge la manifestarea formelor noue în tot domeniul vieții intelectuale, în același chip precum o făcea pentru formele noue ale vieții materiale, înaintea fixării speciilor. Producerea unor specii noue nu este explicabilă numai prin lupta pentru traiu, selecțiunea naturală și înrîurirea mediului; căci toate aceste puteri nu explică decît izbînda formei celei noue, a variațiunii individuale mai bine adaptate mediului, mai bine înarmate în lupta pentru traiu și care trebuie să izbîndească în selecțiune. Aceste puteri nu explică însă de loc *arătarea* însăși a acestei variațiuni individuale, menită a asigura propășirea formelor organice sau intelectuale. Această arătare, în sinul formelor vechi, statornice, și care ar trebui să se repete fără încetare, nu poate fi explicată decît prin puterea evoluțiunii care, lucrînd în oare-care *împrejurări*, împinge la viață forme noue menite a avea noroc. Ast-feliu evoluțiunea singură explică, prin împingerea ei înainte, succesiunea civilizațiunilor tot mai depline care s-au arătat în neamul omenesc. Tot așa stau lucrurile cu deosebitele elemente din care se alcătuiesc civilizațiunile; căci cărei altei puteri decît evoluțiunii, s-ar putea oare atribui marea serie a formelor politice suitoare, precum feodalismul, monarhia absolută, monarhia constituțională și republica? Cărei alteia, propășirea instrumentului schimbului: marfă, monedă, bilet de bancă, clearing-houses? Este înviderat că faptele noue care răsar în sinul desvoltărei, și o împing necontenit înainte, nu pot proveni decît de la presiunea sta-

tornică a puterii evoluționiste care, după ce au istovit seria prefacerilor materiale, s-a întors acuma asupra spiritului, silindu-l să plămuiască forme tot noue de dezvoltare.

Puterile care se trag din instinctul de conservare, *expansiunea*, *lupta pentru traiu*, *reacțiunea contra acțiunii*, contribuie a fasona, potrivit cu energiile dezvoltate de ele, fenomenele cele noue pe care le scot din elementele ce le procură evoluțiunea. Astfelii formele economice, politice, sociale, religioase, morale, juridice, literare, artistice și științifice, se întind mai mult sau mai puțin, după energia cu care e înzăstrată puterea expansiunii lor, dând naștere la fapte sociale mai mult sau mai puțin însemnate. Religioniunea creștină, produsul evoluțiunii, a devenit, prin expansiunea ei asupra aproape a unei pătrimi din neamul omenesc, un element de căpitenie în dezvoltarea istorică. Descoperirea aburului și a electricității este menită spre o expansiune încă mai puternică care va cuprinde cu timpul tot neamul omenesc. Din protivă, o formă literară, particulară unui dialect, nu se va întinde decît în sinul poporului ce-l vorbește.

Lupta pentru traiu va da naștere unor fapte noue, născute din însuși această luptă între elementele procurate de evoluțiune. Astfelii se vor dezvolta faptele ce vor da naștere luptelor pentru supremația politică, războaiele între popoare; sau acelor pentru precumpenirea economică, adecă luptele civile sau acele între partizii; antagonismului mutual între deosebitele religiuni, secte, erezii, credinți; rivalitatea scoalelor literare, artistice, filosofice. Lupta pentru traiu se poartă însă adese ori între elemente de natură deosebită, precum bună oară între religiuni și stat care se ceartă de la așerbirea economică a popoarelor (rivalitatea între papalitate și imperiu în veacul al XII-lea); între formele economice și acele sociale, cînd clasele până atunci apăsate, voesc să egalizeze condițiunea

lor cu acea a claselor până atunci dominatoare (emanciparea comunelor în Veacul de Mijloc); între formele politice și formele literare sau științifice, când aceste din urmă atacă un sistem politic în ființă și voesc să-l răstoarne (filosofia raționalistă a veacului al XVIII-lea și absolutismul regilor Franței). Se întâmplă ca unele din aceste puteri să se lege împreună, pentru a combate pe altele și să dea naștere unor fapte foarte complicate. Ast-feliu fu legătura formelor politice cu acele sociale și religioase care fură atacate și intrară într-o luptă cumplită cu formele literare, științifice, morale și juridice, din vremea Revoluției franceze.

Reacțiunea contra acțiunii se manifestează în lupta pentru traiu, ori de câte-ori un element este destul de puternic spre a nu fi răpus la cea dintâi lovitură, și face eforturi spre a răspinge pe năvălitor. Faptele de acest felii umplu pretutindene câmpul istoriei, fiind că în lupta pentru traiu se întîlnesc alternative de succes și de căderi care se arată tocmai în jocul reacțiunii contra acțiunii.

Imitațiunea dă și ea naștere la o gramadă de fapte care repetă, modificîndu-le însă, modelurile reproduse.

Individualitatea și întîmplarea în sfîrșit intervin în acțiunea tuturor acestor puteri, pentru a colora producerea faptelor cu o văpsea mai mult sau mai puțin personală, sau pentru a-i întipări caracterul neașteptat al întîlnirilor întîmplătoare. Această din urmă chestiune cere însă o limpezire mai amărîțită.

Generalitate și contingență (producere neașteptată). — Faptele istorice sunt cu atîta mai neașteptate, mai contingente, cu cît sunt productul unei lucrări mai individuale. Ele sunt din protivă cu atîta mai statornice, cu cît se ridică pe o mai largă temelie. Așa graiul unui popor, al unui trib, va împărtăși aceleași caractere de uniformitate, în toată

massa oamenilor care-l vorbesc. Dar un poet, un orator, un filosof, o individualitate oare-care, vor iscodi terminii, întorsături de fraze speciale, care nu vor aparține decît lor. Pe cînd s-ar fi putut tot-deauna cuncaște chipul cum poporul în deobște ar fi redat gîndirea lui, nu se va putea nici odată face lucrul pentru unul din acești maeștri ai grăiului care vor posedă chipuri speciale, neașteptate, de a-și rosti cugăturile. Pictura italiană, înainte de Cimabue și de Giotto, îmbrăca forma obștească a artei bizantine. Aceste două genii îi dădură o îndreptare cu totul alta, pe care nimene nu ar fi putut-o prevedea. Emigrarea unui popor este determinată de cauze obștești, precum desimea populației, nestatornicia popoarelor nomade, lipsa de hrană; dar direcțiunea în care această emigrare se îndeplinește poate fi adese ori rezultatul unei gîndiri individuale. Bătăliile sunt rezultatul ciocnirii masselor; dar izbînda saŭ pierderea atîrnă, de obicei, de chipul cum încăerarea a fost condusă de un cap, decî de înrîurirea individuală.

Indiviziî nu fac, cele mai adese ori, decît să execute ideile obștești; dar modul urmat de ei spre a o face, va colora tot-deauna faptul istoric dat la lumină, cu o vâpsea individuală. Această înrîurire a individului, asupra faptului datorit împrejurărilor obștești, va fi cu atîta mai rostită, cu cît individualitatea va fi mai puternică. Se pot întîlni cazuri, în care această din urmă lucrează în sens protivnic tendințelor obștești, și provoacă un curent opus celui urmat de evoluțiune. Acest curent nu se mîntine de obicei decît numai cît timp personalitatea se afla în capul lui; de îndată ce ea dispăre, curentul obștesc se restabilește. Așa fu acel determinat de Carol cel Mare, prin năzuința lui de a face să revînie ideea statului roman, în contra fărâmatăurii societăței feudale.

Dar această acțiune a individualităților este slabă la începutul ori-cărei desvoltări, și numai cît cu tim-

pul individualitățile dobîndesc înrîurire asupra producerei faptelor istorice. Așa este destul de cunoscut, că în întăile începuturi ale societăților rudimentare, acțiunea individului e foarte puțin simțită, după cum se vede lucrul la salbatici. Apoi la Romani, în vremile Republicei, aristocrația tot-deauna reînnoită prin familiile ce se urcau din plebe, conduse poporul la mărire și la glorie, fără ca niște oameni deosebiți să fi întipărit pe faptele îndeplinite de ea, pecetea individualității lor. Acțiunea lor era puțin simțită, din pricină că poporul întreg, sau cel puțin clasa lui diriguitoare, era puternic, energetic și inteligent. Cu cît se slăbește organizarea republicană, cu atîta acțiunea indivizilor începe a se întipări în fapte. Gracchi, Marius, Sylla, Catilina, oamenii întăiului triumvirat, acei din al doile, fac să treacă tot mai mult predominarea masselor la precumpenirea personală. Producerea faptelor istorice ie din ce mai mult un caracter individual. „Istoria împărăției romane nu mai este decît istoria unei serii de personalități. Un singur om conduce universul, în cursul unui an, în cursul a două-zeci de ani. De la starea morală a acestui om va atîrna fericirea sau nefericirea lumii. Dacă este bun, dacă este stăpîn de sine, omenirea va răsufli, și nu se mai teme decît de bătrîneța sau de urmașul lui; dacă este rău, dacă mintea lui este turbure, omenirea trece prin zile din ce în ce mai întunecoase și nu se mai gîndește decît la moartea lui“⁴. Creștinii din întăiele timpuri alcătuiau o masă nedeosebită, în care cu toții porunceau și cu toții ascultau. Cu timpul se desfăcu, pe acest fond comun, autoritatea celor bătrîni (*προεσβήτεροι*) apoi aceea a episcopilor, mitropoliților, patriarhilor, pentru a culmina în Apus, în puterea papală. Rolul individualităților se întinde mereu în paguba celui al masselor. Faptele religiunii creștine vor fi determi-

4. Beulé, *Tibère ou l'héritage d'Auguste*, Paris 1870, p. 131.

nate tot mai mult prin personalitatea capilor ce o conduc. Cîntecele populare sînt la început opera colectivă a poporului întreg. Cu timpul se alege o clasă de barzi care se îndeletnicesc cu ele în special, și mai tîrziu cîte-va personalități mai însemnate se desfac din ele și-și fac un nume nemuritor de cîntăreți poporani. Cum ie aminte și D. *Herrmann-Paul*: „desvoltarea raporturilor sociale ale dreptului, ale poezii și ale tuturor celorlalte arte, arată cu atîta mai mult uniformitate și face cu atîta mai mult întipărirea unei nevoi firești, cu cît stratul pe care le culegi este mai primitiv”⁵. Dacă s-ar putea închipui o stare a societății, din care acțiunea individuală ar fi cu totul înlăturată și ar fi înlocuită cu cea a masselor, faptele istorice ar fi mult mai regulate. Dar acțiunea individualităților nu poate fi neutralizată nici o singură clipă; fiind că oamenii sînt acei ce fac istoria și pentru că fie-ce om alcătuiește o lume aparte. Mai mult sau mai puțin puternică, intervenirea elementului individual se manifestează în fie-care moment, și o mare parte din faptele care alcătuiesc istoria unui popor sînt produsul inițiativei individuale. De și această inițiativă nu este adese ori cu putință, decît fiind-că obștimea este dispusă a o urma, nu este mai puțin adevărat că ea întipărește desvoltării, pecetea individualității care i-a dat naștere. Caracterul faptului ar fi putut să fie cu totul altul, dacă altă personalitate l-ar fi determinat. Iată pentru ce desvoltarea faptelor omenesti care alcătuiesc istoria, este compusă în cea mai mare a ei parte din elemente contingente, cu nepuțință de prevăzut. Cauzele care le-au produs sînt date, nu numai de nevoile obștești pe care ele cată să le mulțamească, ci încă și de felul spiritului a-celora ce conduc mișcarea.

Cauzele fenomenelor istorice sînt de natură in-

5. *Principien der Sprachgeschichte*, Halle, 1888, p. 23.

trinsecă, cît timp aceste din urmă aũ un caracter necesar, adecã atunci cînd ele se desvoltã în chip fatal unele din altele. Cu cît individualitãțile rostesc înrîurirea lor, cu atîta cauzele fenomenelor se deslucesc și devin extrinsece; ele nu mai sunt date numai de singurul element necesar al fenomenului, dar încã și de motivele personale care determinã lucrarea individualitãței ce le provoacã, sau de intervenirea neașteptatã a întîmplãrei. Cît timp Tatarii sau Mongolii duceau o viață dedatã prãdãciunii, cauza unui ast-feliu de chip de agonisire a avuțiilor era datã prin însuș constituirea vieței acestui popor: starea sa nomadã. Țara locuitã de el și care nu putea îndestula nevoile sale de hranã, îl silea din cînd în cînd sã iasã din hotarele ei, spre a obține prin silnicie lucrurile de care avea trebuință. Darã, cînd Gengis-Khan și mai tîrziu Tamerlan împinserã pe Mongolii la cucerirea lumii, cauza acestui fapt istoric nu mai poate fi gãsitã în condițiunile obștești ale vieței acestui popor; ea trebuie sã fie combinatã cu motivul individual conținut în complexiunea mintalã a capului pe care soarta îl împinsese la a lui conducere. Tot așã cu sistemul feudal care începe sã se desvolte îndatã dupã așãzarea barbarilor în împãrãția romanã. Cauza acestei noue formațiuni istorice reșede, ca putere, în instinctul de conservație; ca împrejurãri, în starea obșteascã a spiritelor, în predominarea elementului individual asupra ideilor obștești; în amestecul ce se fãcea între dreptul de proprietate și acel al autoritãței; în legãturile ce se întemeiarã între capul de bandã și tovarãșii sãi, etc. etc. Intervenirea personalã a lui Carol cel Mare opri, pentru cît-va timp, aceastã mișcare de descompunere a ideeii de stat. El se sili sã restatorniceascã unitatea administrației, și sã facã sã reinvie ideea romanã a statului atot puternic. Cauza acestui fapt care se mãntinu cît timp trãi Carol cel Mare, nu mai poate fi gãsitã în împrejurãrile obștești arãtate

mai sus ce tindeaŭ tocmai a aduce un rezultat protivnic, ci în firea individuală a marelui om care luase în mînile lui soarta omenirii europene. Înaintea arătării lui Mahomet, Arabii înfătoşau pe ici pe colo tendinŭi la monoteismu, ŝi unitatea naŭiunii fŭsese pregătită prin predominarea limbei Hedjazu-lui. Dar nu poate fi îndoială, că numai înrîurirea personală a întemeietorului Islamismului determină adîncă prefacere petrecută în spiritul ŝi moravurile Arabilor, ŝi-î împinse a eŝi din țara lor ŝi a întreprinde cucerirea lumii.

Există mai multe grade în combinarea acŭiunii celor două cauze, acea de caracter necesar ŝi acea de obîrŝie contingentă, individuală. Pentru personalitățile mai puŭin înŝămnate, cauza, cu toate că-ŝi iea naștere în complexiunea organică a individului, se subordonă cauzei obŝteŝti. Individualitățile nu se desfac, în întregul lor, de pe fondul comun pe care au răsărit. Motivele personale care determină felul lor de a lucra, de ŝi sunt colorate prin firea lor particulară, nu-ŝi trag mai puŭin sucurile lor hrănitore din pămîntul obŝtesc al caracterului poporan. Aŝa un poet poporan va schimba un cîntec naŭional după ideile lui; dar aceste idei vor fi tot de felul de a fi împărtăŝite de poporul întreg. Dacă din protivă o individualitate puternică, cum a fost acea a lui Ariosto, întreprinde să alcătuiască o poemă pe o temă poporană, concepŭiunea lui va lua un caracter special, care va răsări cu putere pe fondul poporan din care s-a inspirat.

Se poate deci stabili principiul următor, foarte înŝămnat, cînd este vorba a-ŝi da samă în chip exact de mersul istoriei.

Faptele istorice sunt cu atîta mai statornice ŝi cauzele lor cu atîta mai întrinsece, cu cît sunt productul unei obŝtimii mai întinse; ele devin cu atîta mai contingente ŝi cauzele lor cu atîta mai extrinsece, cu cît sunt determinate prin intervenirea personalităților mai înŝămnătoare sau prin acea a întîmplării.

Am luat-o aminte încă în mai multe rînduri că generalitățile succesiunii, nu trebuie căutate în spațiu, ci numai în timp; că fie-care serie de fenomene succesive conduce la urma urmei la un rezultat în care ea se întrupează. Iata pentru ce fie-care fapt istoric este tot-deauna, prin partea sa obștească, rezultatul unei dezvoltări anterioare. Faptul final înfașoșază deci *seria condensată*, precum legea de coexistență înfașoșază *faptul generalizat*. Fie-care fapt este rezultatul unei serii, și fie-care serie trebuie să aibă drept rezultat un fapt istoric. Așa, bună-oară, în exemplul mai sus adus, încercarea lui Carol cel Mare de a reconstitui autoritatea romană — privit în rezultatul lui obștesc — este un fapt; dar acest fapt a fost constituit prin o serie întreagă de măsuri care se urmează și se desfășură în curentul timpului. Aceste măsuri, adase una cătră alta, dau naștere seriei istorice, determinată prin impunătoarea personalitate a celui mai mare suveran al Veacului de Mijloc.

Pentru a ne da pe deplin samă despre succesiunea faptelor istorice, trebuie să cercetăm acuma înlănțuirea acestor fapte în seriile istorice.

CAPUL X.

Seriiile istorice

Ideile obștești ale coexistenței și acele ale succesiunii. — Acțiunea puterilor, și prin urmare cea a legilor dezvoltării, asupra materialului istoric și asupra faptelor istorice, dă naștere la niște înlănțuiri succesive care înfățișază o oare-care regularitate, și pe care am denumit-o cu termenul de *serii istorice*.

Regularitatea acestor serii constă în o deolaltă ținerere a dezvoltării faptelor ce le alcătuiesc. Ele pleacă de la un simbur e oare-care și se prefac gradat, pentru a eși la un rezultat. Direcțiunea, în care faptele se mișcă, se rostește cu timpul îndestul de limpede, pentru a învoi să se întrevadă linia pe care vor urma-o în viitor. Și în istorie deci, și în deobștie în înlănțuirea faptelor succesive, se pot desface idei generale din faptele singuratice. Numai calea urmată de minte, pentru a stabili aceste idei generale de succesiune, este cu totul deosebită de cea pe care o pune în lucrare, spre a descoperi legile coexistenței.

Aceste din urmă provin din generalizarea unor mișcări sau acțiuni coexistente și asemănătoare; ele formulează această mișcare sau această acțiune într-un chip mai mult sau mai puțin obșteșc, în ceea ce privește spațiul, și absolut statornice, în ceea ce privește timpul. Formula generală rostește legea fenomenului de care e vorba; ceea ce este de samă, în această generalizare, este unitatea la care se reduc faptele și cauzele individuale.

Cu totul alt-feliu stau lucrurile cu ideile generale culese asupra înlănțuirilor faptelor succesive. Aici nu poate fi vorba, de a găsi o singură unitate, pentru a întruni sau explica faptele coexistente și asemănătoare; ci de a prinde faptele succesive și neasămănătoare, unele cu altele, în o singură legătură. Ideea obștească este cea ce reproduce această legătură; este firul pe care să înșiră boabele faptelor succesive.

Ast-feliu când se spune că corpurile ce cad, sporesc în repejune proporțional cu patratul timpului parcurs, se rostește prin o idee obștească, o clasă universală de fenomene, acea a căderii corpurilor. Dară când se constată, spre exemplu, că descompunerea sistemului feudal, conduse cu încetul la stabilirea puterii monarhice, se extrage această idee, dintr-o clasă de fapte succesive care, de și neasămănătoare între ele la toate epocile succesiunii lor, iesă la unul și acelaș rezultat.

Această geneză deosebită a legilor coexistenței și a ideilor obștești succesive, are ca urmare, o adîncă deosebire în caracterul lor.

1) Legile coexistenței au mai tot-deauna o aruncătură universală, în ceea ce privește spațiul și sunt tot-deauna vecinici în timp. Ideile generale successive sunt, din protivă, tot-deauna mărginite atît în spațiu cit și în timp. Ele nu au nici odată o valoare universală, pentru toate faptele de acelaș felii, nici pentru tot neamul omenesc. Ast-feliu stabilirea

puterei regale în Franția și cea a libertăților publice în Anglia, nu au valoare, decît pentru țara, și în decursul perioadelor ce corespund cu desvoltarea acestor fenomene.

Deci, pe cînd legile coexistenței au un caracter universal pentru fenomenele de același felii, ideile generale trase din faptele succesive nu au decît o aruncătură limitată. Să amintim că același caracter a fost recunoscut mai sus (Cap. II) pentru oarecare fapte istorice care întrec proporțiunea faptelor individuale, fără ca totuși ele nici odată se ajungă a deveni universale. *Istoria nu leagă decî între ele decît fapte individuale sau generalități limitate în spațiu și în timp, și legătura pe care ea o stabilește între aceste fapte este ea însăși, sau individuală, sau o generalitate limitată.*

Temeiul acestei deosebiri este ușor de pătruns. Legile coexistenței lucrează tot-deauna asupra aceluiași felii de fapte; acele de desvoltare, din protivă, asupra unor fapte neconținut altele. În cele dintăi, puterea se întrupează în împrejurări care au un caracter universal; în cele de al doilea, ea se întrupează în împrejurări neconținut schimbătoare. Cu toate că chipul de lucrare al puterei și prin urmare acel al legilor prin care ea se manifestează, rămîne același, totuși aplicîndu-se el, în succesiune, pe un material vecinic schimbător, nu este decît prea firesc, ca rezultatul acestei acțiuni să se schimbe fără încetare. Regularitățile succesiunii nu vor putea decî nici odată avea un caracter universal, pentru același rînd de fenomene. *Fie-care regularitate va constitui o serie istorică particulară.*

2) Faptele coexistente nu sunt în raport decît cu cauza (putere și împrejurări) care le produce; ele sunt cu totul neatirnite unele de altele. Peatra ce cade la Paris nu este în nici un raport cu cea ce cade la Antipode.

Faptele succesive sunt, din protivă (cel puțin prin

partea lor obștească) tot-deauna în relație unele cu altele. Cuceririle Romanilor avură de efect ruina micilor proprietari: îngrămădirea acestora în Roma, dădu naștere proletariatului politic care, la rîndul său, fu pricina absolutismului imperial. Prin partea lor individuală, sau prin acea ce atîrnă de întîmplare, faptele succesive sunt și ele izolate; dar ele se leagă de succesiune prin partea lor obștească.

3) Legile coexistenței nu sunt numai universale. Ele se împacă și cu un grad de precizie mult mai mare, decît acela la care pot năzui generalitățile succesiunii, și dacă, în multe cazuri, preciziunea lipsește, chiar pentru formulele coexistenței, precum bună-oară în stabilirea legilor biologice, aceasta nu se întîmplă din pricina faptelor însăși, ci din acea a nedeplinei lor cunoștinți. Lipsa de precizie, în formulele privitoare la faptele succesive, provine mai ales din intervenirea elementului individual în succesiune, precum și din acea a întîmplărei. Aceste elemente nu joacă decît un rol de a doua mîină, uneori chiar nul, în universalitățile coexistenței, pe cînd în succesiune, ele determină adesa ori firea și mersul faptelor. Așa în proporționalitatea între nașteri și morți, moartea lui Carol al II-lea regele Spaniei nu ar face decît să sporească cu o unitate citra morților. În sfera succesiunii, acest fapt avu, drept urmare, războiul pentru succesiunea Spaniei.

4) În sfîrșit, precum am văzut-o mai sus, legile coexistenței fac cu puțință prevederea și prezicerea *faptelor viitoare ele însăși*, pe cînd generalitățile succesiunii — seriile istorice — nu pot sluji decît spre a face să se întrevadă direcțiunea pe care *faptele, în ele însăși necunoscute* ale viitorului, o vor urma în a lor desvoltare.

Producțiunea seriilor istorice. — Producțiunea faptelor coexistente singuratice este datorită acțiunii puterii, prin împrejurările particulare, de fire coe-

xistentă : cea a legilor coexistenței este datorită a-celeeași acțiuni, privită ca punându-se în lucrare prin împrejurări universalizate.

Producțiunea faptelor succesive este datorită acțiunii puterilor desvoltărei, prin împrejurările particulare de fire succesivă ; cea a seriilor istorice este datorită acțiunii acelorași legi, pusă în lucrare prin un șir de împrejurări succesive și neasămănătoare.

Printre puterile desvoltărei, numai acele transformătoare înlănțuiesc faptele în succesiunile seriale. Puterile cu acțiune statornică, nu produc acest efect. Rasa și mediul din afară nu dau naștere la întocmiri seriale de fapte istorice ; ele fac numai atîta, că condiționează odată pentru tot-deauna desvoltarea, închizîndu-o în oare-care hotare, împingînd-o într-o direcțiune, sau colorîndu-î manifestarea într-un chip particular. Puterile transformătoare, din protivă, modifică fără încetare faptele spiritului, în timpul ce le leagă împreună, și constituie ast-feliu seriile propășitoare sau înapoitoare care alcătuesc valurile evoluțiunei. Vom avea în curînd prilejul de a arata, printr-un exemplu, deosebirea între modul de lucrare al puterilor statornice și acel al puterilor de caracter transformător.

Toate puterile istorice aū de efect a transforma faptele ; toate concurg decî spre a face să evolueze spiritul omenesc. De aceea puterile secundare nu sînt decît agenții evoluțiunei. Acțiunea fie-căreia din ele este întovărășită de cea a marelui puteri evoluționiste. Această din urmă singură întipărește acțiunei celor-lalte puteri un caracter transformător. Fără acțiunea împreună-mergătoare a evoluțiunei, înrîurirea mediului, expansiunea, lupta pentru existență, imitațiunea, puterea individualității și cea a întîmplărei, nu ar produce decît fapte coexistente, după cum se întîmplă lucrul în zilele noastre cu unele din aceste puteri în remnul animalității. Evoluțiunea întovărășind decî acțiunea tuturor puterilor secundare

ale istoriei, urmează că ea este de față pretutindea, în seriile cele mari ca și în acele mici de fapte succesive. Iată pentru ce se vorbește de evoluțiune, pentru ori-ce parte a dezvoltării: evoluțiunea neamului omenesc, cea a Greciei, cea a filosofiei grecești, cea a școlii lui Platon.

Printre puterile secundare care stau în slujba evoluțiunii, acțiunea mediului și puterea individualității lucrează fără încetare asupra mersului dezvoltării, pe când celelalte: puterea expansiunii, cea a luptei pentru traiu, reacțiunea, imitațiunea și împlinirea, nu intervin în acest mers decît în răstimpuri.

Intr-adevăr un mediu intelectual oare-care va încunjura tot-deauna ori-ce manifestare și ea se va îndeplini tot-deauna prin mijlocirea indivizilor. Prezența unei atmosfere intelectuale la toate epocile dezvoltării spiritului nu poate fi tăgăduită. Nu este tot ast-feliu cu rolul individualității în dezvoltarea primelor vrîste ale omenirii, cînd, după cît s-ar părea, această dezvoltare se face prin mijlocirea masselor. Totuși trebuie luat aminte, că chiar în acest caz, tot individualitățile mai însemnătoare slujesc de agenți pentru evoluțiune, căci tot unui individ i-a venit pentru întâia oară în gînd de a îmblînzi un animal, de a se sluji de foc, de a pune să fiarbă alimentele, de a pune roți la căruțe, coade la topoare și ciocane. Dacă numele acestor indivizi ar fi cunoscute, am saluta în ei tot pe atîția binefăcători ai omenirii; dar ei rămînînd recunoscuți, noi atribuim aceste prețioase descoperiri masselor care le întrebuițară. De la o epocă înainte, rolul indivizilor, în mersul istoriei, nu mai poate fi tăgăduit, și dacă în zilele noastre acest rol pare iarăși a da îndărăpt, aceasta nu este decît o aparență. Civilizațiunea întinzîndu-se, ea iea în slujba sa un mai mare număr de inteligenți alese, în sînul cărora individul pare a dispărea; dar este inviderat că masa oamenilor tîrîți de șivoiū este fără asemănare mai

mare decît grupul de indivizi care conduce vasul propășirei.

În fie-care serie istorică, vom găsi tot-deauna la lucru întâi marea putere a evoluțiunei, apoi acțiunea mediului și puterea individualității. Celelalte puteri ale istoriei nu intervin neconținut în dezvoltare. Une ori întîlnim puterea expansiunei, lucrînd singură și într-un chip pacinic, pentru a da naștere unei succesiuni de fapte; alte dăți, aceeași putere a expansiunei, întîlnind elemente ce se împotivesc predominării unei forme de cugetare, deslănțuește o altă putere, aceea a luptei pentru traiu; alte ori iarăși, ea ajunge a precumpeni prin calea imitațiunei. În multe cazuri lupta pentru traiu abate dintr-o singură lovitură elementul dușman; în altele ea se îndeplinește, prin un șir mai mult sau mai puțin lung, de acțiuni și de reacțiuni. Toate aceste puteri la rîndul lor, sunt favorizate sau împiedecate, în a lor acțiune, prin puterile continue ale evoluțiunei, acțiunei mediului și a individualității, așa că *succesiunea fenomenelor care alcătuește seria istorică este rezultatul acțiunei deosebit combinate, calitativ și cantitativ, a tuturor acestor puteri întrunite.*

Să luăm cite-va exemple, spre a limpezi mai bine formațiunea seriilor istorice. Am văzut, în Capul asupra *Evoluțiunei în istorie*, chipul cum civilizațiunile ce s-au urmat pe pămînt, s-au înlănțuit unele de altele. Dar fie-care din aceste civilizațiuni constituie, la rîndul ei, o serie particulară, sau mai curînd rezultanta unui număr mai mare sau mai mic de serii mai mici care le alcătuesc. Așa, civilizațiunea grecească se așază ca o verigă între civilizațiunea orientală și cea romană. Faptele care alcătuesc civilizațiunea grecească se află orînduite în mai multe serii paralele sau succesive, a căror întrunire constituie civilizațiunea elenică. Ast-feliu fură: dezvoltarea mitologiei grecești, unită cu cea e poeziei epice; cea a teoriilor filosofice care merge părăche cu dezvoltarea artei. La decăderea acestor se-

rii, scoalele din Siracuza și Alexandria le înlocuiește prin aceea a concepțiilor științifice. Și fie-care din aceste serii cuprinde altele mai răstrânse în timp și în spațiu. Pentru artă, bună-oară, seriile date prin deosebitele scoale artistice ale Greciei : acele din Atena, din Argos, din Rodos, din Pergam ; pentru filosofie : seriile scoalelor ionice, pitagoreice, eleate, atomiste, filosofia morală a lui Socrate, sofistii, etc. Fie-care din aceste scoale ie naștere, crește, înflorirește și se transformă în o alta, într-un chip succesiv. Desvoltarea politică a Greciei se îndeplinește și ea prin serii, paralele sau succesive, ale înfloririi deosebitelor state, serii compuse, la rîndul lor, din altele mai mici, alcătuite de deosebitele succesiuni de fapte politice. Așa istoria poporului grecesc începu în orașele Asiei-Mici și în acele ale Greciei-Mari, spre a trece apoi la Atena și la Sparta. După dărăpănarea acestor două state, conducerea soartei poporului grec căzu pentru cît-va timp la Teba, spre a se abate apoi — lăsînd la o parte cucerirea din afară, și ne privind decît la desvoltarea lăuntrică — asupra ligelor Acheană și Etolică.

Istoria civilizațiunii grecești care s-a cufundat în valurile trecutului, s-a alcătuit decî dintr-un număr de serii cu desvoltare paralelă sau succesivă, și în sinul acestor serii însăși, s-ar putea descoperi altele mai mici : desvoltarea succesivă a ideilor la artiști sau la filosofi, seriile ce au slujit la constituirea evenimentelor politice. Aceste din urmă sunt iarăși alcătuite la rîndul lor prin faptele sociale singurate, materialul primar al istoriei.

Toate aceste serii sunt datorite în întăiul loc, acțiunii puterii evoluționiste care făcu să se urce, apoi să se coboare, civilizațiunea grecească, precum și deosebitele succesiuni de fapte ce o alcătuesc. Evoluțiunea tuturor acestor elemente se îndeplinește cu ajutorul puterilor de a doua mîna ale istoriei.

Toate aceste serii : artistice, filosofice, politice, ști-

ințifice, fură productul înrîurirei mediului și individualităților, prin mijlocul cărora ele se realizează. Aceste scoale fură împinse, prin puterea expansiunii și prin aceea a imitațiunii, la înflorire și la întindere. Pentru a se înlocui unele pe altele, trebui să intervină lupta pentru traiu, și aceasta se manifestă une ori sub forma reacțiunii contra acțiunii. În dezvoltarea politică, din protivă, lupta pentru traiu determină în primul loc formațiunea seriilor, adeseori întovărășită de reacțiunea contra acțiunii și uneori și de imitațiune. Întîmplarea amestecă pretutindene jocul său neașteptat în dezvoltarea tuturor acestor serii.

Dacă privim la dezvoltarea literaturii franceze, de la Renaștere în coace, videm că la epoca cînd această dezvoltare se manifestă, Renașterea plăzmuise un mediu intelectual particular, alcătuit din reînvierea vieței antice: în arte, prin imitațiunea formelor artei grecești și romane; în drept, prin studiul dreptului roman; în limbă, prin acel al grecești și latine; în moravuri și credinți, prin un păgînism foarte rostit pînă chiar la oamenii bisericești. Puterea evoluțiunii împingînd pe poporul francez la producțiunea literară, această producțiune trebuia să se întocmească potrivit cu condițiunile mediului. Și ea se pune la imitat antichitatea, și mai întăi prin limbă care fu latinizată (Ronsard și Pleiada); apoi prin operele literare ele însăși (Corneille, Racine, Boileau). Cu timpul, o schimbare se petrecu în spiritul public și alcătui un nou mediu intelectual: stricarea societăței politice, fără de legile ocîrmuirii pe de o parte; de alta exemplul viu al libertăților engleze. Direcțiunea imitațiunii în literatura franceză se schimbă de a totului tot. Ea luă drept model Anglia, așzămintele ei, filosofia și literatura ei¹. A-

1. Acest punct a fost pus în lumină pentru întăia oară de Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, trad. Baillot, III, p. 77.

cest nou izvor de inspirație schimbă caracterul literaturii franceze. Frumosul ce o hrănise, în perioada de mai înainte, se coborî la rolul de mijloc, pe cînd ținta urmărită era critica stărei sociale și politice, îndreptarea fără-de-legilor. În timpul Revoluției franceze din 1789, predominarea maselor puțin cultivate, cu gustul lor de grosolan și necioplit, aduse o decădere literară foarte rostită care, pe vremile lui Napoleon, se prefăcu în un caracter teatral, potrivit-și după întorsătura de minte ce urma în această epocă îmboldirea dată de personalitatea atot-puternică a marelui cuceritor. De astă dată, înrîurirea mediului se impunea de a dreptul, și nu pe calea imitațiunii, întrucît producerile literare ale Franței nu mai erau imitate după acele străine, ci se conformau numai tonului predominant al epocii. Aceeași acțiune directă a mediului lucrează și la epocile posterioare ale literaturii franceze, foarte puțin înrîurită de imitațiunea modelurilor străine. Școala romantică se ia după mediul creat prin studiul Veacului de Mijloc; școala realistă după acel în care predomină spiritul științific și cercetarea adevărului. În zilele noastre mai multe curente de reacțiune s-au arătat împotriva acestei de pe urmă școale; unul din ele, întemeiat pe o mai dreaptă aprețuire a rolului literaturii care trebuie să urmărească realizarea frumosului și nu aceea a adevărului; un altul, de caracter mistic ce pare a voi să se întoarne către vremile trecute.

Cu toate aceste prefaceri suferite de producțiunea literară a Franței în decursul timpului, ea păstrează la toate epocile un caracter fundamental, statornic și neschimbat, care se trage din felul rasei și din mediul exterior: „spirit cumpătat, grațios, delicat, subțire și plecat către glumă, și al căruia caracter de căpitenie este orînduiala și farmecul“². Aici se

2. H. Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, I, p. 84.

poate videa deosebirea ce există între acțiunea puterilor statornice și cea a puterilor transformătoare, asupra elementelor dezvoltării.

Seria feudală, product al evoluțiunei, este determinată, în esența ei, prin legea concordanței cu mediul intelectual : lipsă de idei obștești ; relațiuni ale capului bandeii cu supușii săi ; stabilirea trainică a barbarilor pe teritoriul împărăției romane. În al doile loc, seria feudală este productul legii de dezvoltare de sus în jos, care făcu să se coboare această nouă formă a societății până în cele de pe urmă ale sale unghere : relațiuni între suzerani și vasali, între patroni și lucrători, între preoți și paraclisieri. Dar această lege a dezvoltării de sus în jos se îndeplinea prin mijlocirea puterii imitațiunei. În sfârșit feudalismul, tîrît prin puterea expansiunei, trebuia să între într-o luptă pentru traiu, împotriva tradițiunilor monarhice, imitate mai întâi de Merovingieni, după exemplul împărăției romane, apoi reînnoite de Carol cel Mare.

Pretutindene în jocul acestor puteri, individualitatea vine să amestece pe al ei, și dă ast-feliu oricărei dezvoltări seriale, caracterul unic și contingent care-l deosebește de toate dezvoltările celelalte paralele, anterioare sau posterioare, de acelaș felii. Seria istorică a Revoluțiunei franceze, în care tocmai mari puteri erau la lucru, atîrnă în forma pe care o luă, în mare parte, de individualitățile ce fură amestecate în ea. Așa convocarea statelor, cu îndoita reprezentare a burghezimei (fapt datorit însămnațetei pe care acest element îl dobîndise în Franția, dar și personalității lui Necker) aduse desbaterea asupra modului de votare (fapt datorit puterii obștești a instinctului de conservare al stărei a treia, și împrejurărilor îndoitei cifre a reprezentanților săi, precum și partizanilor pe care-i număra în rîndurile nobleței și ale clerului). Această desbatere avu de urmare, refuzul majorității nobililor și a clerului,

de a face împreună adevărarea alegerii (putere obștească : instinctul de conservare a acestor două clase de privilegiați ; împrejurare : minoritatea glausurilor lor). După constituirea stărei a treia ca adunare națională, Ludovic al XVI-lea ordonă stărei a treia de a se împrăștia (putere : individualitatea lui Ludovic al XXI-lea, cu caracterul său nestatornic ; împrejurare : încurajare din partea privilegiaților). Adunarea refuză (putere obștească : instinctul de conservare ; împrejurare : încurajare din partea întregii națiuni) ; regele la rîndul lui cedează și ordoană privilegiaților să se întrunească cu stărea a treia (putere : nestatornicia regelui ; împrejurare : ținută vîrtoasă a poporului și teama regelui). Tot așa va fi cînd Ludovic al XVI-lea va jura pe constituțiune ; cînd va căuta să se subtragă de la jurămînt prin fugă ; cînd va fi arestat ; cînd va fi declarat decăzut de la tron, etc.

Pretutindene decî, în Revoluțiunea franceză, pînă la moartea regelui, personalitatea lui joacă un rol însemnat în desvoltarea seriei, cu toate că nu pare a fi decît jucăria marilor puteri deslănțuite în această cumplită frămîntare : instinctul de conservare al maselor, lupta pentru traiu, reacțiunea contra acțiunei. Dar acest rol, jucat de Ludovic al XVI-lea în timpul vîrtejului revoluționar, se explică prin puțina statornicie în caracterul său. Cînd personalitatea e covîrșitoare, atunci puterea înfățoșată de dînsa, cu interesele, virtuțile, viciile sau pasiunile ei, conduce de sus desvoltarea și devine obîrșia unor serii întregi de fapte. Ast-feliu fură personalitățile puternice ale întemeietorilor de religiuni : Moisi, Hristos, Mahomed ; ale marilor genii politice : Alexandru cel Mare, Cesar, Carol cel Mare, Napoleon ; a puternicilor genii artistice sau literare care au făcut școală, etc.

Numai jocul combinat a tuturor acestor puteri și a tuturor legilor ce iesă din ele, poate explica deosebitele fenomene istorice, precum și a lor întoc-

mire serială. Este cu neputință de atribuit producerea lor, singurei puteri a imitațiunei, cum o voește Dl. Tarde. Căci, dacă bună-oară, marea înflorire a picturii italiene din timpul Renașterii este, precum am văzut-o, datorită (și numai în parte) puterii imitațiunei, cum să se explice prin aceeași putere, decăderea și peirea ei? Ar trebui doar se admitem în acest caz, o imitațiune negativă, adică ceva peste putință de închipuit; pe cînd, dacă se admite o scădere a puterii evoluționiste în această formă a producerii intelectuale, unită cu schimbarea mediului, în urma dărăpănării materiale a Italiei, dispariția acestei arte nu poate să ne mai pară neînțalasă.

Pentru a da încă unele exemple despre modul de producțiune al seriilor istorice, prin acțiunea combinată a puterilor dezvoltărei, să amintim rechemarea Stuartilor la tronul Angliei, întimplată cu toate aceste, după o revoluțiune ce dusesse pe unul din ei la esafod. Înriurirea mediului regalist al poporației engleze care se temea să experimenteze o altă formă de ocîrmuire, combinată cu cea a legii de reacțiune contra acțiunei care era complinirea ei neapărată, (forma monarhică, răsturnată o clipă, desvoltînd puteri nouă, spre a respinge încercarea de a o înlătura), acțiunea acestor două puteri întrunite, exercitată în împrejurările particulare aduse la lumină prin revoluțiune, explică în deajuns întoarcerea unei dinastii, cu drept cuvînt urgisită. În seria istorică a revoluțiunei din 1848, această din urmă se întinse asupra mai multor țări ale Europei, prin acțiunea puterii imitațiunei; dar ea se coloră, în fie-care din ele, într-un chip particular, după caracterul mediului în care ea se desfășură. În fond, mișcarea nu era decît o reacțiune contra principiului Sfintei-Aliante.

Să cităm în sfîrșit un ultim exemplu, foarte complex, și care nu poate fi explicat într-un chip uni-

form, ci numai dacă se aplică cînd o combinare, cînd o alta a legilor dezvoltărei. Acest exemplu își trage rîndul din desnaționalizarea popoarelor.

Luăm cu acest prilej aminte, că dacă ar ființa legi sociologice de caracter succesiv, apoi tocmai în această materie ar trebui să se găsească una. Desnaționalizarea unor elemente etnice de cătră altele, este un fenomen sociologic de cea mai mare înșămînatate, și el fiind obștesc și întîlnindu-se în toate timpurile și între elementele cele mai deosebite, ar fi firesc lucrul a găsi o lege care să explice, într-un chip uniform, cauza care-l produce. Tocmai aceasta însă nu se întîmplă, și nu se poate găsi o singură cauză explicativă a tuturor fenomenelor de desnaționalizare, pe care le înfățișază istoria popoarelor.

Să încercăm de a formula cîte-va, și vom vedea că toate formulele dau de greș. Așa, bună-oară, dacă s-ar zice că poporul cucerit este în tot-deauna desnaționalizat de poporul cuceritor, luînd de temei în ceea ce s-au petrecut pe timpul cuceririi romane, această lege ar fi răsturnată prin stăruința naționalității grecești, cu toată supunerea ei sub Romani, precum și prin alte fapte istorice : Bulgarii care supun pe Slavii Meziei, dar pierd naționalitatea lor primitivă, și îmbrățișază pe cea a poporului supus ; Longobarzii care se stabilesc ca stăpîni în Italia, dar se romanizază ; Waregii care dau dinastia domnitoare în Rusia, dar pierd naționalitatea lor germană și devin Slavi ; Normanii care dispar în sinul Anglo-Saxonilor, cu toate că le cuceresc țara. Și dacă am voi să întoarcem legea, și să spunem că poporul supus alcătuește mediul în sinul căruia se mistue acel cuceritor, ne-am lovi de cucerirea romană care desnaționalizază cele mai multe din popoarele asupra cărora ea se întinse. Dacă s-ar formula legea într-un alt chip, și s-ar zice că desnaționalizarea se face tot-deauna în dauna elementului mai puțin cultivat, și în folosul celui superior în cultură, ea nu ar pu-

tea fi aplicată în mai multe cazuri, unde lucrurile s-au petrecut alt-feliu. Aşa elementul roman al Meziei și Dalmației, superior în cultură Slavilor ce năvăliră în aceste părți, dispăre în sinul acestor din urmă. Ungurii când veniră în Panonia, erau cu mult mai pe jos în civilizațiune decît popoarele de obârșie romană și slavonă ce întâlneau acolo; cu toate aceste naționalitatea lor rămase covârșitoare, pe cînd pe de altă parte elementul roman se împotriva maghiarizării în Transilvania, și aici iarăși cu o excepțiune, cea a ținutului Securilor, unde naționalitatea maghiară se impuse poporațiunii romane. Dacă părăsind aceste două formule, s-ar ținea în samă numai proporția numerică, atribuind puterea desnaționalizatoare aceuia din cele două elemente care se află în majoritate, exemplul Galiei desnaționalizată spre a zice ast-feliu, *longa manu* de Romani, s-ar împotrivi unei asemenea legi. Tot așa de zadarnic ar fi a căuta să se stabilească o singură lege ca rezultanta acțiunii combinate a acestor elemente, cum o încearcă Dl. *Rüdinger* care zice că: „din două naționalități în luptă, izbînda va rămînea aceleia care va fi mai pre sus în număr, bogăție, putere politică sau cultură intelectuală“³. Mai întăiu o ast-feliu de lege este absolut nehotărîtă, căci dacă elementele ce trebuie să asigure izbînda, sunt enumerate în chip disjunctiv (după cum o arată conjuncțiunea *sau*), în acest caz, am văzut că legea nu este exactă; dacă din protivă, toate aceste elemente trebuie să conlucreze spre a asigura izbînda, un așa caz nu se înfătoșază nici odată. Avem chiar un exemplu încheietor a neaplicabilităței legii, cu toate că mai multe din aceste elemente se găsesc întrunite. Turcii, de și erau superiori în număr, în putere politică și în bogăție, popoarelor supuse de ei în Europa, nu le impuseră nici odată naționalitatea lor.

3. *Über Nationalität* in *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, III, 1865, p. 117.

O lege unică, care să cuprindă toate fenomenele de desnaționalizare este cu neputință, pentru puternicul temeiū că *aceste fenomene sunt, in fie-care caz special, rezultatul unei serii istorice particulare*. Aceste serii sunt, precum am văzut-o, productul acțiunii combinate a deosebitelor puteri ale dezvoltărei. Cu ajutorul acestor elemente nu se mai întilnește nici o greutate, spre a explica orî-ce fapt de desnaționalizare, ținînd samă bine înțales de deosebirea de putere pe care elementele ce intră în luptă o înfățșază în fie-ce caz particular. Așa, desnaționalizarea unor indivizi ce aparțin unei naționalități cu mult mai pe sus în cultură decît acea de care sunt înghițiți, se explică prin seria istorică datorită acțiunii mediului care atrage întăia generație prin interes, a doua prin limbă, a treia prin simțire sau prin căsătoria cu unul de baștină, și distruge așa puțin cîte puțin elementul străin. Ca exemple, să amintim pe Francejii emigrați în Prusia după revocarea edictului de la Nantes; Francejii, Germanii, Italienii, Englejii stabiliți în Rusia sau în România. Tot unor serii datorite înriurirei mediului, trebuie atribuită desnaționalizarea Waregilor prin Slavii Rusiei, a Bulgarilor prin acei ai Meziei, a Normanilor prin Franceji, a Longobarzilor prin poporația romană din nordul Italiei, a Romanilor prin Grecii din provinciile răsăritene ale împărăției lor, a Normanzilor prin Anglo-Saxonii, a Litvanilor Boruși prin Teutonii, a Slavilor ce năvăliră în Dacia prin Romanii, etc.⁴.

Trebuie observat ca elementul cel mai trainic, acela ce opune cea mai mare piedecă asimilărei, este elementul religios. Acest element apără cel mai bine

4. Dl. Hasdeu în *Cursul său de filologie comparată*, ținut la Universitatea din București, formulează o *legi aproximativă* de desnaționalizare între cele 3 mari rase europene. Latinii înghit pe Germanii care la rîndul lor înghit pe Slavi, pe cînd acești din urmă înghit pe Latini. Exemplul Normanzilor franțuzii desnaționalizați de Anglo-Saxonii, a Slavilor înghițiți de Romani în regiunea Dunărei de jos, arată că într-adevăr legea d lui Hasdeu este numai aproximativă, prin urmare nu este o lege.

naționalitățile contra înrîurirei mediului, din pricină că le izolează. Fiind că nobilimea romînă a Transilvaniei și-a părăsit religiunea, s-a maghiarizat ea atît de curînd, pe cînd poporul de jos care a păstrat religiunea ortodoxă, a răs pins în tot-deauna înrîurirea desnaționalizătoare a Ungurilor catolici. Bulgarii fineji s-au slavizat, după ce ei părăsiră religiunea lor păgînă și îmbrătoșară creștinismul slavon a lui Metodi și Kiril. Borușii din ducatul Cavalerilor Teutonî se germanizară, după ce fură creștinizați. Din potrivă Maghiarii colonizați în Moldova, din cele dintăi timpuri ale existenței acestui stat, de și stabiliți în cîte-va sate împrăștiete printre satele românești, au păstrat cu religiunea lor, naționalitatea lor maghiară. Polonii se împotivesc cu atîta tărie rusificării, urmărită cu strășnicie de cătră stăpîniî lor, pentru că sunt susținuți, în lupta lor, prin religiunea lor catolică, deosebită de cea a celor din urmă, ortodoxismul.

Un fapt în destul de straniu este acela, că chiar în cazul cînd limbă dispăre, religiunea constituie o legătură în destul de puternică, pentru a mănține unitatea națională. Așa Romîniî din Țara Secuilor din Transilvania au păstrat conștiința lor de popor deosebit de Unguri, ale căror limbă cu toate aceste au împrumutat-o, și se privesc tot de Romîni (Olah), prin faptul că au rămas ortodoxi. Irlandeziî au uitat mai cu toțiî limba celtică; chiar cîntecele lor patriotice sînt în englezește, ne spune Dl. *Seignobos*⁵; dar deosebirea de religiune ar ajunge pentru a aminti țărănilor irlandeziî obîrșia străină a proprietarilor. Tot așa e și cu Evreiî. Religiunea a păzit existența lor particulară, cu toate că toate celelalte elemente ale viețiî lor naționale s-au pierdut. Ceea ce mănține astă-zî între Evreiî spiritul de solidaritate și ceea ce vecînicește la ei conștiința obîrșiei lor comune, este sin-

5. *Histoire politique de l'Europe contemporaine*, Paris, 1897, p. 27, nota.

gură tradiția religioasă. Iată pentru ce ei nu pot fi pe deplin asimilați în nici o națiune europeană, cât timp ei păstrează credințele lor religioase, și singurul mijloc de a-i despărți de corpul lor particular și de a-i topi în acel al națiunilor în sinul cărora trăesc, este de a-i face să părăsască religiunea străbună. Această putere a elementului religios care slujește spre a ocroti popoarele împotriva înrîuririi desnaționalizatoare a mediului în care trăesc, este și ea de deosebite grade, după elementele în care ea se întrupează.

O lege sociologică asupra înrîuririi elementului religios, din acest punct de vedere, iarăși nu poate să fie formulată, de și lucrul ar trebui să fie cu puțință, dacă ast-feliu de legi ar ființa. La ce oare trebuie atribuită deosebirea în puterea cu care simțimîntul religios lucrează, ca pavază a naționalității? La nimic alta, decît la elementul nereductibil și tainic al rasei, la acel fundament al istoriei care dă explicațiunea ultimă a unor fenomene.

Un alt mijloc izolator constă în stabilirea compactă a elementului străin în sinul unui altuia, în acest caz înrîurirea mediului punînd în lucrare o acțiune numai împrejmuitoare și nu lăuntrică. Așa Sașii din Transilvania nici nu s-au maghiarizat, nici nu s-au romînizat; Germanii din provinciile Baltice nu s-au rûsificat; acei stabiliți în Boemia, ca un stat în stat⁶, nu au împrumutat naționalitatea boemă; Bascii din Pirenei, de și mai pe jos în civilizațiune decît Francezii și Spaniolii, și cu toată așazarea lor geografică atît de nepriincioasă⁷, mîntîn până astăzi caracterul lor particular. Germanii, Francezii, Italianii trăesc în Svițera de veacuri, în o comunitate de interese, fără a-și fi amestecat naționalitățile în una singură.

6. Lavisse et Rambaud, *Histoire générale*, II, p. 760.

7. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, IV, p. 858.

Desnaționalizarea popoarelor nu este datorită totdeauna înrîuririi mediului. Cum s-ar explica bunăoară, prin această lege, desnaționalizarea Borușilor prin Cavaleriile Teutonice, sau mai bine încă cea a Galiei de către Romani? În acest caz, mediul el însuși suferi înrîurirea, în loc de a o pune în lucrare. O altă putere preșazu la această prefacere care ne pare astăzi atât de minunată. Galii fură acei care părăsiră pe întrecutele limba și moravurile lor, spre a îmbrățișa pe acele ale Romanilor, pe care-i imitați pretutindene și pururea.

Aceeași putere a imitațiunii trebuie combinată cu cea a mediului, dacă voim să ne dăm pe deplin samă despre formațiunea naționalității engleze. Aici anume, de și elementul francez reprezintă prin Normanzi, fu absorbit cu timpul de acel anglo-saxon, nu este mai puțin adevărat, că înrîurirea pe care o puse în lucrare asupra acestui din urmă fu din cele mai puternice. În limba engleză „mai fie-care termin de obârșie tudescă are un corespondent de provenire latină“⁸. La începutul împreunei-viețuirii a Normanzilor franțuziți ai lui Wilhelm Cuceritorul cu Anglo-Saxonii, poporul supus imită pe acel domnitor; întrebuințarea limbei franceze se răspîndea tot mai mult în straturile de sus ale rasei învinse. Cu timpul însă, prin efectul legii de reacțiune contra acțiunii între elemente aproape de aceeași putere, înrîurirea mediului veni să se împotrivească celei a imitațiunii și sfârși prin a o răpune. Limba anglo-saxonă se urcă iar deasupra, fără a putea însă șterge urmele întipărite în ea, în perioada cînd predomină imitațiunea cuceritorilor. Seria produsă de puterea acțiunii mediului a intrat în luptă pentru traiu pe calea reacțiunii, cu aceea ce era productul puterii imitațiunii; a eșit din această luptă o a treia serie ce avu drept rezultat formațiunea limbei engleze actuale.

8. *Ibidem*, IV, p. 302.

Pentru fie-care fenomen de desnaționalizare ce întâlnim în istorie, trebuie căutată seria istorică ce i-a dat naștere, și raportată această serie la puterile și la legile de dezvoltare din care se trage. Fie-care fenomen va avea deci o explicare particulară, și nu există o lege obștească care să dea o ast-feliu de explicare, pentru toate fenomenele de acest soi, precum nu există ast-feliu de legi pentru oricare alt ram de fapte sociologice — bine înțales de caracter succesiv.

Deosebite moduri de producere ale seriilor. —

Acțiunea deosebitelor puteri secundare care lucrează în slujba evoluțiunii, este cele mai adese ori dominată de una din ele care conduce mersul și constituie elementul de căpitanie al dezvoltării, pe când celelalte nu fac decât să-i vină în ajutor.

Așa, une-ori, lupta pentru traiu său reacțiunea contra acțiunii nu va atârna decât foarte puțin de înrîurirea mediului și va fi determinată, în al ei rezultat, aproape numai cât de cătră raportul între puterile elementelor încăerate. Acesta este cazul cu predominarea Ungurilor asupra Romînilor din Transilvania, și mai mult încă cu acea a Turcilor în peninsula Balcanilor. Une ori se întâmplă că partea puterilor care concurg a forma seria istorică este greu de determinat, precum este cazul pentru seria care aduse pe Marii-Rusieni în capul împărăției Moscovite, și în care izbînda le fu asigurată în mare parte, prin faptul că erau unealta prin care se punea în lucrare stăpînirea tatară⁹, deci printr-o împrejurare dată de mediu. Alte dăți, mediul predomnește, și dă, mai fără de luptă, izbînda elementului menit să trăiască, după cum se întâmplă lucrul în succesiunea școalelor literare, filozofice, artistice ale unei țări, care se înlocuesc una pe alta, mult mai puțin

9 Alfred Rambaud, *L'histoire de la Russie*, p. 145.

în urma unei lupte pentru traiu, decît potrivit cu schimbările mediului. În oare-cari cazuri, mediul și lupta pentru traiu concurg în proporțiuni aproape egale, la constituirea unei serii care face să izbîndească o formă a cugetărei, precum s-a întîmplat în Reformă.

Tot așa este lucrul, dacă privim puterea imitațiunei, în raporturile sale cu aceea a mediului. În oare-cari împrejurări ea joacă rolul de putere subordinată, precum bună-oară, cînd este vorba de transformările care leagă opera-bufă din zilele noastre cu misterul pus în muzică din cele dintăi timpuri ale epocii moderne (*Il Sacrificio* de Agostino Beccari, muzica de Alfonso și Andrea della Viola, 1554). Există cu toate aceste o serie neînteruptă de imitațiuni care schimbă, trecînd prin o mulțime de forme mijlocii, misterul cîntat, în opera-bufă a epocii actuale. Tot așa e, dacă se asemănă pictura de janru a lui Teniers cu Altarul lui Jean van Eyck. Numai vecinica schimbare a mediului, prin care se transmite imitațiunea, poate explica aceste prefaceri. În alte cazuri, puterea imitațiunei ajunge a transforma mediul însuși, și decî are o vîrtute mai mare decît înrîurirea acestuia din urmă. Să cităm ca exemplu caracteristic, însușirea civilizațiunei franceze de către poporul român, atît de îndepărtat cu toate aceste geograficește de țara de la care o împrumută. Mediul în care această imitațiune se întroduse și sfîrși prin a precumpeni, era cu totul deosebit de formele vieței franceze, și cu toate aceste mediul fu acela ce se transformă sub acțiunea repetată a unor imitațiuni succesive. Un alt exemplu de nepotrivire între imitațiune și mediū, în care acest din urmă repoartă izbînda, ne este dat de seria filozofiei pesimiste, începută cu Schopenhauer, dar curînd închisă cu Hartmann. Acest mediū—epocă a unei mari desvoltări a științei și a industriei, cu urmările sale neapărate, o mare putere de viață—era tot așa de puțin potri-

vit cu dezvoltarea doctrinei nirvanei budiste, precum era spiritul înapoiat și adînc oriental al boierimeii romîne, pentru întroducerea ideilor franceze. Cu toate acestea, într-un caz, mediul răpune imitațiunea; în celalalt, imitațiunea izbîndește asupra mediului. Care este cauza acestui rezultat deosebit? Nu videm o alta, decît că evoluțiunea susține pe una sau pe cealaltă din cele două puteri; căci, la urma urmei, ea dă izbînda elementelor ce întră în luptă.

Acțiunea puterilor prin mijlocirea împrejurărilor producătoare ale seriilor istorice, se pune în lucrare în deosebite chipuri. Unul din aceste moduri de manifestare este și repețirea diferențiată, în deosebire de repețirea coexistentă. Așa faptele succesive sunt produse, cele mai adese ori, prin repețirea acțiunii aceleiași puteri, în sinul împrejurărilor neconținut schimbătoare. Puterea individuală se manifestează, pe calea repețirii, în operele succesive ale unui autor, unui artist, unui filosof. Imitațiunea se manifestează și ea adese ori sub formă de repetiție, spre exemplu, în succeziunea artiștilor sau a literatorilor aceleiași școale; expansiunea pacinică, în întinderea oare-căror forme ale existenței; cea care ia forma luptei pentru traiu, în bătăliile repetate date pentru a asigura izbînda sau a răspinge atacul; în sfîrșit chiar și evoluțiunea se manifestează adese ori pe calea repețirii diferențiate, precum se întîmplă lucrul în succeziunea deosebitelor școale artistice, filosofice, literare, precum și în marele trăsături ale civilizațiunilor care se succedă în sinul neamului omenesc.

În cazul manifestațiunii acțiunii puterilor, prin repetiție, faptele ce alcătuiesc seria nu sunt de obicei unite între ele prin o legătură cauzală; ele sunt toate productul acțiunii repetate a aceleiași puteri, pusă în lucrare în împrejurări deosebite. Literatura clasică franceză nu este cauza literaturii critice și aceasta nu este cauza (cel puțin nu cauza directă) a literaturii revoluționare, sau a celei imperialiste sau ro-

mantice. În cîmpul general al evoluțiunei, civilizațiunea Egiptului nu este cauza acelei grecești, precum aceasta din urmă nu a produs pe cea a Romei; și în domenii mai răstrînse, La Belle Jardinière a lui Rafael nu este cauza Madonei Sixtine. Toate aceste forme ale cugetărei sociale, colective sau individuale, își au cauza, în repetirea aceleiași puteri, pusă în lucrare prin împrejurări deosebite. Cu toate aceste, toate aceste fapte repetate conduc la un rezultat, prin mijlocirea unei desvoltări, și dau naștere seriilor istorice. Ast-feliu operile lui Rafael schimbă caracterul lor, cu cît geniul acestui pictor înaintează în a lui carieră, și cel de pe urmă al său tablou. Schimbarea la față, este foarte deosebit de cele întăi ale lui Madone. Literatura franceză schimbă de caracter, ori de cîte ori puterea evoluțiunei se manifestează prin un mediu deosebit; războaiele ruso-turce au altă aruncătură, de cîte ori ele se reproduc, împrejurările ce le întovărășesc fiind neconținut altele, și așa mai departe

Aceste fapte repetate sunt deci legate între ele, de și această legătură nu este o înlănțuire de cauze și de efecte; ceea ce le întocmește în serii istorice, este unitatea puterei care împinge faptele la lumina zilei.

Se întîmplă însă cazuri, în care faptele datorite repetirei acțiunei aceleiași puteri, se găsesc în acelaș timp, cel puțin într-un chip rudimentar, și în legătură de cauză cu efect. Așa, bună-oară, războiul dintre Ruși (uniți cu Austriaci) și Turci care izbucni în 1787 își găsește, până la un punct, cauza în neexecutarea tratatului de la Kainargi care pusesse un capăt războiului de mai înainte; acest război din 1787 este datorit însă, pe de altă parte repetirei manifestărei luptei pentru traiu între împărăția Țarilor și cea a Otomanilor. Tot așa ar fi cu *Critica rațiunei practice* a lui Kânt, a căreia concepțiune răsări în mintea lui, pe cînd scriea *Critica rațiunei pure*. Critica rațiunei practice își găsește deci cauza pe de

o parte în puterea individuală a marelui filosof german, pe de alta în opera sa anterioară.

Cauzalitatea lucrează în aceste două cazuri în chipul următor: în acel al producerii fenomenelor, pe cale de repețire, puterea se întrupează în deosebite rînduri în împrejurările succesive și deosebite ce ea întîlnește în decursul acțiunii sale. Faptele, de și produse de o îmboldire izolată, sunt legate între ele prin identitatea puterii cărora își datoresc existența. În cazul înlănțuirii cauzale a fenomenelor succesive, faptul-cauză constituie o parte din împrejurările prin care puterea dă naștere faptului-efect. Cînd aceste două moduri de acțiune se combină împreună, puterea care produce direct faptul următor, întrebuițază ca împrejurare și elementele ce constituie faptul anterior. În cazul repețirii, puterea este cea care stîrnește și determină intervenirea împrejurărilor; în cazul înlănțuirii faptelor, împrejurările devin agentul hotărîtor al îmboldirii cauzale. În cazul combinării acestor două chipuri de a lucra, îmboldirea cauzală poate fi determinată într-un chip și în altul.

Seriile istorice sunt deci de trei soiuri:

- 1) Acele datorite repețirii acțiunii aceleiași puteri, fără relațiune cauzală între faptele ce o alcătuesc.
- 2) Acele datorite acestei repețiri, cu înlănțuire cauzală eventuală între fapte.
- 3) Acele datorite în primul loc înlănțuirii cauzale, cu repețire eventuală a acțiunii unei puteri.

Intocmirea și însămîntătea seriilor istorice. —

Cum trebuie procedat, spre a descoperi seriile istorice, în mijlocul faptelor complicate și care par neorînduite, ce le înfășoșază desvoltarea? Descoperirea seriilor rezultă din studiul ațintit al faptelor succesive, precum descoperirea legilor rezultă din acel al faptelor coexistente. Dară, pe cînd în cercetările asupra acestor din urmă, spiritul este pregătît de mai înainte a apuca legile ce le ocîrmuesc, și sforțările

sale sunt tot-deauna îndreptate în acest sens, investigațiile istorice sunt încă departe de a avea de țintă stabilirea seriilor faptelor succesive.

Istoricii care s-au silit să descopere ideile obștești care îndreaptă dezvoltarea, s-au lăsat a fi târâți în rătăcire, prin științele coexistenței și prin teoriile istorice ce le ia de temelie; ei au căutat să descopere tot legi și în succesiunea istoriei. Am văzut însă, că eforturile aceste nu puteau ieși decît la falsificarea expunerii trecutului.

Cînd se pomeneste de succesiune, nu poate fi vorba de legi universale, în înțelesul acelora care ocîrmuiesc coexistența, ci numai de serii (și ele idei obștești), tot-deauna unice și particulare, care nu se repetă nicî odată într-un chip identic, ci sunt tot-deauna neasămănătoare în spațiul ca și în timp, și nu au decî caracterul unor legi.

Istoria fiind răsfrîngerea realității trecute în spiritul omenesc, puterea lucrurilor silește pe istorici a face să reiasă mai mult sau mai puțin, în expunerile lor, seriile istorice, cu toate că ei nu le au tocmai în vedere. Toate titlurile mai mult sau mai puțin obștești, date unor părți din istorie, îmbrătoșază mai tot-deauna serii, precum bună-oară: căderea împărăției romane, năvălirea barbarilor, izbînda creștinismului, propășirea papalității, lupta între papă și împărat, emanciparea comunelor, stabilirea regimului feudal, propășirea aristocrației, dezvoltarea republicilor italiene, cruciatele, etc. etc. Aceste titluri corespund pretutindene la niște serii istorice, pentru că însămnă rezultatele atinse de dezvoltarea acestor serii. Dar această dezvoltare nu este urmărită ea însăși într-un chip conștiut ca serie istorică, ca o succesiune a unuia și acelaș șir de fapte datorite repețirii acțiunii aceleiași puteri, sau înlănțuirii unor fapte deosebite prin jocul puterilor și al împrejurărilor afarnice.

Această lipsă de luare aminte dată seriilor istorice se recunoaște mai ales din două împrejurări:

1) Din alegerea faptelor asupra cărora istoricii își întemeiază expunerea lor. Trebuie într-adevăr luat aminte că istoria înfățișază o massă nesfârșită de fapte care contribuie toate la alcătuirea dezvoltării, dar care nu au cu toatele aceeași însemnătate. Fiind cu totul peste putință a aminti toate faptele înfățișate de trecut, alegerea acelor din ele care trebuie să fie luate în băgare de seamă în o expunere istorică, se impune neapărat. În domeniul faptelor coexistente, legea, adică fenomenul generalizat, face ca să nu căutăm la numărul faptelor din care ea a fost formulată. Un singur fapt rostind clasa întreagă, spiritul nu poate fi încărcat prin un material de prisos. Cu totul alt-feliu stau lucrurile în succesiune. Am văzut mai sus¹⁰, că o idee obștească asupra succesiunii nu poate avea o valoare, decât numai cît timp ce se reproduc faptele ce o alcătuiesc.

Materialul faptelor istorice nu dispăre în seria istorică, cum dispar în lege faptele coexistente. Prezența lor în spirit este tot-deauna trebuincioasă, spre a alcătui seriile istorice. Spre a nu îngreua în zădar expunerea, și a obosi memoria, materialul istoric trebuie să fie pe cît se poate ușurat. Cu cît mai cu chibzuință vor fi alese faptele istorice, și cu cît vor fi ele mai puternic înlănțuite, cu atîta mai bine vor fi stabilite ideile obștești pe care se razemă istoria. Aceasta ne conduce a cerceta al doilea neajuns de care sufăr în deobște expunerile istorice, lipsa de rigoare în motivațiunea cauzală și prin urmare în înlănțuire.

2) Constituirea seriilor istorice cere numai decît, ca deosebitele fapte care le compun să nu fie raportate numai fiind că istoricii le întîlnesc în izvoare. Toate faptele care alcătuiesc o serie istorică trebuie să fie explicate în privirea cauzelor ce le-au produs, și decî tot-deauna alipite de puterile și împrejurările ce le-au dat naștere. Dacă puterile pot fi lăsate la

10. Cap. VII. *Legile de dezvoltare.*

o parte, aceasta provine din aceea că ele sunt mai tot-deauna aceleași; că acțiunea lor reiesă de la sine și nu are nevoie de a fi reamintită fără încetare. Imprejurările din protivă, fiind neconținut schimbătoare, cată a le pune tot-deauna în deplină lumină. Inșă, vom avea prilejul a ne încredința mai la vale, că istoricii sunt departe de a îndeplini această lucrare, cu toată rigoarea pe care ar cere-o o concepțiune într-adevăr științifică a istoriei.

CAPUL XI.

Concepțiunea istoriei

Istoria care nu este decît expunerea evoluțiunei mintale, va trebui să se întindă asupra întregului domeniu al faptelor spiritului ; ea va avea de țintă, de a ne face să înțălegem desvoltarea omului în întregul său, ca ființă spirituală, și dacă adese ori, istoria se specializază, spre a nu se îndeletnici decît cu o parte din acest tot, aceasta se face pentru că cunoștința elementelor care alcătuesc în parte acel tot, îl va aduce la o mai deplină înțălegere. Dar dacă se lasă la o parte istoria deosebitelor forme ale desvoltărei omenești, și dacă nu se consideră decît totalitatea acestui din urmă — cum trebuie să se procedă spre a-i întocmi expunerea? Va trebui numai decît să se dea cercetărilor un punct de razim ; să se grupeze expunerea evoluțiunei deosebitelor forme ale vieței, în jurul unui trunchiū care să-i supoarte ramurile. Aceasta ne conduce la cercetarea elementului de căpitenie al istoriei.

Elementul de căpitenie al istoriei. — Evoluțiunea omenirii ne fiind determinată decît prin tendința de a realiza într-un chip tot mai deplin înălțarea omului deasupra animalității, urmează că elementul care va favoriza mai mult această tendință va trebui să fie luat în băgare de samă în întăiul rînd, în expunerea soartei omenestî. Inșă, nouă ni se pare inviderat, că raportul claselor popoarelor între ele, precum și organizarea autorității publice au determinat în primul loc, nu numai gradul în care oamenii au putut să participe la bucurările procurate prin înălțarea lor deasupra animalității, dar chiar acel pe care oamenii l-au atins în această înălțare însăși. De aceea vom și recunoaște, în desvoltarea socială și politică — care alcătuește viața statului — elementul de căpitenie al istoriei.

Această idee este departe de a fi primită ca netăgăduită. Mulți autori nu voesc să încuviințeze istoriei politice însămnătatea ce i s-a încuviințat în tot-deauna în expunerea trecutului, și ei se silesc a pune centrul dezvoltării în alte sfere ale activității omenestî: *Bossuet* în religiune; *Marx* și socialiștii în faptele economice; *Buckle*, *Draper* în cunoștințele științifice; mai mulți alții în elementul cultural în deobștie, în desvoltarea ideilor, cărora vor să subordoneze desvoltarea politică¹. Totuși și acest din urmă numără împărtășitori. Vom cita pe cîți-va din ei. Dl. *Dietrich Schäfer* susține că „scopul istoriei nu poate fi atins decît atunci, cînd se face din viața statului centrul cercetărilor, și cînd se află înțălegerea ei din ce în ce mai adîncă, în desvoltarea culturală a omenirii“². Dl. *Ottokar Lorenz* este de asemenea de părere că „istoria trebuie să se îndeletnicească cu viața statului“³. Dl. *Freeman* definește istoria, ca „ști-

1. Intre alții, Eberhardt Gotthein, *Die Aufgaben der Kulturgeschichte*, Leipzig, 1889.

2. *Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte*, Iena, 1888, p. 24.

3. *Die Geschichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben*, 1886, p. 188.

ința omului în caracterul său politic⁴. Dl. *Elimar Klebs* demonștră, că „tendința de a lăsa la o parte istoria politică se lovește de greutatea, că grupul de fenomene pe care ne-am obișnuit a-l numi istorie culturală, nu este decît efectul rapoartelor politice. De exemplu, cultura grecească fu primită și răsândită în împărăția romană ; dar această din urmă este produsul faptelor politice, și nu poate fi cugetată fără ele⁵. Dl. *Lamprecht* zice că „statul ie o situațiune centrală în mijlocul desvoltărei. El este punctul prin care trec toate tendințele puterilor sociale, fie că aceste pleacă de la el, sau din alte grupe sociale. In această înlănțuire, reșede explicarea, pentru ce istoria politică, ca istoria colectivă a statului și nu numai ca istorie politică individuală, poate până la un punct să întrupeze istoria culturală⁶. In sfârșit, Dl. *Seignobos* ie aminte că „faptele obștești fiind de natură politică și fiind mai greu de organizat în o ramură specială, istoria generală a rămas cuprinsă în istoria politică. Așa istoricii politici au fost aduși a deveni expunătorii istoriei obștești și a cuprinde în alcătuirile lor toate faptele obștești (migrațiuni ale popoarelor, reforme religioase, invențiuni și descoperiri) trebuitoare pentru înțălegerea evoluțiunei⁷. Dar ceea ce ne pare mai încheietor decît aceste păreri teoretice, este împrejurarea, că cei mai mari istorici ai timpului nostru, tocmai aceia care au contribuit mai mult a întipări istoriei caracterul științific care este astăzi suprema ei tendință, au privit tot-deauna faptele sociale și politice — viața statului — ca substanța istoriei, și că tot-deauna faptele vieței statului au fost puse de ei ca privaz acelora de caracter cultural.

4. *The metod of historical study*, 1886, p. 116.

5. *Zur neueren geschichtswissenschaftlichen Litteratur*, în *Deutsche Rundschau*, 1887, p. 282.

6. *Was ist Kulturgeschichte* în *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, I, 1896-97, p. 142.

7. *Langlois et Seignobos, Introduction aux études historiques*, Paris, 1893, p. 216.

Apoi, la dreptul vorbind, nici nu înțelegem desbaterile fără sfârșit între partizanii istoriei politice (în înțelesul de istorie a vieții statului și nu în acel mai răstrâns de istorie diplomatică) și acei ai istoriei culturale. S-ar părea că viața reală este tot atât de lămurit despărțită în deosebitele sfere de activitate, precum este cunoștința acestei vieți, prin deosebitele calupuri, plăsmuite de minte spre a-și ușura munca.

Chiar fenomenele naturii cu greu se pot izola, pentru a reproduce întocmai mișcările ce le sunt atribuite de legile ce le ocîrmuiesc. Cît despre fenomenele minții, izolarea lor este absolut cu neputință, și în această împrejurare stă greutatea mai mare de a descoperi legile de care ascultă faptele coexistenței intelectuale. Fenomenele vieții și acele ale spiritului sunt de o natură foarte complexă; deosebitele lor fețe se lasă a fi despărțite de minte; dar în realitate ele sunt legate nedespărțit și nu alcătuiesc decît un singur tot. Faptele pe care le numim sociale și politice nu sunt decît produsul ideilor, fapte culturale, și aceste din urmă sunt adese ori condiționate de evenimentele politice. Este deci cu totul cu neputință de a despărți studiul unora de acel al celorlalte. Ne punem cu plăcere pe partea D-lui *Hinze*, cînd zice, că „nu se poate susține că există două metode istorice deosebite, una colectivistă și alta individualistă, și tot atât de puțin că există două discipline istorice deosebite: istoria politică și istoria așa zisă culturală”⁸.

Cum s-ar putea înțelegi, bună oară, stricarea societății romane, fapt cultural în culme, dacă nu se iea în privire cuceririle Romanilor, care constau din un șir de fapte esențial politice, adevărat din niște raporturi de putere și de stăpînire? Cum să se înțeleagă prefacerile spiritului arab — fapt cultural —

8. *Ueber individualistische und kollektivist'sche Geschichtsauffassung in Historische Zeitschrift*, 78, 1896, p. 66.

fără expansiunea împărăției Califilor — fapt politic? Cum să se explice izbînda Reformei — fapt cultural — fără rivalitatea lui Franț I și Carol al V-lea, și fără loviturile repetate ale lui Soliman al II-lea împotriva împărăției germane? Și pe de altă parte, ce explicare s-ar putea da expansiunii puterii arabe — fapt esențial politic — dacă se lasă la o parte înrîurirea religiunii lui Mahomed — fapt cultural —; sau unității politice a Italiei sau a Germaniei, dacă nu se ia în privire curentele literare și artistice care au chituit unitatea morală și intelectuală a acestor popoare? Cum s-ar putea înțelega revoluțiunea Grecilor din 1821, dacă nu se ține samă de tradiția culturală care leagă lumea greacă modernă de cea veche? Unirea principatelor romîne ar fi văzut ea vre-odată lumina zilei, dacă spiritele Romînilor nu ar fi fost pregătite prin puternica înrîurire culturală a Franției, și așa mai departe?

Trebue cu toate aceste luat aminte, că dacă nu pot să existe fapte politice care să nu fie determinate sau însoțite de fapte culturale, pot să fie fapte culturale, care nu dau naștere unor evenimente de fire politică. Intr-adevăr, orî ce fapt politic, orî-ce raport de putere, este productul ideilor, sau este întovărășit de ele în timpul îndeplinirii sale, pe cînd există multe fapte culturale care se mănțin curat numai în domeniul spiritului, fără a se coborî în acel al vieții politice. Această deosebire are o cauză psihologică. Toate voințele noastre sunt productul ideilor; dar nu toate ideile noastre se transformă în voinți. Așa, descoperirea spectroscopiei prin Frauenhofer, acea a planetei Neptun prin Le Verrier, sau Estetica transcendentă a lui Kant, nu se rezolvă în fapte politice; sunt cu toate aceste fapte culturale de întăiul rînd. Aceste fapte care nu stau în nici o legătură cu soarta masselor, pot și ele să constituie obiectul unei expunerii istorice; dar această istorie va îmbrăca un caracter special, și nu va constitui ceea ce noi

înțelegem sub numele de istorie propriu zisă, expunerea soartei popoarelor sau a omenirii.

Am văzut, în cele dintăi capitule, că istoria poate să restrângă cercetările sale la un singur ram de activitate omenească, după cum o face bună-oară istoria diplomatică, economică, religioasă, artistică sau științifică a unei epoce. Ea poate chiar să se specializeze încă și mai mult, și să nu se îndeletnicească decît cu desvoltarea unei părți din aceste ramuri, precum, spre pildă, cu o singură știință, chimia; cu o singură artă, sculptura sau muzica; cu o singură parte a activității economice, industria, comerțul; cu o singură religiune sau o singură sectă. Istoria politică însă nu poate să se specializeze; ea poate să se răstrîngă în spațiu și în timp; să nu expună decît faptele unui popor, sau acele ale unei singure perioade din viața sa, precum războiul Crimeei, revoluțiunea din 1848 în Austria, etc; dar în aceste hotare, ea trebuie în tot-deauna să îmbrățișeze totalitatea faptelor, viața întreagă a timpului tratat. Pe cînd celelalte ramuri ale istoriei pot să se răstrîngă în cîmpul cercetărilor speciale, și se poate trata istoria artelor din singurul punct de vedere estetic, acea a religiunilor din punctul de vedere al dogmelor; acea a științelor din acel al propășirii realizate prin descoperirile ce se rapoartă la ele, istoria politică trebuie să îmbrățișeze toate faptele ce se rapoartă la viața întreagă a popoarelor cu care ea se îndeletnicește. *Ea nu poate fi tratată numai din punctul de vedere politic*, pentru că faptele din care ea se alcătuește sunt rezultatul tuturor celorlalte și că cer, pentru a fi înțelese, studiul deplin al desvoltărei omenești.

Să presupunem că ar fi a se trata istoria decăderii Republicei Veneției, fapt esențial politic, într-un cît își trage rîndul de la o daravere de putere. Pentru a explica această decădere, va trebui să se urce la descoperirile maritime care conduseră la noua cale

cătră Indiă, și aduseră după ele o schimbare în îndreptarea comerțului. Dar întrebările privitoare la descoperirile maritime nu pot fi înțelese, dacă nu se ating ideile științifice ale epocii, deci istoria științelor. Pentru a înțelege bine înriurirea schimbării îndreptării comerțului, trebuie examinate întrebările economice care atîrnă de ele. Pentru a caracteriza și expune simptomele prin care această decădere se manifestează, trebuie expusă istoria artelor care fură una din gloriile Republicei; va trebui deci a se îndeletnici și cu istoria artistică. Literatura va oferi și ea puncte de vedere interesante, și va trebui atinsă și a ei dezvoltare. — Istoria Reformei care avu drept urmări politice, ruina Germaniei și ridicarea Franței, nu poate fi înțeleasă, fără cunoștința Renașterii artistice literare și științifice ale veacurilor al XV-lea și al XVI-lea. Dar izbînda Reformei fu puternic ajutată și de fapte de caracter curat economic, precum secularizarea averilor clerului.

Istoria statului va constitui deci istoria obștească a societăților omenești. Expunerea ei nu va fi cu puțință decît cu ajutorul tuturor factorilor dezvoltării, bine înțeles întru cît acești factori vor fi pus în lucrare o înriurire asupra mersului obștesc al evenimentelor. Așa, descoperirile științifice nu vor fi privite în ele însăși, nici în relațiunile lor cu adevărurile de mai înainte, pe care ele le întăresc sau le îmbogățesc; producerile artistice nu vor fi studiate numai din punctul de vedere al esteticei; elementele economice nu vor fi expuse numai în nexul ce le leagă între ele; prefacerile credințelor nu vor fi privite din punctul de vedere dogmatic; toate aceste elemente nu vor intra în istoria politică, decît prin părțile ce ating soarta obștească a omenirii, propășirea sau darea îndărăpt îndeplinită de ea în decursul perioadei de care e vorba, în realizarea celor două tendinți ale evoluțiunei, sporirea bucurărilor și dreapta lor împărțire.

Istoria celorlalte ramuri ale activității omenești va avea, din protivă, de scop, de a arăta dezvoltarea ideilor ce se rapoartă la aceste sfere speciale de activitate. Istoria fie-căreia din aceste ramuri trebuie numai decît să iee în privire dezvoltarea ramurilor paralele care o ating de aproape sau de departe. Așa bună-oară, istoria artistică a Italiei pe timpul Renașterei, sau istoria artistică a Franței pe vremile lui Napoleon I, nu pot fi înțelese, dacă nu se studiază starea morală și religioasă a acestor țări. Istoria dreptului roman, pe timpul marilor jurisconșulți, este într-o strînsă legătură cu cea a filosofiei stoice. Infloarea scoalei Sofiștilor în Grecia, cu starea morală a societății în care ei trăiau. Istoria ramurilor secundare va fi, pe de altă parte, tot-deauna într-o relație oare-care mai mult sau mai puțin strînsă, cu dezvoltarea vieții statului, căci totul condiționează în tot-deauna părțile, precum pe de altă parte, atîrnă de ele. Numai istoria științelor și a invențiilor folositoare, se desface mai mult de ramurile paralele de dezvoltare; ea nu urmărește decît în-lănțuirea adevărilor în decursul timpului. Este inviderat că pentru istoria fiziceii, a chimiei, a matematicilor, considerațiunile politice, economice, morale, juridice sau artistice, nu joacă decît un rol prea restrîns. Inriurirea religioasă a pus în lucrare, și aceea numai pentru o epocă, o acțiune protivnică dezvoltării științelor. Din contra, istoria științelor și a descoperirilor va pune în lucrare o înriurire foarte înșămnată asupra tuturor celor-lalte ramuri ale activității omenești, precum religione, morală, drept, artă, economie, și prin urmare și pe dezvoltarea politică ce le întrunește în al ei sîn.

Această analiză arată că istoria politică înfătoșază *plinul* dezvoltării, pe cînd cele-lalte ramuri ale activității omenești sunt mai mult sau mai puțin răs-trînse în domeniul lor respectiv. Istoria politică nu poate fi făcută, fără expunerea faptelor culturale care

o înriuresc din toate părțile ; dar numai studiind soarta deplină a omului ca ființă politică (*ζῶον πολιτικόν*) se va desvăli adevărata lui istorie. Noi nu videm deci nici un antagonismu între istoria politică și istoria culturală. Această din urmă este fondul pe care se desfășură cea dintâi. Este bine înțales, că noi concepem istoria politică, așa cum a fost constituită prin știința zilelor noastre, și nu cum o face Dl. *Bourdeau*, istoria-bătălie a timpurilor mai vechi sau istoria anecdotică a cronicarilor și a redactorilor de memorii. „Statul, cum o observă prea bine Dl. *Lamprecht* nu este începutul, ci sfârșitul științei istorice, și fiind că este sfârșitul ei, îi este și încununarea. Noua direcțiune istorică nu-î este deci protivnică ; ea tinde numai cit a adânci înțălegerea statului. Ea este tot atît de convinsă, că statul este cea mai însamnată din toate comunitățile omenești, că viața statului este floarea vieței istorice ; dar (și în aceasta reșede deosebirea celor două concepțiuni) ea crede, că această înflorire nu poate fi înțăleasă, până la un oare-care punct, decît dacă ea a cercețat cu deamăruntul ramurile și trunchiurile, foile și rădăcinile desvôltărei istorice“⁹. Cu toate aceste, de și privim formele politice ca elementul de căpitenie al istoriei, nu trebuie luat lucrul, că prin aceasta înțălegem, că el ar da explicarea fundamentală a succesiunei, ci numai atîta că expunerea trecutului nu poate fi făcută într-un chip desăvîrșit, decît dacă se ia de temelie faptele politice care sunt productul tuturor celorlalte întrunite.

În sfârșit, nu trebuie uitat, că istoria politică primită ca sul al istoriei, înfătoșază încă un folos care nu este de desprețuit cînd este vorba de a se studia succesiunea și desvôltarea. Este aproape singurul mijloc de a întroduce orînduiala în expunere, și de a lega faptele unele de altele într-un chip me-

9. *Das Arbeitsgebiet geschichtlicher Forschung in Zukunft*. April 1896, p. 27.

todie și preciz, de a fixa datele evenimentelor și de a le prinde ușor în memorie. Fără această temelie a istoriei politice, despărțită în domnii ale suveranilor, istoria plutește în voia vînturilor; ea nu mai înfățișază punte de reafare. Faptele obștești pot fi ușor amestecate, și în loc de a se urma succesiunea reală în care s-au desfășurat evenimentele, se pot în fie-care clipă încurca firele, și prin urmare falsifica explicarea cauzală, miezul chiar al istoriei.

Materialismul istoric. — Socialiștii, de la Marx înainte și, cu ei împreună, cîți-va autori cîștigați sub acest punct la doctrinele lor, tind a suborîndui dezvoltarea întregă a minței omenești, acelei a mijloacelor sale de întreținere, deci la condițiile economice ale traiului. Materialismul care a cuprins filosofia, vra să se întindă și asupra istoriei și în zilele noastre se încheagă desbateri asupra concepțiunei materialiste a istoriei.

Această teorie nu vede în dezvoltarea omenească decit o alergare după hrană. *Marx* pune ca principiu, „că întrunirea raporturilor de producțiune constituie structura economică a societăței, temelia reală pe care se ridică clădirea juridică și politică, căreia corespund forme de conștiință particulare. Modul de producțiune al vieței materiale condiționează în deobște dezvoltarea vieței sociale, politice și intelectuale. Nu conștiința oamenilor determină felul lor de a fi, ci din protivă, traiul lor social determină a lor conștiință”¹⁰. *Engels* adaugă, cătră această concepțiune a maestrului, următoarea explicare: „Concepțiunea materialistă a istoriei pleacă de la principiul, că producțiunea și cu dînsa schimbul produselor ei, este temelia întregii orîndueli sociale; că în orice societate care se manifestă într-un chip istoric, distribuirea produselor și cu ea despărțirea societăței

10. *Kritik der politischen Oekonomie*, 1859, p. V.

în clase, este regulată prin modul și natura producțiunii și prin schimbul căruia ea dă naștere. Urmează că pricinile de pe urmă ale tuturor prefacerilor sociale și ale revoluțiunilor politice trebuiesc căutate, nu în crierii oamenilor, în pătrunderea tot mai adîncă a adevărului și dreptății vecinice, ci în prefacerile modului producțiunii și al schimbului; ele trebuiesc căutate, nu în filosofia, ci în economia epocii de care e vorba¹¹. Dl. *Labriola*, mai băgător de samă, rezumă aceste principii în formula următoare: „In doctrina noastră nu este vorba de a retraduce în categorii economice toate manifestările complicate ale istoriei, ci numai de a explica în ultima instanță toate faptele istorice, prin mijlocirea structurii economice de dedesupt¹².”

Nu se poate tăgădui că există o mulțime de fapte istorice, explicabile în ultima instanță prin considerațiunii de natură economică, (cel puțin pentru unul din a lor elemente). Așa sunt: năvălirea Hicsoșilor în Egipt, acea a barbarilor în împărăția romană, revoltele agrare de pe timpurile republicei romane, precum și războaiele țărănești din Veacul de Mijloc, emanciparea comunelor în aceeași perioadă a istoriei, prosperitatea republicilor italiene, etc., etc. Dar sunt multe altele în care economicul nu joacă nici un rol, sau numai unul subordonat, și unde ultima instanță explicativă nu-i mai aparține.

Teoricienii materialismului istoric, simțind bine ca partea slabă a doctrinei lor stă în aplicarea ei la fapte, se feresc pe cât se poate de explicarea materialistă a evenimentelor istoriei. Cînd se apucă de așa ceva, se văd nevoiți să înghezuiască cu puterea faptele în a lor teorie. Așa D. *Gerhard Krause* explică căderea lui Napoleon, „nu prin faptul că ar fi pierdut cutare sau cutare bătălie, ci pentru că în-

11. Citat de Gerhard Krause în *Die Entwicklung der Geschichtsauffassung bis auf Karl Marx*, 1895, p. 41.

12. *Essai sur la conception matérialiste de l'histoire*, 1897, p. 125.

treaga lui politică era protivnică intereselor burgheziei timpului său. Burghezia franceză, și nu bătăliile de la Leipzig și Waterloo, au răsturnat pe uzurpator“. Dacă lucrurile ar sta ast-feliu, ar fi trebuit ca Napoleon să fi fost răsturnat printr-o revoluție lăuntrică, și nu știm să fi izbucnit vre-una la Paris, nici chiar după Waterloo, pe când oștirile care învinsese pe marele cuceritor intrară în două rînduri în capitala Franței. Acelaș autor atribue înflorirea literaturii germane „spiritualizării trebuinței economice de a unifica Germania, prin suprimarea vămile și a piedicilor pe care micile state, în care ea era împărțită, le aduceau nevoilor economice, ale căror reprezentant era burghezia“¹³. Nu este oare straniu ca materialismul istoric să recurgă la *spiritualizare* spre a-și aplica principiile? Că mișcarea literară a mers înaintea unirei vamale, începute în 1818, cînd literatura era în deplină înflorire, aceasta nu stinghițește de loc pe D. Krause. Mișcarea literară este pentru domnia sa numai cît o *anticipare*, sub forma estetică, a nevoei economice. Dacă ar fi fost posterioară acestei din urmă, ar fi fost o *urmare* a unirei vamale. Înțalege orî cine că în acest chip toate lucrurile pot fi explicate. Rămîne numai de știut, dacă ast-feliu de explicări au vre-un înțales. D. Labriola pe de altă parte atinge, în cele 350 de pagini ale scrierei sale, o singură dată, explicarea unui fapt al istoriei, Reforma. Modul însă cum d-sa întreprinde lucrul, dovedește că ar fi făcut mult mai înțalept a se ținea numai de abstracțiunii, de teoria materialismului istoric, fără a căuta să-l exemplifice. Explicarea ce o dă Reformei ca „o rebeliune economică a naționalității germane, sau mai bine a stărei a treia, a burghezimei, împotriva exploatărei curței papale“¹⁴, samănă de minune cu explicările econo-

13 Op. cit. p. 33 și 35. Louis Blanc, *Histoire de dix ans*, vol. I, cap. I,

14. *Essais*, p. 132.

mice ale faptelor istorice aduse de Dl. Krause. Dacă explicarea D-lui Labriola ar fi adevărată, ar trebui ca pretutindene unde Reforma se întroduse, în Franța, în Țările de jos, în Anglia, în Danemarca, în Suedia și Norvegia, la Sașii și Ungurii din Transilvania, îmbrășșarea ei să fi fost datorită aceleiași împrejurări, revoltei stărei a treia, adecă a burgheziei, contra stoarcerilor bănești ale curiei romane; căci numai așa poate fi ea atribuită factorului economic. Lucrurile nu se petrec astfel; căci toate aceste țări erau mai mult sau mai puțin subtrase autorității romane, și Reforma se întinse în ele, numai fiind că doctrina ce ea răspindea convenia mai bine spiritului unei părți întregi din populațiile lor. Țările de Jos, mai cu deosebire, nu se rescoală, ca Germania, pentru a îmbrășșa noua credință. O parte din aceste țări, Olanda, o îmbrășșase fără nici o luptă, și aceasta nu izbucni decit atunci, cind Filip al II-lea voi să întroducă, în stăpînirile sale, absolutismul administrativ și netoleranța religioasă. Belgia, de și catolică, se uni cu Olanda, spre a-și apăra drepturile contra încalcărilor Spaniei. Cind însă Filip al II-lea se văzu nevoit să recunoască autonomia administrativă provinciilor revoltate, Belgia se supuse, iar Olanda urmă mai departe lupta. Motivul economic, apăsarea financiară, dispăruse cu toate acestea. Pentru ce oare Olanda nu lăsă și ea armele din mâini? Pentru că avea de apărat credința ei, noua ei religiune care o împinsese a suferi, întâi cele mai crude prigoniri, apoi războiul cel mai crunt, spre a nu părăsi o credință pe care o credea de adevărată și de la care își aștepta mîntuirea. Cum se poate reduce, în ultima instanță, împotrivirea Olandei contra regelui Spaniei, la substratul economic? Iată ceea ce nici Dl. Labriola nici ceilalți partizani ai materialismului istoric nu au dovedit și nu vor dovedi-o, după cum se pare, nici odată. Tot așa e cu întinderea Reformei în Franța,

unde o parte numai din *burghezie* (?) o îmbrătoșă și unde această parte fu nevoită a-și tăia gâtul cu cealaltă, care nu vroia s-o primească. Care este motivul economic ce rupse în două burghezia franceză, în privirea Reformei? Dar apoi măcelul Sfântului Bartolomeu este el explicabil, în ultima instanță, prin motive de ordine economică, și nu este el mai curînd produsul patimilor religioase? Tot așa ar fi cu revocarea edictului de la Nantes. Această măsură atît de dărăpănătoare pentru buna stare a Franței, a fost ea inspirată printr-un interes economic, sau prin temeri religioase? La toate aceste întrebări, și la atîtea altele, explicarea materialistă a istoriei ar fi trebuit să dea răspunsuri lămurite și precise, Dl. Labriola se mulțamește să le atingă prin cîte-va fraze învălite în nouri heghelieni care deslocuiesc întrebarea, fără măcar a o pipăi. Așa ne spune, că „aceasta nu vra să zică că ne ar fi dat a deslipi tap-tul întîmplat de modul îndeplinirei sale, și a rezolvi integralitatea circumstanțială printr-o analiză postumă cu totul subiectivă și simplistă (!!!). Cauzele întîme sau, cum s-ar zice acuma, motorii profani ai Reformei, ne apar cu limpezime; în Franța, unde ea nu eși cu izbîndă; limpede încă în Țările de Jos, unde în afară de deosebirile de naționalitate, contrastele intereselor economice se arată cu o deplină învidere, în lupta contra Spaniei; foarte limpede în sfîrșit în Anglia, unde reînnoirea religioasă, îndeplinită mulțamită silniciei politice, pune în deplină lumină trecerea la aceste condițiuni care sunt pentru burghezie înainte-mergătorii capitalismului“ (!) ¹⁵.

Dar să revenim la fapte. Protestanții franceji care fură nevoiți, în urma revocării edictului de la Nantes, a părăsi pozițiune, bunuri și patrie, pentru a putea păstra religiunea lor, ascultară ei oare tot de o îmboldire de felii economic? Emanciparea robi-

lor în deosebitele țări ale Europei, războiul de succeciune al statelor Unite, istoria Evreilor în Veacul-de-Mijloc, toate aceste fapte sunt ele explicabile cu ajutorul producțiunilor și al schimbului de avuții? Nu dintr-un interes material refuzați Evreii cu încă-păținare a-și schimba religiunea care îi expunea a suferi toate rălele, fără a-și părăsi credințele strămoșilor care erau cu toate aceste pricina tuturor suferințelor lor. „Cînd Englezii se revoltară contra lui Carol al II-lea, ne spune Green, era ceva care le era mai scump decît libertatea cuvîntului, siguranța avuțiilor și chiar decît libertatea personală; acel ceva era, pentru a întrebuița limbajul timpului, Evanghelia“¹⁶. În toate aceste cazuri și în nesfîrșite altele, în protiva principiului pus de Marx, și pe care Dl. Labriola îl privește ca nerăsturnabil¹⁷, era într-adevăr conștiința oamenilor (religiunea lor) care determină condițiunile traiului lor, și de loc traiul lor material care determină conștiința lor. Propășirea dreptului roman nu fu datorită unor pricină economice. Bogăția și buna stare a poporului roman mergea tot scăzînd, pe cînd se adîncea neconținut ideea dreptului, a lui *suum cuique*. Descoperirile științifice nu aș tot-deaună un caracter utilitar, și nu fură cu toatele determinate prin dorința de a exploata mai bine puterile naturei, ci încă și spre a descoperi adevărul pentru el însuș, și de sigur că nu în numele utilității rosti Galilei al său *e pur si muove*.

Este interesant de constatat cum luă naștere această doctrină a materialismului istoric. Dl. Labriola se însărcinează a ne-o arăta: „Pentru a recunoaște, în mișcările socialiste, nu mai mult împotrivirea fugătoare a turburărilor meteorice, ci un fapt nou al societății, era trebuința de o teorie care să le explice. Această teorie nouă fu opera personală a lui

16. *Histoire du peuple anglais*, II. p. 47.

17. *Essais*, p. 177.

Marx și Engels; ei strămutară conceptul prefacerii istorice prin procedări de antiteze, de la forma abstractă pe care dialectica lui Hegel o descrisese acum în trăsăturile cele mai obștești, la explicarea concretă a luptei dintre clase; și în această mișcare istorică, unde se crezuse a se vedea trecerea unei forme de idei la altă formă, se văzu pentru întâia oară acea a unei forme a anatomiei sociale la altă formă¹⁸. În terminii mai puțin întunecați, socialiștii voind să dovedească, că mișcarea lor era necesară, o caracterizară ca un procedeu istoric, ca o dezvoltare fatală și neapărată. Dar, spre a da mai multă greutate concepțiunii lor istorice, a prefacerilor sociale care se îndeplinesc în zilele noastre, ei căutară să dovedească că toată dezvoltarea omenirei a fost determinată prin aceleași cauze care o transformă astăzi; că schimbarea în modul de producțiune și de repartițiune a bogățiilor a constituit totdeauna nervul și cheia istoriei. Socialiștii iscodiră deci teoria materialistă a istoriei, pentru trebuințele lor.

Mărturisim a nu înțelega nevoia de a proiecta în trecut teoria socialistă a istoriei, pentru a o îndreptați în vremile de față. S-ar putea prea bine, ca prefacerea actuală a societății să fie datorită factorului economic, fără ca acel factor să fi determinat, și în trecut, tot curentul istoriei. Dar noi nu credem că trebuie atribuit nici chiar prefacerea de astăzi a societății, factorului economic. Dl. *Benjamin Kidd* analizează cu multă pătrundere această problemă: „Trebuie observat, zice el, că Marx nu se îndeletnicea decât cu dezvoltarea materială, și nu ținea nici o socoteală de acele puteri primitive care lucrează în dezvoltarea noastră socială. Fenomenul ascuns în dosul a ceea ce se numește exploatarea muncii, nu este nici nou, nici special epocii noastre. Problema economică nu are prin ea însăși o tendință specială oare-

18. *Essays*, p. 43.

care, alta decît acea pe care o înfătoșă în alte faze ale societăței, de la început. Factorul cel nou al problemei este deosebit și neatîrnat de starea economică. Dacă cercetăm poziția lucrătorilor de astăzi și relațiunile lor cu statul și cu clasa capitalistă, vedem că trăsătura absolut nouă și specială care deosebește aceste relațiuni, în asemănare cu acele ale trecutului, este că clasele exploatate astăzi, multămită izbînzii unei evoluțiuni încete, încă în mișcare, au dobîndit facultatea de a putea pune în lucrare puterea politică, punîndu-se pe un tărîm de egalitate din ce în ce mai real cu clasele care le stăpîneau altă dată. *Această evoluțiune are drept singură cauză mișcarea morală.* Iată trăsătura esențială a situațiunei care stăpînește toată perspectiva; dar ea este cu totul neatîrnată de chestiunea economică¹⁹. Chipul simplist cum socialiștii concep istoria se explică prin tendința ideilor lor. Ei voesc să reforme societatea, raportul claselor sociale între ele. Aceasta le este ținta supremă, singurul interes pe care-l găsesc în existență. De aceea și proclamă ei, în manifestul lor din 1848, că istoria ori-cărei societăți, până în zilele noastre, nu a fost decît istoria luptei claselor²⁰. Această luptă se dă însă tot-deauna pe tărîmul economic. Nu este decî decît prea firesc, ca această concepțiune mărginită a istoriei, să fi condus la o concepțiune, tot atît de mărginită, a explicărei dezvoltărei, prin materialismul istoric. Noi mărturisim a nu reafila lupta claselor în dezvoltarea picturii italiene, nici în cea a muziceii germane, nici în cea a filosofiei pozitive, nici în cea a fiziceii, a chimieii, sau a tuturor științelor. Istoria nu este numai cît expunerea dezvoltărei, în ceea ce privește lupta claselor între ele; ea mai este cea a luptei omului împotriva natureii, luptă care tinde să-l emancipeze tot

19. *L'évolution sociale*, p. 211.

20. Labriola, *Appendice*, p. 254.

mai mult de legăturile firești, și a-l înalța deasupra animalității din care a eșit.

Însă chiar plămuitorii acelei teorii care voește să explice în ultima instanță tot decursul istoriei, prin modul de producere și de repartiție al bogățiilor, băgară de samă că ea nu putea fi îndestulătoare, nici chiar pentru obârșia societăților. Socialiștii nu lipsiră a lua aminte, că în afară de nevoia de a trăi individual, omul simte tot atât de poruncitor și pe aceea de a face spiță, de a-și vicinici specia; dar această nevoie tot atât de elementară, tot atât de nepărată, nu poate intra în aceea de a-și procura mijloacele de traiu. Engels găsește însă în curînd formula care desleagă greutatea. El zice că: „după concepțiunea materialistă, elementul hotărîtor în ultima instanță, este producțiunea și reproducțiunea vieței. Această din urmă este de două feluri: pe de o parte, producțiunea mijloacelor de traiu, obiecte pentru hrană, îmbrăcăminte, locuință; pe de alta producerea oamenilor înșiși, vecinicirea speciei“²¹. Dar producțiunea copiilor, aducînd concurența gurilor, micșurează tocmai mijloacele de traiu! Engels, spre a scăpa de această greutate, înlocuește cuvîntul *mijloace de a viețui* prin acel de *viața*,—procedare vrednică de sofîști!

Partizanii materializmului istoric — și la urma tuturor, Dl. Labriola cu mai multe amărunțimi — își dau multă trudă, spre a combate ceea ce ei numesc, doctrina factorilor istorici. După ei, toți acești prctinși factori neatîrnați ai istoriei, ca religiunea, arta, știința, dreptul, nu ar fi decît „niște abstracțiuni sau generalizațiuni, născute din nevoia întocmirii povestitoare a expunerii istorice“²². Toți acești factori sunt reductibili la acel economic, la modul producerii și al repartiții bogățiilor. Nu se poate deci

21. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, p. VIII.

22. *Essais*, p. 169.

caracteriza materialismul istoric, ca „o doctrină care ar atribui precumpenirea saŭ acțiunea hotărîtoare factorului economic. Nu este vorba de precumpenire; căci economicul este *singura putere explicativă a istoriei*. Concepțiunea materialistă a istoriei este teoria unitară a acestei științi; ea înlocuește multiplicitatea elementelor desvoltărei, prin unul singur, toate celelalte nefiind decît produsele lui“²³.

Noi credem, că această teorie care vra să reducă viața omenească în întregimea ei la economie, este cu totul greșită. Omul este împins, prin firea lui, a mulțami mai multe trebuinți, cu totul neatîrnate unele de altele, de și în relațiuni mutuale și decî mutual înriuritoare unele asupra altora. Aceste trebuinți ale traiului omenesc sunt toate cauze finale, nereductibile. Nevoia de conservare individuală (economică), acea a conservărei speciei (procrearea), acea de a cunoaște adevărul (tendința științifică), acea de a pătrunde taina universului (tendința metafizică, religioasă), acea de a gusta lucrurile frumoase (estetica), acea de a împărți cîștigurile făcute asupra naturii potrivit cu un alt principiu decît acel al celui mai tare (morală, dreptate), — toate aceste instincte fundamentale ale ființei noastre, nu esă unele din altele. Ele sunt puse de cătră puterea ce ne-a plăzmit, ca întocmire primordială a ființei noastre. Unul nu explică pe celalalt, pentru că toate sunt neexplicabile. Dacă nevoia economică ar fi cauza producătoare a celorlalte, nu videm pentru ce și animalele care o resimt tot așa de bine ca și oamenii, nu ar avea și ele formele superioare ale vieții și inteligenței. Dacă ni se răspunde că alcătuirea ființei lor le împiedecă de a împărtași celelalte manifestări ale vieții intelectuale, se mărturisește prin aceasta însuși, că aceste din urmă nu atîrnă de nevoia economică, și că ele sunt datorite împlăzmirii intime

23. *Ibidem*

și nereductibile a ființei omenestii. Aceste forme sunt însă neatârinate, în obârșia lor, de nevoia economică; dezvoltarea lor trebuie să fie de asemenea; ceea ce nu exclude, bine înțeles, o înrîurire reciprocă a acestor deosebite forme ale activității intelectuale. Dacă forma economică pune în lucrare o înrîurire asupra unora din celelalte forme ale vieții, ea este la rîndul ei înrîurită de știință, de drept, de morală, de formele politice și sociale care toate pun în lucrare o puternică acțiune asupra modului de producere și de repartiție al bogățiilor.

Nu se poate tăgădui, că nevoia economică este nevoia primordială a existenței; dar aceasta nu se întîmplă numai cu singură omenirea, ci cu toată natura organică (animale și plante). Peste această nevoie primordială, comună la tot ce trăește, natura a suprapus, pentru om, un șir de alte nevoi de caracter mai înalt. Cum se poate susține, că aceste nevoi superioare și prin urmare și prefacerile lor, atîrnă de nevoia economică și de prefacerile acesteia din urmă. Omenirea are încă și alte interese de apărut decît acele ale pîntecelui, și este a se asemăna omul cu vita, cînd se reduce jocul existenței omenestii întregi, la lupta pentru traiu care se dă între formele inferioare ale vieții. Există o deosebire adîncă, nesfîrșită, între lupta pentru traiu, încinsă între formele inferioare ale vieții, cum ea se dă în remnul animalității, și cea care se întîmplă între ființi omenestii. În cea dintăi, principiul care predomină, este puterea. Cînele mai tare rîpește osul de la cel ce e mai slab. Intre oameni, lupta se dă adese ori în numele moralei și a dreptului, noțiuni cu totul străine animalelor, și apărătorii teoriei materialiste a istoriei ar face bine să nu uite, că revendicările socialiste nu se fac în numele puterii, ci în acel al dreptului. Căci după cum o spune tot DL. *Benjamin Kidd*: „Dacă nu există decît un egoismu amuțit contra unui altuia, atunci cla-

sele diriguitoare care sunt fără asămănare cele mai puternice, trebuie să fie în stare a se apăra, și ar fi foarte proaste a nu o face. În loc de a desrobi, de a învăța și de a ridica clasele de jos ale poporului, (precum o fac) în urma îndeplinirii unei evoluțiuni (de care nu a ținut samă Karl Marx), ele ar putea foarte bine, precum au făcut-o și în trecut, să țină pe popor în loc, adevărat să-l oprească în neștiința și în nedestoinicia politică, cu toată tendința modernă a capitalului către concurență și concentrare²⁴. Și dacă se întîmpină, că din frică și nu din generozitate, clasele stăpînitoare concediază tot mai multe drepturi celor până acuma desmoștenite ale societății; că aceste concesiuni nu sunt părăsiri altruiste de bună voie, ci efectul apăsării masselor—vom răspunde că nu schimbarea condiției economice a maselor le-a pus în stare de a exercita o astfel de apăsare, întru cît această condiție a rămas aceeași, și că ele tocmai vreau s-o modifice acuma în a lor favoare, prin această apăsare.

Care este deci elementul care a schimbat rolul maselor? Este inteligența lor care s-a îmbogățit, ideea situației lor nedrepte și protivnice concepțiunei omenești despre morală și drept care le însușește acuma, și le dă un cu totul alt rol, în lupta pentru traiu. Este deci iarăși conștiința lor care vra să determine felul lor de a fi, și nu existența lor materială care determină a lor conștiință. Ele vreau tocmai să prefacă condițiunile existenței lor, potrivit cu noile concepțiuni cu care s-a îmbogățit conștiința lor. Chestiunea socială nu este de loc o chestiune economică, ci problema cea mai grea pe care ideea dreptului este chemată a o rezolvi.

Expunerea trecutului. — Expunerea curentului evoluționist care rîpește popoarele ca și omeni-

24 *Evolution sociale*, p. 212.

rea cătră o soartă necunoscută, trebuie, după principiile expuse pînă aici, să tindă a realiza condițiile următoare, dacă vra să reproducă, în cugetul nostru, o icoană credincioasă a desvoltărei însăși.

1). Ea trebuie, întiiu, să se silească a reproduce faptele atît de întocmai pe cît se poate, și să ne facă să cunoaștem adevărul asupra ceea ce a fost.

2). Ea trebuie să explice faptele ast-feliu stabilite, expunînd înlănțuirea lor cauzală.

3). In ultimul loc, ea trebuie să caute, în această înlănțuire, seriile istorice care constitue desvoltarea și, prin mijlocul lor, să o strîngă în lineamente obștești.

Să cercetăm dacă, și pînă în ce măsură, istoricii au îndeplinit aceste trei condiții neapărate ale orî-cărei expunerii într-adevăr științifice a trecutului.

1). *Reproducerea faptelor succesive.* Acest punct d-întiiu, despre care istoria în începuturile ei nu se prea îngrijia, acuma a devenit obiectul de căpîtenie al silințelor ei, anume să tindă să reproducă faptele dispărute cu cea mai mare exactitate cu puțință. Această schimbare în modul de procedare a istoriei, datează din clipa, în care critica a devenit cămplinirea neapărată a tuturor cercetărilor asupra evenimentelor trecute, și de cînd, paralel cu această fericită noire, documentele au devenit, în locul po-vestirilor, temelia cea mai sigură a reconstituirei lor. Din acest punct de vedere, istoria a făcut tot ce era în puțința ei, și nu se poate cere ca ea să facă mai mult cu mijloacele de care dispune. Istoria vremilor noastre a controlat, reformat și revăzut totul. Un număr într-adevăr afară din cale de mare de monografii și-a luat sarcina de a răspîndi lumina, acolo unde nu era de cît întunerec; de a îndrepta greșelile, orî-cît de înrădăcinate ele ar fi fost. Fără cuvînt se ține de rău această silință de a prea scormoni amărunțimele și de a pierde din vedere în-

tregul evenimentelor. Istoria nu poate ființa, dacă temelia pe care ea se razîmă, faptele ce o alcătuiesc nu sunt pe deplin stabilite. Munca într-adevăr măreață, menită a constitui această temelie a istoriei, este în mare parte acum isprăvită, cel puțin cu materialul de care dispunem. Nouele descoperiri vor învoi o adîncire tot mai mare a lucrurilor, și cu cît ne vom cobori în viitor, cu atîta se va rîdica din dosul nostru trecutul mai limpede și mai lămurit. Marele fapte care-l alcătuiesc au fost mai toate pe deplin stabilite, și știrbături nu se mai întîlnesc de obicei decît pentru amărunchimî. Istoriografia vremilor noastre se silește tocmai de a face să pătrundă adevărul, pînă în faptele de cea mai măruntă însemnătate din care se alcătuește istoria.

Este drept că s-a încuviințat adese-ori oare-căror fapte mai mult preț de cum o merita. Printre documente, este un număr nesfîrșit de mare care nu luminează nici într-un chip cunoștința trecutului, pe cînd pe de altă parte, multe fapte însemnate sunt trecute cu vederea de istorici. Dar acest neajuns în alegerea faptelor, are o cauză mult mai adîncă, pe care o vom analiza mai la vale, cînd ne vom îndeletnici cu neîngrijirea istoricilor de a lua în băgare de samă seriile istorice.

Dar dacă lăsăm la o parte acest punct care constituie unul din desideratele istoriei,—pentru materialul explorat pînă acuma, nu se poate tăgădai că un spirit într-adevăr științific a pătruns pretutindene cercetările istoricilor; se silesc, pe cît e cu putință omeneste a o face, a înlătura ori-ce soi de prejudecăți, ori-ce soi de patimă, ori-ce soi de antipatie sau de simpatie, spre a deveni organul adevărului curat, și pentru ca nimic să nu se interpună între faptul trecut și icoana ce se proiectează în mintea cetitorului.

2). *Înlătuirea cauzală.* Dacă trecem la a doua

condiție cerută pentru a constitui știința istoriei, în-lănțuirea cauzală a evenimentelor, ea este departe de a se înfățișa într-un chip tot așa de deplin ca stabilirea faptelor istoriei. Cauzele evenimentelor nu sunt tot-deauna limpezi; adese-orî cuvinte goale cată să înlocuiască noțiunile reale care stabilesc raportul de cauzalitate; alte dăți, istoricii se mulțămesc a recurge la ipoteze; însfirșit une-orî chiar lasă cu totul la o parte chestiunile de cauze, mărginindu-se a expune faptele, în felul istoriei povestitoare care cu toate aceste și-a trăit traiul.

Această neîndestulătoare stabilire a nexului causal al evenimentelor este, în istorie, un neajuns de căpitenie; căci am văzut că descoperirea cauzelor este, în deosebire de științele coexistenței, unul din atributele cele mai de samă ale științei istorice. Această din urmă, pentru a-și merita pe deplin numele, trebuie nu numai cât să reproducă faptele trecute în a lor realitate; ea mai trebuie încă, pe cât este cu putință, să le dea și explicarea cauzală, și o neîngrijire sub acest raport este de neiertat. Însă tocmai în această privire, disciplina noastră are încă mult de făcut, și explicarea cauzală este încă departe de a fi tot așa de pe deplin limpezită, ca stabilirea faptelor.

Pentru a dovedi această împrejurare, să trecem pe sub ochi câte-va întrebări atinse de istoricii cu renume, și pentru care întrebări, tocmai cauza nu a fost pusă în o îndestulătoare lumină.

Vestitul istoric german, *Teodor Mommsen*, crede a explica nelucrarea lui Anibal împotriva Romei, după marea lui izbîndă de la Cannae, prin motive obiective, trase din situațiunea generalului cartaginez în Italia. Noi credem că această explicare este neîndestulătoare. Nicî-odată nu se va ajunge a se înțelega purtarea lui Anibal, dacă se ține samă numai de motivele afarnice, și dacă se lasă delături partea personală, psihologică. Intr-adevăr singura cauză rațio-

nală a nelucrării lui Anibal împotriva Romei, în singurul moment cînd putea să o facă cu sorți de izbîndă, trebuie căutată în a lui nehotărîre, în personalitatea lui, în elementul individual; căci, la urma urmelor, dacă Anibal nu îndrăznește să atace Roma, nici după cumplita înfrîngere ce i-o aduce și care distruge aproape cu desăvîrșire oștirea ei, ce venise el să caute în Italia? Mommsen răspunde că el voia să desfacă de Roma confederația pe care se întemeia puterea ei²⁵. Dar acest rezultat fusese și el ajuns, în hotarele putinciosului. Galia Cisalpină, Grecia Mare se unise cu Anibal și, ceea ce este încă mai însemnat, Capua și însuși Samniții care făceau parte din confederația latină trecuseră, după Cannae, pe partea învingătorului²⁶. Ce putea el aștepta mai mult? Ca Latini și ei să treacă la dînsul? Dar aceasta ar fi însemnat a voi ca Roma să se lepede de ea însăși. S'ar putea întîmpina, nu e vorbă, că numai cu greu s-ar putea învinui Anibal de nehotărîre, el care îndrăznise să ducă războiul în Italia, și să străbată prin primejdioasa trecătoare a Alpilor. La această întîmpinare, nu este cu putință decît un răspuns, dar acela hotărîtor: anume că firile cele mai vîrtoase, cele mai inimoase, slăbesc une-orî în momentul suprem. Incordarea minței lor se destinde, tocmai atunci, cînd o de pe urmă opintire le-ar încununa opera. Fără intervenirea acestei cauze psihologice, nelucrarea lui Anibal după Cannae rămîne o gîcitoare nedeslegată, și acest element hotărîtor n-a fost luat în privire de strălucitul istoric al Romanilor. Și cu toate aceste așa aprețuiaū chiar contimpuranii lui Anibal purtarea lui. *Tit-Liviu* pune în gura lui Maharbal, adiutant al generalului cartaginez, următoarele cuvinte: „Non omnia nimirum eidem di dedere; vincere scis Hannibal, victoria uti nescis“²⁷.

25 *Römische Geschichte*, I, 2, p. 601.

26 *Ibidem*. p. 615.

27 *Ab Urbe condita*, XXX. 51.

Ca al doile exemplu de cauzalitate neîndestulătoare sau mai bine neexact formulată, vom lua chipul cum dl. *Berthelot* explică nepăsarea Creștinilor față cu împărăția romană, chiar după ce această împărăție încetă de a le mai fi dușmană, și deveni dinprotivă proteguitoarea lor. „Este o mare primejdie, zice d-sa, ca împăratul să fie în biserică, el care a fost supremul pontifice al religiunii păgine. Ce se va întâmpla dacă este eretic? Aceasta se vede pe vremile fiilor lui Constantin. Constanțiu rămas singur stăpîn al împărăției, este Arian; el surgunește pe episcopii ortodoxi. Cu toate aceste Constanțiu este un rîvnitor creștin. În Răsărit el distruge templele cu grămadă. Iată deci un împărat teolog care prigonește deodată și creștini și păgîni. Mai bine era pentru biserică un păgîn, ca Iulian Apostatul. Teodosiu este un împărat după dorința bisericei, primind pocăința impusă de sfîntul Ambroziu, interzicînd absolut cultul zeilor chiar în intimitatea cea mai tainică a vieții private; dar fiul său Arcadiu care domnește în Răsărit, prigonește pe sfîntul Ioan Hrisostom, după uneltirile împărătesei Eudoxia ce este ariană. *Biserica, temîndu-se tot-deauna de a găsi un dușman în protegitorul ei, nu mai vedea decît un dușman în acest protegitor.* De cînd ea se întărise trainic, de cînd păgîni nu mai erau de temut, rîvna ei se întorcea în protiva ereticilor. *Iată pentru ce ea nu avu nicî-odată iubire pentru împărăție*“²⁸.

Această explicare cauzală este înviderat silită și puțin firească. Dl. *Berthelot* întrebuițază chiar un felu de joc de cuvinte, spre a-și reda ideea: „Biserica temîndu-se de a găsi un dușman în protegitorul ei, nu vedea decît un dușman în acest protegitor“. Ea amesteca, după autor, în această teamă nedecosebită, împărați ortodoxi și arieni, nu se prea înțelege pentru ce. Căci în sfîrșit dl. *Berthelot* el însuș mărturisește, că Teodosiu fu un împărat *dupa*

28. Lavissee et Rambaud, *Histoire générale*, I, p 33.

dorința bisericească, și deci el nu putea fi privit de biserica creștină ca un dușman.

Adevărata cauză, pentru care biserica creștină rămîne indiferentă față cu soarta împărăției, este mult mai adincă. Creștinismul nu era, ca bună-oară Islamismul, o religiune de luptă; din protivă el propoveduia pretutindene, supunerea și umilința, și dacă împărtășitorii lui dădură adese-ori dovezi de cel mai mare curaj, aceasta nu se întâmplă decât atunci cînd era de nevoie a mărturisi în favoarea doctrinei lor; nici-odată spre a apăra lucrurile acestei lumi. Această religiune, împlîntată în sînul unei populații pe care meșteșugul armelor o spăimînta pe fie-ce zi mai mult, nu putea s-o împingă la luptă împotriva dușmanilor împărăției, și chiar dacă se întîmplară oare-care lupte, acele din urmă erau îndreptate mai curînd împotriva Arienilor, decât contra barbarilor, cu care pe de altă parte poporul roman se obicînuise a trăi. Cînd creștinismul va prinde rădăcină la aceste popoare barbare, el va putea deveni un ridicător pentru război. Expedițiunile cruciate dau despre această o dovadă; dar în acest caz, religiunea se împlîntase în niște firî violente și bătăioase, și caracterul cel blînd și pacinic al religiunii creștine se schimbă, altoindu-se pe ele. Cauza adevărată a nepăsării creștinilor pentru împărăția ce le slujia acuma de pavăză, trebuie să fie căutată în această religie însăși și în moravurile porțiunii din neamul omenesc asupra căreia ea se răspîndi.

Un al treilea exemplu de nedeplină expunere a cauzelor, tot atît de mare prin faptul istoric la care se rapoartă, pe cît și prin celebritatea autorului ce-l expune, este explicarea teroarei jacobine dată de *Henri Taine*. Acest autor atribue personalităților, caracterelor înrăutățite pe care revoluțiunea le împinsese la putere, toate rătăcirile și toate grozăviile ce o pătră. El uită de a face partea—și această parte este înșămnată,—a evenimentelor, a luptei pentru traiu

care înnebunea mințile, amenințate pe de o parte de dușmanii din lăuntru : Vandeenii, preoții neju-rați, regele și curtea; pe de alta de acei din afară : emigrații și oștirile străine. Explicarea cauzală a te-roarei jacobine este falsificată, prin spiritul părțini-tor, hotărît de a înnegri pe revoluționarii și de a înălța persoana lui Ludovic al XVI-le.

Deci, pe cînd dl. Mommsen, în explicarea nelu-crării lui Anibal, uită elementul personal, individua-litatea omului care conducea evenimentele, Henri Taine, în acea a domniei teroarei, atribue tot ce se întîmplă numai caracterelor, elementului personal și lasă la o parte cauzele obștești²⁹. Explicarea pă-cătuește prin omitere într'un caz ca și în celalalt.

Să cităm un al patrule exemplu: Este cunoscut că împăratul Henric al IV-le, în lupta sa contra papei Gregoriu al VII-le, în timpul certeii pentru investitură, fu silit întăi, prin excomunicarea papei, a se umili în-a-intea lui și a aștepta desculți, înaintea castelului din Canosa, ca papa să-l ierte. Cu toate aceste, cît-va timp mai tîrziu, același împărat lovește Roma și constrînge pe papa a căuta scăpare la Robert Guis-card. Care este cauza acestei schimbări năprasnice în puterea celor doi rivali, și pentru ce fulgerile, pe care papa nu lipsi de a le arunca și a doua oară contra protivnicului său, nu mai avură ele nici un efect?

Explicarea acestei contraziceri aparente nu a fost dată nici odinioară într-un chip mulțămitor. Tot-deauna s-a făcut mare caz de cumplita putere pon-tificală care fu în stare să reducă în pulbere pe acea a unui mare împărat; dar s-a trecut tot-dea-una oare-cum sub tăcere, izbînda finală pe care îm-păratul o repurtă asupra papei; sau această din urmă este adusă, mulțămindu-se numai cu o arătare de explicare, într-o întrebare care cere tocmai cea mai

29. Vezi mai sus, Cap. III, locurile din critica lui Henri Taine de G. Monod.

serioază analiză a cauzelor. Toți autorii ce s-au îndelestnicit cu această chestiune, se asemănă sub acest raport. *Luden* bună-oară sprijine părerea că „efectul excomunicărei aruncate de papă contra regelui Henric al IV-le produse, în Germania și în Italia, un efect mare, cumplit, măreț. Fulgerile papei aruncate contra Germaniei dăduse o lovitură neasămănată“. Când *Luden* ajunge la explicarea întoarcerii care apropie iarăși pe principii de Henric, el nu găsește altă ceva de spus decît, că „este înviderat că în toată Germania meridională, precum și la început în Saxa, dușmănia contra lui Henric nu era decît o operă măestrută a ducilor și a citor-va principii bisericești și mirenii“³⁰. Dar, dacă lucrul stă așa, nu este papa acela care învinsese pe împărat, și efectul excomunicărei papei nu fusese „așa de cumplit în Germania“ decît, pentru că principii o voise. Dacă *Luden* se întinde cu o plăcere înviderată asupra efectelor excomunicărei, pentru ce nu încuviințază el aceeași luare aminte schimbărei intervenite în părerea principilor, și pentru ce nu analizază el cu aceeași amărunțime pe de o parte cauzele pentru care principii erau rău dispuși împotriva lui Henric, cînd cu excomunicarea papei, și pe de alta cauza care îi împinse a îmbrătoșa partea împăratului, cînd lupta izbucni din nou ?

Aceeași muștrare poate fi făcută tuturor istoricilor care au atins această întrebare, chiar pînă la cei mai noi. Să cităm pe unia din cei mai de căpitanie : *Giesebrecht* atribue de asemenea, excomunicărei lui Henric al IV-le, părăsirea lui de către principii germani. El zice : „Deslegarea nobililor de jurămîntul lor către rege nu fusese un zădarnic cuvînt. Trădarea era pretutindene în țările germane. Henric el însuș trebuia să mărturisască că el necunoscuse puterea cîștigată de scaunul pontifical ; că el nu apărțise în

30. *Histoire d'Allemagne* trad. Lavagner, Paris, 1844, p. V, p. 27, 37 și 52.

adevărata sa valoare efectul excomunicărei. Se văzu atunci care era puterea cuvintelor călugărului care interzicea lui Henric de a purta coroana Germaniei“. Dar această putere, pe care Giesebrecht o încuviințază afuriseniei, nu se împacă de loc cu ceea ce el însuș recunoaște mai departe : că „atunci cînd Henric veni în Italia, el găsi partizani în orașele lombarde, ale căror episcopi nu se temeau nici de cît de fulgerile papei și erau dispuși a ataca pe acest din urmă cu mîna armată“. Henric al IV-le nu numără însă numai în Italia partizani ce nu se temuse de a înfrunta afuriseniile papei. Urmarea luptei pentru investitură o arată în curînd, cînd Henric veni să lovească pe papă, în fruntea legiunilor sale germane. Explicarea cauzală a evenimentelor privitoare la lupta între papă și împărat, stă deci în rapoartele politice, și de loc în acele de caracter religios. Dar această parte esențială a chestiunii nu este luată în băgare de samă nici de Giesebrecht, după cum nu fusese luate în samă nici de Luden. Cînd este vorba de a se explica întoarcerea care se face în favoarea lui Henric, Giesebrecht care expune totuși istoria țării lui cu o mulțime de amărunchimi, se mulțamește de a arăta că „Bertold din Carintia, Welf din Bavaria și Rudolf din Suabia fură despoiați de ducatele lor, și trădătorul Bertold fu înlocuit prin Liutpold, iar Bavaria și Suabia fură puse pentru moment, sub autoritatea directă a regelui“. Dar de ce oare regele nu începuse prin asemenea măsuri, și îi plăcuse mai bine a se face de rîs, sărutînd papucul papei la Canosa, și cum se face că ceea ce era cu neputință atunci, să se poată face mai tîrziu, iată ceea ce s-ar căuta în zădar în tot nămolul de fapte aduse de Giesebrecht³¹.

Dl. *Bruno Gebhardt*, mai scurt, nu este însă mai lămurit asupra acestei întrebări. Este adevărat că

31. *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, III, I, 1876, p. 380, 384, 398, 442 și 500.

acest autor recunoaște că „opozitiunea principilor din sudul Germaniei găsește, în excomunicarea papei, un pretext bine-venit pentru tendințele lor particulare. El duce chiar prea departe punctul de vedere politic, când vede, în pelerinajul de la Canosa un act diplomatic de întâia mână. Dar puțin ținem noi samă de aprețuirea faptelor. Când dl. Gebhardt vine la explicarea lor, se mulțamește de a sprijini părerea, că dacă se iea în privire puterea partidelor rivale, se vede că Henric este cu mult cel mai tare. Pe partea lui sunt orașele, mica nobilime, clerul de jos, cea mai mare parte a episcopilor; autoritatea lui e recunoscută în Carintia, Bavaria, Franconia, Burgundia. Și Boemia e pentru el. Papa, precum și Saxonii, se așteptau ca afurisenia aruncată împotriva lui Henric să aibă acelaș efect ca înainte cu patru ani. Dar nici-odată atare așteptare nu a fost mai zădărnicită. Partidul lui Henric care suferise acuma și luptase mult timp pentru dînsul, îi era așa de devotat, încît afurisenia nu-i rîpi nici un singur partizan; din protivă ei se strînseseră în jurul lui cu atîta mai mult și se întoarseră împotriva papei³². Pentru ce nu făcuse ei acest lucru de la început? Pentru ce, după ce a fost învins și umilit, împăratul devenise mai tare decît cumplitul aruncător de afurisenii? Iată ce învățăm a cunoaște tot atît de puțin de la dl. Gebhardt, ca și de la Giesebrecht și de la Luden.

Dar să cercetăm încă alți autori mai noi. Dl. *Bayet* se pare deocamdată că nimerește drept, întru-cît zice că atunci cînd papa declară războiul lui Henric, cei mai puternici principii ai Germaniei, Rudolf din Suabia, Bertold din Carintia și Welf din Bavaria, pe care împăratul îi nemulțămise și-i întorsese împotriva lui, se înțalesese cu papa, și cînd Saxa se rîdică din nou împotriva împăratului, acest din

32. *Handbuch der deutschen Geschichte*, I, 1891, p. 714, 716.

urmă se găsi izolat. Dar, pentru ca explicarea cauzală a acestei faze a evenimentului să fie deplină și întreagă, ar trebui să fim luminați asupra cauzei nemulțămirei seniorilor cu împăratul lor. Dl. Bayet nu spune nici un cuvânt asupra acestei împrejurări, precum nu o făcuse nici înaintașii săi. Dar cum să se împace această explicare a înfrîngerii împăratului (izolarea lui), ori cît este ea de nedeplină, cu cuvintele autorului, că „penitența de la Canosa este cea mai strălucită izbîndă pe care papalitatea a repurtat-o vre-odată asupra puterii lumești“. Dl. Bayet ar fi putut vedea ușor, că dacă Henric nu ar fi nemulțămît pe vasalii săi, dacă nu ar fi rămas izolat, papa nu l-ar fi silit la călătoria de la Canosa, și că deci nu papa este acela ce a repurtat victoria, ci feodalitatea, fapt care reiesă încă și mai bine în urma izbîndei de la sfîrșit a împăratului. Dară expunerea d-lui Bayet este cu totul neîndestulătoare, cînd vra să analizeze această izbîndă. Ar fi trebuit să ne arăte, pentru ce împăratul care fusese silit să se supună papei, în urma opunerii principilor Subabiei, Carintiei și a Bavariei, nu se mai teme acuma de ei, precum nu se teme nici de noul împărat, împotriva căruia el luptă cu vîrtute, pînă ce moartea acestui din urmă pe malurile Elsterului îi lasă din nou calea deschisă³³. Henric, ne mai temîndu-se de vasalii săi, poate să înfrunte fără teamă pe cumplitul aruncător de afurisenii. Pentru ce? Cum? Dl. Bayet este mut asupra acestor întrebări, după cum muți au rămas toți istoricii care, înaintea d-sale, expuseseră vestita rivalitate între papă și împărat.

Să videm cum e deslegată întrebarea de cătră dl. *Lamprecht* al căruia Istorie a Germaniei a avut un așa de mare răsunset și a ridicat atîtea controverse, în ceea ce privește metoada urmată de autor în a lui expunere. De și dl. *Lamprecht* urmărește ținta

33. Lavissee et Rambaud, *Histoire générale*, II, p. 92.

de a reforma chipul de a se scrie istoria—făcînd să predomnească factorii colectivîști asupra acelor de obîrșie individuală, adecă împingînd în planul întîiîu desvoltarea factorilor obștești—în ceea ce privește stabilirea limpede și lămurită a cauzalității istorice, expunerea lui este tot atît de neîndestulătoare ca și aceea a autorilor analizați pînă acum. El începe prin a susține că scrisoarea amenințătoare, pe care Gregoriu al VII-le o trimise lui Henric al IV-le la începutul luptei, era un pas greșit făcut de papă; „căci în momentul în care Henric se văzu atins personal de papă, el simți nevoia de a se apropia de principii pe care același papă, parte îi excomunicase, parte îi dojănise; alianța, între împărat și principii bisericești se făcu de la sine. Și întru cît, odată cu această schimbare la curtea lui Henric, înriurirea orașelor libere și a favoriților din starea de jos asupra mersului trebilor căzu și ea, principii mirenî se apropiară și ei de dînsul. *Acest din urmă era mai tare decît ori cînd în împărăția lui, și Saxoniî fură învinși*“. Cîte-va rînduri mai jos, cînd dl. Lamprecht ajunge la excomunicarea aruncată de Gregoriu împotriva lui Henric, el zice, că „în scurt timp, principii bisericești ai Germaniei se plecară și trecură în partea papei și cei mirenî putură fi ademeniți și se luară după sfaturile viclene ale lui Gregoriu; în întîiul rînd acei ai Germaniei sudice. Ei ajutase pe împărat la înăbușirea revoltei Saxonilor; dar ei nu voiaî să-l lese să reînvie, în al lui folos, puterea lui Conrad al II-le și a lui Henric al III-le. *Henric al IV-le era pierdut!* Trecerea între atot puternicia lui Henric și pierderea lui neînălăturată, în răstimpul unui singur an, (1076—1077) este prea năprasnică pentru motivarea dată de dl. Lamprecht. Nouă ne place tot mai bine explicarea mai individualistă a autorilor precedenți care atribue cel puțin supunerea lui Henric către papă, dușmăniei personale a ducilor de Bavaria, Suabia și Carintia, de și acești autori nu

ne desvălesc cauzele acestei dușmăni. Dl. Lamprecht trece tot atât de ușor asupra întoarcerii care se îndeplinește în Germania în favoarea împăratului și care îi procură izbînda finală. El pare a voi să atribute această întoarcere nedreptei purtare a papei. „Mirenii și clericali, zice el, se rîdicară împotriva papei, din pricina nedreptei sale procedări. În Italia; reinnoirea afuriseniei produse cel mai rău efect”³⁴. Noi nu credem că principii care nu voise să se plece lui Henric, cu toate că el fusese iertat de afurisenie după Canosa, și care decî își luaî îndreptare numai de la interesul lor și de loc din motive de felii moral, să fi fost împinși din nou cătră Henric prin singurul simțimînt al nedreptăței căreia el căzuse jertfă. Adevăratele motive care apropiară pe principii de Henric, nu puteau fi decît motive politice, decî interesate.

Dl. *Paul Sander*, în monografia pe care o scrie asupra lui Henric al IV-le, nu se îndeletnicește din nefericire decît cu cea din urmă parte a luptei sale cu Gregoriu al VII-le, de la a doua afurisenie înainte. Dl. Sander expune schimbarea întîmplată în pozițiunea vasalilor lață cu împăratul, însă numai ca chestiune de fapt și fără a se urca la cauze; dar această expunere nu poate să ne deie o idee deplină asupra concepțiunei autorului, lucrarea sa neîntinzîndu-se la întîia parte a luptei care se sfîrși la Canosa³⁵.

Singurul istoric care expune într-un chip mai rațional peripețiile luptei între împărat și papă, este *Leopold Ranke* în cea de pe urmă lucrare, la care el coasfinți ultimii ani ai vieței sale. Acest istoric, vestit cu drept cuvînt, caută să-și deie samă de adevăratele elemente care determinară schimbările în pozițiunea ambilor rivali. Cînd el analizază

34. *Deutsche Geschichte*, II ter Band, Berlin 1895. p. 331, 334, 338—339, Comp. p. 337.

35. *Der Kampf Heinrich des IV und Gregor VII von der zweiten Excommunication des Königs bis zu seiner Kaiserkrönung*, Berlin, 1897, p. 61—63.

hotărîrea principilor, de a rosti căderea lui Henric, în cazul cînd pînă la întoarcerea anului de la excomunicare, el nu ar fi obținut iertarea papei, Ranke zice, că „se *prinde cu mîna* că o atare declarație nu era produsul unei înfierbîntări religioase. Era vorba de cu totul altă ceva decît de neînțelegeri curat religioase; se tindea la un nou feliu de ocîrmuire a împărăției”³⁶. Cînd Ranke ajunge la expunerea izbîndeii finale a împăratului, el se silește a face să reiasă predominarea elementului politic și expune, cel puțin în parte (nu scria o istorie specială a epocii), schimbările în raporturile principilor cu împăratul, cînd lupta cu papa izbucni din nou³⁷. De și această parte a expunerii lui Ranke nu mai este întemeiată pe un material atît de bogat ca aceea care se referă la părăsirea lui Henric de către vasalii săi, totuși se arată adevăratul tărîm pe care trebuie căutată deslegarea chestiunii. Istoricii însă, chiar acei posteriori lui Ranke, precum Lamprecht și Bayet, în loc de a adînci această singură explicare rațională, o părăsesc și o întunecă.

Am putea să înmulțim după plac exemplele de explicare cauzală falsă sau neîndestulătoare ce am întîlnit, chiar pentru evenimentele cele mari ale istoriei. Cu cît mai multe trebuie să se producă, în motivarea evenimentelor de mai mică însemnătate? Înainte însă de a părăsi această interesantă întrebare, credem că va fi folositor de a lămuri ce trebuie să se înțeleagă prin explicare, adică prin stabilirea cauzală, îndestulătoare a unui fapt istoric:

Pentru a înțelege un fapt trecut, trebuie actualizată explicarea lui, adică a-l atribui la niște cauze care ar putea îndeplăti a lui îndeplinire, dacă s-ar petrece în zilele noastre. Această actualizare nu trebuie însă înțeleasă, în felul cum o face *Wegele* care

36. *Weltgeschichte*, VII, Leipzig, 1893, p. 278. Comp. p. 277.

37. *Ibidem*, p. 289 și urm.

zice că „istoriografia este arta de a reprezinta trecutul, așa că el să devină prezentul“³⁸. Wegele pare a cere această condiție, chiar pentru expunerea faptelor. In acest caz însă, s-ar falsifica istoria, de oare-ce faptele trecute fiind tot-deauna deosebite de acele de astăzi, actualizarea faptelor ce nu mai sunt le-ar da o culoare pe care nu o au. Înțelegerea faptelor este dinprotivă o operațiune logică, și logica a fost tot-deauna aceeași de la o birșia speciei omenești. Dacă deci faptul trebuie să fie înfățișat de istorie cu caracterele ce i sunt propriu, explicarea lui cată să fie așa, încît să poată fi privită ca îndestulătoare pentru mintea noastră de astăzi, lucrînd asupra elementelor trecutului.

Motivele faptelor care nu mai sunt trebuie deci să conțină rațiunea îndestulătoare a explicărei, așa cum mintea noastră o cere astăzi. Dacă este vorba de elemente statice care nu se schimbă cu timpul, precum sunt pasiunile, nevoile, tendințele înăscute firei omenești, explicarea cauzală este actualizată, curat numai prin faptul că ea este raportată la ele, de oare-ce oamenii din toate timpurile au fost mișcați prin asemenea coarde. Așa cînd se întîlnește populația romană retrăgîndu-se pretutindene și la toate epocele, în munți, cînd avea de aceștia în apropiere, este cu totul logic de a infera că și Daco-Romanii Daciei făcură acelaș lucru înaintea celor d-întîi năvălitori, cu toate că faptul nu este direct dovedit pentru această epocă³⁹.

Cu totul altfeliu stau lucrurile cînd este vorba de idei ce se schimbă cu timpul, și determină purtarea într'un chip potrivit cu această schimbare. Pentru a înțelege cum au lucrat oamenii altă dată, sub îmboldirea ideilor cărora erau supuși, trebuie să cunoaștem pe aceste din urmă. In acest caz însă, ex-

38. *Geschichte der deutschen Historiographie*, p. 1002.

39. Xenopol. *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, I, p. 118.

plicarea cauzală nu este îndestulătoare decît atunci cînd, punîndu-ne în locul oamenilor de altă dată și raționînd cu ideile lor, noi recunoaștem că faptele îndeplinite de ei erau neapărate, sau cel puțin îndreptățite. Acest punct însă nu este în tot-deauna băgat în samă de istorici care se mulțămesc cu aproximativul, și nu stăruiesc, cum ar trebui s-o facă, asupra deplinei și întregii înțelegeri a faptelor.

3). *Luarea în privire a seriilor istorice.* — Acesta este punctul cel mai însemnat, asupra căruia trebuie atrasă luarea aminte, întru cît pînă acuma nu a fost băgat în samă de istorici, cel puțin ca concepțiune teoretică și ca țintă conștiută; căci în practica istoriei, prin puterea însăși a lucrurilor, seriile pătrundeaŭ la lumină în expunere, însă bine înțales într-un chip mai mult sau mai puțin vădit, mai mult sau mai puțin deplin. În loc de a recunoaște în aceste generalități succesive, ideile mai abstracte care trebuie să alcătuiască țesătura fundamentală a istoriei, numeroși autori, aruncînd prada pentru umbră, își dădeau o osteneală tot atît de grea pe cît și de nefolositoare, de a găsi și în istorie niște principii universale, în felul acelorora formulate de științele coexistenței, crezînd că trebuie recurs la ele, pentru a rîdica istoria la rangul de știință.

Am văzut mai sus ce înțales trebuie alipit de legile istoriei; că aceste legi, manifestare a puterilor desvoltărei, nu constituie decît unul din elementele faptelor istorice, și că ele lucrînd asupra unor împrejurări neconținut altele, dau prin un joc adese-ori foarte complicat, naștere seriilor istorice, tot-deauna deosebite, după timpuri și locuri. Seriile paralele sau succesive constituie împreună țesătura istoriei. Ori-ce istoric ar trebui să-și deie samă de acest adevăr netăgăduit, că ori-ce fapt istoric trebuie să facă parte dintr-o înlanțuire, după cum fie ce fapt coexistent trebuie să fie ocîrmuit prin o lege. Un

fapt istoric nu trebuie nicădată să fie expus, decît în cadrul seriei în care el este prins, și aceasta chiar cînd este vorba de un fapt privit ca izolat, bună oară într-o monografie.

Înainte de a începe expunerea unei perioade a istoriei săi chiar acea a unui simplu fapt de oare care însemnătate, trebuie, atunci cînd îl studiam și cînd se adună materialul, să se caute a se descoperi seriile istorice paralele sau succesive care-l constituie; apoi, trebuie căutat în massa nedeosebită a evenimentelor, acele care alcătuiesc elementele determinante ale acestor serii și să ne urcăm, pentru fie-care fapt singuratec sau obștesc, la cauzele care i-au dat naștere. Procedînd în acest chip, se dobîndește întîi un criteriū pentru alegerea faptelor, și nu se cade în ispita de a încurca expunerea prin evenimente care se par că trebuiesc raportate numai fiind că se află în izvoare. Apoi, se pune mîna pe elementele într-adevăr interesante ale faptelor ce sunt de stabilit, studiind tocmai acele care, prin a lor dezvoltare, contribuie a da naștere evenimentelor din care se alcătuiește istoria. În sfîrșit se mulțamește mintea în chipul cel mai deplin, cercetînd pretutindene cauzele evenimentelor. Decî *în primul loc trebuie să se vada ce trebuie studiat; în al doile, cum trebuie să o facem.*

Istoricii procedează de obiceiū într-un chip deosebit, pentru expunerea trecutului. Ne avînd în vedere constituirea generalităților succesive, ei lasă adese-orî să cadă firul conductor al seriilor; adese-orî fapte indiferente, sau chiar cu totul străine, vin să îngreuie sau să turbure expunerea, spre marea daună a cunoștinței trecutului, după cum o spune dl. *Seignobos*: „cît despre alegerea faptelor de pus în aceste cadruri, ea s-a făcut lung timp, fără nici un principiu fix; istoricii luaū, după închipuirea lor personală, printre faptele ce se produsese într-o perioadă, o țară sau o națiune, tot ce li se părea in-

terasant sau curios. Tit-Liviu și Tacit amestecă de a valma cu războaiele sau revoluțiunile, inundările epidemiile și nașterea monștrilor⁴⁰.

Relațiunea cauzală este lăsată în părăsire, și înlocuită prin o luare aminte, aproape exclusivă, dată stabilirei faptelor. Înlanțuirii întregi de fapte care explică într-un chip mult mai deplin perioada de care e vorba, sau faptul mai obștesc ce este de studiat, sunt lăsate la o parte, pe când altele, de o valoare cu mult mai mică, preocupă pe istoric. Toate aceste neajunsuri ar fi evitate dacă, în loc de a pluti fără busolă îndreptătoare pe valurile trecutului, istoricii s-ar înainta pe ele, orientați prin cunoștința precisă a seriilor istorice pe care ar trebui să le stabilească, spre a ajunge la o explicare cât mai deplină a lucrurilor ce nu mai sunt.

Așa, bună oară, toate istoriile Francilor conțin un capitol obligatoriu asupra rivalității Fredegunde și a Brunehildei, fapt care corespunde cu decăderea familiei merovingiene. Acest eveniment nu ne pare de loc a merita luarea aminte ce în toate timpurile i-a fost încuviințată; nu este vorba aici decât de un calup vechiu ce trebuie luat în băgare de seamă, pentru că tot-deauna s-a urmat astfel. În deobște predomină între istorici un spirit foarte puternic de rutină; mai toți trec pe acolo pe unde au trecut înaintașii lor. Acest spirit a fost din fericire părăsit în stabilirea faptelor istorice, unde critica merge chiar une-ori prea departe și cade în ceea ce Germanii numesc *hypercritică*; dară, în cercetarea cauzelor și în alegerea evenimentelor, acest spirit inoitor este încă departe de a fi pătruns așa de adânc. Ne este destulă, dovada adusă de noi mai sus despre explicarea cauzală a izbânzei lui Gregoriu al VII-le împotriva lui Henric al IV-le, explicare pe care mai toți istoricii o împrumută unii de

40. *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898, p. 205.

la alții; un alt exemplu ar fi înșămătatea neîndreptățită care în toate timpurile s-a dat celor două regine ale Francilor.

Decăderea Merovingienilor nu este unul din marile fapte ale istoriei, pentru cuvîntul că această decădere nu atrage după ea nici pe cea a statului franc, nici macar pe cea a sistemului de ocîrmuire stabilit de această familie, și care tindea la reconstituirea autorității statului roman. Statul franc urmează și sub Carlovingieni dezvoltarea sa propășitoare, și ideea statului omnipotent roman se manifestează încă cu mai multă putere sub domnia lui Carol cel Mare. Decăderea familiei merovingiene nu este decît evoluțiunea regresivă a unei familii și, ca atare, un element de a doua mîină în dezvoltarea istorică. Această dezvoltare este întovărășită de fenomenele de o mare înșămătate, precum propășirea crescătoare a autorității nobililor și, cu ea, cea a sistemului feudal; despărțirea tot mai deplină a naționalităților care constituiau împărăția Francilor. Din aceste două serii, cea dintîiu stă în legătură mai strînsă cu decăderea familiei Merovingienilor, întru cît fie-care slăbire a autorității regale folosia seniorilor. O expunere logică a istoriei acestei perioade ar fi cerut, să se fi luat ca punct de plecare, propășirea autorității seniorilor, iar decăderea familiei merovingiene să nu fie luată în băgare de samă, decît ca o serie paralelă și de a doua mîină care veni în ajutor acestei mari dezvoltări. Dar obiceiul calupului istoric a schimbat tot-deauna rolurile. Tot-deauna preocuparea de căpitanie a căzut asupra ceea ce era secundar, și s-a rîspins pe al doilea plan fenomenele de căpitanie. Războaiele nesfîrșite între urmașii lui Clotar, rivalitatea Fredegunde și a Brunehildei, au obținut drept de cetățenie în expunerea dezvoltării evenimentelor, și s-ar părea peste putință istoricilor, ca să se lese de așa ceva. Care este cauza acestei schimbări a rolu-

rilor în faptele istoriei? Este înviderat neîngrijirea luărei în samă a seriilor istorice. Aceste din urmă ar fi arătat, unde trebuie să fie culese evenimentele într-adevăr însemnate ale istoriei.

Nu intră în cadrul acestei lucrări de a refăce istoria din punctul de vedere al seriilor istorice. Am vrut numai să arătăm neajunsurile, pe care le atrag după sine neluarea în băgare de samă serioază a seriilor istorice, și această critică poate fi îndreptată mai mult sau mai puțin tuturor expunerilor istorice. Din acest punct de vedere, istoria are trebuință de a fi reformată.

Se înțalege de la sine că noi nu cerem ca seriile să fie indicate în chip pedantic, prin titlurile capitulilor unei opere istorice, și că lăsăm deplină libertate istoricului, cît pentru sistemul ce voește a întrebuința. Dar el trebuie tot-deauna să aibă de călăuză, în expunerea trecutului, seriile istorice, în care faptele sunt înlănțuite, adecă el va trebui să caute în tot-deauna să stabilească lineamentele obștești care alcătuesc chiar țesătura istoriei.

După cum a putut să se observe, critica noastră nu tinde nici de cît a rosti osîndirea istoriei, așa cum a fost tratată pînă în zilele noastre, după cum o fac *Spencer*, *Buckle*, *Bourdeau*, *Lacombe* etc., ci numai cît a îmbunătăți metoada urmată pînă aici într-un chip mai mult instinctiv de cătră istoriei. Istoria așa cum a fost tratată de cătră marii maeștri care au ilustrat-o, este în calea cea adevărată. Ajunge s-o povățuim; să luminăm cu făclia principiilor, drumul pe care trebuie să-l urmeze, spre a o face să dobîndească pe deplin caracterul științific. Tot așa a fost cu toate ramurile cunoștințelor omenești care au existat în timp de veacuri, întemeiate numai pe practică, și pe care teoria a venit să le lumineze în zilele noastre. Nici-odată o știință sau o artă nu au fost plăzmuite prin raționament și prin logică. Aceste din urmă nu au intervenit

decît cînd aceste discipline erau acuma constituite, pentru a cerceta procedurile care le adusesese la lumină, a supune aceste proceduri la critică, a le îndrepta acolo unde puteau să fie greșite, și a îmbunătăți metoadele întrebuițate, spre a ajunge la ținta ce-și propunea să atingă. Cum o spune prea bine dl. *Gustave Belot*: „Puține slujbe directe se pot aștepta, în vederea propășirii științei, de la o metodologie prescriptivă și dogmatică, pe cînd interesul unei metodologii critice nu poate fi pus la îndoială”⁴¹. Propășirile metoadei sunt într-adevăr tot-deauna paralele cu acele ale științei ce o aplică, și acest adevăr a fost dovedit odată mai mult, tocmai prin propășirea metoadei în istorie care nu a devenit cu puțință, decît pentru că știința ei însăși a ținut pasul. *Mill* ie aminte cu multă dreptate, că „noi nu am fi știut nicî-odată care este calea ce trebuie urmată spre a stabili un adevăr, dacă nu am fi început prin a stabili un număr de adevăruri”⁴², și dl. *Fouillée* rostește aceeași cugetare, cînd spune, că „o știință la început nu este îndatorită a determina chipul ei de a umbla, altfeliu decît umblînd, și ea lasă filosofului grija speculațiunilor mai tîrziu asupra metoadei ei”⁴³.

41. *Introduction à la Logique des sciences sociales de Stuart Mill*, Paris, 1897, p. XXXIV.

42. *Logique des sciences morales*, p. 3, comp. nota d lui Belot.

43. *Le mouvement positiviste*, p. 232.

CAP. XII

Metoda în istorie

Chestiunea metodei, însămnată în toate științele, are pentru istorie o aruncătură mult mai de samă. Pe cînd în toate științele coexistenței, faptele există și metoda slujește numai a învăța mijlocul de a le stabili cum se cuvine, de a recunoaște adevăratul lor miez, precum și de a descoperi, cînd lucrul e cu puțință, cauzele ce le produc, în științele istorice, faptele ele însăși trebuiesc să fie reconstituite prin mijlocirea dovezilor, deci prin metoda la care trebuie recurs, spre a se ajunge atare rezultat. Pe cînd, în științele faptelor coexistente, materiale sau intelectuale, faptele însăși sunt reale, iar existența și lucrarea minții se mărginește a descoperi formele obștești ale manifestărei lor, adecă legile ce le ocîrmuiesc, în istorie, faptele însăși trebuie mai întîi pentru a zice astfelii, plázmuite din nou, prin o lucrare intelectuală, înainte de a se trece la strîngerea lor în lineamentele succesiunei, seriile istorice. Și dacă faptele coexistente sunt une-orî chiar ele

greu de stabilit, precum în observațiunii și în experiențe, această greutate este micșurată macar prin perceperea simțuală care dă chezașia supremă a adevărului, pe cînd în istorie, acest mijloc de control lipsește mai în tot-deauna.

Vom răstrînge cercetările noastre asupra metoadei, la cîte-va puncte obștești, și nu vom intra în amărunchimii, aceste din urmă fiind tratate într-un chip măestru de cătră dl. *Bernheim* în cartea sa asupra *Metoadei istoriei* precum și de d-nii *Langlois* și *Seignobos* în *Introducerea lor la studiile istorice*¹. Vom să atingem numai unele întrebări care țintesc mai adînc metoda istorică.

Izvoarele istoriei; monumentele și documentele. — Faptele istorice fiind dispărute, ele nu ar putea fi reconstruite, dacă nu ar fi lăsat urme ale existenței lor. Aceste urme sunt de două soiuri: sau rămășiți materiale lăsate de însuși acele fapte, rămășiți pe care le vom însămna cu termenul generic de *monumente*, sau aceste urme sunt păstrate în icoanele resfrînte de inteligența omenească și păstrate prin mijlocul scrisoarei, *documentele*.

Nu putem primi părerea autorilor care fac să apară istoria odată cu scrierea, și lasă științelor naturale cercetarea asupra timpurilor care îi stau înaintea². Noi credem că acest felu de a videa este foarte puțin întemeiat. Este într-adevăr cunoscut că istoria în zilele noastre nu se mulțamește a-și scoate faptele ce le înregistrează numai din docu-

1. Bernheim, *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, Leipzig, 1895. Langlois et Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris. 1898.

2. Ranke, *Weltgeschichte*, Leipzig, 1886, I, p. 5: „Die Geschichte hat es mit der schriftlichen Ueberlieferung zu thun“. Cristian Claussen, *Die Geschichtswissenschaft*. Limburg, 1891, p. 7. Oswald Orth, *Versuch einer Theorie der historischen Wissenschaft*, Rostock 1869, p. 13. „Die Geschichtschreibung ist stumm, wenn wir Fragen aufwerfen über die Zeiten wo überhaupt nicht geschrieben wurde“. Elimar Klebs, *Zur neueren geschichtswissenschaftlichen Litteratur*, in *Deutsche Rundschau*, XIV, p. 283: „Das Reich der Geschichte beginnt erst wann die schriftliche Ueberlieferung anhebt“, etc., etc.

mente scrise. Istoria artei bună-oară și încheierile de mare aruncătură ce se trag din ea, nu se întemeiază mai de loc pe documente scrise, ci pe monumentele artei însăși. Dacă istoria nu trebuie să-și culeagă faptele decât în documentele scrise, este înviderat că ea ar trebui să lepede ori-ce izvor străin de informație, altul decât scrierea. Care istoric însă ar întreprinde oare istoria Renașterii, sau a Greciei pe vremile lui Pericle, sau încă și a Egiptului, fără a-și întinde cercetările sale și asupra arhitecturii, sculpturii și a picturii acestor epoci? Dacă istoria trebuie să recurgă la monumente, chiar pentru perioada în care ea se poate întemeia pe documente, pentru ce nu s-ar folosi ea acest izvor de știri pentru timpurile în care documentele lipsesc? Căci, mai la urmă, nu se poate spune că istoria omenirii nu începe decât cu arătarea scrierei. Această din urmă ea însăși nu este decât rezultatul unei lungi dezvoltări anterioare, și istoria care trebuie să expună evoluțiunea neamului omenesc, nu poate lăsa la o parte nici pe cea care a mers înaintea descoperirii scrierei, nici pe cea ce a venit după dînsa. Noi nu videm temeiurile pentru care nu s-ar studia, cu ajutorul graiului (al căruia rămășiți constituie și ele monumente, adevărate rămășiți materiale de sunete lăsate de faptele însăși, limba vorbită altă dată) migrațiunile raselor; cu ajutorul rămășițelor preistorice, treptele succesive ale propășirii realizate de societățile omenești; cu ajutorul monumentelor, starea credințelor și așa mai departe. Ni se pare că aceste știri asupra omenirii primitive fac tot așa de bine parte din istorie ca și acele obținute mai tîrziu prin documentele scrise, și care au de obiect și ele tot migrațiunile, starea de civilizație și propășirea realizată, precum și cunoștința produselor inteligenței. De altfel, este de netăgăduit că pentru timpurile primitive, cunoștințele trase din monumente sunt cu mult mai sigure decât acele ce

ar putea fi scoase din cele câte-va documente întu-necoase și confuze lăsate de aceste timpuri. Așa pompoasele inscripțiuni, puse de Faraonii Egiptului pe pereții templurilor lor, conțin un material istoric mult mai sărac, decît desemnurile și sculpturile ce le împodobesc; știrile etnografice ale Bibliei nu au decît foarte puțină valoare, asemănate cu acele date nouă de studiul idiomelor vorbite de popoare. Chestiunea leagănelui primitiv al Arilor, problemă istorică de cea mai mare însemnătate, nici nu ar fi putut fi formulată, fără studiul limbisticeî com-parate.

Toate aceste descoperiri nouă ale istoriei, care urcă foarte sus cunoștința desvoltărei omenești, sunt datorite studiului limbelor și rămășițelor îngropate în pămînt, studiului monumentelor și nu al documentelor scrise. Toate aceste mijloace de cercetare slujesc decî a stabili istoria timpurilor din care au rămas, și noi nu videm nici un motiv pentru care nu s-ar întemeia și pe ele cunoștința trecutului.

Dar noi nu am atins această chestiune care ne pare mai mult o rămășiță de pedantism școlar, decît pentru a ajunge la o altă mult mai însemnată, acea a gradului de crezare ce trebuie încuviințat mijloacelor de cercetare ce ni-l oferă trecutul.

Fundamentul cunoștinței noastre, în toate lucrurile sunt întipăririle primite de simțuri. Nu vom des-bate chestiunea de înaltă filosofie, dacă aceste întipărirî aduc cugetului nostru cunoștința obiectelor afarnice, sau dacă ele nu au decît un caracter curat subiectiv. Noi admitem că întipăririle transmit sufletului nostru cunoștința lucrurilor, așa cum ele se găsesc în realitate. Fără această convingere, orî-ce istorie nu ar fi, precum am luat-o aminte mai sus, decît o adevărată fantasmagorie. Ni se pare învide-rat că o cunoștință a realității va fi cu atîta mai deplină, cu cît ea se va răsîma pe o cercetare di-rectă a acesteî realități. Iată ce constituie precăderea

științelor coexistenței care pun faptele ce observatorul voește a studia, înaintea propriilor săi ochi.

În istorie, am văzut că percepțiunea faptelor este în deobște peste puțină în chip direct. Ea nu ar putea-o fi decît pentru istoria contimpurană, și încă, faptele istoriei fiind tot-deauna fugitive și neputînd fi reproduse, percepțiunea chiar a celor ce se petrec sub ochii noștri este cele de mai multe ori plină de lipsuri. Trebuie deci recurs, în istorie, la reconstituirea faptelor care o alcătuesc. Această reconstituire se operează, precum am luat o aminte, cu ajutorul rămășițelor cuprinse în izvoare: monumente și documente.

Monumentul este un element ce datează din timpul în care faptul s-a îndeplinit. Așa sunt monumentele propriu zise, datorite activității artistice a omului; tot așa sunt însă—prin extindere—urmele preistorice, uneltele, pari din apă, kjökkenmøddingurile, cuvintele limbilor, cîntecele vechi, danșurile poporane; într-un cuvînt toate formele ce întrupează în ele trecutul însuș, în care se vede și se aude pe acest din urmă; în care deci, ceea ce era altă dată poate fi încă perceput prin simțuri, cel puțin ca coajă, dacă nu ca sîmbure. Temelia ori cărei cunoștinți fiind percepțiunea simțială, se înțelege ușor înșămîntatea pe care astfel de elemente pot să o aibă pentru reconstituirea trecutului.

Totuși nu trebuie duse lucrurile prea departe. Toate monumentele nu au aceeași aruncătură în istorie. Acele ce reproduc concepțiunile artistice, reprezintă însuși faptele trecutului și pot fi asemănaute cu faptele coexistente ce pot fi percepute direct, și retrecute după voie pe dinaintea ochilor. Cele mai multe din celelalte, nu reprezintă chiar faptele, ci le amintesc numai într-un chip nehotărît și confuz ce trebuie precizat printr-o operație intelectuală. Să luăm ca exemplu, cuvintele limbilor ce ne au dat puțină de a reconstitui familia arică. Inrudirea

deosebitelor popoare ce vorbesc graiuri asemănătoare a fost temeinic stabilită; dar cînd fu vorba de a se determina, prin studiul comparat al limbilor, leagănul primitiv al Arilor, chestiunea înfătoșă greutăți de tâlcuire, și se știe că această desbatere este încă departe de a fi închisă. După ce s-a primit mai întîi într-un chip obștesc, că acest leagăn era podișul Pamirului, alți cercetători îl strămutară în Scandinavia, și acuma se încearcă a-l coborî mai jos, cătră țărmurile Mărei-Negre. Cuvintele identice păstrate în limbile de origine arică, nu sunt chiar faptul ce este vorba de stabilit, cum ar sta lucrul cu o statuie sau cu un templu vechiu. Cuvintele cu ajutorul cărora se caută a se fixa leagănul primitiv al Arilor, nu mai sunt decît dovezi, de mare valoare ce e drept, pentru că ele apropie de noi într-un chip intuitiv, trecutul însuș — dar acărora înțales trebuie tâlcuit, tâlcuire ce poate varia.

Tot așa e și cu monumentele artistice, de îndată ce nu mai sunt privite în ele însăși, ca produse ale spiritului unui popor, ci trebuie reconstituit cu ajutorul lor, ideile și credințele religioase cărora ele slujiau de tîlc. Și aici poate să fie materie de neînțelegere; de aceea ni se pare că dl. *Sybel* merge prea departe, cînd spune că „este pentru istoric un folos neasămănat, cînd găsește rămășiți ale vremilor trecute. În asemenea caz, el se găsește într-o situație în totul asemănătoare acelei a naturalistului. Procedînd ca și geologul care stabilește desvoltarea primitivă a scoarței pămîntești prin ajutorul fosilelor, istoricul stabilește perioadele stînse ale trecutului omenesc; prin mijlocirea monumentelor. Acolo unde ne este dat a întrebuița atare materialuri, critica istorică poate să se mărginească la chestiunea autenticității³. Observăm că tâlcuirea poate să se

3. *Ueber die Gesetze des historischen Wissens, in ale sale Vorträge und Aufsätze*, Berlin, 1888, p. 6.

pună chiar pentru geolog ; cu atîta mai mult pentru istoric ce are a face cu un material mult mai delicat.

Dar în afară de această greutate de tilcuire, documentele, cînd se înfățișază fără nici o explicație scrisă, nu pot să ne dea decît o cunoștință foarte obștească, fără nici o precizie a faptelor ce reproduc. Privirea unui monument poate să fie foarte interesantă și să ne dea știrile cele mai depline asupra unui popor, a unei clase a societății ; dar nu se poate nici-odată preciza nimic, nici ca personaje, nici ca dată sigură a faptelor raportate. Individualizarea în timp ca în spațiu va lipsi în tot-deauna. Așa, „păreții mormintelor memfite a dinastiei a patra și a cincea ne fac să pătrundem în secretele existenței feodalității patriarcale ce o duceau nobilii Egiptului, sunt acuma șese-zeci de veacuri. Vizităm fermele întinse și înfloritoare, împrăștiate în domeniile lor ; cunoaștem stînele lor, în care numărul capetelor de oi se suie la mii ; parcurile lor, unde antilopii, cocostîrcii, giște de toate feliurile sunt păzite în domesnicie. Îi videm chiar pe dînsii, în eleganțele lor locuinți, încunjurați de iubirea și de ascultarea vasalilor, sau mai bine ale șărbilor lor. Cunoaștem florile ce le cultivă în straturile lor, trupele de cîntăreți sau de baletisti ce întrețin în casă pentru petrecerile lor“⁴. Iată de sigur cunoștinți istorice de cel mai mare preț, care ne sunt destăinuite prin singurele desemnuri ale monumentelor. Dar aceste cunoștinți nu se rapoartă decît la obștiimea clasei nobililor egipteni. Nu este cu putință a se fixa un nume, a se apropia o dată oare-care. Marile linii pot fi singure recunoscute prin aceste rămășiți. Indată ce voim să precizăm ceva, monumentele rămîn mute.

Să trecem la documente: Aceste nu transmit ur-

4. Lenormand, *Histoire ancienne de l'Orient*, 1, 1896, p.339.

mele faptului trecut el însuș, ci icoana acestuia strecurată prin mintea omului ce l-a perceput și l-a fixat prin scrisoare. Aici se pune, îndată, o întrebare de cea mai mare însemnătate. Această oglindă răsfrînge ea adevărul? „Este tot-deauna cu puțință ca o singură noțiune, o observație a căreia cuprins nu ar fi decît reproducerea unei întipăriri simțuale, să se potrivească cu realitatea. Cu totul altfel stă lucrul însă, cînd e vorba de o continuitate de fapte singuraticice, de o grupare sau dezvoltare, de o expunere sau o judecată. În acest caz, nu numai experiența istorică, dar și cea psihologică ne arată, că lucrul cel mai neînsemnat și cel mai ușor de observat nu este nici-odată reprodus în acelaș chip de doi marturi, și că acelaș raportor, cînd descrie acelaș eveniment de mai multe ori în șir, își schimbă la fie-care dată expunerea; că însuș omul cel mai conștiincios și cel mai sincer are nevoie de a se controla, cu cea mai mare exactitate, spre a nu grupa amărănțimele expunerii lui, decît după înlanțuirea faptelor, și nu după dispozițiunile sale subiective. Într-un cuvînt, nici un fapt nu trece prin concepțiunea și expunerea minții omenești, fără a suferi o prefacere mai mult sau mai puțin însemnată, prin acțiunea substanței acestui spirit însuș”⁵. Iată pentru ce *Niebuhr* pune ca principiu de critică istorică, că nu trebuie nici-odată uitat, că relațiunile istorice nu dau nici-odată direct faptul povestit, ci în primul loc întipărirea lăsată de el în mintea celui ce-l raportează. Icoana evenimentului trebuie să fie trasă din această întipărire, și istoricul trebuie să se silească a-i descoperi trăsăturile, nu așa cum sunt ele date de ochii raportorului, ci trecînd pe deasupra, să meargă direct la obiect și să-i determine liniile”⁶.

Documentele însăși sunt de două soiuri: acele

5. Sybel, în lucrarea citată în nota 3.

6. *Kleine Schriften*. I, p. 132.

de obîrșie conștiută și acele de obîrșie neconștiută. Cele d-întîiî expun faptele așa cum ele se răsfrîng în cugetul aceluia ce ne a lăsat descrierea lor. Cele de felul al doile pot tot-deauna să coloreze și să potrivească evenimentul, după interesul persoanei care-l raportează. Dacă icoana faptului poate fi falsificată chiar în documentele neconștiute, alterarea este fără voie; în documentele conștiute, ea este din protivă făcută cu bună știință. Exemplu: scrisoarea unui soldat cătră părinții săi asupra unei oștiri înfrînte, asămăluită cu acea a unui general comandant ce a pierdut bătălia; sau încă un cronicar ce atribue fapte tiranice unui suveran, pe cînd osîndirile rostite constată, că el nu pedepsise decît pe niște criminali.

Nu poate fi îndoială asupra clasei de documente căreia trebuie încuviințată preferența. Nicî-odată nu vor trece înainte documentele conștiute, ci acele de caracter neconștiut care nu au fost întocmite de persoane interesate a da faptelor o oare-care culoare, nici care aŭ fost scrise în scopul de a sluji la scrierea istorică. Ajungem deci la încheierea ce poate părea paradoxală, că documentele redactate în vîdarea istorică, merită în deobște mai puțină crezare, decît acele care nu aŭ fost întocmite în un astfelîu de scop. Și cu toate aceste lucrul nu este decît prea firesc. Istoria trebuie să proceadă întîiî prin a restabili faptele. Aceste din urmă pătrund singure prin documentele neconștiute, chiar cînd ele ar fi alterate prin mintea ce le-a dat naștere. În documentele conștiute din protivă, trebuie tot-deauna desfăcute faptele din învâlișul scoposelnic cu care sunt îmbrăcate. Totuș nu credem ca sarcina istoricului să fie ușoară, nici atunci cînd voește să-și întemeieze expunerea pe documente neconștiute; mai întîiî, pentru că faptul tot poate fi denaturat prin mintea prin care a trecut; apoi fiind că este tot-deauna materie de tîlcuire, une-orî chiar mai multă

decît e de nevoie, spre a pătrunde înțelesul monumentelor. În toate cazurile însă raportul conținut în documentul neconștiut va fi cu mult mai presus în veracitate, decît acel reprodus de documentul conștiut, de și el poate să-î fie inferior în limpezire și precizie.

Vom putea deci clasifica în chipul următor izvoarele istorice, după rîndul însemnătății lor, pentru stabilirea adevărului: În primul loc vin *monumentele* care dau materialul cel mai exact, pentru reconstituirea evenimentelor. Cum o spune dl. *Gustave le Bon*: „sunt prea neconștiute spre a nu fi sincere“⁷. În al doile loc, trebuie puse *documentele neconștiute* care împărtășesc cu monumentele caracterul unei sincerități mai depline. În al treile și ultim loc, vin *documentele conștiute* care sunt în deobștie înzăstrate cu mai puțină sinceritate. Cît despre limpezime, ea este în deobștie în raport invers cu sinceritatea. Izvoarele sunt mai tot-deauna cu atîta mai strevăzii, cu cît sunt mai puțin veridice.

Istoria din zilele noastre caută a întemeia pe cît se poate datele sale pe izvoarele cele mai vrednice de credință, și se poate aștepta cum zice *Ranke*, timpul, în care vom stabili istoria modernă nu mai mult pe scrierile istoricilor contimpurani — afară decît cînd va fi vorba de fapte ce vor fi avut sub ochi —, mai puțin încă pe lucrări mai indirecte; dar în care vom trage știrile de la marturi oculari, de la documentele cele mai veridice și cele mai nemijlocite“⁸. Iată adevărata stare a științei istorice, în ceea ce privește metoda ce trebuie să urmeze pentru a garanta, pe cît se poate mai mult, adevărul în stabilirea faptelor istorice, și suntem foarte departe de imputările pe care unii autori, ca dl. *Bourdeau*, cred că pot să-î facă asupra acestui punct. Acest autor

7. *Lois psychologiques du développement des nations*, Paris, 1895, p. 61.

8. *Geschichte der Deutschen in Zeitalter der Reformation*, Prefața.

se îndeletnicește, într-un foarte lung capitol al lucrării sale, cu tăgăduiala de a putea descoperi adevărul în istorie, prin metoada pe care o numește povestitoare, pentru temeiul că cronicarii și istoricii, pe care după cât se vede îi privește ca singurele izvoare ale istoriei, nu ar merita nici o crezare; de unde urmează că „certitudinea, vecinicul postulat al științei, lipsește și va lipsi tot-deauna istoriei povestitoare“. Dar, dacă deschidem cea întâiu carte de istorie din zilele noastre, ne încredințăm ușor că istoria povestitoare și-a trăit traiul, și că tendința obștească a timpului de față este de a o înlocui cu istoria doveditoare. Faptele sunt tot mai bine stabilite; potrivala lor cu realitatea mai temeinică pe fie ce zi, și pentru marile evenimente, mai cu deosebire, se poate zice, că munca îndeplinită pînă azi a ajuns a le da deplina certitudine științifică. Cît despre amărunchimii, istoria ce e drept are încă mult de făcut, spre a le întemeia într-un chip tot atît de sigur. Sunt chiar cazuri, din nefericire în destul de numeroase, unde potrivala cu realitatea nu va putea probabil nici-odată fi pe deplin stabilită. Istoria nu este însă mai puțin o știință; faptele de căpitenie care o constituie fiind tot atîta de sigure ca și lumina zilei. De altfelii dl. Bourdeau nu pare a avea multă statornicie în ideile sale; de oare-ce la cîte-va pagini numai de locul, unde tăgăduiește istoriei povestitoare, așa cum a fost tratată pînă acum, însușirea de a putea stabili adevărul. El zice că: „mărturiile istoricilor trecuți nu sunt mai puțin vrednice de credință decît acele ale istoricilor de față“⁹. Cum pot fi aceste mărturisiri vrednice de credință, cînd ele nu pot stabili certitudinea? Este destul de minunat, ca dl. Bourdeau să vină să reînnoiască, la sfîrșitul veacului al XIX-le, imputările ce se făceau istoriei, în veacurile al XVI-le și al

9. *L'histoire et les historiens*, p. 281, Comp. p. 344.

XVII-le; ca d-sa să nu facă decît a reîmprospăta tînguirile lui Agrippa de Weitesheim, în cartea lui *De incertitudine et vanitate scientiarum*, Anvers, 1510 sau ale lui François de la Motte le Vayer, Paris, 1668, ca și cum istoria vremurilor noastre s-ar putea asemăna cu povestirile lui Froissard și ale lui Commines, singurii istorici pe care dl. Bourdeau pare a-î cunoaște¹⁰.

Stabilirea faptelor și a cauzelor lor prin inferență. — Se întîmplă adese-ori în istorie, că faptele nu sunt cunoscute și că ele trebuiesc stabilite prin o operație logică. Ceea ce ne este dat, sunt oare-care fapte constatate prin monumente și documente, și cu ajutorul acestor elemente cunoscute, trebuie descoperite alte fapte necunoscute. Am dat mai sus exemplul leagănului primitiv al Arilor care trebuie reafiat, prin compararea între cuvintele limbilor. Ce operație logică este oare întrebuițată de minte, pentru a reconstitui faptele necunoscute, cu ajutorul celor cunoscute? Această operație pare a nu putea fi alta decît aceea întrebuițată de cătră științele coexistenței, pentru a-și face descoperirile: metodele cunoscute ale inducțiunii și deducțiunii.

„Inducțiunea ne spune *John Stuart Mill* este operațiunea minții, prin care inferăm că ceea ce noi cunoaștem de adevărat în unul sau mai multe cazuri particulare, va fi adevărat în toate cazurile ce samănă cu cel d-întîi, sub oare-care raporturi ce se pot determina. Cu alte cuvinte, inducțiunea este procedeul, prin care noi conchidem, că ceea ce este adevărat pentru oare-care indivizi dintr-o clasă, este adevărat pentru clasa întregă, sau că ceea ce este adevărat une-ori, va fi adevărat tot-deauna, în împrejurări asămănătoare. Inducțiunea este o genera-

10. A se vedea o enumerare mai deplină a criticilor îndreptate împotriva istoriei în Oswald Orth, *Versuch einer Theorie der historischen Wissenschaft*, Rostock, 1885.

lizare a experienței; ea conchide în tot-deauna de la cunoscut la necunoscut. Fundamentul acestei operațiuni logice, stă în convingerea a priori, că mersul naturii este uniform, și că ceea ce s-a întâmplat pînă acuma în oare-care condițiuni, se va îndeplini și în viitor, și că ceea ce se întîmplă într-un loc, se petrece în acelaș chip în toate celelalte. Deplina siguranță că este o lege de aflat, dacă se știe cum ea poate fi aflată, este izvorul temeiniciei regulilor logiceii inductive¹¹.

Deduțiunea din protivă este operațiunea minței care stabilește existența fenomenului individual, prin mijlocirea legii sau a principiului obșteșc. De și concretul este implicit conținut în obșteșme, se poate zice că, explicit, deduțiunea slujește pentru a stabili necunoscutul concret, cu ajutorul cunoscutului obșteșc.

Aceste două metode găsesc de sigur aplicarea lor și în istorie. E vorba numai, de a determina cu precizie cazurile în care lucrul se întîmplă. După definiția chiar a acestor două metode, ele nu pot fi întrebuițate decît acolo unde sunt idei obștești în ființă sau de aflat. Aceasta se întîmplă, în istorie, pentru toate elementele coexistente ce se întîlnesc în calea timpului. Așa se vor putea tot-deauna stabili prin inducțiune, principiile obștești care ocîrmuesc faptele coexistente trecute, și se va putea deduce, din aceste principii obștești, faptele individuale. Principiile logiceii, ale psihologieii, ale economiei politice, ale moralei și ale dreptului, vor putea fi formulate într-un chip inductiv, pentru a stabili adevăruri istorice, adecă fapte ce au fost cînd-va, și cu ajutorul acestor premise odată stabilite, se va putea conchide, deductiv la existența cazurilor individuale, sau să se explice prin ele pe acele întîlnite în viața societăților. Așa tot-deauna se va putea stabili pe

11. *Logique*, trad. Peysse, I, p. 324. 346 și 370.

calea inductivă, urmările pierzătoare ale falsificării monezilor, și apoi să se înțeleagă în chip deductiv, ceea ce s-a întâmplat într-un caz particular. Se poate da samă de ruina sistemului lui Law, dacă i se aplică deductiv principiile obștești ale creditului. Sărăcirea micilor proprietari va fi tot-deauna o urmare a războaelor purtate pe a lor socoteală, în toate timpurile și la toate popoarele. Ivirea aristocrației, în urma unei diferențieri economice, va fi urmarea universală a unei legi de sociologie *statică* din cele mai caracteristice. Tot așa va fi cu puterea preoților, adusă prin autoritatea religiunii; cu formațiunea marilor orașe, derivate din concentrarea afacerilor; cu corupția morală care va urma adunării avuțiilor; cu starea de agricultor care va fi tot-deauna legată de proprietatea pământului; cu rivalitatea între pretendenții la tron ce se va arăta pretutindene, unde principiul moștenirii va lipsi; cu prezența de cuvinte asămănătoare în limbile deosebite care presupune tot-deauna o dezvoltare comună a acestor limbi în cursul unui timp — și așa mai departe într-o nesfârșire de cazuri. Aceste principii obștești vor putea fi tot-deauna formulate inductiv și, odată cunoscute, vor sluji pentru a stabili, pe cale deductivă, adevărurile singurate.

O altă sferă a succesiunii, în care principiile inducțiunii și ale deducțiunii pot fi iarăși aplicate cu cuvânt, va fi aceea a legilor abstracte ale dezvoltării, care au și ele o aruncătură universală, în toate timpurile și la toate grupurile omenești. Așa legea dezvoltării de sus în jos a fost formulată pe calea inducțiunii, și putem să concludem din ea, în chip deductiv, că în fie ce caz particular, acest principiu va găsi riguroasa lui aplicare.

Dar în afară de aceste două cazuri — faptele coexistente trecute și legile dezvoltării — inducțiunea și deducțiunea nu mai găsesc aplicarea lor în istorie, și anume nu pentru faptele succesive, adecă tocmai

pentru ceea ce îi constituie miezul. Nu se poate deci spune, cu dl. *Réné Worms*, că „metoada inductivă, aceea care merge nu mai mult de la obște la particular, ci din protivă de la particular la obște, este singura care convine în istorie“¹², sau cu dl. *Lamprecht* că „știința istorică este o știință inductivă“¹³.

Am văzut că inducțiunea nu este cu putință, decât fiind că suntem convinși, că mersul naturii este uniform; că fenomenele se repetă în tot-deauna, și că deci este de descoperit o lege. În istorie însă și în deobște în dezvoltare, unde lucrurile se schimbă neconținut, nu se poate nici-odată aștepta un mers uniform, și nu există legi de manifestare ale fenomenelor. Temelia inducțiunii lipsește. Apoi faptele istorice, adică acele succesive ale minții, nu sunt nici-odată obștești, în sensul universalității; extinderea lor este tot-deauna mărginită la un spațiu și la un timp. Nu se poate reurca în istorie de la un caz singuratec, la toate cazurile de aceeași specie; de la ceea ce s-a întâmplat odată, la ceea ce se va întâmpla tot-deauna, cum o cere operația inducțiunii; nici a se coborî de la universal la particular, cum se face în deducțiune.

Dacă inducțiunea și deducțiunea pot fi aplicate pentru a stabili adevărul universal de caracter co-existent, că peirea miciei proprietăți va avea tot-deauna răle urmări pentru organismul social, nu se va putea nici-odată stabili, prin aceste operațiuni logice, caracterul acestor urmări la deosebitele popoare (Roma și Anglia bună-oară). Tot așa e cu legea dezvoltării de sus în jos, stabilită ca principiu, pe calea inducțiunii. Feliul cum această lege unică va determina formațiunile istorice, în fie-care caz particular (pictura italiană, literatura clasică, revo-

12. *Organisation scientifique de l'histoire*, Paris, 1894, p. 4.

13. *Alle und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft*, Berlin 1896, p. 3.

luțiunea franceză) nu poate să fie formulat prin metoda inductivă.

Istoria, ne legînd unul de altul decît fapte individuale, și înlănțuirea lor făcîndu-se de asemenea într-un chip individual, adecă o singură dată în decursul timpurilor, nici inducțiune, nici deducțiune nu pot nici-odată să găscă în ea aplicare.

Dar, cu toate aeeste, am văzut că adese-ori trebuie, pentru stabilirea faptelor succesive, procedat de la cunoscut la necunoscut, urmînd astfelii acelaș mers ca și inducțiunea și deducțiunea. Cum să se împace oare această necesitate logică ca această piedecă, și dînsa logică ?

Operațiunea mintală aplicată de istorie, pentru a descoperi necunoscutul individual, prin mijlocirea cunoscutului tot individual, este acea cunoscută în logică sub terminul de *inferență*. Ea constă în a încheia de la existența unui fapt, la acea a altui fapt, pe care-l presupune numai decît. *Inferența este deci o operațiune a inteligenței prin care, fiind date una sau mai multe fapte cunoscute prin mărturisire deadreptul, se conchide la existența altor fapte sau cauze individuale care nu ne sunt cunoscute prin mărturisire deadreptul.*

Inferența poate fi de trei soiuri, după pozițiunea ocupată de faptul căutat, cu privire la faptul cunoscut. Ea poate fi *suitoare*, cînd faptul de stabilit precedează pe acel care slujește spre a-l descoperi. Bună-oară, videm că, de la o dată înainte, documentele nu mai sunt subsemnate de un rege, ci de fiul său. Inferăm din aceasta că tatăl a murit, sau că a abdicat, de și nici moartea nici abdicarea lui nu ne sunt mărturisite deadreptul; sau videm pe barbari cerînd neîncetat Romanilor voia de a se stabili în împărăție. Inferăm cauza acestei tendinți a lor : atragerea pe care civilizațiunea romană o punea în lucrare asupra-le. Inferența poate fi *laturalnică*, cînd faptul necunoscut coexistă cu acel cunoscut.

Aşa aflarea bronzului la un popor, al cărui țară nu conține decît aramă, ne va face să admitem, sau că cositorul trebuincios fabricării acestui aliaj era importat, sau că obiectele de bronz erau ele însăși de provenire străină; sau încă aflarea de cuvinte asemănătoare, în două limbi deosebite, ne va dovedi, că cele două popoare ce le vorbesc au trebuit să poseadă noțiunile relative în comun, înainte de a se despărți. Inferența însășită poate fi *coborîtoare*, adică un fapt cunoscut poate să ne împingă a conchide la existența unui fapt posterior. Exemplu: o inscripțiune dă anul morții unui personaj. Cronică rapoartă fapte, pe care el le ar fi săvîrșit după această dată. Se conchide că faptele nu au ființat, sau că au fost rări date.

S-ar putea da acestei din urmă formă a inferenței (coborîtoare), numele de deducțiune individuală, după cum inferența suitoare nu este decît o inducțiune individuală, și inferența lăaturalnică, un soi de lege de coexistență aplicată la un caz particular.

Autori ce s-au îndeletnicit cu metoda întrebunțată în istorie, văd lucrurile într-un alt chip, pe care nu-l credem a fi cel adevărat. Amestecînd faptele succesive cu faptele coexistente, ei cred că nu pot admite alte forme logice, decît inducțiunea și deducțiunea, și cu toate că ei văd bine neputința de a aplica aceste metode în istorie, ei caută a impune și sferii individualului (istoria) metodele care se trag din sfera universalului. Nu trebuie să se mire cineva, dacă aceste încercări nu izbutesc decît a introduce confuzinnea în mintea cetitorului.

Așa dl. *Bernheim* zice că „înlănțuirea istorică este de așa fel, că nu se poate aplica în ea în deobște metodele de dovadă întrebunțate în știință, nici deducțiunea curată, nici curata inducțiune cu ajutorul experienței, fiind-că din pricina spontaneității individuale, nici specialul nu derivă din general cu necesitate, nici consecventul din antecedent, și pe

de altă parte încă și din aceea, că condițiunile evenimentelor nu se repetă nici-odată într-un chip identic. Sunt *judecați de referență* (Referirende Urtheile) întemeiate pe percepțiunea nemijlocită sau mijlocită a faptelor, prin care noi recunoaștem în-lănțuirea evenimentelor și aceste judecați sunt sprijinite pretutindene pe un procedeu de inducțiune și de deducțiune care printr-o împleticire întinsă caracterizază cercetările istorice¹⁴.

Ar fi cu totul afară din cale, ca operațiunile logice să fie așa de complicate în istorie, când ele sunt de o așa de măreață simplitate în științele teoretice! Dl. Bernheim se pierde în explicarea d-sale, mai întâiu fiind-că nu face deosebirea trebuitoare între faptele trecute ce pot fi stabilite prin deducțiune sau prin inducțiune — faptele coexistente ce au fost odată — și faptele succesive propriu zise; apoi fiind-că nu vede contrazicerea în care se pune, voind să aplice, științei individualului, metodele științelor universalului.

Cît despre *Bain*, este foarte greu de a-și da o samă exactă de ceea ce vra să zică, când vorbește de inducțiune și de deducțiune în istorie. „Verificarea deductivă este trebuitoare mai ales pentru a determina cauzele unui eveniment istoric. Afară dacă nu sunt și alte evenimente analoage, inducțiunea noastră este într-adevăr atît de scurtă pe cît se poate; succesiunea poate fi luată drept cauzalitate. Așa explicarea nașterii așăzămintelor libere în Europa modernă trebuie să fie mai curînd deductivă decît inductivă. Ori-ce inferență, asupra rezultatelor politice sau de altă fire ale creștinismului, va avea mare nevoie de o confirmare deductivă. Aceasta și este metoda ce se întrebuițază. Se caută într-adevăr în chip deductiv tendințele religiei creștine, și apoi se silește a se dovedi că ele se întîlnesc

14. *Lehrbuch des geschichtlichen Methode*, p. 123.

cu faptele“¹⁵. Cum se poate aplica o verificare pentru a determina, adecă pentru a descoperi ceva? Adevărul trebuie să fie acum descoperit, pentru a putea fi verificat. Apoi își închipue cine-va pe un istoric care s-ar zăbovi a găsi deductiv urmările unei doctrine sau ale unui așăzămînt, spre a se *sili* apoi să le dovedească prin fapte! Aceasta ar fi demonstrarea unei teze, și nu mai mult expunerea realității trecute, istoria. Dl. *Stuart Mill* nu se deosebește simțitor de Bain, cînd recomandă pentru tratarea istoriei, *metoada deductivă inversă* care ar consta „în stabilirea unor legi empirice ale dezvoltării pe calea inducțiunii, apoi în verificarea lor deductivă, cu ajutorul legilor psihologice ale firei omenești“¹⁶.

Greutatea de a găsi rostiri limpezi care să redea cugetările lor, tocmai la niște cugetători ce sunt limpezimea însăși, dovedește că ideile ce voesc să producă nu sunt oglinda unei concepțiuni precise, și aceasta trebuia să se întimple numai decît, de vreme ce toate aceste autorități confund două rînduri de fapte cu totul deosebite, faptele coexistente și faptele succesive.

Se înțalege de la sine că toate procedurile de inferență pe care istoria trebuie să le întrebuițeze, spre a se pune pe cărarea adevărului, nu au, de îndată ce este vorba de a se stabili fapte pozitive, decît o valoare ipotetică, ce trebuie verificată, îndată ce lucrul se va putea face. Această verificare însă nu va fi obținută printr-o altă operațiune logică, ci prin fapte. Istoricul trebuie să se simtă tot-deauna prea fericit, cînd poate să-și verifice ipotezele, prin mărturisiri descoperite mai în urmă. Un fapt sau o cauză stabilită prin inferență poate tot-deauna să fie răsturnată, printr-o mărturisire posterioară, precum nici nu este definitiv stabilită, decît cînd este verificată, prin

15. *Logique*, I, p. 498.

16 *Logique des sciences morales*, ed. Belot, p. 147 și 164.

o atare mărturisire. Inferența, atît suitoare cît și lăaturalnică sau coborîtoare, nu poate decî nici-odată să stabilească adevărul într-un chip neîndoelnic; ea nu slujește decît spre a îndrepta cercetările în sensul descoperirii adevărului, sau a înlocui pe acesta într-un chip nedeplin, cînd mărturisirea directă este cu neputință de aflat. Această neputință a inferenței, față cu inducțiunea și cu deducțiunea care pot din protivă să stabilească adevăruri cu totul sigure, provine tocmai din caracterul ei, și din feliul înlănțuirii cauzale în succesiune.

În istorie, efectul nu iese nici-odată într-un chip neapărat din cauză. Această din urmă poate totdeauna da naștere la mai multe rezultate dintre care acel ce se îndeplinește devine singurul necesar, prin faptul îndeplinirii lui. Încheierea de la cauză la efect ne fiind nici-odată absolută și ne devenind astfel decît după a ei îndeplinire, se înțelege cum fie ce fapt, stabilit prin inferență, poate totdeauna să fie răsturnat, și că el nu este într-adevăr dovedit, decît cînd este mărturisit deadreptul, adecă atunci cînd este dovedit că acest fapt a existat. Dacă legătura de la cauză la efect nu este nici-odată fatală, este lămurit că efectul poate să fie tot atît de schimbător ca și cauza, și că dacă o cauză poate avea mai multe efecte, acelaș efect poate fi datorit mai multor cauze. Iată pentru ce toate feliurile de inferență nu pot conduce decît la adevăruri ipotetice care aî totdeauna nevoie de dovada directă, spre a se preface în adevăruri demonstrate. Cu alte cuvinte, pe cînd în științele teoretice și pentru faptele coexistente ale trecutului, precum și pentru legile de dezvoltare, adevărul poate fi stabilit prin operațiunile logice ale inducțiunii și deducțiunii—în domeniul faptelor succesive, inferența nu poate conduce decît la adevăruri probabile, acăror întărire trebuie totdeauna așteptată de la mărturisirea directă.

Așa bună oară, rămășițele de parî găsite în lacurile deosebitelor țări și fărâmurile de blide și de unelte descoperite în fundul apelor, între acești parî, făceau a se presupune existența trecută a locuințelor lacustre. Această încheere, prin inferență, căpătă confirmarea ei desăvîrșită, prin mărturia lui *Herodot* care raportează, că „Peonienii lacului Prasias și-au construit în mijlocul lacului un loc artificial, alcătuit din un podiș de lemn, susținut de lungi parî, și acest loc stă în legătură cu pămîntul, prin o șosea foarte îngustă și o singură punte”¹⁷. Mai în urmă s-a mai descoperit locuinți lacustre, încă în ființă, la cîte-va triburi sălbatice ale Americii de sud, spre exemplu satul lacustru de Santa Roza, în lagunele de la Sinamaica lângă Maracaibo, în Venezuela¹⁸. Alt exemplu. În cercetările mele asupra istoriei Romînilor, am găsit că în timpurile cînd Turcii începu să precupețească tronurile Munteniei și a Moldovei, o principesă romîna Kiajna, fiica lui Petru Rareș, femeie intrigantă și ambițioasă, întreprinse a pune pe ambiî săi fiî, mai tîrziu și pe nepotul ei în tronurile țarilor romîne, prin mijlocirea corupției otomane. Din faptul că o femeie ducea acuma intrigile, am inferat că Kiajna trebuia să se fi îndreptat mai cu deosebire la femeile din harem. Această încheere, prin inferență, fu confirmată mai tîrziu, prin documente, rapoartele mai multor ambasadori venețianî din Constantinople care mărturisau acest fapt, admis prin raționare¹⁹. Înainte ca actele fraților Arvalî să fi fost descoperite, se infera, după medalii, că Traian plecase pentru expediția împotriva Dacilor cătră începutul anului 101. Descoperirea acestor acte care arată jărtfa adusă de Traian la 25 Martie 101, pentru fericita izbîndă a întreprinderii lui, confirmă această inferență²⁰.

17. Herodot. V, 16.

18. Elysée Reclus, *Géographie universelle*, XVIII. p. 185.

19. Xenopol. *Histoire des Roumains*, Paris, 1896, I, p. 317.

20. *Ibidem*, I, p. 42.

Am luat acum aminte că inferența poate sluji mai întâiu la stabilirea unor fapte neatestate deadreptul, apoi spre stabilirea cauzelor, adecă legătura cauzală cu un fapt anterior.

Punctul d-intiū nu-și găsește aplicarea decît pentru perioadele rău cunoscute ale istoriei și unde izvoarele lipsesc sau sunt neîndestulătoare: așa, bună-oară, pentru întreaga perioadă preistorică, pentru care faptele sunt stabilite în mare parte prin inferență. Pentru istoria mai apropiată, putem cita, exemple de fapte stabilite prin inferență, în istoria Romînilor, a căreia evenemente sunt departe de a fi atestate într-un chip neîndoelnic, pentru o perioadă foarte lungă a desvoltărei lor. Spre pildă, marele fapt al stăruinței locuinței Daco-Romanilor în patria lor de baștină, nu poate fi stabilit deadreptul, în lipsa unor mărturisiri contimpurane. El trebuie să fie inferat din mai multe fapte posterioare. Tot așa e cu aflarea creștinismului în forma lui latină, la Romîni, inferată din ființarea de terminî creștini de caracter latin în biserica acestui popor, și decî, prin inferență lăaturalnică, trebuie să se admită coexistența în acelaș moment a religiunei creștine și a limbei latine în mintea poporului care înfătoșază acest fenomen. Un alt exemplu de inferență, pentru stabilirea unui fapt, este întemeerea principatului Munteniei, prin o emigrare a Romînilor de peste munți, din Transilvania.

Dar inferența găsește un tărîm mult mai intins de aplicare, și aceasta în toate epocile istoriei, pină în zilele noastre, cînd este vorba de descoperirea cauzelor. Cauzele pot fi sau pe față, intrupate în fapte din afară, sau ele sunt date prin fapte interne ale stărilor sufletești, combinări de idei ce nu se arata în lumea din afară. În acest de pe urmă caz, inferența joacă rolul cel mai mare, faptul cauzal fiind cele mai dese-ori subtras de la percepțiunea noastră nemijlocită.

Ca exemple de inferență a cauzelor lăuntrice, vom raporta cazul cu Anibal ce se temea a lovi Roma, chiar după marea izbîndă reputată la Cannae asupra Romanilor. Am găsit că adevărata cauză a nelucrării lui, reșede în caracterul său, sau mai curînd într-un motiv psihologic, lipsa de energie ce cuprinde une-ori tocmai firile cele mai îndrăznețe. Această inferență a putut însă fi ridicată la starea de certitudine prin raportul lui Tit-Liviu. *Fustel de Conlanges* găsește de asemenea, prin inferență, cauza dispariției impozitelor sub regalitatea merovingiană, în ideea pe care și-o formau regii, că aceste impozite ne avînd altă țintă decît acea de a-î îmbogăți, ele constituiau o nedreaptă jăfuire a poporului, jăfuire pe care Dumnezeu trebuia s-o pedepsască. Pe acest tărîm inferența are de luptat adese-ori cu mari greutăți. Ipotezele se înmulțesc, și ele înfățișîndu-se adese-ori cu tot atîta sorți de crezare, este greu de a se rosti pentru una sau alta, tradiția sau documentele ne venind nici într-un chip în sprijinul uneia din ele. Așa e bună-oară cu cauza care împinse pe Carol al IX-le a măcelări pe protestanți în noaptea sfîntului Bartolomeu²¹.

Această descoperire a cauzelor lăuntrice prin inferență, trebuie să fie aplicată nu numai spre a explica purtarea personală a fețelor istorice, dar și pentru a afla cheia oare-cărora mari fapte ale istoriei. Bună-oară cauza îndreptării realiste a literaturii și a oare-cărora arte — îndreptare rostită în vremile noastre — nu poate fi aflată decît pe calea inferenței, în predominarea spiritului științific și în căutarea adevărului. Explicarea cauzală a școalei mistice care tinde să reapară în zilele de acum, trebuie să fie căutată și ea pe calea inferenței. Ea și-ar găsi explicarea în neliniștea intelectuală produsă de cătră știință, care descopere mereu adevăruri

21. M. C. Martens în *Histoire générale de Lavissee et Rambaud*, V, p. 145.

noue, fără a le putea da explicația, împrejurare care are drept efect a da din nou avânt spiritului religios și corolarului său neapărat, spiritul mistic.

Inferența decît ca și inducțiunea trebuie să se a-lipsească la un element oare-care, care să învoiască încheierea de la cunoscut la necunoscut. Inducțiunea se întemeiază pe cazul individual observat, pe repetiția fenomenelor și pe experimentare, cînd aceasta din urmă este cu puțință. Aceste împrejurări fac ca spiritul să poată trece de la particular la universal, de la cazul singuratec la lege. Inferența nu stabilește o legătură între fenomenul individual și același fenomen sub o formă universală; ea stabilește o legătură între un fenomen și un alt fenomen real sau ideal. Legătura nu va putea fi căutată, ca pentru inducțiune, în esența fenomenului însuși, spre a desface din el elementul universal. Ea va trebui să fie stabilită între fenomenul cunoscut și acel ce este a se descoperi, prin mijlocirea unui element exterior ambelor fenomene, dar care le pune în legătură. Acest element exterior nu poate fi decît o arătare indirectă conținută într-un izvor, care învoește a stabili o legătură între fenomenul cunoscut și acel necunoscut încă, și care face ca acest din urmă să fie găsit. Cu cît această arătare indirectă va fi mai rostită, cu atîta inferența va fi mai bine stabilită; acolo unde ori-ce legătură din afară lipsește, rolul ipotezei își face loc. Așa bună-oară, *Fustel de Coulanges* stabilește, prin inferență, cauza pentru care Merovingienii pierdura impozitele lor, în ideea pe care regii acestei dinastii își făceau despre dări. Această inferență fu sugerată marelui istoric, prin mai multe locuri ale scrierilor timpului care reproduc asemenea idei. Nicăiri în izvoare, această legătură nu este dată deadreptul; dar ea este stabilită, prin inferența raportată, aproape într-un chip neîndoelnic.

Inferența nu poate fi decît foarte arare-ori stabilită, fără nici o arătare, sau cu ajutorul unor ară-

tări de tot nehotărîte, precum și inducțiunea nu poate fi decît arare-ori formulată cu exactitate, prin generalizări puțin întinse. În acest caz geniul invențiunei îndeplinește lipsa elementelor.

Aceste sunt singurele bătăi de samă pe care am crezut că trebuie să le facem cu privire la metoadă, căci ele se rapoartă deadreptul la materia lucrărei noastre care nu este o metodologie a istoriei, ci o analiză a principiilor pe care se razîmă cunoștința trecutului.

Sîrșit.

TABLA DE MATERII

	Pagina
<i>Inainte cuvîntare</i>	1
Capul I. Fenomenele coexistente și fenomenele succesive	9
Raportul fenomenelor cătră spațiu și timp	9
Coexistență și succesiune	23
Științele istorice	30
Capul II. Caracterul științific al Istoriei	36
Intîmpinări contra caracterului științific al Istoriei	36
Definiția greșită a științei	41
Adevărata natură a științei	47
Stabilirea faptelor istorice	51
Înțelegerea fenomenelor istorice	56
Intîmpinare trasă din echivalența între cauză și efect	67
Teoria d-lui Roberty	70
Capul III. Părerî greșite asupra scopului Istoriei	72
Istoria și patriotismul	72
Învățătura pentru prezent	75
Istoria-cenzură	77
Istoria descriptivă	92
Capul IV. Factorii statornici ai Istoriei	96
Rasa	97
Amestecul raselor	110
Înriurirea combinată a rasei și a mediului	112
Falșe legi de dezvoltare formulate de Buckle	117
Legi neexacte formulate de alți autori	122
Capul V. Evoluțiunea în Istorie	126
Evoluțiunea	126
Evoluțiunea în cele trei remnuri	131
Evoluțiunea spiritului omenesc	139
Principiul evoluțiunei intelectuale	147
Viitorul evoluțiunei	155
Desvoltarea prin sus	158

	Pagina
Capul VI. Puterile ajutătoare evoluțiunii	162
Acțiunea mediului intelectual	163
Instinctul de conservățiune	170
a). <u>Expansiunea</u>	170
b). <u>Lupta pentru traiu</u>	176
c). <u>Reacțiunea contra acțiunii</u>	183
Imitațiunea	186
Elementul individual în istorie. Rolul oamenilor mari	197
Intîmplarea (hazardul)	207
Teoria d-lui Tarde	202
Capul VII. Legile de dezvoltare	223
Noțiunea de lege	224
Legi de cauzățiune	228
Legile succesiunii	245
Capul VIII. Legile sociologice	256
Sociologia și istoria	257
Legile sociologice	264
Prevedere și prezicere	274
Pretinsa lege de evoluțiune religioasă	285
Pretinsa lege a evoluțiunii politice	289
Alte pretinse legi sociologice	294
Pretinse legi ale statisticeii	304
Legile filologice	314
Capul IX. Materialul Istoriei	319
Faptul istoric	319
Formele obștești ale vieței spiritului	323
Producerea faptelor istorice	326
Generalitate și contingentă	330
Capul X. Seriiile istorice	337
Ideile obștești ale coexistenței și acele ale succesiunii	337
Producerea seriilor istorice	340
Deosebite moduri de producere ale seriilor	356
Intocmirea și însămnătatea seriilor istorice	360
Capul XI. Concepțiunea Istoriei	364
Elementul de căpitenie al Istoriei	365
Materialismul istoric	373
Expunerea trecutului	384
1). <u>Reproducerea faptelor succesive</u>	385
2). <u>Infănțuirea cauzală</u>	386
3). <u>Luarea în privire a seriilor istorice</u>	400
Capul XII. Metoada în Istorie	406
Izvoarele Istoriei; monumentele și documentele	407
Stabilirea faptelor și a cauzelor lor prin inferență	417

DE ACELAȘ AUTOR:

(Serierile mai însemnate).

- In limba latină:* 1. De publicanorum societatum Romanorum historia ac natura iuridiciali. Dissertatio inauguralis, Berolini, 1871.
- In limba română:* 2. Cultura națională. *Convorbiri literare*, II, 1869.
3. Istoriile civilizațiunilor. *Conv. lit.* III, 1870.
 4. Studii asupra stărei noastre actuale. *Conv. lit.* IV, 1871.
 5. Opul lui Edgar Quinet „La Création”. *Conv. lit.* ibidem.
 6. O inscripțiune de la Neamț. *Conv. lit.* ibidem.
 7. Cuvintare festivă rostită pe mormintul lui Ștefan cel Mare, Iași 1871.
 8. Reforma așezămintelor noastre. *Conv. lit.* V, 1872.
 9. Despre învățămintul școlar în genere și în special despre acel al istoriei. *Conv. lit.* ibidem.
 10. O corespondență literară între I. Eliade și C. Negruzzi. *Conv. lit.* VI, 1873.
 11. Jurătorii la Romîni. *Conv. lit.* VIII, 1875.
 12. Herodot în raport cu istoria noastră. *Conv. lit.* ibidem.
 13. Despre Romänische Studien de Roesler. *Conv. lit.* IX, 1876.
 14. Baza geografică a istoriei Romînilor. *Conv. lit.* ibid.
 15. Strabon în raport cu istoria noastră. *Conv. lit.* X, 1877.
 16. Războaiele dintre Ruși și Turci și îniriuirea lor asupra țărilor romine, Iași 1880, 2 volume.
 17. Bălcescu și Teutschländer, două scrieri asupra lui Mihai Viteazul. *Conv. lit.* XIV, 1881.
 18. Studiu asupra pozițiunei geografice a Romînilor. *Conv. lit.* XV, 1882.
 19. Politica franceză în Orient. *Conv. lit.* ibid.
 20. Lecțiia de deschidere a cursului de Istoria Romînilor la Universitatea din Iași. *Conv. lit.* XVII, 1884.
 21. Finanțele în epoca Fanarioților. *Revista pentru istorie a d-lui Gr. Tocilescu*, I, 1883.
 22. Teoria lui Roesler, Iași 1884, un volum.
 23. Despre Iuga-Vodă. *Revista d-lui Tocilescu*, IV, 1885.
 24. Memoriu istoric asupra învățămintului superior în Moldova, Iași 1885, un volum.
 25. Serbarea școlară de la Iași, acte și documente în colaborațiune cu dl. C. Erbiceanu, Iași 1885, un volum.
 26. Țărani și sub Mihai Viteazul. *Conv. lit.* XX, 1886.
 27. Justiția sub Fanarioți. *Conv. lit.* ibidem.
 28. Influența franceză în România, București 1887.

29. Istoria Rominilor din Dacia Traiană, 6 volume de un total de 3968 pagini, Iași 1888—1893.
30. Mihail Cogălniceanu, cuvîntare de primire în Academia romină, București 1898.
31. Primul proiect de constituție al Moldovei, București 1898.
32. Ceva despre literatura poporană. *Conv. lit.* II, 1873.
33. Despre epigramă. *Conv. lit.* VII, 1874.
34. Starea noastră economică. *Conv. lit.* XI, 1878.
35. Idealismul și Realismul. *Conv. lit.* XVII, 1884.
36. Libertatea voinței. *Anuarul Institutelor-Unite*, 1880.
37. Intipăriri de călătorii, la Mehadia, la Dorna în Bucovina și la Rădăseni. *Conv. lit.* și *Arhiva din Iași*.
38. Studii economice, Craiova 1882.
39. Chestiuni pedagogice. *Arhiva din Iași*, 1898.
- În limba franceză:* 40. Les démembrements de la Moldavie *Revue historique*, XXII, 1883.
41. De l'origine du peuple roumain. Examen critique de quelques théories récentes. *Rev. hist.* XXII, 1883.
42. Les guerres daciques de l'Empereur Trajan. *Rev. hist.* XXI, 1883.
43. Les Roumains au Moyen-Âge, une énigme historique, Paris 1885, 1 volum.
44. Pierre le Grand et les pays roumains. Extrait du Musée de Louvain 1886.
45. Études historiques sur le peuple roumain, Jassy 1887.
46. L'empire valacho-bulgare. *Revue historique*, XLVII, 1891.
47. Les Roumains et les Grecs. *Revue de Géographie*, 1891.
48. Situation géographique du peuple roumain. *Revue de Géographie*, 1891.
49. Observations sur l'origine des Daco-Roumains. *Rev. hist.* LVIII, 1894.
- 50.—60. Bulletins historiques sur la Roumanie. *Rev. hist.* XV, 1881; XIX, 1882; XXV, 1883; XXV, 1884; XXVIII, 1885; XXXII, 1886; XXXV, 1887; XLIII, 1890; L, 1892; LV, 1894.
61. Collaboration à l'Histoire générale de M.M. Lavis et Rambaud, vol. III et V (pour l'histoire roumaine) 1894—95.
62. Histoire des Roumains de la Dacie trajane, 2 forts vols., Paris 1896.
63. Une étude sur le livre de M. Gustave le Bon, Lois psychologiques du développement des nations. *Revue critique*, 1896.
64. Une étude sur la logique sociale de M. Tarde, *ibid.*
65. Une étude sur l'Essai sur la conception matérialiste de l'histoire de Labriola, *ibid.*
66. Les Roumains et les Hongrois à l'occasion du Millénum maghyar *Revue de Géographie*, 1896.
67. Les principes fondamentaux de l'histoire, Paris 1899, un volum.

VERIFICAT
2017

VERIF
2007